

dr. Franc Zdravce

Boris Kidrič in /literarna/ umetnost

Raziskava misli, ki jih je Boris Kidrič izrekel o umetnosti in ki upošteva tudi čas, v katerem jih je izrekel ali napisal, ne more dati kaj več kot le podrobneje dokumentirati njegovo razmerje do umetnosti, kot ga je izpričal Josip Vidmar v spominu na Kidričevo sprejemanje in umevanje literarne in druge umetnosti.¹ Ta spomin se ujema z raziskavo v bistveni točki: oba namreč potrjujeta Kidričevo občutljivost za umetniškost in za priznavanje tistih del, ki jo vsebujejo. V pogovorni in publicistični obliki enak miselni odnos do umetnosti priča o osebnosti, ki se za voljo lastnega politično-zgodovinskega boja ni gibala na robu kritičnega za umetnost, in če se za hip kdaj tudi je, je potem še bolj poudarjala načela, ki so jih kot umetniška uveljavili »kulturni velikani«, kot je Kidrič imenoval Prešerna, Levstika in Cankarja, Puškina, Goetheja in Balzaca.

Iz Vidmarjevega pričevanja je videti, da se Kidrič ni le rad pogovarjal o umetnosti, ampak je npr. o Tolstojevem romanu Kozaki in o slikarstvu Van Gogha govoril tudi z zanosom rasnične umetniške prevzetosti. Že zaradi te zmožnosti se v izjavi, ki jo je izrekel leta 1946 ob recitaciji Prešernove romance Orglar: »Slavcem bomo pustili, naj pojejo, kakor jim je dano, kaline in druge pa bomo učili«, ni skrivala nikakršna nevarnost za svobodo umetniškega ustvarjanja, ali bolje za umetnost. Toliko manj, ker izjava ni bila zgolj časovno aktualna, ampak je predvsem duhovito strnila njegovo filozofijo umetnosti, bila je nedvoumna zlasti glede vprašanja, kdo in kaj je slavec ali suvereni umetnik ter kdo in zakaj je potreben »uka«. Učiti kaline peti je seveda lahko strašna metafora, če jo izreče politični samodržec. Kidrič to ni bil. Zato njegova metafora ni presegala in ne presega dela, ki ga opravljajo dobri kritiki. Goethejev, Prešernov, Van Goghov in drugih umetnikov samohodcev pa še tako odlični kritiki najbrž niso kaj prida naučili.

Kidrič je doraščal v hiši literarnega zgodovinarja, ki je za znanstvena priznaval le taka spoznanja, ki temeljijo na neizpodbitnem gradivu. Znanstvena sistematika in literarno ozračje v družini sta gimnazijca usmerjala k pazljivemu mišljenju in tudi k nacionalni zgodovini ter umetnosti, zlasti še k literaturi. Zato ni bilo naključje, če ga je Lado Kozak duhovno identificiral že po tem, da mu je kot šestošolcu opazil v žepu Voltairov spis. Povabil ga je v svoj »Strajzlov krožek«, v katerem so tedaj že delali Edvard Kardelj, Ivan Čargo in drugi. Kozak pripoveduje, da je

mladi Kidrič z njim razborito razpravljajl o politični ideologiji Ivana Cankarja, prebiral Marxa, Mehringa, Plehanova, Thalheimerjevega Spinozo in da je v njegovi knjižnici imel na voljo tudi pesmi Srečka Kosovega, Jiřija Wolkerja, Mileta Klopčiča, Heinricha Heineja, Aleksandra Bloka in dela Avgusta Cesarca, revijo Mladino pa Krležovo Književno republiko in drugo angažirano slovstvo. Čeprav se je usmerjal predvsem v ekonomsko družboslovje, sta mu bili umetniška literatura in druga umetnost že po očetovem izročilu nujni čustveni spremljevalki. Socialistična grafičarka Käthe Kollwitz, groteskni satirik Georg Grosz ter primorski slikar in risar revolucionarnih plakatov Ivan Čargo so najbrž nanj učinkovali podobno kot na Kardelja.²

Kot izrazit politični in kulturnopolitični publicist in raziskovalec je v časovnem razponu od 1935. do 1947. našel kdaj tudi priložnost, da je javno izpovedal svoj pogled na literaturo in umetnost. Res se je kot literarni kritik oglasil samo enkrat, pa še tedaj so ga k takšnem dejanju najbolj pripravile odklonilne ideološke sodbe, ki so jih socialdemokrati in klerikalni kritiki leta 1935 napisali o Čufarjevi drami Polom, kakor pa ta igra sama. Svoje umetnostne kriterije pa je nekajkrat – v glavnem posredno – izrazil še v drugih člankih in govorih.

Njegova kritika Čufarjeve drame je manj estetska kot sociološka, preverja predvsem, kako je pisec spoznal in razčlenil politično zavest delavstva, ugotavlja njegove zmote in resnice o družbeni resničnosti in njej pripadajoči psihološki stvarnosti.³ Ko pa je pozoren na avtorjevo družbeno zavest, na njegove razglede po dejanski politični zavesti in dejavnosti posameznika, se hkrati vprašuje tudi o načelih »socialne literature«, »socialne umetnosti« in »proletarskega realizma« v besedni umetnosti. Premislek o teh načelih se mu je zdel toliko pomembnejši, ker je bil prepričan, da »socialna beletrija je in mora biti važen faktor v gibanju delovnega ljudstva«, da mora biti ogledalo razredne dejavnosti, delavskih zmag in porazov, in če jo je napisal zares dialektično misleč umetnik, ima taka literatura nujno »povratni vpliv«. Takšna socialna literatura naj bi odrinila tudi beletrijo, ki so jo delavstvu prodajali za dobeževno izključno »kulturno izživljanje«.

Njegova definicija »proletarskega realizma« hoče biti in tudi je dialektično materialistična in kot taka tudi sprejemljiva. Zato pa ni sprejemljiva njegova definicija »meščan-

skega realizma«, saj je preveč podobna definiciji Gorkega; po obeh »meščanskemu« realizmu menda manjka historično dialektično spoznanje.

Pa vendar bi se močno prenačgllili, če bi sklepali, da je Kidrič tukaj zdrknul na stopnjo protiumetniškega voluntarizma, da je postal glasnik literature, ki naj služi revolucionarni stranki, da je, skratka, sprejel utilitarni kriterij. Kakor je razločevanje »obeh« realizmov neutemeljeno, pa je treba tudi upoštevati, da je Kidrič leta 1935 pisal predvsem o literaturi in umetnosti, katere predstavniki so hoteli biti »socialni« ali proletarski realisti, pa po njegovi presoji to niso bili, ker jim je manjkala dialektični pogled na človeka in družbo in ker niso dosegli umetniške stopnje. Njegov pogled na socialno literaturo namreč ni dopuščal prav nobenega znižanja, nobene redukcije umetniških kriterijev. Nasprotno! Kidrič je svaril, da proletarski literaturi zgolj škoduje, kdor piše »slabe leposlovne proizvode«, jih prepleska z zunanjo tendenco, nategne na »mehanično materialistične natezalnice«. Ko socialna literatura mora biti realistična, se še zdaleč ne sme zadovoljiti z nizanem zunanjih dejstev ali pa idealistično razlagati razvoj človeka in družbe. Individualno in vsakršno družbeno stvarnost mora razkrivati v njenih zapletenih razmerjih, razvojni težnji in perspektivi. Socialni umetnik mora misliti zgodovinsko materialistično, poznati mora »vsa« dejstva o človeku in družbi, kolikor jih posameznik pač more spoznati, če si ob intuiciji pomaga tudi z znanostjo. Socialni pisatelj ne sme ničesar prikrivati, ničesar ozaljševati, buržoazne morale ne poenostavljati z izmišljenimi erotičnimi situacijami. Ogibati se mora črno-bele tehnike, poraz je treba opisati kot poraz, saj še tako hud poraz v boju ni nujno brezizhodna tragika, ampak je lahko tudi pogoj za nov dialektični obrat. Uporablja naj stvaren izraz, kajti samo tako je umetnina osebni refleks dejanskega, ne pa nemotivirano kopičenje lažnih življenjskih slik. Brez »jakosti prizorov« ni dobre drame, brez »umetniške kakovosti« ni umetnine.

Takšna je zgoščeno povzeta in v okvirih dovoljenega tudi že interpretirana Kidričeva misel o socialni literaturi v polemiki s Čufarjevimi kritiki. Takšno miselnost, v kateri je spoznavni navdih in kriterij – poleg estetskega – vsekakor osrednji, je mogoče brati tudi pri drugih sodelavcih revije Književnost, ki so nasproti idealistični estetski po-

stavljali dialektično materialistično estetiko – pri Edvardu Kardelju, Borisu Zihleru, Bratku Kreftu in Ivu Brnčiču.

V sporih glede revije Pečat in Krleževega Dialektičnega antibarbarusa Kidričeva udeležенost še ni dovolj pojasnjena. Gre za spore, v katerih so nekateri marksistični teoretiki in politiki v posebnih zgodovinskih okoliščinah terjali od revolucionarnih umetnikov še več direktne revolucionarnosti, ti pa so branili svojo relativno avtonomnost z motivacijo, da je vsaka prava umetnost že sama po sebi socialna in zato tudi bolj ali manj revolucionarna. V zvezi s tem je mogoče reči, da je bila konec junija 1940 v Slovenski Matici predustanovitvena seja Društva prijateljev ZSSR, ki so se je od članov Komunistične partije Slovenije udeležili Boris Kidrič, Boris Zihlerl in Dušan Kermavner, izmed liberalne inteligence France Kidrič, Anton Melik in Juš Kozak, dalje Bratko Kreft in mogoče še Franc Šturm, Evgenij Ravnihar, Marjan M. Škrjanc in še kdo. Šlo je menda tudi za to, da bi to društvo pridobilo liberalne sodelavce Sodobnosti in Ljubljanskega Zvona.⁴ V pismu Kermavnerju 13. julija 1940 pa je Juš Kozak zapisal, da je »z začudenjem spremljal potek seje ... Zelo klavrno je učinkovalo, da ste na tej seji uprizorili očitno maščevanje nad Kreftom, da so se ti osebni računi pokazali pred drugimi ljudmi, ki vedo, da je Kreft o sovjetskih stvareh največ pisal ... Spodobnejše bi bilo, ga ne vabiti na sejo. Še vedno se mi je zdelo fair, da se sektaške stvari obravnavajo doma ...«⁵ Kermavner mu je poskušal konflikt pojasniti in je še 10. novembra 1940 omenil, da je bil Kreft tedaj napaden zavoljo »antimarksistične ideologije kot slovenske variante 'pečatovstva'«, hkrati pa je v istem pismu izrazil tudi upanje, »da se boj za 'pečatovstvo' pri nas ne bi nadaljeval«.⁶ Takšno upanje pa najbrž kaže povezovati s tem, da se je Kidrič po avgustovskih Književnih sveskah (1940) menda pozanimal v Zagrebu, ali se s književniki spopadati naprej, in zvedel, da je Josip Broz-Tito zaustavil nadaljnjo polemiko s Krležo.⁷ Verjetno je Kermavner potem dobil

od Kidriča nalogo odvrniti Kozaka, da bi se še naprej tolkel za nekaj, kar je bilo dano ad acta.

V sporih o tako imenovani »narodnoosvobodilni brezi«⁸ jeseni 1943 in v prvi polovici leta 1944, ki so bili pravzaprav slovenska varianta sporov iz let 1939–1940, je bilo Kidričevo stališče nedvoumno odločno protitilitaristično: umetnost ne priznava prepovedanih predmetov, vendar naj se v usodnih trenutkih posameznikovega in narodovega življenja ukvarja predvsem s človekom in njegovimi stvarmi.⁹

Po prvem kongresu slovenskih kulturnih delavcev v Semicu je Kidrič analiziral duha kongresa.¹⁰ Res se ni posebej ukvarjal z njegovo umetniško mislijo, vendar je izrekel za umetnost dovolj značilne misli. Ko je namreč zapisal, da je predsednik OF Josip Vidmar »vso dobo svojega kulturnega udejstvovanja ostal zvest svoji svobodoumni, sleherni dogmatični okostenelosti nasprotni kulturni in umetniški zasnovi«, je na eni strani natančno označil Vidmarjevo kulturno usmeritev, na drugi pa je s poudarkom na »umetniški zasnovi« ali zasnovi umetnosti, ki nasprotuje »sleherni dogmatični okostenelosti«, izrazil v resnici tudi svoje protidogmatično vrednotenje umetniškega ustvarjanja. Kidrič se tukaj ni šel nikakršnega političnega stratega, njegova misel ne izdaja volje do kompromisa, ampak le načelno stališče, kot ga je videti tudi iz njegovega trajnega sklicevanja na Prešerna, Levstika in Cankarja, ki so mu kot »kulturni velikani«, kot jih je tukaj imenoval, pomenili tudi velikane slovenske besedne umetnosti. In ko je v istem članku ugotovil, da se je večina slovenskih umetnikov sicer že pridružila Osvobodilni fronti, je hkrati poudaril, da bi morali zdaj v globine zgodovinskega dogajanja oziroma ustvarjati že »iz najbolj veličastnega slovenskega dogajanja, se pravi iz narodnoosvobodilne borbe ... izredno mnogo storiti, v marsičem celo utirati pot« in »novo slovensko kulturo« pristno posredovati »širokim ljudskim množicam z zares ljudskim izrazom«, Partija pa bo za takšno ustvarjal-

¹ Josip Vidmar, Boris Kidrič, Obrazi, Ljubljana 1979.

² Vlado Kozak, Kozaska pričevanja, Ljubljana 1982.

³ France Sever (Boris Kidrič), Tone Cufar: Polom, Književnost 1935.

⁴ Pogovor Franca Zadravca z Dušanom Kermavnerjem, 26. maja 1966.

⁵ Juš Kozak, Pisma Dušanu Kermavnerju, Hrani Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani.

⁶ Dušan Kermavner, Pismo Jušu Kozaku, 10. novembra 1940. Hrani Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani.

⁷ Glej opombo 4.

⁸ Viktor Smolej, Zgodovina slovenskega slovstva, VII, Ljubljana 1971, str. 51–54.

⁹ Glej opombo 1.

¹⁰ Boris Kidrič, Prvi kongres slovenskih kulturnih delavcev, Ljudska pravica 1944. Tudi: Izbrano delo, Naša beseda, Ljubljana 1972.

nost dajala »svobodno, neposredno pobudo in tvorno moč«.

To je pač pomenilo, da so bila vrata na široko odprta vsaki demokratični, nehermetični umetniški besedi oziroma umetniškemu snovanju »z zares ljudskim izrazom«. »Zares ljudski izraz« v območju Kidričeve estetike ni niti tedaj niti po vojni pomenil poproščenega kriterija, ampak vztrajanje pri estetskem kriteriju.

Na četrtem kulturnem plenumu Osvobodilne fronte 2. avgusta 1945 se je Kidrič spet zavzel za »kvaliteto« umetniške stvaritve, ki naj bi bila kvaliteta »za najširše ljudske plasti«. ¹¹ Umetniške kvalitete seveda ni pogojeval z odmikom od stvarnosti, ampak s stopitvijo z njo in še z »demokratično koncepcijo človečanstva, svetovljanstva«. Menil je, da sta prav človečanstvo in svetovljanstvo »last vseh naših kulturnih velikanov«, in zato predlagal, naj bi »novo resničnost«, kot je zrastle med vojno in po njej, pisatelji »obdelali« prav po merilih njihovega človečanstva in svetovljanstva. Zaradi teh velikanov duha se je Kidriču upirala misel, da je umetništvo predvsem človekova zasebna stvar in je možno tudi, če se ustvarjalec zapre pred javnimi vprašanji. Njegov odpor do absolutizacije zasebnosti v stvareh umetnosti pa je po logiki človekove dialektične vsepovezanosti docela utemeljen, saj je tudi hermetična literatura, kadar je umetniška, na dnu reakcija na objektivno stvarnost. Iz Kidričevih besed je nadalje videti, da umetnost ne more ničesar izgubiti in da lahko le pridobi, če se umetnik pogloblja v znanost o človeku in družbi, da mu je poleg umetniške nadvse potrebna tudi znanstvena intuicija.

Res je tele besede na plenumu govoril tudi kot marksistični politik:

»Brez udeleževanja v našem javnem življenju, brez živega zanimanja za vse probleme našega javnega življenja niti naša umetnost, znanost, kultura ne more imeti tvorne pobude. Če se znanost in umetnost ne bi do kraja povezali z resničnostjo, bi bila odrezana tista živa veja, iz katere izključno lahko črpata svojo ustvarjalno moč. To misel bi bilo treba ponesti povsod med tiste naše kulturne delavce, ki danes na četrtem plenumu niso navzoči.«

Res jih je govoril politik, toda pisatelja so vabile v središče življenjskih tokov, znano pa je, da nobena velika umetnost ni nastala zunaj teh tokov, zunaj »arene življenja«, niti Prešernova, niti Cankarjeva, niti Kosovelova. Dvajset let pred Kidričem jo je ravno

Srečko Kosovel spet klical k resničnosti, zdaj tako, da je navajal podobo ruskega pesnika Jakova Polonskega: »Ako je Rusija ocean in sem jaz val, ne morem mirovati, kadar se giblje ocean«¹², drugič z bolj ali manj filozofskim pozivom: »Ne mimo te realnosti, ne nad to realnostjo, ampak skozi to realnost, proti tej realnosti«. ¹³ Kidrič seveda ni klical »proti« novi resničnosti, mislil pa je enako dialektično kot Kosovel.

Podobne in celo enake misli o umetniški kvaliteti ter umetnikovih vraščeniosti v ljudstvo in njegovo zgodovinsko dialektiko je logično razvil zlasti v članku Nekaj misli ob obletnici Prešernove smrti. ¹⁴

Najprej je tu misel, ki velja za umetnost vseh revolucionarnih obdobj: »ustvarjalne sile revolucionarne dobe se zrcalijo tudi v umetnosti, literaturi, kulturi sploh«. Če se je samo deloma mogoče strinjati s trditvijo, da je bila romantika v literaturi reakcionarna in se je zato morala umakniti realizmu, Dickensu in Balzacu, pa je spet v celoti sprejemljivo Kidričevo razmišljanje, ki ga je mogoče strniti takole: Niti narodnost, niti literarna šola, niti stil ne morejo biti in niso razločevalna znamenja umetnikovega razmerja do revolucionarnega dogajanja. To pomeni, da je nekdo, ki ni realist, lahko revolucionaren, včasih pa tudi realist ni naklonjen revolucionarnemu gibanju, četudi se ne more izogniti umetniški projekciji stvarnosti. Ne moremo dovolj poudariti dejstva, da je takšno Kidričevo stališče leta 1946, ko je ždanovski »socialistični realizem« legal tudi na Jugoslavijo, učinkoval izrazito protidogmatično in protiždanovsko. Nič manj protidogmatično so odmevale misli, s katerimi je pritrjeval »svobodoumnosti« in humanizmu umetnikov prve polovice devetnajstega stoletja, Puškino, Lermontovu, Herzenu, Goetheju in še zlasti Prešernu, čigar duha je vrednotil kot visoko sintezo ljudskega, nacionalnega in svetovljanskega.

Opozoril pa je še na eno dogajanje med umetnostjo in družbo ter ga spet osvetlil s Prešernovo poezijo. Med demokratično miselnostjo Prešernove poezije in med reakcionarnimi razmerami, v katerih je nastala, zeva po Kidriču globok prepad. V Sloveniji potemtakem ni bilo objektivnega pogoja za takšno poezijo. Kidričevo tezo bi sicer lahko spodbijali z dejstvom, da ravno nesvoboda in drugačno mračnjaštvo spodbujata pesnike k revolucionarni besedi. Prav nič pa ni mogoče spodbijati njegove opombe, da so »pomanjkanje revolucije« na Slovenskem

nadomestili v Prešernovi poeziji evropski demokratično revolucionarni kulturni tokovi, da so prav ti bistveno sooblikovali mišljenjsko plat njegove lirike. In še, da ga je za prav posebno velikega umetnika napravila njegova jezikovna sfera: Ko je znal z ljudskim izrazom, ljudsko prisposodobeno, z ljudsko besedo oblikovati tudi svoja najbolj subtilna čustva, je ukinil nasprotje med visoko kulturo in ljudstvom ter potrdil svojo povezanost z njim.

Nazadnje je opisal še današnje razmerje med prešernovsko poezijo in družbenim dogajanjem, opisal spet kot marksistični mislec: »Protislovje med izpovedjo Prešernove velike umetnosti in našo resničnostjo je dokončno ukinjeno ... naša kultura lahko ostane vredna Prešernove umetnosti in njenih izročil samo tedaj, kadar bo zvesto črpala iz tistih ljudskih ustvarjalnih sil, ki niso samo ukinile protislovja med našo kulturno dediščino in našo resničnostjo, temveč so resničnost in njene razvojne perspektive pomaknile že dalje od tega, o čemer so pač lahko samo slutili tudi najboljši kulturni duhovi iz naše preteklosti.«

Naj je tudi politikova, je beseda o načelni ukinitvi nasprotja med resničnostjo in veliko umetnostjo človeško čista. V njej ni zaslediti nobenega namiga, da bi bilo treba resničnost idealizirati. Ko se je Kidrič skliceval na Prešernovo izročilo, se je skliceval na najvišje slovensko človečansko in umetniško izročilo, na načelo ustvarjalnosti, ki ne posluša nobenih dogem. Kidrič je s tem neposredno priznaval, da je umetnik Prešernovih načel dobil v Sloveniji dokončno domovinsko pravico, da ga »nova resničnost« načeloma ne more več dušiti, kot je nekdanja Prešerna, Cankarja in Levstika. In še, da je nasprotje med umetnikovo človečansko idejo in idejo socializma kot temeljnega dejavnika »nove resničnosti« sicer ukinjeno, nista pa ukinjena človek in življenje s svojimi protislovji.

Zlahka je opaziti, da v Kidričevem načelnem poudarku na izginjanju nasprotja med umetnostjo in družbeno resničnostjo ni besede o stilu, ki naj bi v trenutku ukinjanja tega nasprotja postal sakrosankten. Kakor po njegovem ni bilo mogoče, da bi se pravi umetnik upiral človečanski ideji socializma,

tako ga ni prav nič vznemirjalo, v kakšnem stilu bo delal. Vztrajal je edinole pri ljudskosti, demokratičnosti, sporočilnosti izraza, pri demokratični obliki in posredno odklanjal hermetične strukture.

O umetnosti je nazadnje javno spregovoril že kot zvezni minister za gospodarstvo, ko je pred pisatelji v Beogradu predaval o prvi petletki.¹⁵ To je bilo že globoko v času razmeroma uspešnih ždanovskih prodorov v Jugoslavijo. Pisateljem je orisal gospodarsko misel petletke, z dvema motivoma pa je segel tudi v območje umetništva.

Prvi se glasi: »To, kar se pri nas gradi ... ne predstavlja nekega sivega, enoličnega kvasisocializma, kjer naj bi kolektivna zavest ubila individualnost, ampak predstavlja, nasprotno, popolno enotnost graditve visoke kolektivne in socialne zavesti z vsestransko graditvijo individua.« Pomen te misli je bil v letu 1947 izredno velik: Kidriču sta bili individualnost in visoka kolektivna zavest, osebnost in ljudska skupnost vrednoti, ki se ne izključujeta, ampak naravnost usodno pogojujeta. In če se usodno pogojujeta, če je dialektična logika med njima ta, da individualna zavest pospešuje rast kolektivne, ta pa individualne, potem nima nobena pravice drugo omejevat ali celo izničiti. In še je pomenila ta misel: jugoslovanski socializem ne bo oviral umetniške osebnosti, od nje pa bo pričakoval posluh za svoj temeljni družbeni etos, za svoj človečanski program.

Deloma daljnovidno, deloma bolj praktičistično zveni druga, sklepna misel predavanja: »Borba za uredništev plana, prvega petletnega plana bo izredno zanimiv proces, ki se ne bo odrazil samo na gospodarskem, družbenem in političnem področju, ampak se bo nujno odrazil tudi v znanosti in kulturi. Kot je narodnoosvobodilna borba tako glede na svoje epske, družbene in politične dogodke, kakor tudi predvsem na psihološke posledice, ki jih je povzročila v zavesti in mišljenju množic ter posameznikov, neverjetno bogat material za sedanje in predvsem, mislim, bodoče umetniško ustvarjanje, tako bo dal bogat program tudi petletni plan kot njeno legitimno nadaljevanje.«

Kidrič je naravno in utemeljeno sklepal, da je vojna povzročila tudi v umetnikih pretres in velik premik, da je bil osvobodilni boj

¹¹ Četrti planum Osvobodilne fronte, Slovenski poročevalec 1945, št. 91, 4. avgusta 1945.

¹² Srečko Kosovel, Razpad družbe in propad umetnosti, Zbrano delo, 3, Ljubljana 1977, str. 37.

¹³ Prav tam.

¹⁴ Boris Kidrič, Nekaj misli ob obletnici Prešernove smrti, Novi svet 1946.

¹⁵ Boris Kidrič je v Beogradu predaval književnikom o petletnem planu, Ljudska pravica 1947, št. 147.

z vsem svojim herojstvom in tragiko neposredni navdih za pesem, dramo, roman in da bo ostal tak navdih še prihodnjim rodovom, kot so prejšnje navdihovali npr. kmečki upori. Toda petletka? Četudi jo je pred Stalinom branil tudi Oton Župančič, petletka pač ni mogla biti za umetniško ustvarjanje enak navdih, enako »bogat material« kot osvobodilni boj. Sicer pa je Kidrič predvideval nove duhovne in čustvene pretrese, novo tragiko in novo herojstvo, kar vse je jugoslovanska literatura prva povojna leta tudi zajela. Usmerjal je k resničnosti, ne da bi vsiljeval eno ali drugo njeno plat, pozival je k celotnemu čustvenemu in duhovnemu vzletu ali snovi, ki jo je umetniku ponujala človeška stvarnost v revolucionarnih družbenih razmerah.

Analitični razgled po Kidričevih izjavah o literaturi navaja k temle sklepom:

1. Iztočnice njegovega umetnostnega nazora so bili »velikani duha«, ob njih si je iz-

delal kriterije za razlikovanje resnično umetniškega in navidez – umetniškega.

2. Prepričan je bil, da velika umetnost lahko nastane samo tedaj in tam, kadar in kjer se ustvarjalec poglobi v individualno in družbeno resničnost, kadar jo spozna kot dialektični proces in presoja s kriteriji najbolj demokratičnih duhovnih tokov, njegova projekcija življenja pa je nacionalna in svetovljanska hkrati ter demokratična po misli in obliki.

3. V Kidričevi estetiki ni sledov pragmatizma, dogmatičnega utilitarizma, tudi nič trmoglavljenja o enem stilu. Terjal je estetsko kvaliteto, odklanjal povprečnost in moč umetnine presojal po njenem vplivnem premeru: čim več človečanskega izžareva in čara s svojim, kolikor le mogoče ljudskim izrazom, tem zvestejša je sama sebi in tem bližja socializmu, ki si ga Kidrič na nobeni izmed pregledanih točk ni zamišljal brez umetnosti.

dr. *Helga Glušič*

**Boris Kidrič:
»Resnična
kultura
mora
biti
globoko
človečanska«**

Kidričev odnos do kulture in kulturnih vprašanj, kolikor ga je mogoče izluščiti iz objavljenih razprav, kritik in govorov, je veskozi povezan z njegovim odnosom do družbenih in narodnostnih silnic v novejši zgodovini slovenskega naroda.

Pomen in vrednost kulturnega dogajanja je Kidrič pojmoval kot celoto, ki povezuje družbene, intelektualne in estetske prvine. V celovitosti Kidričevega pogleda na kulturo ima navidejše mesto misel, da »brez udejstvovanja v našem javnem življenju, brez živega zanimanja za vse probleme našega javnega življenja, niti naša umetnost, znanost, kultura ne more imeti tvorne podobe« (Kulturni plenum OF, 1945), kar pomeni, da se je zavzel za izrazito dejavnega kulturnega delavca.

Med prvimi kulturnimi dogodki, ki so spodbudili Kidričevo ostro kritično reakcijo, je bila brošura *Kriza Ljubljanskega Zvona*¹, o kateri je pisal v reviji *Književnost*. Ob publikaciji, ki so jo izdali udeleženci spora, je Kidrič menil, da se ni pravilno opredelila do spornega Župančičevega stališča o slovenskem narodnostnem vprašanju in ga v celoti zavrnila, kot bi bilo po njegovem mnenju potrebno, pač pa da je kritična do v bistvu pozitivnega pesnikovega mnenja o nekatereh lastnostih slovenske kulture (»cmeravnost, utesnjevanje, cehovstvo«). Kidrič je kritično označil tudi ideološko mlačnost omenjene skupine, saj ji je očital, da so »budni stražarji impotentne, tipično intelektualsko-meščanske ideologije«, v zvezi s tem pa je tudi zavračal njihov prezir do vprašanj materialne baze nacionalnega vprašanja in dejstvo, da ne vidijo narodove razredne diferenciacije in razlike v razrednih pogledih na nacionalni problem. Skupini je očital »plavanje po oblakih brez kompasa«, ker ne spoznajo pomena materialne baze antislovensko orientiranega slovenskega velekapitala, s katerim so se družili pri Ljubljanskem Zvonu. Ob tem se je posmehnil tudi kriteriju »svobodnega duha« in menil, da je intelektualno meščanstvo, kakor se zrcali v *Krizi Ljubljanskega Zvona*, »nezmožno boriti se na progresivni bazi«. S sklepnimi besedami »A življenje se razvija z železno nujno in bo šlo mimo ter preko njih« pa je pravzaprav napovedal razvoj, ki po vsej verjetnosti še poteka.

Kidričev kritičen odnos do interpretacij in strokovnih mnenj o slovenski kulturni preteklosti izpričuje njegovo osnovno izhodišče, ki izvira iz načela dialektične poveza-

nosti kulturnega in družbenega dogajanja. Zato je v Pripombah k slovenski literarni zgodovini² menil, da pot k znanstveni resnici in sodobnim kulturnim, socialnim in političnim potrebam zavirajo trdovratne dogme, ki prehajajo iz generacije v generacijo. Te dogme so zastarele ideološke vezi, ki izvirajo iz nazorske in družbene omejenosti. Čeprav je Ivan Prijatelj, s katerim v razpravi polemizira, v zvezi z razvojem slovenske književnosti globoko zajemal tudi v družbenih in političnih dogodkih časa, kar mu Kidrič tudi priznava, po njegovem mnenju kljub temu ni opazil odločujočega vpliva gospodarskih razmer in ekonomskega razvoja, ker se je gibal v mejah, ki jih dopušča idealistično pojmovanje zgodovinskega toka. Zaradi zastarelega meščanskega pojmovanja naroda, ki ga Kidrič imenuje fetišistično pojmovanje, in zaradi zastarele ideologije, Prijatelj po Kidričevem mnenju ni mogel dati znanstveno brezobzirne in jasne definicije staroslovenskega gibanja, kot bi ustrezalo njegovim analitičnim spoznavjem. V istem članku je zapisana tudi tale vodilna Kidričeva misel: »Znanosti si namreč ne moremo in ne smemo odmisлити od splošnega družbenega in političnega življenja«, ob tem pa navaja svoje teze o razlogih za razvoj slovenske kulture v 19. stoletju (slabotna ekonomska povezanost slovenskih dežel; zaostalost slovenskega kapitalističnega razvoja; odkrivanje slovenskega družbenega dejavnika, na katerega bi »preporoditelji oprli revolucionarno energijo«; potreba po spoznanju, da je ta dejavnik slovenski kmet). Kidrič je menil, da se je Prijatelj s svojo idealistično teorijo o teh vprašanih »zatekel v protirevolucijo«. Prepričan je, da so vplivi reakcionarne tradicije tudi v Prijateljevem delu tako močni, da so mu onemogočili sintetična in jasna znanstvena spoznanja.

V tesni povezavi z mislimi, ki jih je napisal v članku o Prijateljevi literarni zgodovini, so Kidričeva spoznanja v daljši razpravi Lik slovenske inteligence med Prešernom in Levstikom.³ Opazoval je kulturno in politično dogajanje v času po marčni revoluciji skozi razmerje družbenih odnosov slovenskega meščanstva do avstrijske politike in do naroda. Ob ideji Zedinjene Slovenije je ugotavljal, da politične razmere, v katerih je nastala, niso bile zrele in da je to idejo izmaličila zanikrnost slovenskih razmer, družbena in politična nezmogljivost slovenske inteligence, ki je bila povezana s tujo in domačo politično zaostalostjo. Slovencem so, po

Kidričevem mnenju, manjkali »objektivni temelji za tvorno politično razboritost«. Razlog za takšno stanje je videl v nepovezanosti političnih sil s silami ljudstva, saj so staroslovenski intelektualci mirili uporne slovenske kmete in s tem zavrli možnost, da bi ta družbeni razred posegel v slovenski narodni prerod. Tudi Bleiweisovo vlogo je pojmoval v tem pogledu kot povezavo globokega nerazumevanja za kulturno vrednoto z doslednim političnim reakcionarstvom, ki je z načelno starokopitnostjo zaviralo razvoj resnično naprednega na socialnem, političnem, nacionalnem in kulturnem področju.

V tem času je videl Kidrič edini izjemi v Prešernu in Füstnu, ko je pesnik prevzel vlogo, kakršne politik še ni mogel; ob Füstnu pa je spoznaval: v danih razmerah ni mogel združiti revolucionarnosti z vsebino slovenskega narodnega gibanja. Revolucionarni in demokratični duh Prešernove pesmi je po Kidričevem mnenju izražal celovito potrebo slovenskega ljudstva. V njenem družbenem pomenu je videl tudi nadčasovnost Prešernove poezije: »Prešernove umetnosti pač ne bi bilo, če bi se nazorske sestavine lahko utesnile v bedne meje, ki so ustrezale slovenskemu konservativnemu meščanu in njegovemu inteligenčnemu privesku.«

Kidričevo sklepanje izzveni v misel, da je izraz dialektičnega protislovja, če se je ohranila Slovencem neskalska vrednota le v poeziji, saj so aktivne revolucionarje zatrla zanikrne slovenske razmere. »Prešeren se je lahko ohranil edinole kot pesnik! In to ni sreča le za poezijo,« zaključuje Kidrič.

Tretji pomembni dejavnik napredne slovenske inteligence v obravnavanem času je Kidrič videl v nastopu Frana Levstika, ki ga je pojmoval kot izraz ljudskega elementa, kot klicarja modernega slovenskega meščanstva, ki pa mu ni moglo slediti, ker se je tudi mladi slovenski liberalizem, po Kidričevem mnenju, bal plebejskih nacionalnih energij predvsem zaradi skrbi za lastni gospodarski obstoj. Zato je bil Levstik s svojim doslednim demokratizmom osamljen, čeprav je bil edini sposoben združiti nacionalno in politično koncepcijo z bojem za kulturno vrednoto.

Na spoznanjih, zapisanih v omenjenih člankih, je Kidrič oblikoval svoj odnos do kulture tudi v kasnejših dokumentih. Tako predvsem na prvem kongresu slovenskih kulturnih delavcev,⁴ na katerem je govoril o tem, da je »osvobodilna borba odpravila zakoreninjeno protislovje, ki je prejšnje čase

obstajalo v tem, da se je demokratična misel često zatekala v velike slovenske kulturne stvaritve, da pa je slovenska kulturna inteligenca ostajala oddvojena od svojega ljudstva in njegove borbe ter mnogokrat odigrala bolj ali manj bedno vlogo v slovenskem narodnem in političnem dogajanju.

V govoru je več zanimivih misli o pomenu vključitve slovenskih kulturnih delavcev v Osvobodilno fronto, pomenu sklepov AVNOJ, ki odpirajo svobodni kulturni razvoj, ter Komunistične partije, ki je po Vidmarjevih besedah, ki jih Kidrič citira, zakoniti dedič slovenskih kulturnih velikanov Prešerna, Levstika in Cankarja. Kultura naj svojo nalogo opravi tako, da tvorno črpa iz narodnoosvobodilnega boja, to novo slovensko kulturo pa naj predaja ljudstvu.

Podobno je Kidrič govoril tudi na IV. plenumu kulturnih delavcev OF⁵, ko je menil, da se kultura kot bistvena sestavina življenja ne sme oddaljevati od javnega življenja, ki ga

sooblikuje. »Naš kulturni delavec mora svojo silo črpati v javnem življenju, kajti javno življenje je izraz njegove kulturne moči in njegove tvornosti.«

Osnovna problematika v zvezi z vlogo kulture v novem času je tudi v Kidričevi misli, naj kultura opravlja dve nalogi: da je visoko kvalitetna in da je namenjena ljudstvu. Kidrič je bil prepričan, da velike družbene spremembe, ki jih je doživelo slovensko ljudstvo, omogočajo celovitost sprejemanja kulture. Prepričan je bil tudi, da je nova, napredna demokratična koncepcija jugoslovanstva in slovenstva, nova napredna demokratična koncepcija človečanstva in svetovljanstva, vrednota, ki je last vseh naših kulturnih velikanov. Čeprav so te besede govorniško poudarjene, je v njih najdragocenejša misel ta, ki vsebuje temeljno resnico Kidričeve misli o kulturi, namreč: »Resnična kultura mora biti globoko človečanska!«

¹ M. S., Kriza Ljubljanskega Zvona, Književnost 1933, I, str. 97–99.

² A. Javor, Pripombe k slovenski literarni zgodovini, Sodobnost 1940, str. 514 in 566; Izbrano delo, Ljubljana 1972, str. 59.

³ A. Gorjan, Lik slovenske inteligence med Prešernom in Levstikom, Sodobnost 1941, str. 97–101; Izbrano delo, Ljubljana 1972, str. 77–92.

⁴ B. K., Prvi kongres slovenskih kulturnih delavcev, Ljudska pravica 1944, št. 1; Izbrano delo, Ljubljana 1972, str. 150–152.

⁵ Slovenski poročevalec 1945, št. 19/2 (nepodpisano poročilo).

Lev Modic

Oris revolucionarnega boja Borisa Kidriča

Tito: »Pristopil si k delavski partiji zaradi tega, ker si hotel biti kot soudeleženec in aktivni bореc z vsem srcem in vsem svojim bistvom pri rojstvu nove družbe, ne pa pri umiranju stare.«¹

Edvard Kardelj: »Boris Kidrič je živel kratko, toda boril se je dolgo in silovito...«²

Spomini na Borisa Kidriča, naj so jih pisali politični delavci, umetniki, vojaki, ekonomisti ali drugi njegovi sodelavci, pričajo o človeku z izrednimi analitičnimi in sintetičnimi, teoretičnimi in akcijskimi sposobnostmi, s širokim znanjem, prepričljivo uporabo dialektičnega mišljenja, pa tudi z vztrajnostjo in delavnostjo, globoko čustvenostjo in nenehnim čutom za človeka.

I.

Boris Kidrič se je rodil 10. aprila 1912 na Dunaju kot edini sin dr. Franceta Kidriča, knjižničarja Dvorne biblioteke, pozneje pa univerzitetnega profesorja in predsednika Slovenske akademije znanosti in umetnosti v Ljubljani. Ob izbruhu prve svetovne vojne se je Boris Kidrič z materjo preselil na Knežec pri Rogaški Slatini.

Knežec je bil lastnina Vinka Žurmana, ki je zbiral okoli sebe mlade ljudi in jih podpiral. Med drugimi je omogočil študij tudi Francetu Kidriču in mu po smrti kot dediščino zapustil domačijo na Knežcu, kamor so se Kidričevi pogosto vračali.

Tam je Boris Kidrič preživel prvo svetovno vojno, razpad avstroogrške monarhije in ustanovitev Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev. Novembra 1918 je začel obiskovati osnovno šolo v bližini Knežca. V prvem četrtletju šolskega leta 1920-21 ga je oče vzel k sebi v Ljubljano in tu je nadaljeval šolanje. Prva svetovna vojna in njen razplet sta bila za Borisa Kidriča otroško doživetje, ki ostane komaj v medlem spominu. Postavljeni pa so bili takrat temelji razmer, ki so bistveno vplivale na njegovo življenjsko pot. Pri svojem kasnejšem delu se je večkrat vračal k značilnostim in naukom tega obdobja.

Z izidom prve svetovne vojne se je končalo dobro tisočletje nemške nadvlade nad slovenskim narodom. Z ustanovitvijo jugoslovanske države je bil sicer dosežen napredek pri utrjevanju njegovega nacionalnega obstoja, toda slovensko nacionalno vprašanje je ostalo v bistvu nerešeno in se je v nadaljnjem razvoju še zaostrovalo. Tudi je več kot pol milijona Slovencev ostalo odtrganih od glavnine.

Konec prve svetovne vojne je pomenil za slovenski narod čas velikega pričakovanja in globokega razočaranja. Že v prve polovici leta 1918 so upori slovenskih vojakov v Judenburgu, Murauu in Radgoni, prav tako kot pogoste demonstracije in stavke v Ljubljani in drugih industrijskih mestih Slovenije, pričali o naraščajočem revolucionarnem pritisku ljudskih množic, ki so težnjo po nacionalni osvoboditvi povezovale z rešitvijo svojega socialnega problema. Da bi zajezili revolucionarno vrenje, so predstavniki meščanskih političnih strank avgusta 1918 v Ljubljani ustanovili Narodni svet. Z njegovim programom so soglašali tudi predstavniki Jugoslovanske socialnodemokratske stranke (JSDS), ki so se mu kmalu potem tudi pridružili. Edvard Kardelj je delovanje Narodnega sveta in sodelovanje socialdemokratov v njem ocenil takole: »Tako je prišlo do Narodnega sveta, s katerega imenom so zvezani najusodnejši trenutki slovenskega naroda neposredno po vojni in najhujše napake slovenskega delavskega gibanja. Narodni svet je odigral vlogo glavnega protirevolucionarnega instrumenta v rokah buržoazije za razbijanje revolucionarnega gibanja delovnih množic.«³

Protirevolucionarna vloga slovenske socialne demokracije se je potrdila s tem, da na ustanovnem kongresu Socialistične delavske stranke Jugoslavije (komunistov), ki je bil od 20. do 23. aprila 1919 v Beogradu, med delegati razrednega gibanja iz vseh jugoslovanskih pokrajin ni bilo niti enega predstavnika iz Slovenije. Šele aprila 1920 so delegati Delavske socialistične stranke za Slovenijo, ki so jo ustanovili privrženci leve opozicije v JSDS, sprejeli sklep o zedinjenju s Socialistično delavsko stranko Jugoslavije (komunistov). S tem je bila ustanovljena komunistična stranka v Sloveniji.

Ko je leta 1940 Boris Kidrič v razpravi Evropske krize in slovenski narod analiziral to obdobje, je ob ugotovitvi, da je bilo v slovenski novejši zgodovini vse odvisno od vprašanja, kako daleč se je povzpel delavski razred, poudaril, da je leta 1918 nova družbena sila realno obstajala. »Primanjkovalo pa ji je pri nas – odločilnega teoretičnega, taktičnega in organizacijskega vodstva.«⁴ Organiziranju in usposabljanju tega je bilo posvečeno vse njegovo delo.

Za marksizem in komunizem se je Boris Kidrič odločil že zgodaj, kot dijak II. državne (Poljanske) gimnazije v Ljubljani. Profesorji in sošolci se ga spominjajo kot izredno nadarjenega in razgledanega srednješolca. Edvard Kardelj pa je v spominih nanj podčrtal, da sta se že takrat pokazali dve njegovi lastnosti: akcijska prodornost in organizacijska sposobnost po eni strani, po drugi strani pa se je izkazal kot »intenziven mislec, nadarjen analitik in raziskovalec, ki se ni zadovoljil samo z vlogo izvrševalca, ampak je bil hkrati tudi ustvarjalec.«⁵

Poleg osebnih lastnosti so k odločitvi mladega Kidriča prispevali zaostrene politične in gospodarske razmere v državi, stiki, ki jih je v šolskih počitnicah vzdrževal s steklarji v Rogški Slatini, in razgledanost, ki si jo je pridobil z izvenšolskim študijem. Za ta študij je imel velike možnosti v bogati očetovi knjižnici. Med drugim je spoznaval evropsko filozofsko misel in se pri tem srečal z marksizmom, bral je slovensko in drugo leposlovje ter študiral slovensko literarno in politično zgodovino. Ves njegov razvoj in vsa njegova pričevanja govorijo, da sta mu bila blizu zlasti Ivan Cankar in Srečko Kosovel. Sprejel je sporočilo Ivana Cankarja, da novega sveta ni mogoče graditi na sentimentalnem obžalovanju usode delavca, temveč na zaupanju v moč delavskega razreda. To spoznanje je Boris Kidrič kasneje (leta 1935) izrazil z mislijo: »Nisi namreč proletarski književnik, če se ob pomanjkanju lastnega borbenega odpora cmeriš nad usodo svojih neaktivnih figur ter uganjaš z njimi malomeščansko sentimentalnost.«⁶

Ob študiju slovenske politične in literarne zgodovine se je razmišljajočemu človeku, kakršen je bil mladi Kidrič, ostro zastavilo vprašanje o vlogi in nalogah slovenskega izobraženca. Kidrič je vse življenje visoko cenil intelektualno delo, ki ustvarjalno teži k višjim smotrom človeka in človeštva, delo, kot ga je spoznaval pri Prešernu, Levstiku, Cankarju. Toliko bolj je obsojal vso tisto poniglavo miselnost in ravnanje slovenske inteligence, ki se je za

¹ Boris Kidrič, Zbrano delo (v nadaljevanju: B. Kidrič, ZD), I, Ljubljana 1958, str. 9.

² Prav tam, str. 13.

³ Edvard Kardelj, Razvoj slovenskega narodnega vprašanja, Ljubljana 1957, str. 315.

⁴ B. Kidrič, ZD, I, str. 109.

⁵ Edvard Kardelj: Lik Borisa Kidriča, Politika 7. aprila 1978 in Delo 8. aprila 1972 (v nadaljevanju: E. Kardelj, Lik Borisa Kidriča).

⁶ Boris Kidrič, Tone Čufar: Polom, ZD, I, str. 30–43.

drobtinice uklanjala vsakemu gospodarju in zato zavirala pripravljenost ljudstva, da bi se borilo za svoje nacionalne in socialne pravice. Boj za vrednejšo podobo slovenskega intelektualca je opazen v celotnem delovanju Borisa Kidriča. Že v šolski nalogi iz leta 1929 (ki jo je pri hišni preiskavi zaplenila policija in je ohranjena med dokumenti Državnega sodišča za zaščito države v Beogradu z naslovom Slovenska narodna struktura v šestdesetih letih preteklega stoletja) je napisal: »Tretji skupini je dal s svojim delom pečat Fran Levstik. To je skupina radikalnega narodnega programa in resnega dela za slovensko literaturo ter opipljenje slovenskega jezika.«⁷ K analizi slovenskih razmer in vlogi inteligence v letu 1848 in po njem, pa tudi k političnemu opozorilu tega časa se je vračal še kasneje, posebno tik pred odločilnimi dogodki ob začetku druge svetovne vojne v člankih Evropske krize in slovenski narod, Pripombe k slovenski literarni zgodovini in Lik slovenske inteligence med Prešernom in Levstikom.⁸

Boris Kidrič se je že v VI. razredu gimnazije včlanil v marksistični krožek in je bil komunist, še preden ga je leta 1927 Vlado Kozak pritegnil v svoj krog, v katerem so se zbirali mladinci. Tu se je seznanil z Edvardom Kardeljem in drugimi dolgoletnimi sodelavci. Po spominih Vlada Kozaka se je pri njem zbiralo kakih dvajset mladih ljudi, predvsem gimnazijcev.⁹ Pri njem so dobivali sicer težko dosegljivo marksistično literaturo. Vlado Kozak omenja dela Marxa, Engelsa, Plehanova, Thalheimerja. Ob hišni preiskavi pri njem decembra 1929 pa so policijski agenti našli tudi nekaj novejših politične dokumentacije in publicistike. V policijski prijavi so omenjena tale dela: Enotna fronta proletariata (Moskva 1922, v srbohrvaščini), in posamezne številke glasila Balkanska federacija, ki je izhajala v francoščini na Dunaju, v nemščini pa še Komunizem na Poljskem (Hamburg 1921), Trocki: Nova etapa, svetovni položaj in naše naloge (Hamburg 1921), Rdeči sindikati in komunistična internacionala (Berlin 1923), Sklepi in resolucije 2. internacionalnega kongresa rdeče sindikalne internacionale (Berlin 1923) in Ilustrirana zgodovina ruske revolucije 1917 (Berlin 1928).¹⁰ Krožki pri Kozaku so pomenili pravo politično šolo. Mladi ljudje pa niso ostali le pri tem, temveč so se lotevali posameznih, predvsem napisnih akcij. Vnema Borisa Kidriča pri teh akcijah je spodbudila Kozaka, da je predlagal Francetu Klopčiču, naj ga poveže v SKOJ. V začetku leta 1928 je Kidrič postal skojevec.

Skojevske akcije: pridobivanje somišljenikov, napisne akcije, trosenje letakov, obešanje rdečih zastav po dimnikih in drogovih ipd., so bile vse pogostejše. Še posebno odzivne so bile učilne demonstracije 13. novembra 1928, ko so skojevci v proslavo 11. obletnice oktorske revolucije organizirali pohod z rdečo zastavo iz Most v mesto. V mladi generaciji sta naraščala odpor proti razmeram v deželi in kljubovanje policijskemu terorju.

Istega leta (1928) kot v SKOJ je bil Boris Kidrič sprejet v Komunistično partijo Jugoslavije (KPJ). Po spominih steklarja Bena Jugovarja, s katerim je Kidrič vzdrževal stalne stike, je postal član KPJ v Rogaški Slatini.¹¹

Januarja 1927 je bila steklarna v Rogaški Slatini usposobljena za obratovanje, in v novi kraj so prišli mnogi steklarji iz Zagorja ob Savi, kjer je bila steklarna ukinjena. Med njimi so bili člani SKOJ in KPJ. Kmalu so ustanovili partijsko celico, sindikalno podružnico in podružnico delavskega kulturnega društva Svoboda. Že leta 1928 so skupaj s steklarji iz vse Jugoslavije organizirali splošno stavko, ki se je po štirih mesecih končala z zmago stavkajočih.

Čas, ko je Boris Kidrič začel organizirano delati v Partiji, je opisal Edvard Kardelj takole: »Režim Obznane in Vidovdanske ustave stare Jugoslavije je kaj kmalu zabredel v nepremostljive politične težave in zagate. Ekonomska stagnacija, nepremostljivi problemi zaostalosti na vasi, rastoči odpor proti nedemokracijskim metodam itd., so hitro razblinjali iluzije, ki so vznikle ob nastanku Jugoslavije in poglobljale nezadovoljstvo ljudstva. Razen tega se je delavsko gibanje, po težkih udarcih prvih povojnih let, znova okrepilo in postalo vse pomembnejši družbeni faktor. Vladajoče sile so poskušale ta nasprotja reševati s fašizmom, z Orjuno in podobnimi 'gibanji'. Toda krvavi spopad med Orjuno in rudarji v Trbovljah 1924. leta, ki je – skoraj na simboličen način – izrazil odpor delavskega gibanja in demokratičnih sil proti poskusom fašizacije in ki je okreplil antifašistični boj po vsej Jugoslaviji, je hitro pokopal takšne reakcionarne načrte.

Vzporedno s tem se je zaostrovalo nacionalno vprašanje, zlasti na Hrvaškem toda tudi v Sloveniji, Makedoniji in drugod. Vsa ta nasprotja so končno privedla do šestojanuarske vojaške-monarhistične diktature.

To so bile razmere in čas, ki so sprožile močno usmeritev na levo tudi v širokih krogih mlade inteligence. Intenzivna levičarska orientacija in aktivnost je zajela precejšen del študentske mladine na univerzah in srednjih šolah, pa tudi mlade inteligence nasploh. Del te mladine se je neposredno pridružil oziroma organiziral v Zvezi komunistične mladine ali pa v Komunistični partiji, še v večjem številu pa je bil na njihovi strani s svojimi simpatijami in s svojo legalno aktivnostjo. Močan vpliv na tak razvoj je v tem času – poleg ilegalnega dela SKOJ in Komunistične partije – imel tudi Srečko Kosovel s svojim časopisom Mladina in druge podobne legalne akcije levičarske mladine.

Ta val je – kakor mnogo mladih ljudi – zajel tudi Borisa Kidriča in mene. Zavest, ki jo je v takih razmerah oblikoval čas pri vseh nas, je bila deloma racionalna, se pravi, nastajala je iz rastočega spoznanja, da samo socialistična revolucija lahko reši ne samo razredna in socialna vprašanja, ampak tudi vprašanje obstoja in bodočnosti slovenskega naroda, deloma pa je bila tudi čustvena, se pravi, rasla je iz spontanega odpora proti barbarskemu in poniževalnemu terorističnemu sistemu, ki pred seboj ni imel nikakršne zgodovinske perspektive in ki ni bil sposoben napraviti niti enega progresivnega koraka v družbi.¹²

Vladajoči režim stare Jugoslavije ni bil sposoben in pripravljen z demokratičnimi sredstvi reševati nakopičena nasprotja. Zato je izvajal vedno večje nasilje. Stopnjevanje tega nasilja (zlasti nad komunisti) je v začetku leta 1928 napovedovalo že dejstvo, da je v Vukičevićevi vladi postal notranji minister dr. Anton Korošec. Agresivnost velikosrbskega nacionalizma in hegemonizma pa je privedla do izbruha 20. junija 1928, ko so v skupščini počili strelji, ki so zadeli najvidnejša predstavnika Hrvatske seljačke stranke Stjepana in Antuna Radića. Prišlo je do krvavih demonstracij v Zagrebu in drugod po deželi. Zaostritev mednarodnih odnosov je vodila veliko srbsko buržoazijo k odkriti fašistični diktaturi.

Že 14. decembra 1928 je tednik Enotnost,¹³ ki je izražal stališča Partije, opozarjal: »Generalski škorenj prihaja namesto ustave in zakonov. Belgrajski hegemonisti ne morejo več vladati na drug način kakor z režimom batin, svinčenk in Glavnjače. Oni uvajajo odkrito vojno diktaturo.«

Na proglasitev diktature 6. januarja 1929 je KPJ odgovorila z okrepljeno aktivnostjo. V okrožnici, ki je bila razposlana kmalu po uvedbi diktature, je politburo Centralnega komiteja Komunistične partije Jugoslavije (CK KPJ) poudaril, da odpira vojaška diktatura perspektivo oborožene vstaje v Jugoslaviji in da se mora Partija usmeriti v »pripravljanje množice za rušenje vojaške diktature s pomočjo revolucionarnega oboroženega boja«.¹⁴

Policijski in orožniški teror nad komunisti je v začetku dosegal precejšnje uspehe, ne toliko zaradi okrutnosti oblastnikov, kot zaradi frakcijskih bojev v Partiji in zaradi tega, ker je geslo o oboroženi vstaji, za katero ni bilo realnih možnosti, oteževalo vpliv komunistov na ljudske množice. O hudih izgubah Partije v tistem času je na V. kongresu KPJ povedal Tito: »Frakcijski boji so omogočali režimu, da je imel takrat v Partiji celo vrsto svojih provokatorjev in špijonov... Ti provokatorji so v letih 1929, 1930 in 1931 omogočili generalu Petru Živkoviću, da je pobil več kot sto najzvestejših članov Partije in članov komunistične mladine ter jih poslal približno tisoč v zapor in na dolgotrajno robijo.«¹⁵ Resnica o fašističnem mučenju in ubijanju komunistov, o terorju, ki vlada v Jugoslaviji, je tako v naši deželi kot v svetu zbudila veliko ogorčenje, še posebno ko se je raznesla vest o zahrbtnem umoru organizacijskega sekretarja KPJ Djura Djakovića in sekretarja Rdeče pomoči Jugoslavije Nikole Hećimovića na jugoslovansko-avstrijski meji 25. aprila 1929.

Ne glede na zgrešenost gesla o oboroženi vstaji ga je mlada generacija komunistov sprejela z revolucionarnim romantizmom (ki ga je Kidrič imel vse življenje za vrline, ki jo mladina vnaša v delavsko gibanje) in se z vsem žarom lotila akcij. Mladina je bila jamstvo, da se bo uresničila obljuba in grožnja pokrajinskega komiteja KPJ in pokrajinskega komiteja

⁷ Arhiv CK ZKS (v nadaljevanju: A CK ZKS).

⁸ Vsi članki v ZD, I.

⁹ Vlado Kozak, Kako je tovariš Kidrič postal komunist, Ljudska pravica, 8. maja 1953.

¹⁰ A. CK ZKS.

¹¹ Pionirski list, št. 28, 13. aprila 1978.

¹² E. Kardelj, Lik Borisa Kidriča.

¹³ Enotnost, s podnaslovom Delavsko-kmečki tednik, je izhajala v Ljubljani od 20. avgusta 1926 do 8. avgusta 1929.

¹⁴ France Filipić, Poglavja iz revolucionarnega boja jugoslovanskih komunistov 1919–1939, Ljubljana 1981 (v nadaljevanju: Filipić, Poglavja iz revolucionarnega boja,...), str. 363.

¹⁵ Tito, Politično poročilo na V. kongresu KPJ, V. kongres KPJ, Ljubljana 1948, str. 37.

SKOJ za Slovenijo (v letaku kmalu po uvedbi šestojanuarske diktature): »Uničili nas niso in nas ne bodo nikoli. Edini izhod je oborožena vstaja, upor. V revoluciji in diktaturi proletariata je rešitev.«¹⁶

Vsaj deloma je delovanje Borisa Kidriča v tem času razvidno iz ohranjenih dokumentov policijske in sodne preiskave v Ljubljani in pred Državnim sodiščem za zaščito države v Beogradu.¹⁷ Združeval je mlade ljudi, z njimi obravnaval politični položaj in jim razlagal temelje marksistične teorije. Organiziral je napisne in druge akcije in se jih sam udeleževal. Širil je letake in jih sam pisal. Tako npr. letak Moški in ženski delavski mladini Saturnusa, ki ga je končal z geslom: »Dol s krvavo diktaturo Aleksandra, Živkovića in jugoslovanskih kapitalistov! Oborožujemo se!« in manifest Pet mesecev jugoslovanske diktature. Pred sodiščem je Kidrič ponosno priznal, da je član SKOJ, da je prirejal komunistične sestanke, da je pisal, sprejemal in delil letake. Izdal pa ni nikogar. Tako je na vprašanje »Kdo se je udeleževal sestankov« odgovoril »Ne vem«, na vprašanje »Ali ste sprejemali letake« in »Od ko ga«, pa prav tako odločno: »Tega nočem povedati«.

Borisa Kidriča je policija z mnogimi drugimi, med njimi je bil tudi Edvard Kardelj, zaprla decembra 1929. Še istega meseca je bil zaradi pomanjkanja dokazov izpuščen Kardelj, a so ga kmalu ponovno zaprli. Boris Kidrič pa je prišel pred Državno sodišče za zaščito države v Beogradu, takoj ko je 11. aprila 1930 z osemnajstimi leti dosegel polnoletnost. Obsojen je bil na leto dni ječe in odtlej jih je preživeljal v mariborski kaznilnici.

Ko je bil Boris Kidrič po enoletni ječi (skupaj s preiskovalnim zaporom) decembra 1930 izpuščen, je svet že zajela huda gospodarska in politična kriza.

Proizvodnja se je silovito zmanjšala, mnoga gospodarska podjetja so propadla ali vsaj močno zmanjšala proizvodnjo. Zaradi inflacije se je kupna moč denarja nenehno manjšala in praktično izničila prihranke delovnih ljudi (najbolj v Nemčiji). Število brezposelnih je narasčalo v milijone. Kapitalistična družba je iskala rešitev iz krize v večji gospodarski vlogi države, in sicer v raznih oblikah, od ohranjanja institucij meščanske demokracije (npr. Rooseveltov New Deal) do njihovega izničenja z odkrito fašistično diktaturo. Nastala situacija je stopnjevala polarizacijo na skrajno levo in skrajno desno. Napadalnost fašističnih sil je naraščala po vsem svetu.

Politiko komunističnih partij je vodila kominterneta na podlagi Stalinove ocene, da je fašizem zadnja oblika, v kateri se hoče ohraniti kapitalizem. Fašizem vodi neposredno v upor delavskega razreda, v socialistično revolucijo. Pri tem pomeni glavno oviro delavskega razreda socialdemokracija. Boj proti fašizmu zahteva zato hkratni boj proti socialdemokraciji, temu »bratu-dvojčku fašizma«. Ne gre torej za obrambo demokracije pred fašizmom, marveč za boj delavskega razreda proti buržoaznemu.

Takšna politična linija je olajšala Hitlerju, da je s podporo v krizi obubožanega »tretjega stanu« konec januarja 1933 prišel »legalno« na oblast. Kljub naukom, ki so se vsiljevali ob nemški tragediji, je komunistična internacionala (KI) v bistvu vztrajala pri starih stališčih, tako na XII. plenumu izvršnega komiteja komunistične internacionale (IK KI), septembra 1933, kot na njegovem XIII. plenumu decembra istega leta.

Oba plenuma sta boj proti fašizmu povezovala z neposrednim bojem za proletarsko revolucijo in z bojem proti socialdemokraciji in njenemu vodstvu, ki so ju kot »socialfašiste« enačili s fašizmom. V razlagi stališč XII. plenuma je CK KPJ sprejel med drugim sklep: »Stališče komunistov, da med diktaturo buržoazije v obliki fašizma in diktaturo buržoazije v obliki meščanske demokracije ni bistvene razlike, potrjuje razvoj dogodkov zadnjih let.«¹⁸ XIII. plenum IK KI pa je presojal, »da je svet danes že tik pred novim ciklusom revolucij in vojn«,¹⁹ iz česar sledi: »Velika naloga mednarodnega proletariata je v tem, da to krizo kapitalističnega sveta spremeni v zmago proletarske revolucije.«²⁰ Že leta 1930 se je vodstvo KPJ odreklo oboroženemu uporu, v oceni svetovne situacije in nalog komunistov pa so jo vodila stališča kominterne.

Ekonomska in politična kriza v Jugoslaviji je po letu 1929 še naraščala, kar je stopnjevalo že obstoječa socialna, nacionalna in politična nasprotja v državi. Monarhofašistični režim je brez uspeha poskušal organizirati – po zgledu drugih fašizmov – svojo množično borbeno organizacijo (npr. s podržavljanjem Sokola). Neuspeh pri tem je proti koncu leta 1931 vodil k popuščanju terorja, kar naj bi režimu omogočilo sklepanje kompromisov z meščanskimi političnimi strankami, ki so bile kljub prepovedi še vedno navzoče v političnem življenju dr-

žave. Ni pa bilo prizanašanja za komuniste.

Boris Kidrič je bil še v preiskovalnem zaporu, ko se je policiji sredi februarja 1930 zaradi izdaje posrečil nov vdor v partijsko in skojevsko organizacijo. Tedaj je bil aretiran tudi Edvard Kardelj in razbit pokrajinski komite SKOJ. Kardelj je bil obsojen na dve leti zopora, tako da se je Kidrič vrnil iz ječe dobro leto pred njim.

Takratni položaj Partije in SKOJ je ocenil Edvard Kardelj takole: »Partijskega vodstva dejansko ni bilo. Še več, v obdobju šestojanuarskega terorja je bila uničena vsa vodilna struktura Komunistične partije Jugoslavije na Slovenskem, bodisi da je bila po zaporih ali pa v emigraciji.«²¹ Nekatere organizacije, ki so še obstajale, in posamezniki, ki so bili še pripravljeni delati, so ostali brez zvez.

Po vrnitvi iz zopora je Boris Kidrič leta 1931 opravil privatno maturo, za kar je oče dobil dovoljenje od prosvetnega ministrstva v Beogradu, in se jeseni vpisal na kemijski oddelek tehniške fakultete Univerze v Ljubljani. Takoj se je lotil obnavljanja partijske in skojevske organizacije. Vzpostavil je zvezo s komunisti steklarji iz Rogaške Slatine in posameznimi komunisti drugod ter začel oživljati partijsko organizacijo po tovarnah in na univerzi. Najprej je oblikoval partijsko celico študentov kemije. Kljub maloštevilnosti partijske organizacije na univerzi, saj je štela le nekaj več kot dvajset članov, je odigrala pri obnavljanju Partije pomembno vlogo.²² Isto leto je pritegnil k delu svojo kasnejšo ženo Zdenko Armič, ki se je povezala v univerzitetno partijsko organizacijo.

Februarja 1932 se je vrnil iz zopora Edvard Kardelj. Boris Kidrič se je takoj povezal z njim. S sodelavci Tonetom Tomšičem, Borisom Zihelrom in drugimi sta se še širše lotila obnove partijske organizacije. Pri tem delu se je oblikovalo vodilno jedro Partije, ki je po besedah Edvarda Kardelja dvomilo o tem, kaj pravzaprav je. »Vsi smo bili bivši skojevci. Nihče nas ni formalno sprejel v partijo. In vendar smo obnavljali partijsko organizacijo in jo vodili. Formalne pravice, da se imenujemo Pokrajinski komite partije, torej nismo imeli, ker nas ni nihče niti izvolil niti imenoval. Toda konec koncev smo – v interesu uveljavljanja partije – odvrgli te predsodke in partijske dokumente začeli podpisovati z nazivom Pokrajinski komite Komunistične partije.«²³

Ta pokrajinski komite je deloval pretežno kolektivno in Boris Kidrič je bistveno prispeval k ustvarjanju vzdušja tovariškega delovnega kolektiva.²⁴ V njem se je Kardelj pečal predvsem z idejnopolično vsebino partijskega delovanja, Kidrič pa z organizacijo Partije. Drugi člani komiteja so odgovarjali za posamezna območja, npr. dolensko, notranjsko idr.

Ko je mlada generacija komunistov prevzela odgovornost za obnovo Partije tik pred usodnimi svetovnimi zapleti, je dejansko prevzela odgovornost za usodo svojega naroda. Poslej ni partijsko življenje na Slovenskem nikdar več zamrlo, moč in vpliv Partije sta nenehno naraščala, slovenski narod in komunisti niso nikdar več ostali brez revolucionarnega vodstva.

Z letaki, posameznimi akcijami, ilegalnimi in kolikor je bilo mogoče, tudi legalnimi časopisi in revijami je novi pokrajinski komite dokazal, da se šestojanuarskemu terorju ni posrečilo uničiti Komunistične partije.

Leta 1932 je Boris Kidrič v hiši Satlerjevih v Savljah pri Ljubljani organiziral ciklostilno tehniko, v kateri je začel tiskati ilegalni list Rdeči prapor kot glasilo pokrajinskega komiteja KPJ za Slovenijo. List je izhajal od marca 1932 do avgusta 1934, njegov urednik pa je bil Boris Kidrič. Leta 1932 je izšlo tudi šest številčk ilegalnega lista Boljševik, ki ga je izdajal okrožni komite KP Slovenije v Novem mestu. Komunisti v Sloveniji so disciplinirano izvajali navodila višjih vodstev, zato je tudi partijski tisk izražal takratna sektaška stališča kominterne in vodstva KPJ, ki je delovalo v tujini, pa tudi kljubovanje režimskemu terorju in borbena pripravljenost komunistov.

¹⁶ A. CK ZKS.

¹⁷ Prav tam.

¹⁸ XII. plenum IK KI in naloge KSJ (sklep CK KSJ), A CK ZKS. KSJ pomeni Komunistična stranka Jugoslavije, izraz partija se je uporabljal šele kasneje.

¹⁹ XIII. plenum IK KI, Teze i odluke, Izdavačka zadruga inostranih radnika SSSR, Moskva, Leningrad 1934.

²⁰ Prav tam.

²¹ E. Kardelj, Lik Borisa Kidriča.

²² Slavko Kremenšek, Slovenko študentsko gibanje 1919–1941, Ljubljana 1972, str. 165.

²³ E. Kardelj, Lik Borisa Kidriča.

²⁴ Prav tam.

Od novembra 1932 do maja 1934 so na pobudo Borisa Kidriča izhajali Rdeči signali. Izdajal jih je ljubljanski univerzitetni komite KPJ²⁵ kot »revolucionarno glasilo študentov«, kasneje »borbenih študentov«. Sektaštvo in ultralevičarstvo je vidno tudi v tem listu. Značilen pa je uvodnik v prvo številko, ki odpira širša obzorja. Po tem, da je bil Boris Kidrič pogost pisec uvodnikov za list in da članek razodeva tipično Kidričevo obravnavanje problemov, ko iz razvojnih teženj zgodovinskih procesov povzema sodobne možnosti in aktualne naloge, sodimo, da je napisal tudi ta uvodnik. Ugotavljal je: »Razkranjanje naših starih, preživelih tradicionalnih političnih ideologij, ki se je vršilo v malem, le polagoma napredujočem obsegu že celo povojno in poprevarno desetletje, je postalo aktualno: s silo hudournika si utirajo pot nova spoznanja med slovensko intelektualno mladino o njenih nacionalnih in socialnih nalogah.«²⁶

Pomembno vlogo je v tistem času odigrala legalna revija Književnost, ki je v uredništvu Bratka Krefta začela izhajati decembra 1932 in se je ohranila do začetka leta 1936, ko je bila po nalogu dr. Antona Korošca prepovedana. Poleg literarnih prispevkov je objavljala krajša dela marksističnih klasikov in z revolucionarno marksistično mislijo osvetljevala sodobne slovenske in svetovne dogodke. Med njenimi vidnimi sodelavci komunisti so bili Edvard Kardelj, Boris Kidrič, Boris Ziherl, Dušan Kermauner, Stane Krašovec in drugi. Revija je bila plod prizadevanj pokrajinskega vodstva komunistov, da bi marksistična misel in partijska stališča prodrli med množice.

Isto težnjo je uresničevalo tudi drugo založniško delo, zbirka Nova knjiga, ki je leta 1933 izdala razprave: Friedrich Engels: Anti-Dühring, Engels-Plehanov: Uvod v dialektični materializem, Karel Marx: Kapital (po Borchardtovi izdaji), in naslednje leto Karel Marx: Osemnajsti Brumaire Louisa Napoleona, založba Ekonomska enota pa Plehanov: Osnovni problemi marksizma. Aktualne probleme je obravnavala 1934. leta organizirana Mala knjižnica (tudi Mala biblioteka), ki je prvo leto izdala Edvarda Kardelja Fašizem in tri razprave Staneta Krašovca: Dinamit na Daljnem vzhodu, Povojno svetovno gospodarstvo in Stanovska država brez maske.

Široko zastavljeno delo na tem področju so izpopolnjevale še posamezne knjige, kot Edvarda Kardelja Potovanja skozi čas (1934) ali Boga Teplyja Naš svetovni nazor (1934); partijska organizacija je razširjala tudi dela v slovenščini, ki so izhajala v tujini, zlasti pri Zadrugi ni založbi inozemskih delavcev v ZSSR.

Nekaj je bilo tudi včasih le kratkotrajnih ilegalnih in legalnih časopisov. Tako sta izšli dve številki ilegalnega časopisa Celica, ki ga je kot organizacijski vestnik pokrajinskega komiteja izdajal Miha Marinko. Pod vplivom komunistov je v letih 1933 in 1934 izhajal Mladi plamen z Mladim proletarcem kot občasno priloگو, izšli pa sta tudi dve številki Mladine, ki ju je izdajal mestni komite SKOJ v Ljubljani.

Iz poročila Borisa Kidriča vodstvu KPJ na Dunaju (25. decembra 1932) so »za dvig ideološke ravni članstva ... natipkali in razmnoževali vrsto referatov v obsegu po štiri strani, in sicer: Razvoj kapitalistične ekonomije, Doba finančnega kapitala in imperializma, Revolucije, Diktatura proletariata v Sovjetski Rusiji, Komunistična organizacija, Socialfašizem.«²⁷

Na tem idejnopropagandnem področju, na katerem je deloval pokrajinski komite predvsem na lastno pobudo in po lastnih sposobnostih ter manj po direktivah iz tujine, so komunisti že močno opuščali sektaštvo in nepovezanost z množicami.

Da bi se povezala z delovnimi ljudmi, je Partija svetovala svojim članom, naj delajo v društvih, zlasti delavskih in kmečkih, pa tudi drugih, tako v delavskih kulturno-prosvetnih društvih Svoboda, v sokolskih, zadružnih, gasilskih idr. organizacijah. V njih so kot nekakšna partijska frakcija skušali usmerjati delo in krečiti svoj vpliv. Prevladujoč vpliv si je pridobila v širokem ženskem gibanju znotraj Društva delavskih žena in deklet, ki je leta 1933 organiziralo v revirjih množično akcijo, s katero so ženske zasedle obrate ter zahtevale zaposlitev in povišanje plač. Komunisti so se močno utrdili tudi v Svobodah in v Zvezi kmečkih fantov in deklet.

Partija se je že povezala z delom krščanskih socialistov v Krekovi delavski mladini in s skupino t. i. »krščanskih kolektivistov« ali »krščanskih marksistov«, med katerimi je bilo več študentov teologije. Te je vodil vse bolj na levo pritisk slovenske cerkvene hierarhije, ki jih je zaradi sprejemanja marksističnega ekonomskega nazora in nujnosti revolucionarnega boja ostro napadala in jim onemogočala delovanje. Jože Brilej, eden izmed krščanskih kolektivistov, se spominja razgovora svoje skupine s predstavniki Partije Edvardom Karde-

ljem, Borisom Kidričem, Dušanom Kermaunerjem in Stanetom Krašovcem sredi avgusta 1932. leta: »na področju ekonomskih in političnih osnov revolucionarnega gibanja med nami in Komunistično partijo ni bilo bistvenih razlik . . . V razgovorih so bila dotaknjena tudi svetovnonazorska vprašanja, predvsem vprašanje dialektičnega materializma, vendar nihče ni vztrajal na enotnosti v tem pogledu kot pogoju za akcijsko enotnost.«²⁸ Večina vodstev in članov Krekove delavske mladine in krščanskih kolektivistov je kmalu odkrito prešla v vrste Komunistične partije.

Hitrejši vpliv Partije pa so onemogočala še vedno sektaška stališča vodstva KPJ v tujini. Leta 1932 je kominterna sicer razpustila stari CK KPJ in postavila novo začasno vodstvo KPJ z Gorkičem na čelu. Že prej je bilo opuščeno geslo o takojšnji oboroženi vstaji, ne pa še enačenje socialdemokracije in meščanske demokracije s fašizmom.

Novo začasno vodstvo je leta 1933 priznalo obstoječi pokrajinski komite KPJ za Slovenijo in za njegovega sekretarja postavilo Miho Marinka, ki se je vrnil v domovino s podrobnejšimi navodili za delovanje Revolucionarne sindikalne opozicije (RSO), gibanja Slovenski nacionalni revolucionarji (SNR) in snovanje revolucionarnih kmečkih komitejev.

Odlok o ustanavljanju RSO je izdalo vodstvo KPJ julija 1932 po ukinitvi Neodvisnih sindikatov, ki jih je Partija ustanovila, ko je izdala parolo o izstopanju komunistov in somišljenikov iz reformističnih Ursovih (Združena delavska sindikalna zveza Jugoslavije – URSSJ), ki so jih vodili socialdemokrati. Komunisti naj bi se sedaj vrnili v te reformistične sindikate in v njih snovali Revolucionarno sindikalno opozicijo.

»Seveda je bilo vse to popolnoma nerealno. Revolucionarna sindikalna opozicija kot nekakšen samostojen ilegalni revolucionarni sindikat ne bi bila prav nič drugega kakor paralelna organizacija komunistične partije. Kdor se je odločil za aktivnost v revolucionarni nelegalnosti, ta je šel do kraja, se pravi, našel je pot v komunistično partijo. Isto je veljalo tudi za revolucionarne kmečke odbore. Še celo nemogoča konstrukcija je bila tako imenovana organizacija Slovenskih nacionalnih revolucionarjev. Taka konstrukcija bi imela svoj smisel samo s predpostavko, če bi v Sloveniji dejansko obstajalo tako močno samostojno nacionalno-revolucionarno gibanje . . . Toda takega gibanja v Sloveniji ni bilo.«²⁹

Pokrajinski komite KPJ za Slovenijo je kmalu spoznal vso nerealnost sprejetih direktiv in opustil misel na snovanje partiji vzporednih ilegalnih organizacij. Usmeril se je v ustvarjanje partijskih organizacij in širjenje revolucionarnega gibanja delavcev, kmetov in inteligence, zlasti mlade, v obstoječih sindikalnih in drugih organizacijah na podlagi boja za konkretne zahteve in težnje množic. Vrstile so se stavke in protestni shodi proti draginji in za zvišanje mezd, za izboljšanje gmotnega položaja delavcev in kmetov (zlasti stavkovna gibanja na Jesenicah in v revirjih), pa tudi proti brezposelnosti, nacionalnemu zatiranju in policijskemu terorju (pogoste so bile demonstracije na univerzi). Pomemben uspeh je dosegla Partija na kongresu Strokovne zveze – oblastnega odbora URSSJ, ko je bil 28. marca 1934 v Ljubljani izvoljen za predsednika komunist Franc Leskošek.

Obnavljanje partije je bilo tako v Sloveniji končano v glavnem že leta 1933, ko je štela kakih 400 članov in se je okoli nje zbiralo še mnogo več simpatizerjev.

Ni mogoče meriti osebnega prispevka posameznih komunistov k takratnemu razvoju. Vsekakor pa je Boris Kidrič že stopal v ospredje s svojo ustvarjalnostjo, organizacijsko, propagandistično in politično sposobnostjo, kot pričajo spomini njegovih sodelavcev. Le za kratek čas sta njegovo delovanje prekinila ponovna aretacija (aprila 1933) in preiskovalni postopek do procesa pred Državnim sodiščem za zaščito države novembra v Beogradu, ko je bil oproščen.³⁰

Tistega leta se je policiji posrečilo več vdorov v partijsko organizacijo, ki so močno razredčili njene vrste. Na goričanski konferenci je njihove posledice ocenil Boris Kidrič: »Čeprav so bile lanske provale po obsegu in kvaliteti aretiranih mnogo večje od proval leta 1930,

²⁵ Tu, kot tudi sicer, uporabljamo KPJ namesto KSJ in KSS.

²⁶ Rdeči signali, št. 1, A CK ZKS.

²⁷ F. Filipič, Poglavlja iz revolucionarnega boja . . . , str. 363.

²⁸ Razgovor z Jožetom Brilejem, Teoretična priloga slovenske izdaje Komunist, avgust-september 1974, str. 55.

²⁹ Edvard Kardelj, Po petindvajsetih letih, Delo, 18. oktobra 1959 (v nadaljevanju: E. Kardelj, Po petindvajsetih letih).

³⁰ Skupaj z njim so bili pred sodiščem še: Dušan Bole, Fedor Kavčič, Marin Mencej, Ivanka Maučević, Lidija Sentjurc, Konrad Venigsterholz (Milko Goršič) in Boris Vojnilović.

je organizacija le obstala; in ne le obstala, njeno delo ni mnogo zaostalo, v političnem pogledu pa se je celo razvijala in napredovala.«³¹

Leta 1934 se je v svetu gospodarska kriza že končavala, stopnjevala pa se je politična kriza. Vse večja napadalnost Hitlerja, ki je sredi leta zatrl odpor med svojimi napadalnimi oddelki (SA-Röhmov »puč« junija 1934) in s krvavim terorjem zadušil vsako opozicijo, je spodbudila fašistična gibanja po vsem svetu. Naraščal pa je tudi odpor antifašističnih sil in je v posameznih, predvsem demonstracijskih akcijah, že kazal obrise enotne antifašistične fronte, ki jo je onemogočalo še vladajoče geslo v komunističnem gibanju: »razred proti razredu«. V naši deželi so najbolj odmevali dogodki v sosednji Avstriji, kjer je pod Dollfussovimi vodstvom vladal t. i. avstrofašizem (krščanskostanovska enostrankarska država). Vstajo socialistov februarja 1934 je režim krvavo zatrl, kar je spodbudilo avstrijske nacionalsocialiste, da so julija poskusili s pučem prevzeti oblast in pri tem ubili zveznega kanclerja E. Dollfussa.

V Sloveniji se je partijska organizacija kljub policijskemu preganjanju in globoki ilegali razvijala in vse bolj vplivala na množice. Vrstile so se stavke delavstva, največkrat mimo volje in proti volji socialdemokratskih voditeljev. Med njimi je dobila največji odziv v deželi gladovna stavka rudarjev v Trbovljah (julija 1934). Manjši je bil partijski vpliv na kmetih, vendar so njeni uspehi (zlasti v Beli krajini) in pomoč, ki so jo ponekod kmetje dajali stavkajočim delavcem, dokazovali, da imajo komunisti pri povezovanju s kmeti še velike možnosti. Demonstracije in druge akcije študentov so pričale, da se je Partija med mlado inteligenco že močno uveljavila. O nekem premiku med inteligenco je pričala tudi kriza revije Ljubljanski zvon (leta 1932), ko se je del sodelavcev iz protesta proti unitarističnim zahtevam založnice odcepil in leta 1933 osnoval svojo revijo Sodobnost. Še abstraktne in protislovne zamisli tega kroga o nacionalnem vprašanju je Boris Kidrič jedko kritiziral v Književnosti, na koncu članka pa ugotavljal, da gre za del inteligence, »ki ga je današnji nagli razvoj sicer usmeril . . . proti obstoječim razmeram, ki pa je nezmožno boriti se na progresivni bazi. A življenje se razvija z železno nujo . . .«.³² In res, kmalu se je Sodobnost usmerila na levo in se odprla komunistom, pri čemer so odpadli samo nekateri izmed njenih ustanoviteljev.

Za nadaljnji razvoj Komunistične partije v Jugoslaviji in Sloveniji je bilo v letu 1934 nad vse pomembno delovanje Tita po prihodu iz zapore in njegovo sodelovanje pri pripravah in poteku pokrajinskih konferenc KPJ pred IV. državno konferenco KPJ.

Pred tem, že takoj v začetku leta, je IK KI sprejel in potrdil skupno izjavo komunističnih partij Jugoslavije, Italije in Avstrije o pravici slovenskega naroda do samoodločbe in združitve. Izjava v Sloveniji ni imela večjega odziva in tudi na goričanski konferenci niso neposredno govorili o njej, je pa bistveno posegla v mednacionalne odnose.³³

Marca 1934 se je Tito vrnil iz zapore in je bil po kratkem delovanju v pokrajinskem komiteju KPJ za Hrvaško julija istega leta kooptiran v CK KPJ na Dunaju. Že avgusta se je vrnil v domovino, da bi pomagal izvesti pokrajinski konferenci v Sloveniji in na Hrvaškem ter pripravil IV. državno konferenco. Prek Ljubljane je odšel v Zagreb in se kmalu vrnil v Ljubljano. Tu se je na sestanku z Edvardom Kardeljem v septembru srečal tudi z Borisom Kidričem.

Pokrajinski komite KPJ za Slovenijo je pokrajinsko konferenco dobro pripravil. Organiziral je krajevne in okrožne konference v Rogaški Slatini in Ptuj, ki jih je pripravil in vodil Boris Kidrič, in še v Celju, Trbovljah, Novem mestu, Ljubljani, Jesenicah, Zagorju in Murski Soboti. Na njih so bili izvoljeni delegati za pokrajinsko konferenco. Že širina priprav in dejstvo, da se policiji ni posrečil vdor, sta pričala o uspehu obnove in o utrditvi Partije na Slovenskem.

Pokrajinska konferenca je potekala v škofovem dvorcu v Goričanah pri Medvodah 18. septembra ob navzočnosti Tita kot predstavnika CK KPJ, Borisa Kidriča, Edvarda Kardelja in Ivana Mačka kot predstavnikov pokrajinskega komiteja ter delegatov Murske Sobote, Celja, Zagorja, Bele krajine, Novega mesta, Jesenic in Ljubljane. Delegati Maribora, Rogaške Slatine in Ptuja pa so v Ljubljani zgrešili javke in se konference niso udeležili. Referate so imeli Boris Kidrič: O organizacijskem položaju, delu, napakah in nalogah pokrajinske organizacije Komunistične stranke v Sloveniji in O delu pokrajinske organizacije Komunistične stranke v Sloveniji po sindikalni liniji, Jože Brilej o agitacijskem in propagandnem delu (ta referat ni ohranjen) in Edvard Kardelj: O delu pokrajinske organizacije v kmečkem

in nacionalnem vprašanju.³⁴ Že pred konferenco je, kot pričajo referati, pokrajinski komite odpravil delo po sektorjih (območjih) in organiziral delo po komisijah za posamezna področja (agitprop, sindikalna in druge komisije). V kratkem zapisku z dne 5. oktobra 1974 je Kardelj podčrtal, da so bili referati na konferenci plod kolektivnega razmišljanja in dela.³⁵

Pokrajinska konferenca se še ni povsem otrsela bolj ali manj sektaškega izrazoslovja in je tudi sprejela sektaška navodila Gorkičevega CK KPJ (npr. o RSO, SNR ipd.), vendar jih je, kot se spominja Kardelj,³⁶ praksa modificirala in jih prilagodila dejanskim potrebam borbe.

V prvem referatu je Boris Kidrič zelo kritično in s tem avtokritično orisal delo partijske organizacije v Sloveniji med njenim obnavljanjem. Kritiziral je predvsem sektaštvo: že pre-seženo, toda ne še povsem izkoreninjeno parolo o oboroženi vstaji in drugo sektaško napako, ki se – kot pravi – kaže v »zločinski izoliranosti velike večine naših organizacij od kmečkih delovnih množic«, ter še sektaško nezainteresiranost za vsakdanje težave in zahteve delovnih ljudi ter neizvajanje linije enotne fronte od spodaj in zgoraj, ki jo je treba uresničevati na partijski platformi in z razkrinkovanjem reakcionarne vloge socialdemokratskih voditeljev. Ves referat je izzvenel v zahtevo, da Partija mora prodreti med množice. Kljub vsej kritičnosti ga je Boris Kidrič končal s svojim značilnim optimizmom: »Pokrajinska organizacija KSJ je na poti, da postane iz sekte voditeljica in organizatorica samostojnih akcij delovnega človeka« in dalje: »Ustvariti moramo stranko, ki bo prodrla v vsako majhno delavnico in v vsako zakotno vas; če ne s tem, da bomo postavili tam celico, pa vsaj s tem, da bomo zasidrali njen vpliv in simpatije do nje. Stranka mora postati najvažnejši dejavnik v političnem življenju Slovenije ...« Le dobrega pol desetletja je bilo treba, da je Partija – tudi zaradi Kidričevih sposobnosti in prizadevanj – tako zastavljeno nalogo v celoti izpeljala.

Referat o sindikalnem gibanju je Kidrič zasnoval na prikazu delovanja komunistov v sindikalnem gibanju po letu 1928, naukih tega delovanja in analizi stavkovnih gibanj leta 1934, zlasti v revirjih in na Jesenicah. Neposredna naloga komunistov v sindikatih je boj za enotno borbena fronto delavstva. Tako zastavljeno nalogo pa med komunisti zavira z ene strani levo sektaštvo, tj. podcenjevanje vsakodnevnih bojov delavskega razreda, in z druge strani desni oportunist, ki izvira iz mnenja, »da delavske množice ni mogoče osvoboditi od vpliva socialfašizem in ostalih strokovnih birokratov«.

Kmalu potem je Boris Kidrič izkoristil socialdemokratske in klerikalne očitke in napade na Čufarjevo dramo Polom,³⁷ da je v legalni reviji Književnost pojasnjeval partijsko politiko v sindikatih. Odločno je zavrnil očitek, da gre Partiji (ki jo tu predstavlja konkretna oseba) za razbijanje strokovnih organizacij in za izstopanje iz njih. Gre za enotnost socialdemokratskega in nesocialdemokratskega delavstva, gre za borbena, in ne kompromisarsko enotnost strokovnih organizacij kot orožje za boj vsega v tovarni zaposlenega delavstva. Pot do tega pa je izolacija delavstva od vpliva »tistega voditeljskega in birokratskega socialdemokratskega kadra, ki je postal razredna skupina zase in ki hoče na vsak način povsem vzrasti v meščanski aparat ter ostati njegov nepogrešljiv činitelj«.

Kardeljev referat na konferenci je izhajal iz povezanosti slovenskega nacionalnega in kmečkega vprašanja ter nujnosti močnejše povezave Partije s kmečkimi množicami. Premajhna delavnost komunistov pri tem izvira tudi iz netočnega mnenja, da kmečkih množic ni mogoče pridobiti za revolucionarni boj in da delavske stranke nacionalno vprašanje kot problem buržoaznodemokratske revolucije nič ne briga. Naglasil je, da »V ... vzajemno povezanem osvobodilnem boju zatiranih narodov z obćim bojem proletariata za proletarsko revolucijo postane nacionalno vprašanje sestavni del proletarske revolucije.«

Na goričanski konferenci je bil izvoljen nov pokrajinski komite KPJ za Slovenijo. Sekretar je postal Ivan Maček. V njem ni bilo več Kardelja in Kidriča, ki sta bila močno kompromitirana in ju je stalno zasledovala policija, in prav tako kompromitiranega Miha Marinka, ki se zaradi policijskega nadzora konference ni mogel udeležiti.

³¹ Teoretična priloga slovenske izdaje Komuniste, avgust-september 1974, str. 4.

³² Boris Kidrič, Kriza Ljubljanskega Zvona, ZD, I, str. 21.

³³ F. Filipič, Poglavlja iz revolucionarnega boja ..., str. 116–117.

³⁴ Teoretična priloga slovenske izdaje Komuniste, avgust-september 1974. Od tod so vsi citati iz referatov.

³⁵ A CK ZKS.

³⁶ E. Kardelj, Po petindvajsetih letih.

³⁷ Glej opombo 6.

Z izrazito protisektaško smerjo, z usmerjenostjo v delo z množicami, je goričanska konferenca utrdila linijo, ki je Partiji omogočila, da je lahko hitro in uspešno ustvarjala kasnejšo ljudsko fronto.

Tito je v poročilu komunistični internacionali o goričanski konferenci izrazil mnenje, da so udeleženci bolj podcenjevali kot precenjevali svoje delo, in jo je v celoti pozitivno ocenil: »Navzlic vsem pomanjkljivostim so vendar priprave in potek te konference znak, da se je v zadnjem času močno zakorakalo naprej... ta konferenca bo imela velik vpliv na nadaljnji razvoj.« O Kidriču pa je zapisal, da »je to zelo sposoben in dober tovariš«. ³⁸

V začetku oktobra 1934 je prišel Tito ponovno v Ljubljano in je s pokrajinskim vodstvom KPJ, predvsem s Kardeljem in Kidričem, ki sta bila najvplivnejša, čeprav formalno ne v pokrajinskem vodstvu, analiziral rezultate goričanske konference in pripravljaj IV. državno konferenco KPJ. Sporočil je sklep KPJ, da bo Kidrič prevzel vodstvo SKOJ, Kardelj pa naj bi odšel kot referent v Balkanski sekretariat kominterne.

Se med bivanjem Tita v Ljubljani je bil 9. oktobra v Marseillu izveden atentat na kralja Aleksandra. Policijski pritisk je naraščal, ni pa zaustavil partijskega delovanja tudi potem, ko je v novembru Partijo zadel hud udarec z vdorom policije v tehnični aparat Partije in SKOJ. Pri tem so zaprli v Ljubljani 29 in v celjskem okrožju 7 komunistov in skojevcev.

Sredi oktobra je odpotoval Tito na Dunaj, novembra pa Kardelj v Moskvo, vendar zaradi mladosti ni bil sprejet na delo v Balkanskem sekretariatu kominterne, pač pa so ga poslali na Mednarodno leninsko šolo za komuniste drugih držav; tam je ob študiju predaval o nacionalnem vprašanju. Kidrič je ostal v Ljubljani ter nadaljeval delo v Partiji in priprave za državno konferenco KPJ.

Medtem je Partija dosegla velik uspeh, saj je 5. oktobra začela izhajati Ljudska pravica, kar je bil eden izmed sklepov goričanske konference. Ljudska pravica je izhajala do 6. marca 1936 najprej v Dolnji Lendavi v uredništvu Miška Kranjca, na koncu pa v Ljubljani v uredništvu Ivana Krefta. Dogodek je ocenil Edvard Kardelj takole: »Pomen izida 'Ljudske pravice' ni bil le v dejstvu, da je z njo komunistična partija v Sloveniji dobila še eno važno orožje v svojem boju, marveč predvsem tudi v tem, da je ta dogodek sam po sebi pomenil veliko zmago in potrdilo njene politike in njene afirmacije v širokih ljudskih množicah.« ³⁹

Četrta državna konferenca KPJ je bila v Ljubljani v stanovanju Ane Ziherl ⁴⁰ 24. in 25. decembra 1934. Na njej je sodelovalo 11 delegatov. Delegata KPJ sta bila Tito in Blagoje Parović. Delegata iz Slovenije sta bila Boris Kidrič in Ivan Maček. Konferenca je izbrala CK KPJ, ki ga je vodil Milan Gorkič. Za člane CK KPJ iz Slovenije so bili izvoljeni Miha Marinko, Franc Leskošek in Karel Hudomalj, za namestnike članov centralnega komiteja Boris Kidrič in Lovro Kuhar (Prežihov Voranc). Med pomembnimi odločitvami konference je bil sklep, naj se ustanovi Komunistična partija Hrvatske in Komunistična partija Slovenije (KPS), kasneje še Komunistična partija Makedonije.

Temeljna usmeritev konference je bilo množično delo Partije na vseh področjih družbenega življenja in v vseh plasteh ljudstva. Po Titovi oceni je konferenca »samo deloma pravilno ocenila in kritizirala napake, ki so jih zagrešila vodstva po IV. partijskem kongresu.« ⁴¹ Kljub ostankom sektaštva pa je bila konferenca »pomemben korak naprej, kajti v bistvu njeni sklepi – ne glede na nekatere toge formulacije – že široko odpirajo vrata aktivnosti Partije, naj zbira ljudske množice na platformi borbe za demokratične pravice, za pereče ekonomske in socialne zahteve, za nacionalno enakopravnost, za sodelovanje z drugimi demokratičnimi silami in za demokratično ljudsko vladno, se pravi na platformi, ki naj bo prosta dogmatizma in prazne doktrinarnosti...« ⁴²

Boris Kidrič je bil predviden za sekretarja SKOJ že na tej konferenci, za začasnega sekretarja pa ga je CK KPJ imenoval maja 1935. Junija je prešel v ilegalo in se preselil v Zagreb, da bi opravljal novo dolžnost (njegovo ilegalno ime je bilo Dobrič).

Že med tem časom je zasedal 9. in 10. junija v Splitu plenum CK KPJ, ki se ga je udeležil tudi Kidrič. Plenum je analiziral razultate t. i. Jevtičevih volitev in sprejel smernice za nadaljnje delo.

»Jevtičeve volitve« so bile 5. maja 1935. Za sodelovanje komunistov pri njih je dajal CK KPJ različne direktive, od direktiv za enotno fronto od socialdemokratov do levih zemljoradnikov in zatiranih narodnih manjšin, do direktive o samostojnem nastopu z oblikovanjem opozicijske liste pod vodstvom delavskega razreda, od razmišljanja o bojkotu volitev

do navodil o dogovarjanju za kandidate na opozicijski listi dr. Mačka. S tem je Gorkičevo inozemsko vodstvo dejansko onemogočilo samostojen nastop Partije, vendar so bile priprave Komunistične partije na volitve in postavljanje njenih kandidatov pomembni za prodiranje iz ilegalnosti in preraščanje v javno politično silo. Kljub ponarejanju volilnih rezultatov in javnosti glasovanja, kljub pritisku, predvsem na državne uslužbenke, je vladna lista zbrala le 60,6 odstotka glasov, kar je pomenilo Jevtičev poraz. Vlada je odstopila, novo je sestavil dr. Milan Stojadinović.

Splitski plenum CK KPJ je bil pomemben predvsem zato, ker je kot temeljno smernico za nadaljnje delo sprejel sklep o organiziranju ljudske fronte ali kot jo je v svojem referatu imenoval Blagoje Parović Fronte ljudske svobode. Plenum se je zavzel za enotnost Jugoslavije in proti njenemu razbitju v več majnih držav. Zahteval je čim hitrejšo izvršitev sklepa o ustanovitvi Komunističnih partij Slovenije in Hrvatske.

Na plenumu je Boris Kidrič kritično ocenil odnos partije do SKOJ, ki naj bo politično-idejnovzgojna organizacija, ki naj obravnava predvsem mladinska vprašanja, ne pa da se ponaša kot kopija partije, kot »mlada partija«. Kot sekretar je Kidrič vse sile posvetil prav takemu delovanju SKOJ.

Kmalu po splitskem plenumu (v drugi polovici junija) je bila v Ljubljani pokrajinska konferenca SKOJ, ki sta jo poleg Borisa Kidriča pripravljala predvsem Tone Ranzinger in Lidija Šentjurs, ki se je aprila vrnila z dveletne robije. Konferenca se je največ ukvarjala z vprašanjem, kako stalno premagovati še preozke okvire organizacije, kako se močneje povezati zlasti z delavsko in študentsko mladino.

Pokrajinskim konferencam je sledila avgusta 1935 IV. državna konferenca SKOJ v Zagrebu, na kateri je sodelovalo 20 delegatov. Vodil jo je Boris Kidrič in bil na njej izvoljen za sekretarja SKOJ. Na konferenci se je zavzemal za široko povezovanje vse antifašistične mladine v vseh mogočih športnih, političnih, kulturnih in drugih organizacijah, za ustvarjanje enotne fronte mladine na podlagi boja za reševanje svojih socialnih, nacionalnih in moralno-političnih problemov. Konferenca je izvolila jugoslovansko delegacijo za VI. kongres Komunistične mladinske internacionale (KIM), ki jo je vodil Boris Kidrič.

Medtem je julija in avgusta potekal v Moskvi VII. kongres kominterne. Kongres je na osnovi referata Georgija Dimitrova od komunistov zahteval, naj se z vsemi silami trudijo za ustvarjanje »ljudske fronte«, za enotnost vseh fašističnih sil v boju proti fašizmu, za mir in demokracijo.

Na isti politični liniji je septembra in oktobra potekal tudi VI. kongres KIM. Kot predstavnik jugoslovanske delegacije je na njem govoril Boris Kidrič (z ilegalnim imenom Romić).⁴³ V govoru je poudaril junaški boj jugoslovanske mladine proti fašistični diktaturi, v katerem je bilo ubitih šest sekretarjev SKOJ, mnogi drugi so v boju prelili kri ali dolga leta trohneli po ječah. Hkrati je opozoril na napake, ki jih je zaradi pomanjkanja revolucionarnega realizma delal SKOJ. Naloge, ki jih čas postavlja SKOJ in Zvezi komunistične mladine, je Kidrič strnil v tri probleme: kako spremeniti značaj zveze, kako ustvariti skupno fronto nacionalno zatirane in vse antifašistične mladine in kako jo vzgajati v duhu marksizma-leninizma.

V odgovoru na zastavljene probleme je odklonil mnenje nekaterih delegatov, da je treba spremeniti le nekaj malega in delati v množičnih organizacijah, in prav tako mnenje drugih, da je treba zvezo likvidirati. Poudaril je: »Ne likvidirati, marveč reorganizirati!« Treba je v temeljih spremeniti značaj zveze, in ne samo popraviti metode dela. Treba je ustvariti nov tip zveze in nov tip mladince. Z delom v množičnih organizacijah se bo razvijalo in širilo tudi delo SKOJ kot njihovega revolucionarnega jedra. Zavzel se je za povezavo legalnih in nelegalnih metod dela. Delj se je pomudil pri nacionalnem vprašanju in pri tem poudaril, da je to različno za vsako deželo, za vsak narod in za mladino vsake dežele. V nasprotju z mnenjem, naj bi se ustvarjale organizacije delavske mladine, da bi tako poudarili njihov razredni

³⁸ A CK ZKS.

³⁹ E. Kardelj, Po petindvajsetih letih.

⁴⁰ Ana Zihlerl, mati Borisa Zihlerla. Ker je bil Boris v zaporu, policija hiše ni nadzorovala.

⁴¹ Tito, Politično poročilo, V. kongres KPJ, V. kongres KPJ, Ljubljana 1948, str. 41.

⁴² E. Kardelj, o. c. Po petindvajsetih letih

⁴³ A CK ZKS.

značaj, se je zavzel za ustvarjanje organizacij delovne mladine, ki bi bile odprte za nacionalno zatirano in kmečko mladino.

Po kongresu je Boris Kidrič napisal brošuro z naslovom *Mladim ljudem kot razglas Centralnega komiteja SKOJ članom Zveze komunistične mladine in vsem mladim ljudem v Jugoslaviji*. Razglas poudarja protifašistični boj in boj za ekonomske, socialne in nacionalne težnje mladih ljudi. Vsebuje navodila za prehod k legalnim oblikam dela, s katerimi je edino mogoča pot do množic. Svetovni nazor ne sme biti ovira za sodelovanje. Delovanje v legalnih organizacijah ali njihovo ustanavljanje pa ne pomeni likvidacije ilegalnega SKOJ, temveč le njegovo reorganizacijo.

Kljub odločnemu Kidričevemu stališču so že v začetku leta 1936 prišla nasprotujoča in nejasna navodila Gorkičevega vodstva, ki jih je v Slovenijo prinesel Karel Hudomalj z direktivo, da je treba SKOJ v Sloveniji razpustiti. Enake direktive so dobili tudi po drugih pokrajinah Jugoslavije. Do razpusta pa v Sloveniji ni prišlo, kot tudi ne ponekod drugod v Jugoslaviji (npr. na beografski univerzi). Napačna navodila so hkrati z nekonspirativnim delovanjem vodstva Partije in SKOJ, ki je hudo prizadelo organizacijo, povzročila nezaupanje skojevcev do partijskega vodstva. Skojevci v Sloveniji so na konferenci pri Ptujju septembra 1936 sprejeli sklep o ustanovitvi posebne zveze slovenske komunistične mladine, ki naj bi bila neposredno povezana s KIM. Urejanje celotnega stanja v SKOJ je prevzel nase Tito, ko se je konec leta 1936 vrnil v domovino.

Spomladi 1936 je bil Boris Kidrič poklican na sedež CK KPJ na Dunaju in tam je sodeloval na aprilskem plenumu CK KPJ (ki ga je kominterna pozneje razveljavila). Tu so bila že opazna nasprotja v stališčih Kidriča in Gorkiča.

Že junija 1936 je po aretaciji kurirke KPJ na jugoslovanski meji policija na Dunaju zaprla nekaj članov in zvez CK KPJ, med njimi Borisa Kidriča. Po letu dni preiskovalnega zapora je bil izgnan na Češkoslovaško in se je naselil v Pragi. Iz tistega časa se njegov polstric dr. Vlado Krušič spominja, da je v ječi mnogo bral, poleg učbenikov kemije še zlasti nemške avtorje reformacijske dobe. Spominja se tudi značilnega Borisovega odgovora na vprašanje sodnika: »Le kako se morete družiti z nižjimi izobraženci, recimo s takim branjevcem,« ko ga je zavrnil z besedami, da pri izbiranju svojih znanstev ni gledal na izobrazbo, ampak na značaj ljudi.⁴⁴

V Pragi je Kidrič stanoval skupaj s Srdjanom Prico, ki se spominja, da so bile takrat zveze z vodstvom slabe in da se je »Kidrič, ki je vodil tudi boj proti Gorkiču, pri tem pokazal ne samo najbolj informiranega, ampak tudi najbolj širokega človeka. Kot je bil oster proti Gorkiču, tudi ni varčeval s samokritičnostjo. Kidričevo oceno Gorkiča sem moral posredovati v Moskvo, vendar je Gorkič padel, še preden je to prišlo do Moskve.«⁴⁵

Marca 1938 je Tito poklical Borisa Kidriča v Pariz. Tam so se že od začetka leta 1937 krajši ali daljši čas mudili mnogi vidni jugoslovanski komunisti, med njimi Tito, Kardelj, Parović, Žujović, Čolaković, Lola Ribar in drugi.

V tistem času so se tako v svetu kot v Jugoslaviji in Sloveniji zvrstili mnogi pomembni dogodki.

Vse očitnejše Hitlerjeve priprave na vojno (zasedba demilitarizirane cone Porenja, pogodba o sodelovanju z Italijo, imenovana os Rim–Berlin, pritikominternski pakt z Japonsko in kasneje še z Italijo, pospešeno oboroževanje ipd.) in naraščajoča grožnja fašističnih organizacij v posameznih deželah so hkrati pospeševale združevanje antifašističnih sil v ljudskofrontno gibanje. Na volitvah v Španiji je februarja 1936 zmagala ljudska fronta, maja istega leta je izbojevala volilno zmago tudi ljudska fronta v Franciji. Kmalu pa so se vladi ljudske fronte v Španiji uprli nekateri generali, in julija 1936 je začel vstajo general Franco, ki je v boj popeljal afriški korpus iz Maroka. Fašistična Nemčija in Italija sta odkrito poslali na pomoč Francu svoje letalske, tankovske in druge enote, medtem ko legalna ljudskofrontna vlada ni dobivala pomoči ne od meščanskih demokracij ne od ljudskofrontne vlade v Franciji. V boj na njeni strani pa so prihajali prostovoljci, zvečine komunisti, iz vseh dežel. Med njimi je bilo več kot 1500 Jugoslovancev.

V Jugoslaviji je bil boj delavskega razreda in mladine vse širši in vse ostrejši. Stavkovna gibanja, ki so bila že leta 1935 zelo močna, so se leta 1936 po vsej državi silovito razmahnila. Samo v Sloveniji je junija stavkalo približno 5000 gradbenih delavcev, avgusta in septembra

pa 8500 tekstilnih delavcev, da ne omenjamo še cele vrste drugih stavk. V njih se je kovala enotnost delavskega razreda.

Močno se je pospešilo »razkrajanje naših starih, preživelih tradicionalnih političnih ideologij«, kot je Boris Kidrič napisal v že citiranem uvodniku Rdečih signalov. Povsod v tradicionalnih političnih strankah je hitreje potekala diferenciacija na demokratična in avtoritarna, v bistvu fašistična krila.

V Sloveniji je v klerikalni politični organizaciji (prejšnji Slovenski ljudski stranki) diferenciacijo pospešil vstop njenega voditelja dr. Antona Korošca v Stojadinovićevo vlado (junija 1935). Pomembno opozicijo proti uradni politiki stranke so že dolgo pomenili krščanski socialisti, ki so se jim vse bolj približevali mladi katoliški intelektualci. Očitno je postalo nasprotovanje kroga starejših voditeljev SLS z dr. Antonom Brecljem, ki je novembra 1937 izdal razglas Vsem somišljenikom SLS in zavednim Slovencem, v katerem je ostro obsojal Koroščevo politiko. V trajni opoziciji je bila tudi skupina intelektualcev okoli Edvarda Kocbeka, ki je ob španski državljanski vojni izzval razcep v reviji Dom in svet. Med katoliškimi študenti se je agresivni klerofašistični skupini Straža v viharju upirala demokratična skupina, organizirana v društvu Zarja, ki je kmalu sodelovala s komunisti v narodnoobrambnih akcijah. Uradno vodstvo stranke je izgubljalo vpliv tudi na svojo tradicionalno bazo, na kmečko prebivalstvo. To se je deloma pasiviziralo, kar je bilo vidno v njihovih prosvetnih in telovadnih organizacijah, deloma pa je izražalo svoje nezadovoljstvo z neredko pomočjo stavkajočim delavcem in udeležbo na nekaterih zborovanjih skupine Ljudske pravice in Kmečko-delavskega gibanja, predvsem v vzhodni Stajerski, Pomurju in Beli krajini. Nezadovoljstvo so dokazale volitve decembra 1938, ko je Koroščeva lista dobila v Sloveniji kljub velikemu pritisku na volivce le nekaj več kot polovico glasov vseh volivcev ob zelo veliki abstinenci.

V tradicionalno »liberalni«, sedaj jugoslovansko nacionalistični stranki so potekali podobni procesi. Skrajno fašistično krilo se je pridružilo ljotičevcem, mnogi posamezniki pa so se vključili v razne druge skupine ali so jih organizirali. V njihovi tradicionalni telovadni organizaciji Sokol je marsikje prevladalo opozicionalno demokratično krilo. Zgubljali so tudi v svoj čas močni skupini svojih privrženecv med učiteljstvom, še zlasti ko se je izoblikovala opozicija proti politiki UJU (Združenje jugoslovanskih učiteljev) kot »učiteljski pokret«, ki so ga vodili komunisti ali njihovi simpatizerji. Nasprotja so se povečala v nacionalističnih vrstah med študenti; njihov klub Triglav je že prej prešel na levo in bil nato leta 1934 razpuščen.

Manjšal se je vpliv socialdemokratskih vodstev na delavsko gibanje. V vsakdanjih stavkovnih in drugih akcijah se je ustvarjala enotnost delavskega razreda pod vodstvom komunistov. Zlasti močne so bile njihove pozicije v delavskih kulturnoprosvetnih društvih Svoboda. Revolucionarni val delavskega gibanja se je manifestiral na zletu Svobod v Celju julija 1935.

Za nadaljnji razvoj in celo obstanek KPJ sta bila odločilna prihod Tita na čelo KPJ in vrnitev vodstva v domovino. Že delj časa je bilo očitno, da iz tujine ni mogoče slediti dogajanju v državi, zato se je zlasti Tito, ko je bil julija 1934 kooptiran v CK KPJ, zavzemal za neposreden stik vodstva z bazo. Junija 1935 je bil sprejet sklep o ustanovitvi Zembilja (državnega biroja Partije v domovini). Kmalu potem je CK KPJ kooptiral v politbiro Tita in Vladimira Čopića, ki naj bi odšla na delo v Zembilj. Sredi leta 1936 je kominterneta postavila novo vodstvo KPJ z Gorkićem na čelu, v politbiroju pa so bili še Tito, Čolaković, Zujović in Leskošek, ki naj bi pripravili prihod vodstva v državo. Sredi leta 1937 je bil Gorkić odstavljen s položaja, in Tito je praktično prevzel vodstvo KPJ. Vrnitev vodstva v domovino je po besedah Tita omogočala Partiji, »da je postala samostojna sila jugoslovanskega delavskega gibanja, da je pravilno ocenila dejanski položaj v državi in sestavila tak akcijski program in uporabljala take oblike dela, ki so KPJ povezale z najširšimi delavskimi množicami in vsemi naprednimi silami. Partija z vodstvom v domovini, ki je dobro poznala razmere, je bila sposobna upreti se vsem dogmatskim silam v Kominterni, ki so podcenjevale delavsko gibanje v Jugoslaviji in predlagale razpust Komunistične partije Jugoslavije ...«. ⁴⁶

⁴⁴ Delo, 15. aprila 1978.

⁴⁵ Prav tam.

⁴⁶ Tito, Petdeset let revolucionarnega boja jugoslovanskih komunistov, referat na slovesni seji IX. kongresa ZKJ, Komunist, 11. marca 1969.

V Sloveniji je Partija vse bolj prehajala k legalnim oblikam delovanja, tako s sodelovanjem v akcijah posameznih skupin ljudske fronte, zlasti Kmečko-delavskega gibanja, v množičnih protestnih akcijah, pri zbiranju podpisov proti ravnanju v zaporih in za amnestijo obsojencev, ki jih je organizirala Rdeča pomoč, ali proti prepovedi Ljudske pravice (pri tem je bilo zbranih 20.000 podpisov), v mirovnih in protifašističnih akcijah mladine in žensk, pri ustanavljanju novih delavskih kulturnih in drugih organizacij. Pomembni so bili tudi ljudskoprosvetni izleti (zlasti pogosti spomladi in poleti 1937). O njih je banska uprava (maja 1937) sodila: »Ti izleti, ki potekajo pod krinko ljudske fronte, dokazujejo, da so se komunisti vrgli na legalno delovanje med ljudskimi množicami. Ta način je uspešnejši kot ilegalno delovanje.«⁴⁷ Za prodiranje iz ilegalnosti je bilo pomembno, da je Partija postavila svoje kandidate na občinskih volitvah oktobra 1936. Njen vpliv je bil že neprimerno večji, kot bi lahko sodili po številu članov, ki jih je bilo tedaj v Sloveniji kakih 250.

V začetku aprila 1937 je ilegalno prišel iz Pariza v Slovenijo Edvard Kardelj, da bi pomagal reševati nastale probleme in pripraviti ustanovni kongres KPS, ki je sledil že sredi aprila. Njegov pomen je ocenil Kardelj, ki je tudi avtor njegovega Manifesta: »Spričo velike nevarnosti, ki je pretila, je pozval slovensko ljudstvo, naj se pobrati med seboj. Opozoril je delavski razred, da mora biti posihmal še bolj ne le faktor za vsakdanje zahteve delovnih množic, marveč tudi vodilni faktor nacionalne politike. Poudaril je, da je v takih razmerah potrebno bolj kot kdaj poprej negovati duh revolucionarne solidarnosti in bratske enotnosti s celotnim delavskim razredom in z vsemi jugoslovanskimi narodi v boju proti skupni nevarnosti, ki grozi njihovi neodvisnosti, kakor tudi v boju za njihove skupne socialne, demokratične, ekonomske ter narodnoosvobodilne interese in zahteve. Prav tako je kongres formuliral konkreten program boja ...«⁴⁸

Med tem dogajanjem je Boris Kidrič živel in deloval v tujini. Februarja 1938 je na poziv Tita odšel iz Prage v Pariz, kamor je dva meseca kasneje prišla z Dunaja delat v partijsko knjižarno tudi Zdenka. Tam se jima je rodila hči Jurkica.

Tito, ki ga takrat kominterni še ni potrdila za generalnega sekretarja KPJ, je bil sredi ostrega boja proti frakcionašem v Partiji in hkrati proti temu, da bi kominterni zaradi frakcionaštva razpustila KPJ, kar bi pomenilo, da bi bili v teh usodnih letih jugoslovanski narodi brez nacionalnega in borbenega vodstva. Frakcionaštvo je dolgo hromilo delovanje Partije, ker je »pretilo spremeniti partijo v svet zase, odtrgan od množic, kajti spreminjalo je notranje doktrinarne spore ali neenotnost pogledov na taktične oblike in metode boja v centralne probleme partije.«⁴⁹ Kidrič, ki je uspešno deloval predvsem med jugoslovanskimi študenti v Parizu, je bil tudi sicer Titu trdna opora v boju proti frakcionašem. O tem Kidričevem delovanju pravi Tito, da mu »je bila njegova pomoč v boju proti frakcionaštvu neprecenljiva.«⁵⁰

Ob partijskem delu je Boris Kidrič vestno spremljal razvoj takrat v Franciji vladajoče ljudske fronte in analiziral vzroke za njene uspehe in neuspehe (ker mu je kasneje koristilo pri organiziranju Osvobodilne fronte in prizadevanjih za njeno enotnost). Se ko je bil v Franciji, je v Sodobnosti objavil članek Boj francoskega naroda,⁵¹ v katerem je kot temeljni problem ljudske fronte postavljaj njeno enotnost, ki je pogoj za enotnost francoskega ljudstva. Njena osnova mora biti enotnost proletariata, pomembno za enotnost pa je tudi organiziranje in delovanje krajevnih odborov ljudske fronte, o čemer takrat v Franciji še ni bilo spoznaja.

V začetku septembra 1939 se je Zdenka Kidrič s hčerko vrnila v Slovenijo, Boris pa je še ostal v Parizu ter s skupino študentov in Pavlom Savičem izdeloval potne dokumente za tiste tovariše, ki niso mogli legalno iz Francije. Decembra se je vrnil v domovino, vendar so ga zaprli že na meji. V preiskovalnem zaporu je ostal do maja 1940.

Medtem se je fašistična agresija še stopnjevala. Marca 1938 so Hitlerjeve čete vkorakale v Avstrijo in jo priključile k Nemčiji. Nemška vojska se je pojavila na jugoslovanski meji. Septembra so po Münchenskem sporazumu z Anglijo in Francijo nemške čete zasedle sudetski del Češkoslovaške in marca 1939 je Hitler proglasil nemški protektorat nad Češko in Moravsko, Slovaška pa je postala »neodvisna« država s fašistično vlado. V začetku leta 1939 je Franco z nemško in italijansko vojaško pomočjo zasedel vso Španijo in strl odpor ljudske fronte. 1. septembra 1939 je Hitler že napadel Poljsko in s tem začel drugo svetovno vojno.

Za delovanje KPJ je bil v tem času izredno občutljiv odnos do politike Sovjetske zveze.

Ta je 23. avgusta 1939, torej tik pred začetkom druge svetovne vojne, podpisala pogodbo o nenapadanju z Nemčijo, po pobegu poljske vlade v Romunijo zasedla del tedanje poljske države in oktobra 1939 napadla Finsko.

Stališča KPJ o teh dogodkih so med drugim razvidna iz članka Edvarda Kardelja *Od Compiègna (1918) do Compiègna (1940)*⁵² in dveh uvodnikov v mariborskem časopisu *Večernik*.⁵³ V njih je podpiral sovjetsko politiko; razlagal jo je kot obrambo pred politiko angleško-francoskih vrhov, ki so Hitlerjevo agresivnost usmerjali v vojno proti Sovjetski zvezi in so ji zato prepuščali svoje položaje drugega za drugim. Za vojno proti Sovjetski zvezi pa je Nemčijo oviralo dejstvo, da bi imela tako za hrbtno dva velika zahodnoevropska imperialistična tekmeča. Iz članov je razvidno, da se je Partija zavedala Hitlerjeve težnje k hegemoniji v Evropi, kar jo bo prej ali slej privedlo do vojne s Sovjetsko zvezo, pa tudi z Jugoslavijo. V partijski politiki so – kot je kasneje napisal Edvard Kardelj⁵⁴ – veljala še naprej načela, da je fašizem glavni sovražnik in glavna nevarnost za jugoslovanske narode, da se je treba boriti za najširšo obrambno fronto vseh patriotičnih sil in upreti poskusom reakcionarnih prozahodnih političnih krogov v državi, da bi potegnili Jugoslavijo v blok zahodnih imperialističnih sil in v vojno na njihovi strani.

Kljub tem stališčem KPJ pa je zaradi dejstva, da ni obsodila politike Sovjetske zveze, le prišlo do nasprotovanja ali omahovanja mnogih njenih zaveznikov v ljudski fronti, med njimi tudi krščanskih socialistov. Tako je njihovo glasilo *Delavska pravica* 17. oktobra 1939 zapisalo, da nihče več ne more sodelovati s komunizmom.⁵⁵

Maja 1940, ko je bil Boris Kidrič pred sodiščem oproščen in se je takoj lotil dela v Centralnem komiteju Komunistične partije Slovenije (CK KPS), so se za usmerjanje zunanje politike Jugoslavije spopadale tri smeri.

Komunistična partija se je zavzemala za nevtralnost in pogodbo s Sovjetsko zvezo o medsebojni pomoči. Vlada dr. Dragiše Cvetkovića, ki je postal po Stojadinoviću predsednik vlade, je nadaljevala prejšnjo politiko povezovanja z Nemčijo in s tem kapitulacije Jugoslavije. Močni prozahodni krogi med vplivnimi politiki in v vojski pa so zahtevali zavezništvo z zahodnimi silami in s tem vojno na njihovi strani. Ti so hoteli pritegniti tudi omahljive zaveznike Partije. Junija 1940 pa je Francija kapitulirala, kar je močno oslabilo pozicije prozahodnih krogov.

Konec junija je potekala III. konferenca KPS v Vinjah na Dolskem, da bi osvetlila razvoj druge svetovne vojne ter analizirala družbenopolitične razmere in delovanje KPS po ustanovnem kongresu. Na konferenci, ki se je je udeležil tudi Tito, je imel glavni referat Edvard Kardelj, zelo aktivno pa je tudi sodeloval Boris Kidrič.

Konferenca je potrdila politiko KPS, ki edina zastopa resnične interese slovenskega delovnega ljudstva v boju za kruh, mir in svobodo, medtem ko je buržoazija v vsaki fazi razvoja vodila protinacionalno politiko. Od komunistov je zahtevala, naj še naprej vodijo akcije za vsakdanje zahteve delovnih ljudi, proti druginji, za zvišanje mezd, za zmanjšanje bremen kmetov ipd. Po razpravi o uspehih, slabostih, napakah in pomanjkljivostih KPS pa je terjala poostreno disciplino in enotnost komunistov. Konferenca je v posebni izjavi obsodila nasprotovanja nekaterih svojih nekdanjih zaveznikov v ljudski fronti. Izvoljen je bil nov CK KPS, v katerega je prišel tudi Boris Kidrič, ki je bil hkrati izvoljen za delegata na V. državni konferenci KPJ.

Julija 1940, nekaj tednov po konferenci, je bilo objavljeno sporočilo o vzpostavitvi diplomatskih odnosov med ZSSR in Kraljevino Jugoslavijo. Takoj nato je Partija organizirala akcijo za ustanovitev Društva prijateljev Sovjetske zveze. Boris Kidrič se je z vso energijo poprijel dela za ustanovitev društva in prispeval največji delež k njegovi idejnopolični vsebini, organizaciji in povezavi. Sam je pridobil več vidnih slovenskih kulturnih in javnih delavcev, med njimi Josipa Vidmarja, da so podpisali pravila in prijaviли društvo pri banski up-

47 F. Filipič, *Poglavja iz revolucionarnega boja* ..., str. 207.

48 Edvard Kardelj, *Trideset let po ustanovnem kongresu KPS*, govor na slovesni seji CK ZKS, Delo, 16. aprila 1967.

49 E. Kardelj, *Po petindvajsetih letih*.

50 Tito na seji Predsedstva SFRJ in Predsedstva ZKJ na Brionih, Delo, 13. aprila 1972.

51 B. Kidrič, *ZD*, 1, str. 44–57.

52 Edvard Kardelj (pseudonim Peter Lovrič), *Izraz*, 1940.

53 Edvard Kardelj (podpis Y), *Večernik*, Maribor, 25. in 30. avgusta 1939.

54 E. Kardelj, *Lik Borisa Kidriča*.

55 Metod Mikuz, *Pregled zgodovine NOB v Sloveniji*, 1. knjiga, Ljubljana 1960, str. 121.

ravi; ta pa pravil ni potrdila, kljub uspeli podpisni akciji, v kateri je bilo zbranih več kot 30.000 podpisov. Društvo je zato v začetku delalo legalno, nato pa množično pollegalno. V teh akcijah so se utrdili tudi odnosi med najpomembnejšimi dejavniki v prejšnjem ljudsko-frontnem gibanju, tako tudi s krščanskimi socialisti.

Ti so se na dveh sestankih v Laškem spomladi 1940 odločili za sodelovanje s komunisti na vseh področjih javnega življenja. O tem je – kmalu po III. konferenci KPS na Vinjah – obvestil Borisa Kidriča Tone Fajfar. Po njegovih spominih⁵⁶ mu je Kidrič sporočil, da imajo komunisti za najpomembnejšo politično akcijo gibanje za prijateljstvo s Sovjetsko zvezo, in ga pozval, naj v odbor društva pošljejo svoje zastopnike tudi krščanski socialisti in podpro organiziranje po delavskih revirjih. Podpro naj tudi snovanja odborov delavske enotnosti za enoten boj delavcev po tovarnah.

Že v drugi polovici 1940. leta je KPS vzpostavila akcijsko enotnost s krščansko socialistično skupino, demokratičnim krilom v Sokolu in skupino vidnih slovenskih kulturnih delavcev. Po zapisku Borisa Kidriča⁵⁷ je akcijski sporazum tedaj obsegal te točke: 1. Jugoslavija naj se ne opira na nobenega izmed obeh vojskujočih se taborov, temveč naj se zunanje politično krepko nasloni na Sovjetsko zvezo, kar je tudi za ogroženi slovenski narod edina rešitev, 2. notranjo demokratizacijo Jugoslavije in 3. vpostavitve ljudske demokratične vlade.

Tako po idejnopolični usmerjenosti kot po širini velja akcija za Društvo prijateljev Sovjetske zveze in njegovo delovanje za predhodnika kasnejše Osvobodilne fronte.

Pri vsem tem obsežnem delovanju Boris Kidrič – kot vselej – ni zanemarljiv publicističnega delovanja. V Sodobnosti je objavil vrsto prispevkov o mednarodnem dogajanju in o slovenski zgodovini. Iz analiz tega dogajanja je povzel spoznanja, ki dajejo jasno usmeritev politiki naprednih sil v sodobnem svetu. V bogastvu spoznanj iz Kidričevih razprav v tistem času je večkrat podčrtana temeljna misel: »Zgodovinsko izpričano dejstvo je, da skuša reakcija male narode pogosto vpreči v svoj voz pod videzom njihovih nacionalnih koristi. Prav tako je zgodovinsko dokazana resnica, da se je malim narodom njihovo udinjanje nazadnjaškim silam še vselej hudo maščevalo. Reakcionarni videz nacionalnih koristi se je prej ali pozneje, vendar pa zmeraj razkril kot kruta resnica o dostikrat pogubni nacionalni škodi. Zato življenjski interes malega naroda naravnost terja, da njegovi sinovi izrujejo iz ljudske zavesti tradicijo reakcionarnega ravnanja 'zaradi nacionalnih razlogov'«. ⁵⁸

S Kidričevimi razpravami, deli Edvarda Kardelja (najvidnejše med njimi je Razvoj slovenskega narodnega vprašanja), z razpravami Borisa Zihlerla, Dušana Kermaunerja in še mnogih drugih je Komunistična partija pred slovenskim narodom s poglobljeno argumentacijo razgrnila svoj bojni program in zanj mobilizirala množice.

Hitlerjeva Nemčija je nadaljevala svoj pohod za zasužnjenje Evrope. Oktobra 1940. sta k trojnemu paktu med Nemčijo, Italijo in Japonsko pristopili Madžarska in Romunija in dopustili, da so v obe državi vkorakale nemške čete. Nekaj mesecev kasneje se je isto zgodilo z Bolgarijo. Albanijo je že aprila 1939 zasedla italijanska vojska in oktobra 1940 napadla še Grčijo, vendar so jo grške čete kmalu zaustavile. Tako so na vseh jugoslovanskih mejah stale fašistične vojske.

V Sloveniji so se medtem nadaljevale akcije za združevanje ljudstva v gibanju za prijateljstvo s Sovjetsko zvezo in akcije za izboljšanje socialnega položaja delovnih ljudi in za njihove demokratične pravice, kar je bilo prvi pogoj za mobilizacijo ljudskih sil za obrambi države. Že v pozni jeseni 1939 je Partija začela intenzivneje organizirati »vojaške komisije«. »Njihova naloga je bila navezovanje posebnih zvez s komunisti v armadi in njihovo usmerjanje na delo med resnično domoljubnimi vojaki, podoficirji in oficirji. Poleg tega naj bi ugotavljali razpoloženje v vojaških enotah, nadzorovali oficirje, ki so v besedah in dejanjih kazali svojo naklonjenost Hitlerju in povzročali demoralizacijo v armadi«. ⁵⁹

Po vsej državi pa so potekale priprave za V. državno konferenco KPJ. Ta se je začela 19. oktobra 1940 v Zagrebu. Na njej se je zbralo 105 delegatov. Z njo je po Titovih besedah »bila zaključena triletna etapa konsolidacije KPJ«. ⁶⁰ Na temelju Titovega referata je konferenca sprejela zgodovinske sklepe, ki so dali »partijskim organizacijam tisto jasno usmeritev in tista borbena sredstva in metode, ki so bile odločilne za nadaljnji potek narodnoosvobodilnega gibanja«. ⁶¹

Boris Kidrič je imel na konferenci pomemben referat o agitaciji in propagandi.⁶² Ostro je obsodil dolgoletno podcenjevanje marksistične teorije, zlasti v zgodnjem obdobju delovanja Partije, in poudaril povezanost med razvojem delavskega gibanja in marksistično teorijo. Marksizem je »sila, ki daje perspektivo delavskemu gibanju, ki mu omogoča, da znanstveno točno spozna stvarnost, ki jo proletarijat po svoji zgodovinski biti mora spremeniti«, in dalje »delavsko gibanje bi brez te teorije bilo slepo, ne bi moglo videti svoje smeri in končne cilje, ne bi moglo videti poti, po kateri edini lahko doseže cilj; sama teorija pa bi brez te prakse bila suha, neživljenjska, dogmatična, jalova in nerevolucionarna«.

Boris Kidrič je neposredne propagandne naloge Partije opredelil na podlagi stališč, da je propaganda globoko in vsestransko pojasnjevanje nauka klasikov marksizma (h katerim so takrat šteli Marxa, Engelsa, Lenina in Stalina). Naloga partijske agitacije pa je prenašanje parol, ki so raznovrstna oblika uporabo marksizma v raznovrstni stvarnosti, in sklepov Partije med široko množico. Agitacija mora biti konkretna in na visoki idejnopolični ravni.

Kritično je ocenil Kidrič pisanje partijskega tiska, v katerem je »splošna fraza često zamenjavala konkretno analizo«, poudaril pa je še, da je treba »posvetiti mnogo resnejšo pozornost čistoči jezika in stila«.

V referatu je Boris Kidrič obravnaval tudi takrat aktualno razhajanje med Partijo in nekaterimi levo usmerjenimi književniki. Sodil je, da »delavci na teoretičnem področju, književniki in umetniki nimajo nobenih ovir, da prenehajo z dremanjem, z nedelom, s čakanjem na 'boljše čase' in na spodbudo s strani ... Lahko si dajo razmaha in svobode ... Treba se je samo varovati onih, ki blebetajo o tem, kako je potrebna svoboda, tj., kako naše gibanje ne daje svobode ustvarjalnosti, kako se je treba boriti zanjo ... Njihova zapeljiva pesem o svobodi je dejansko poskus, da se svoboda napada ... ne pomeni nič drugega kot boriti se za njihovo (organizacije osvobodilnega boja proletariata, opomba L. M.) razbijanje s tujimi teorijami in metodami, boriti se za to, da gibanje razruši buržoazija«. In dalje: »Treba je poudariti, da partija ne more 'vsiliti' motive, ukazati, naj se piše ali poje o tem in tem, vendar je slabost tovarišev, ki se ukvarjajo s teorijo in kulturnim delom, slabost pesnikov, če pustijo, da teče življenje mimo njih, da bi samo opazovali življenje in tonili v abstrakcije. Toda če partija ne more 'ukazovati«, lahko in mora vplivati – s svojo generalno linijo, z negovanjem pravilne in moralne zdrave kritike – na krepitev, ozdravljanje, razvijanje naše mlade proletarske kulture.«

Na V. državni konferenci je bil Boris Kidrič izvoljen za člana CK KPJ. Kmalu po vrnitvi v Slovenijo se je januarja 1941 izognil policiji, ki ga je iskala, da bi ga internirala v Bilečo. V polgali je nadaljeval delo za uresničevanje sklepov konference, kar je pomenilo že pripravljanje Partijo na vojno stanje in narodnoosvobodilni boj, proti kapitulantstvu političnih vrhov države in proti malodušju, ki bi zaradi ogromne premoči sovražnika in hitlerjanske propagande lahko zajelo množice.

⁵⁶ Tone Fajfar, *Odločitev*, Ljubljana 1966, str. 23.

⁵⁷ Boris Kidrič, *Kratek obrisa razvoja Osvobodilne fronte in sedanja politična situacija v Sloveniji*. Rokopis v A CK ZKS.

⁵⁸ B. Kidrič, *ZD*, 1, str. 118.

⁵⁹ Miha Marinko, *Moji spomini*, Ljubljana 1981, str. 210.

⁶⁰ Tito, *Politično poročilo na V. kongresu KPJ*, V. kongres KPJ, Ljubljana 1948, str. 56.

⁶¹ Edvard Kardelj, *Tito in Komunistična partija Jugoslavije*, Delo, 29. julija 1967.

⁶² A CK ZKS.

II.

Petindvajsetega marca 1941 je jugoslovanska vlada na Dunaju pristopila k trojnemu paktu. Na pobudo KPJ so se po vsej državi začele velike demonstracije. KPS je že nekaj ur po podpisu pakta organizirala demonstracije v Ljubljani. Demonstracije so dosegle vrh 27. marca, potem ko je v noči od 26. na 27. april skupina oficirjev odstavila vlado, proglasila kralja Petra za polnoletnega in sestavila vlado t. i. »narodne sloge«.

Toda – kot je napisal Edvard Kardelj leto dni kasneje v Slovenskem poročevalcu – »27. marec 1941. leta ni bil zgolj puč peščice oficirjev ... 27. marec 1941. leta je bila prva velika posledica dolgoletnega boja. Ta boj so na čelu ljudskih množic vodile najboljše sile narodov Jugoslavije«. ⁶³

Po padcu Cvetkovićeve vlade sta Boris Kidrič in Aleš Bebler v imenu KPS odšla v štab Dravske divizije v Ljubljani in predlagala sodelovanje Partije pri obrambi dežele. Predlagala sta oborožitev prostovoljcev, ki jih je začela mobilizirati Partija zlasti med študenti in delavci, in zahtevala, naj se omogoči Partiji, da bi nastopala v tisku in po radiu s pozivi k obrambi domovine. V štabu so z odgovorom zavlačevali. Ob nemškem napadu na Jugoslavijo sta Kidrič in Bebler ponovno odšla v divizijski štab; tam so ju aretirali, a so ju zaradi zunanjih protestov po nekaj urah spustili.

Že naslednji dan so prostovoljci, ki jih je mobilizirala Partija, odšli proti Novemu mestu, vendar so se kmalu soočili z razsulum stare jugoslovanske vojske, prav tako kot 9 članov CK KPS, ki so nekaj dni kasneje prav tako odšli na Dolenjsko. Ti so na kratki seji pri Trebnjem pod vodstvom sekretarja Franca Leskoška sprejeli prve sklepe KPS pod okupacijo, in sicer:

1. da je treba takoj začeti zbirati orožje;
2. razkrinkovati politike in generale, ki so izdali domovino;
3. da se morajo člani CK vrniti na svoje mesto in se v politični akciji spopasti z okupatorjem in
4. da morajo kompromitirani komunisti takoj v ilegalo.

Okupacijske fašistične sile so si razdelile slovensko ozemlje tako, da je Madžarska zasedla Prekmurje, Nemčija Štajersko in Gorenjsko, ostali del pa Italija. Madžarskim okupatorjem se je kmalu posrečilo s hudim terorjem razbiti partijsko organizacijo, zato se je v Prekmurju narodnoosvobodilno gibanje razvijalo s precejšnjim zaostankom. Nemci so takoj začeli množično izseljevati prebivalstvo, zlasti slovenske izobražence, in se lotili nasilne germanizacije. Italijani so skušali zakriti raznarodovalne namene z ustanovitvijo t. i. Ljubljanske pokrajine, ki naj bi imela poseben status v italijanski državi, in z imenovanjem sosveta (consulte), sestavljenega iz fašistično usmerjenih Slovencev, ki naj bi bil posvetovalni organ visokega komisarja.

Deset dni po kapitulaciji jugoslovanske vojske je 27. aprila 1941 Boris Kidrič sklical sestanek s skupinami, s katerimi je KPS že v Društvu prijateljev Sovjetske zveze ustvarila akcijsko enotnost. Te ustanovne skupine Osvobodilne fronte (v začetku Protiimperialistične fronte) so bile: KPS, krščanski socialisti, demokratični Sokoli in napredni kulturni delavci. Na sestanku so po Kidričevi analizi položaja in perspektiv nadaljnjega razvoja predstavniki vseh ustanovnih skupin sprejeli akcijski program in ustanovili Protiimperialistično fronto. Akcijski program je razviden iz proglasa CK KPS konec aprila 1941, ki v petih točkah poziva na boj za neodvisnost in združitev slovenskega naroda, za enotnost narodov Jugoslavije, proti imperialistični vojni za pravico slehernega naroda do samoodločbe, proti gospodarskemu uničenju slovenskega življa in proti preganjanju slovenskega naroda.

Že od vsega začetka je bila KPS vodilna sila v Osvobodilni oziroma Protiimperialistični fronti. To vlogo si je pridobila z vztrajnim in nespravljlivim bojem proti fašizaciji Jugoslavije ne glede na žrtve pa tudi ne glede na to, ali so bila njena gesla vselej primerna. S tem bojem je bistveno prispevala k razkrajanju tradicionalnih slovenskih političnih strank in nastajanju raznih opozicijskih skupin. Bila je edina, ki je lahko že prej združevala in združila opozicijske skupine in organizacije v enotno fronto.

Takoj po ustanovitvi Protiimperialistične fronte je KPS z zavezniki začela široko politično akcijo za popularizacijo fronte. Hkrati se je pripravljala za oboroženi boj. Vojaške komi-

sije so se oblikovale pri vseh komitejih in dobile širše naloge, predvsem zbiranje orožja, pripravljanje prostorov za partizanska taborišča, organizirale so prve bojne skupine in prirejale različne tečaje. Za oboroženi boj še ni bilo možnosti, že zaradi vojaških in političnih razmer v svetu, kjer so bile zahodne sile začasno premagane in je še veljal sovjetsko-nemški pakt o nenapadanju, pa tudi zato, ker – kot je zapisal Boris Kidrič v že citiranem *Kratkem obrisu razvoja Osvobodilne fronte* ... – »... bi bilo v Sloveniji glede na gostoto prometnih žil in vseh vrst komunikacij, ter glede na izredno gostoto nemških in italijanskih okupacijskih posadk partizansko gibanje popolnoma nemogoče, če ne bi imeli krepkega, smotrno ustvarjenega in vodenega množičnega političnega zaledja.«

V času velikega razmaha Protiimperialistične fronte po ustanovitvi so se ji pridružile še nove skupine, tako da je bilo v njej združenih 18 različnih političnih, kulturnih in drugih skupin in organizacij.⁶⁴ Platforma združevanja je bila po že citiranem Kidričevem zapisu *Kratek obris razvoja Osvobodilne fronte* ... : »1. Združitev vseh Slovencev in vseh slovenskih skupin, ki hočejo kakorkoli sodelovati v narodnoosvobodilni borbi, v Osvobodilno fronto z namenom doseči osvoboditev in združitve vsega slovenskega naroda. OF ne priznava fašističnega in imperialističnega razkosanja Jugoslavije. 2. Osvobodilna fronta si ne postavlja nobenega drugega programa kakor narodno osvoboditev. Vsa vprašanja, ki presegajo okvir narodne osvoboditve, naj se po osvoboditvi demokratično rešujejo. Skupine v Osvobodilni fronti ohranijo v okviru splošne discipline Osvobodilne fronte, ki predstavlja hkrati splošno narodno disciplino in enotnost, svojo skupinsko avtonomijo. Obvežejo se na medsebojno lojalnost. Po osvoboditvi prevzame oblast Osvobodilna fronta kot celota. 3. Vsa podpora partizanski akciji.«

Z jasnim stališčem o nujnosti oboroženega boja proti okupatorjem, ki je pomenilo nadaljevanje njene dotedanje politike v novih razmerah, je KPS z Osvobodilno fronto politično in vojaško močno prehitela organizirano akcijo nasprotnikov. Boris Kidrič je večkrat poudarjal, da se v narodnoosvobodilnem boju nujno uveljavljajo tudi razredni interesi, hkrati pa se je vztrajno trudil, da bi se s širino in množičnostjo OF razredni element omejil na nujni minimum.

Že ob kapitulaciji Kraljevine Jugoslavije se je vodstvo nekdanje Slovenske ljudske stranke (klerikalcev) razdelilo: del s Krekom in Kuharjem je odšel s kraljevo vlado v London, del pod vodstvom Natlačena pa je ostal v Sloveniji. Emigrantski del je iz Londona vodil propagandno vojno proti Osvobodilni fronti (OF) in Komunistični partiji, septembra 1941. leta pa je osnoval Slovenski narodni odbor, ki je izdal svoj program kot protitež programu OF in kot osnovo za združevanje reakcionarnih sil. Del klerikalnega vodstva, ki je ostal v Sloveniji, pa je, potem ko se je izkazalo za nerealno njihovo pričakovanje, da bosta okupatorjevo nasilje in njihova propaganda uničila OF, začel septembra 1941 snovati Slovensko zvezo. Formalno se je proces njenega oblikovanja končal šele spomladi 1942, ko je z okupatorjevo pomočjo začela snovati tudi svoje oborožene oddelke (belo gardo).

Močna opora kontrarevolucije je bila predvsem v ljubljanski škofiji katoliška cerkev. Vodstvo OF se je trudilo, da bi doseglo vsaj njeno nevtralnost, toda zaman. Ob prelomu leta 1941–1942 je nadškof Rožman javno obsodil OF, in velik del duhovščine ljubljanske škofije se je pridružil boju proti osvobodilnemu gibanju, tako s propagando in z ovajanjem borcev in aktivistov OF okupatorju, kot tudi s sodelovanjem pri zločinih oboroženih belogardističnih tolpe. Le redki duhovniki so se pridružili OF ali celo odšli v partizane.

V prizadevanja, da bi razbil OF, je posegel tudi Draža Mihailović in jeseni 1941 imenoval komando »jugoslovanske vojske v domovini« za Slovenijo. OF je organizirala množično politično akcijo za razkrinkavanje Mihailovičevega izdajstva, in njegovi »poskusi, da bi ustvaril v Sloveniji svoje oddelke so klavrno propadli.«⁶⁵ Mihailovičevi odredi v Sloveniji niso nikdar šteli več kot 300 pripadnikov.

Osvobodilno fronto je odklanjala tudi t. i. »sredina«, kljub temu da sta ji Izvršni odbor Osvobodilne fronte (IO OF) in Boris Kidrič osebno v razgovoru z njenim najvidnejšim predstavnikom dr. Andrejem Gosarjem ponujala enakopravno sodelovanje v OF. Enak poziv sta

⁶³ Edvard Kardelj, *Pot nove Jugoslavije*, Ljubljana 1946, str. 255.

⁶⁴ V *Kratkem obrisu razvoja OF* ... piše Boris Kidrič o več kot 20 skupinah.

⁶⁵ B. Kidrič, *ZD*, 1, str. 312.

IO OF in Vrhovni plenum OF ponovila jeseni 1942 in še nekajkrat pozneje. Stališče sredinskih skupin, da ni čas za oboroženi boj, in njihovo obrekovanje OF pa jih je vse bolj pehalo na pot odkritega narodnega izdajstva.

Celotno Kidričevo delo kaže, kako hitro in odločno je vodstvo osvobodilnega boja razkrinkavalo vse špekulacije, gesla in akcije slovenske kontrarevolucije ter tako ohranilo množičnost in širino OF.

Množični razmah OF je ustvaril podlago za partizanstvo v Sloveniji. Za njegov začetek je dal znak nemški napad na Sovjetsko zvezo 22. junija 1941.

Že na sam dan napada je CK KPS ustanovil Glavno poveljstvo slovenskih partizanskih čet in za njegovega politkomisarja imenoval Borisa Kidriča. Vojaške komisije pri komitejih so se spremenile v štabe, ki so začeli ustanavljati partizanske enote. CK KPS je tudi sklenil sklicati sestanek glavnih skupin, ki so sodelovale v Protiimperialistični fronti, da bi postal sklep o oboroženem boju odločitev fronte v celoti in da bi preimenovali Protiimperialistično fronto v OF.

Ves potek narodnoosvobodilnega gibanja na Slovenskem je najtesneje povezan z delom Borisa Kidriča. Pri vsakem pomembnejšem koraku v njegovem razvoju, pri vsakem pomembnejšem dogodku je sodeloval bodisi kot pobudnik, bodisi kot soustvarjalec. Ob sestankih in razgovorih, ob pisanju partijskih in frontnih proglašev in navodil posameznim organizacijam, ob intenzivnem spremljanju dogajanja doma in v svetu, ob obsežnem političnem in organizacijskem delu pa si je utegnil čas za publicistično in novinarsko delo, ki je množice seznanjalo s pogledi vodstva narodnoosvobodilnega gibanja. Temeljitejše prikaze razvoja, razmer in neposrednih nalog so spremljali pogosto kratki mobilizacijski članki, ki so imeli značaj aktualnih gesel – gesel v tistem pomenu, kakor je o njih govoril na V. državni konferenci leta 1940, torej kot raznovrstne uporabe teorije v raznovrstni stvarnosti, kot konkretizacije idej in ciljev Partije in sedaj tudi OF na visoki idejnopolični ravni v vsakdanjem boju ljudskih množic.

Poudarek Kidričevega delovanja med narodnoosvobodilnim bojem je bila na štirih sklopih problemov, ki zajemajo boj za širino in enotnost OF, idejnopolično in organizacijsko usposabljanje KPS, vojaško in politično izgrajevanje partizanskih enot kot ljudske vojske ter graditev ljudske oblasti in slovenske državnosti v okviru federativne Jugoslavije.

Vsebinsko so širino in enotnost OF opredelili njeni programski dokumenti, ki jih je v 7 oziroma malo kasneje 9 točkah, znanih kot temeljne točke OF, sprejel Vrhovni plenum OF na zasedanju novembra 1941. Njeno širino je potrjevalo množično vključevanje slovenskega ljudstva v odbore OF, pa tudi pristop mnogih političnih in drugih skupin in organizacij k ustanovnim skupinam. Temelj njene enotnosti je pomenila enotnost delavskega razreda, ki jo je KPS ustvarjala že pred vojno in kmalu po zlomu Jugoslavije organizirala v Delavsko enotnost. Prve konference Delavske enotnosti novembra 1942 so se poleg Borisa Kidriča kot predstavnika KPS udeležili predstavniki krščanskih socialistov in svobodnih strokovnih organizacij. Konferenca je poudarila enotnost delavskega razreda in avantgardno vlogo KPS.

Toda medtem ko je v vodstvu OF še vladala koalicijska oblika sodelovanja, je šel proces v terenskih organizacijah drugo pot. Že oktobra 1941 je Boris Kidrič v Slovenskem poročevalcu ugotovil: »Danes deluje na terenu množica aktivistov OF, ki so v osvobodilnem delu skovali borbeno medsebojno tovarištvo in nočejo ničesar več slišati o kakem skupinskem ali strankarskem separatizmu.«⁶⁶ Malo pozneje, ko so se v vodstvu OF izrazili različni pogledi na nekatera pereča vprašanja, je Boris Kidrič med glavnimi vzroki, da to ni omajalo enotnosti poudaril: »Teren je enoten tako glede prizadevanj kakor glede svoje pripadnosti. Teren pripada – OF. OF ni več zgolj vsota raznih skupin, temveč je vsenarodna organizacija...«⁶⁷

V začetku maja 1942 se je z zavzetjem Broda na Kolpi v skupni akciji slovenskih in hrvaških partizanov začelo hitro širiti osvobojeno ozemlje. OF se je soočila z novimi problemi, zato je sredi maja del IO OF z Borisom Kidričem odšel iz Ljubljane na osvobojeno ozemlje in sprejel vrsto sklepov o obrambi, o graditvi ljudske oblasti in druge, ki so se nanašali na življenje na osvobojenem ozemlju. V tem obdobju je prišlo znotraj OF do prvih trenj med Partijo in skupino krščanskih socialistov, točneje skupino intelektualcev okrog Kocbeka, ki

pa ni dobila podpore delavske krščanskosocialistične skupine. Po že citiranem zapisu Borisa Kidriča Kratek obris razvoja Osvobodilne fronte ... »je Partija zavzela stališče, da v nobenem primeru ne nastopa proti skupinski avtonomiji krščanskosocialistične skupine, da pa krščanskosocialistični skupini predlaga, naj svojih pristašev ne zbira tam, kjer jih doslej ni bilo, naj svoje skupinske interese podredi skupnim interesom Osvobodilne fronte in naj torej ne vnaša med ljudske množice razkola, kjer so bile doslej enotne«.

Boris Kidrič je tudi pripravil in vodil prvo partijsko konferenco za osvobojeno ozemlje od 5. do 8. julija 1942 na Cinku v Kočevskem Rogu. V uvodnem referatu je prikazal položaj in naloge, ki izvirajo iz njega. Tako v uvodnem kot v sklepnem govoru je opozoril na nevarnost sektaštva v partijskih vrstah. Poudaril je, da avantgardna vloga Partije ne pomeni zmanjševanje pomena in nalog drugih političnih skupin v OF, da hoče Partija ohraniti OF v vsem nadaljnjem razvoju in da hoče ostati lojalna do svojih sodelavcev.

V tem se je sredi julija 1942 kot sestavni del 3. nemško-italijanske ofenzive v Jugoslaviji začela velika italijanska ofenziva na osvobojeno ozemlje, ki je trajala vse do pozne jeseni z namenom dokončno uničiti partizansko vojsko. Jeseni so se okupatorju pridružili tudi oddelki bele garde, ki jih je oborožil.

Izguba osvobojenega ozemlja, velike žrtve, zlasti med civilnim prebivalstvom, požgane vasi in divjanje bele garde so pomenili hud udarec za osvobodilno gibanje. Vendar se združenim okupatorjem in domačim izdajalcem ni posrečilo uničiti partizanske vojske. Ta je bila proti koncu ofenzive reorganizirana in je že kmalu začela izvajati posamezne napadalne akcije. Tako se je okupatorjeva ofenziva končala zanj s porazom.

V takratnem težavnem položaju so se poglobila in močnejše izrazila notranja nasprotja v OF, ki so se kazala v kritiki partijske politike in njene vloge, vse do teženj, da bi se partizanska vojska delila na enote, ki bi jih vodile posamezne skupine v OF. Čeprav so bile takšne težnje omejene na Kocbekov krog, pa je obstajala nevarnost, da bi se neenotnost razširila v samo krščanskosocialistično skupino.

Položaj je zahteval, da je sredi oktobra odšel v Ljubljano Edvard Kardelj in kmalu potem Boris Kidrič; on je pripravil sestanek Vrhovnega plenuma OF s člani, ki so živeli v mestu. Vrhovni plenum je na podlagi poročila Borisa Kidriča odobril delo in poudaril enotnost OF. Izdal je proglas slovenskemu narodu, v katerem ga je pozval k odločnemu boju za uničenje belogardističnih izdajalcev, poudaril nujno potrebno enotnost slovenskega naroda v boju za osvoboditev in (brezuspšno) pozval t. i. sredino, naj se pridruži osvobodilnemu gibanju.

Medtem se je večji del IO OF naselil v Dolomitih, kasneje pa sta prišla tudi Edvard Kardelj in Boris Kidrič. To tako imenovano »dolomitsko obdobje« narodnoosvobodilne vojne je bilo po Kardeljevi oceni »morda najbolj usoden prelomni trenutek v narodnoosvobodilni vstaji v Sloveniji«. ⁶⁸

V prvi polovici februarja je bilo v Dolomitih več sestankov zastopnikov skupin v OF, na katerih so obravnavali nepravilno delovanje nekaterih aktivistov. Po teh sestankih je bila dana t. i. »dolomitska izjava«, ki je potrdila OF kot enotno vseljudsko politično in nacionalno organizacijo slovenskega naroda. Avantgardna vloga v narodnoosvobodilnem gibanju pripada KPS, ki se zato širi, razvija in utrjuje na vsem slovenskem ozemlju in na vseh področjih javnega življenja. Druge skupine OF ne organizirajo samostojnih strank ali političnih organizacij. Poleg tega »dolomitska izjava« opredeljuje druge naloge OF in odnose v njej.

Dokončno je bila »dolomitska izjava« sprejeta na seji IO OF konec februarja 1943 in potrjena na zboru aktivistov OF na Pugledu na Kočevskem Rogu, na katerem sta jo obrazložila Kardelj in Kidrič.

O poti do z »dolomitsko izjavo« potrjene enotnosti OF je Edvard Kardelj zapisal: »Potrebno je bilo delati vsak dan, vsak dan sproti razjasnjevati nesporazume in spore, insistirati na skupnem naporu za ohranitev enotnosti vrha političnega gibanja, ki je bila politični temelj narodnoosvobodilni vstaji. Za to so se trudili tudi drugi člani Izvršnega odbora Osvobodilne fronte. Toda rekel bi, da je bil Boris Kidrič s svojo prodornostjo, vztrajnostjo, nepopustljivostjo in sugestivnostjo prava duša vseh teh naporov. Marsikdaj se je znašel v ostrem konfliktu, toda vedno je znal najti pravo poti iz njega. In zato mislim, da ne bom prav nič pretiraval, če rečem, da gre največja zasluga za ohranitev enotnosti in vrhu Osvobodilne fronte prav Borisu Kidriču.« ⁶⁹

V tistem času so organizacije OF in partizanske enote že delovale po vsem slovenskem ozemlju. T. i. Ljubljanska pokrajina je bila prepredena z odbori OF, kar je omogočalo, da se je kljub občasnim in kratkotrajnim padcem oboroženi boj proti okupatorju nenehno krepil. Na Gorenjskem je po splošni vstaji južno od Save decembra 1941 polet osvobodilnega gibanja zaostal, prav tako kot na Štajerskem po velikih vdorih v frontno in partijsko organizacijo sredi istega leta. Ni pa se okupatorjem posrečilo zatreti delovanja OF in KPS. Konec decembra 1943 je Vrhovni plenum OF pooblastil Borisa Kidriča, naj sprejme ukrepe za oživitvev političnega in vojaškega dela na Štajerskem in Gorenjskem. Kidrič se je lotil naloge z njemu lastno odločnostjo. Na Štajersko je odšla večja skupina preizkušenih aktivistov, sredi januarja 1944. leta pa prek Hrvaške še 14. divizija, kar je bistveno okrepilo osvobodilni boj v tej pokrajini. Na Koroškem, kjer so obstajale v začetku le posamezne oborožene skupine, v glavnem dezerterjev iz nemške vojske, ki niso napadale sovražnika, se je osvobodilno gibanje širilo s pomočjo političnih in vojaških kadrov, ki jih je tja poslalo vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja. Oktobra 1943 je bil ustanovljen Zahodnokoroški odred. Zaostajalo je tudi organiziranje osvobodilnega gibanja v Slovenskem primorju. Tam so bili že v začetku vojne za orožje sposobni ljudje mobilizirani v italijansko vojsko, največ v delovne bataljone. Primanjkovalo je političnega kadra. KPJ oz. KPS med obema vojnama ni imela svojih organizacij na Primorskem zaradi stališča kominterne: ena partija v eni državi. Že konec junija 1941 je CK KPS poslal na Primorsko člana pokrajinskega komiteja SKOJ, da bi si ogledal položaj in mu poročal o njem. Po poročilu o stanju je odšel tja član CK KPS, da bi organiziral pokrajinski komite KPS in narodnoosvobodilno gibanje. Kmalu potem so odšle že prve partizanske skupine in drugi aktivisti, pretežno Primorci, ki so pred fašisti emigrirali v Slovenijo. Močnejše se je osvobodilni boj na Primorskem razvil v pozni pomladi in jeseni 1942, po kapitulaciji Italije pa je prerasel v splošno ljudsko vstajo, ki je zajela celotno Slovensko primorje.

Jedro in vodilna sila osvobodilnega gibanja je bila KPS že od vsega začetka. O razlogih za njeno vodilno vlogo je Boris Kidrič večkrat pisal in govoril. Poudarjal je, da izhaja iz vloge delavskega razreda v sodobnem svetu, kar potrjuje tudi politika KPS pred okupacijo in v osvobodilnem gibanju. V boju za osvoboditev slovenskega naroda se izraža razredna logika družbenega dogajanja. V njem sodelujejo osnovne plasti ljudstva, zato ima že od vsega začetka tudi značaj boja za njihove socialne in politične zahteve, torej elemente socialne revolucije. Na drugi strani pa sodelovanje vrhov slovenske buržoazije z okupatorji izvira iz njihovih razrednih interesov. Komunisti in njihovi simpatizerji so se prvi odzvali na poziv k oboroženi vstaji, pokazali izredno junaštvo in dali največ žrtev. Zato so iz vrst komunistov vsi politkomisarji in večina komandantov enot. Partijski kadri so navajeni na konspiracijo in na navezovanje ilegalnih stikov in organizacij. Organizirali so in v njihovih rokah je vsa partijska in frontna tehnika za tiskanje njenih publikacij. Njene organizacije obstajajo po vsej Sloveniji, v KPJ je povezana z vsemi narodi Jugoslavije in v kominterni z delavskim gibanjem v svetu.

Hitro številčno naraščanje partijskega članstva je povzročalo nekatere slabosti v organizaciji. Že septembra 1941 je Boris Kidrič opozoril na dve temeljni napaki, to je sektaštvo, ki izvira iz mnenja, da mora biti OF čisto levičarska organizacija, in oportunitizem, ki se kaže v podcenjevanju nespravljivega boja proti razkrojevalcem enotnosti, nedisciplini in panikarstvu. Večkrat je tudi poudaril, da »teoretična, politična in ideološka vzgoja partijcev je še vedno naša najslabša stran« in »vprašanju vzgoje našega novega partijskega kadra, njegovega političnega in karakternega oblikovanja v smislu najčistejše partijnosti, njegovega zlitja s starim aktivističnim kadrom je treba posvetiti kar največjo skrb«, kar je »osrednji organizacijski in kadrovske, s tem pa v bistvu tudi politični problem naše partije«. ⁶⁶

Spomladi 1944 je KPS štel skoraj 9000 članov. Izredno hitro je naraščalo članstvo na Primorskem, kjer je bilo decembra 1942 komaj 16 članov in je njihovo število do konca leta 1943 naraslo na približno 2000. Na Gorenjskem jih je bilo kakih 1200, na Štajerskem in Koroškem pa nekaj sto.

⁶⁶ Prav tam, str. 173.

⁶⁷ Prav tam, str. 197–198.

⁶⁸ Edvard Kardelj, Uvod v knjigo Dolomiti v NOB Rudolfa Hribernika, Knjižnica NOV in POS, Ljubljana 1974, str. 6.

⁶⁹ E. Kardelj, Lik Borisa Kidriča.

⁷⁰ B. Kidrič, ZD, 1, str. 248–249.

Idejnopolitičnemu oblikovanju komunistov in zavestni politizaciji ljudskih množic je Boris Kidrič posvečal ves čas največjo skrb. Pomnožil se je tisk, izhajale so brošure o aktualnih problemih in teksti marksističnih klasikov. Skupna naklada med narodnoosvobodilnim bojem v Sloveniji izdanih knjig, brošur, časopisov in raznih listov se ocenjuje na več kot 10 milijonov izvodov. Za svoje člane je Partija organizirala študijske sestanke po vseh organizacijah. Pri CK KPS je bilo 12 partijskih tečajev s 557 tečajniki, pri komitejih pa še 37 tečajev s 1532 udeleženci. Mnogo je bilo tudi kratkih tečajev in seminarjev. K enotnemu delovanju partijske organizacije so poleg partijskega in frontnega tiska prispevali obiski članov CK po vsem slovenskem ozemlju, partijske konference, osebni stiki vodstva s partijskimi funkcionarji in okrožnice CK KPS partijskim organizacijam. Značilne so okrožnice iz leta 1944, ki opredeljujejo delovanje partijskih organizacij tudi za obdobje po osvoboditvi.

V okrožnici, datirani s 24. aprilom 1944, ki jo je napisal Boris Kidrič,⁷¹ je med drugim rečeno: »Naša zahteva, da se morajo partijske celice, partijske organizacije in partijski forumi ukvarjati s prav vsemi vprašanji narodnoosvobodilnega gibanja – in to na svojih uradnih sestankih in sejah – ne pomeni nič več in nič manj kakor to, da morajo partijske organizacije in partijski forumi glede takih vprašanj nenehno zahtevati svoje stališče v duhu splošne linije naše Partije, nenehno stavljati svoje predloge in jih uveljavljati preko partijcev v obstoječih forumih in organih OF, narodne oblasti in drugih institucij z metodo prepričevanja ter pravnega tovariškega dela z vsemi drugimi tovariši izven partijskih vrst. Pri tem morajo zlasti paziti, da pravilne in koristne iniciative nepartijskih tovarišev v nobenem primeru ne duše, temveč da jih – prav nasprotno – z vso silo razvijajo.« Tako ta kot naslednje okrožnice (iz oktobra in novembra 1944) tudi ostro opozarjajo na napake, kot so birokratizem in suhoparno »administratorstvo«, zraščanje Partije z naraščajočim upravnim in vojaškim aparatom nastajajoče države, domisljavnost nekaterih funkcionarjev, oviranje novih kadrov, zanemarjanje vzgojne kritike ipd.

Razvoj oboroženega boja je bil za Borisa Kidriča ključna naloga. Večkrat je bil politkomisar Glavnega poveljstva slovenskih partizanskih čet oz. Glavnega štaba NOV in PO Slovenije: prvič od ustanovitve Glavnega poveljstva 22. junija 1941 do srede julija istega leta, nato kratek čas od konca poletja do začetka septembra 1941, ponovno v zimi 1941–1942, nato zopet od oktobra 1942 do maja 1943, torej v času, ko se je ob usihanju italijanske ofenzive partizanska vojska reorganizirala, in končno od oktobra 1944 do osvoboditve, ko se je narodnoosvobodilna vojska pripravljala za dokončno osvoboditev dežele in srečanje z zavezniškimi armadami.⁷² Toda, kot je napisal Edvard Kardelj v že citiranih zapiskih Lik Borisa Kidriča: »... ne glede na to, ali je bil Boris Kidrič neposredno član Glavnega poveljstva ali ne, je bil z vsem njegovim delom neposredno in neopretrgano povezan od prvega do zadnjega dne narodnoosvobodilne vojne.« Ta povezanost ni bila omejena le na Kidričevo politično delovanje, marveč je obsegala celotno strategijo in taktiko Glavnega poveljstva oziroma Glavnega štaba. Obsegala je tudi organizacijski razvoj od posameznih partizanskih čet, odredov in grup odredov do brigad, divizij in korpusov, torej od enot, ki so, kot povedo že njihova imena, bile vezane na posamezna območja, do enot z večjo manevrsko sposobnostjo in sposobnostjo za večje ofenzivne akcije.

Veliko skrb je Boris Kidrič posvečal idejnopolitičnemu in moralnemu liku borcev. Ko so se na osvobojenem ozemlju pojavili primeri nepravilnega odnosa do terena in nepravilnih odnosov v vojski sami, je zahteval: »Iz partizanskih vrst moramo do kraja izkoreniniti taktiko in birokratizem komandnega in politikomisarskega sestava.«⁷³ Ob priznavanju uspehov, ki jih je dosegla narodnoosvobodilna vojska v svojem razvoju, požrtvovalnosti in sposobnosti borcev in komandnega kadra, se Boris Kidrič ni nikdar izogibal kritiki napak, ki bi se lahko razrasle brez tega. Poudarjal je, da kritika napak ne daje orožja v roke sovražniku, ampak mu ga trga iz rok.

Maja 1943 je Vrhovni štab upeljal oficirske in podoficirske čine, odlikovanja, ločene kuhinje za štabe in druge ukrepe, ki naj narodnoosvobodilni vojski dajejo tudi na zunaj značaj redne vojske še pred srečanjem z zavezniškimi armadami. Nekateri pojavi pa so kmalu opozorili na nevarnost, da bi hierarhični odnosi v vojski izpodrivali tovariške, ljudskodemokratske odnose. Boj, ki ga je proti takemu maličenju osvobodilne vojske vodil Boris Kidrič, je razviden iz mnogih njegovih člankov vse do osvoboditve.

Pozimi 1944–45 je bilo očitno, da se fašistična Nemčija bliža zlomu. Boris Kidrič je takrat opozarjal, da sedaj ni čas za lagodno čakanje na zmago, marveč čas za še hitrejšo uničevanje

sovražnika. Predvsem pa se mora narodnoosvobodilna vojska zavedati svojega ljudskega izvora, zavedati, da črpa svojo moč iz moči ljudstva, in zavedati svoje partizanske tradicije. Zato je ponovno kritiziral birokratske pojave med komandnim kadrom, ki ne pozna življenja in se ne zanima za razpoloženje v svojih enotah, ki v imenu discipline duši pobudo borcev in ki netočno izvršuje načrte višjih organov.

Najbolj celostno je strnil svoje poglede v člankih, ki so konec 1944. leta izšli v brošuri Dve vojski, dva značaja in dva namena. »Ta vojska,« je pisal, »je pristna ljudska vojska. Ustvarile so jo ljudske sile. Raste in razvija se iz neizčrpnih ljudskih energij. Delovnemu ljudstvu predstavlja jamstvo, da mu bo nacionalna osvoboditev nudila tudi demokratične in socialne pridobitve,« in dalje: »Zato je dolžna vzgajati in vzgojiti takega borca in takega oficirja, ki ve zakaj se bori, ki ve zakaj preliwa kri . . . ki ve, kako si bodo naši narodi in naše ljudstvo zgradili srečno in svobodno bodočnost.

Skratka: naša vojska je dolžna vzgajati in vzgojiti politično zavednega, v ljudsko demokratičnem smislu zavednega borca in oficirja.«⁷⁴

Izredni sposobnosti Borisa Kidriča, da je v elementarno nastalih pojavi odkrival njihovo možnost in smer razvoja ter jih organizacijsko in politično pospeševal in posploševal, kolikor so služili ciljem osvobodilnega boja, ali zatiral in omejeval, če so pomenili pačenje ali nasprotovanje tem ciljem, lahko sledimo tudi pri razvoju ljudske oblasti. Razvejena dejavnost OF, njena množičnost in odziv prebivalstva na njene odločitve so povzročali, da so se – kot je napisal Boris Kidrič v že citiranih zapiskih Kratek obris razvoja OF . . . – politični forumi OF elementarno razvijali v organe narodne oblasti pod okupatorjem. Že sredi septembra 1941 se je zato na podlagi Kidričevega poročila in priporočila Vrhovni plenum OF proglasil hkrati za Slovenski narodnoosvobodilni odbor (SNOO), torej organ slovenske oblasti. O tem obdobju je napisal Boris Kidrič: »Po nekaj mesecih okupacije smo Slovenci stopili v prvo fazo ljudske revolucije, ki je ustvarila državo v državi z zarodki lastnega vojaškega, finančnega in varnostnega aparata in z vsemi začetnimi atributi revolucionarne narodne oblasti.«⁷⁵

Na osvobojenem ozemlju so se zastavile OF nove naloge pri organiziranju življenja. Sredi maja 1942 je IO OF sklenil, naj se na vsem osvobojenem ozemlju izvedejo volitve v terenske narodnoosvobodilne odbore (NOO), do takrat pa pomenijo civilno oblast terenski odbori OF. Kidrič je v članku, v katerem je nakazal glavne naloge NOO, opozoril: »Že v naprej pa je treba poudariti, da NOO ne smejo biti birokratska oblast, ki posluje za zaprtimi vrati, temveč mora ta oblast delovati v najtesnejšem sodelovanju z narodom. Ob vsaki pomembnejši nalogi . . . je treba na ta ali oni način poizvedeti za ljudsko mnenje ter upoštevati njegovo mnenje, potrebe, želje in predloge.«⁷⁶

Po volitvah je IO OF sprejel sklep o ustanovitvi Narodnoosvobodilnega sveta (NOS) kot izvršilnega organa SNOO in malo kasneje sklep o sestavi poverjeništev NOS. Poverjenišтво za občo upravo je prevzel Boris Kidrič, druga poverjenišтва so bila še: za zvezo z južnoslovenskimi narodi, finance, sodstvo, prosveto, propagando, kmetijstvo in za prehrano. Sklep o sklicu zbora odposlancev pa zaradi italijanske ofenzive ni bil izvršen.

O pomenu tega obdobja je pisal Boris Kidrič: » . . . poraja se prava ljudska demokracija in ustvarjajo se vsi naravni pogoji, da bo novo Slovenijo vodila pristna ljudska oblast, oblast naroda in socialne pravičnosti. Delo, ki je v tem pogledu opravljeno na svobodnem slovenskem ozemlju, bo prispevalo z dragocenimi izkušnjami k organizaciji in ureditvi narodne oblasti nove Slovenije.«⁷⁷

Leta 1943 se je položaj na bojiščih bistveno spremenil v korist zaveznikov. Že v začetku leta je sovjetska armada pri Stalingradu prizadejala hud poraz nemški vojski, spomladi pa so anglo-ameriške čete uničile italijansko-nemške sile v Afriki. Anglo-ameriškemu desantu na Sicilijo (julija 1943) in padcu Mussolinija je septembra 1943 sledila kapitulacija Italije.

Angleška vlada se je tedaj zavzemala za invazijo na Balkan, da bi tam utrdila svoje pozicije proti prodirajoči sovjetski vojski in vplivala na razvoj notranjepolitičnih razmer. Ob

⁷¹ Iz poročila Ivana Križnarja na posvetovanju o delu Borisa Kidriča v Ljubljani, aprila 1983.

⁷² Iz poročila Zdravka Klanjščka na istem posvetovanju.

⁷³ B. Kidrič, ZD, 1, str. 236.

⁷⁴ B. Kidrič, ZD, 2, str. 227 in 240.

⁷⁵ B. Kidrič, ZD, 1, str. 195.

⁷⁶ Prav tam, str. 232.

⁷⁷ Prav tam, str. 221.

izkrcanju anglo-ameriških čet na Balkanu je bilo pričakovati, da bi zahodne sile sprejele četnike za zaveznike. Računajoč na to možnost, sta se avgusta 1943 jugoslovanska emigrantska vlada in kralj preselila v Kairo in objavila, da se bosta kmalu vrnili v Jugoslavijo.

Vrhovno vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja je takrat sprejelo več sklepov za krepitev oboroženih sil in ljudske oblasti, pa tudi sklep (avgusta 1943), da emigrantski vladi in kralju Petru zaradi podpore četnikom ne dovolijo priti v Jugoslavijo, ker bi to pomenilo državljansko vojno. Hkrati je pripravljalo II. zasedanje AVNOJ.

Ob italijanski kapitulaciji se je v Sloveniji zelo povečalo število borcev in izboljšala se je njihova oborožitev. Bela garda je bila povsem poražena. Bistveno se je razširilo osvobojeno ozemlje, na katerem je vodstvo OF v kratkem času izvedlo volitve za kočevski zbor odposlancev slovenskega naroda, ki je potekal od 1. do 3. oktobra 1943. S kočevskim zborom se je začelo obdobje, ko – po Kidričevih besedah – »s pogledom v svobodno bodočnost gradimo na vseh popriščih javnega življenja in udejstvovanja demokratično narodno oblast – to pot že načrtno in sistematično za razliko od prvih dveh let, ko je rast narodne oblasti spremljala zgolj trenutne potrebe osvobodilnega gibanja.«⁷⁸

Najpomembnejši dogodek pri razvoju slovenske državnosti v okviru federativne Jugoslavije je bil zbor odposlancev slovenskega naroda v Kočevju prve dni oktobra 1943. Kočevskega zbora se je udeležilo 572 izvoljenih delegatov. O delu in nalogah OF je na njem poročal Boris Kidrič. Na njegov predlog je zbor sprejel več ugotovitev o značaju OF in sklep, naj bo Vrhovni plenum, ki je bil izvoljen na njem, tako vrhovno politično vodstvo kot tudi vrhovni predstavnik slovenske narodne oblasti.

V oceni pomena kočevskega zbora je Boris Kidrič poudaril, da je brez pridržka potrdil dotedanjo pot OF in izrekel zaupnico njenemu izvršnemu odboru, da se je odločil za neizprosni boj proti okupatorju in trajno iztrebljenje bele in plave garde, da se je izrekel za novo demokratično, na narodni enakopravnosti temelječo Jugoslavijo, da je izrazil ljubezen ljudstva do tovariša Tita in poudaril, da je treba na ljudskih množicah graditi usodo slovenskega naroda.⁷⁹ Odposlanci so sprejeli tudi sklep o priključitvi Slovenskega primorja.

Po nemški ofenzivi, ki je povzročila hude žrtve osvobodilnemu gibanju, ni pa mogla za dlje zavreti niti razvoja narodnoosvobodilne vojske niti razvoja OF in ljudske oblasti, je slovenska delegacija, izvoljena na kočevskem zboru, odpotovala na II. zasedanje AVNOJ v Jajce (29.–30. novembra 1943), ki je sprejel vrsto ukrepov za krepitev oboroženih sil, enotnost narodnoosvobodilnega gibanja in ljudske oblasti na temelju federativne ureditve Jugoslavije. Z njegovimi sklepi se je okrepila akcija za mednarodno priznanje narodnoosvobodilnega gibanja in z odlokom o priključitvi Istre in Slovenskega primorja boj za prihodnje državne meje. Po vrnitvi slovenske delegacije iz Jajca je OF konec leta organizirala široko politično akcijo za popularizacijo sprejetih sklepov, t. i. avnojsko kampanjo. Vrhunec te kampanje je pomenilo prvo zasedanje Slovenskega narodnega osvobodilnega sveta (kot so na zasedanju preimenovali prejšnji SNOO) v Črnomlju. Tam je Edvard Kardelj razložil bistvo in pomen sprejetih sklepov, Boris Kidrič pa je prikazal, kako se Slovenija pripravljeno vključuje v novo demokratično nacionalno in državno oblast v Jugoslaviji. Na Kidričev predlog je SNOS sprejel nekatere sklepe o organizaciji. SNOS pomeni po njegovih besedah slovenski parlament; ta naj oblikuje slovensko nacionalno vlado, ki jo dotlej pomeni IO OF oz. Predsedstvo SNOO. Tako je z nekaterimi organizacijskimi spremembami ostalo tudi po tem zasedanju. Ljudska oblast se je poslej razvijala po Kidričevi težnji, izrečeni na zasedanju, še bolj načrtno, bolj sistematično in s perspektivo zmagovitega zaključka vojne. Poudaril je, da je osvobodilno gibanje že sposobno in dolžno »pripraviti temelje in osnovni upravni aparat za svobodno bodočnost«.⁸⁰ Po Kidričevih navodilih so organi SNOS in druge ustanove osvobodilnega gibanja poleg tekočih nalog sedaj tudi že pripravljali kadre in načrte za delo po osvoboditvi. Razvoj ljudske oblasti je Boris Kidrič spremljal tudi s kritiko in bojem proti deformacijam, kadar in kjer so se pojavljale. O njih je večkrat pisal in govoril, najbolj celovito pa jih je prikazal v članku Boj birokratizmu, karierizmu in drugim nezdravim pojavom.⁸¹ Navajal jih je kot vrtoglavo od uspehov, birokratizem, karierizem, nediscipliniranost, kritičarstvo, pomanjkanje kritike in samokritike, nezdrave pojave v privatnem življenju in mo-

ralni razkroj. Opozarjal je, da bi bilo izredno nevarno, če teh pojavov ne bi začeli zatirati z vso odločnostjo, kajti: »Namesto funkcionarjev novega kova, ljudskih funkcionarjev, ki so zrastle z ljudskimi množicami, ki so prežeti z vsemi kvalitetami pravih borcev in kovačev svobodne bodočnosti, bo naš aparat mrgolel od lastnosti osovražene bivega protiljudskega aparata. Tak aparat bi bil največja nevarnost za vse pridobitve, ki jih je našim narodom in ljudskim množicam izbojevala njihova krvava triletna borba . . . Tak aparat bi se konec konca odtrgal od ljudskih množic, hkrati pa bi med njimi diskreditiral vse naše demokratsko gibanje.«

Osvoboditev Slovenije naj bi po programu OF pomenila uresničenje zamisli o združenji Sloveniji, kot jo je izoblikovalo revolucionarno vrenje leta 1848. Zato sta se vodstvi OF in KPS vztrajno trudili, da bi se razširilo narodnoosvobodilno gibanje po vsem slovenskem ozemlju. Tja, kjer v začetku še ni bilo razvito, so odhajali aktivisti OF in manjše partizanske enote, da bi organizirale objektivno obstoječe osvobodilne težnje ljudstva. Množična vstaja v Slovenskem primorju ob kapitulaciji Italije je neizpodbitno dokazovala njeno pripadnost. Počasnejši je bil razvoj osvobodilnega gibanja na Koroškem. V že večkrat citiranem Kratkem obrisu razvoja OF . . . je Boris Kidrič jeseni 1944 poudaril: »Med osnovne naloge narodnoosvobodilnega gibanja v Sloveniji sodi dejanska priključitev Primorja s Trstom in Gorico in Koroške s Celovcem. Zapadni zavezniki gredo na roko v tem pogledu imperialistični italijanski reakciji in bodo seveda tudi šli na roko avstrijski reakciji. Razpoloženje narodnih množic je nesporno za priključitev.«

Sklep kočevskega zbora in II. zasedanja AVNOJ o priključitvi Slovenskega primorja in slovenskega dela Koroške je okrepil zaupanje tamkajšnjega prebivalstva v svobodno prihodnost, zbudil pa je tudi nasprotovanje predstavnikov Komunistične partije Italije in nejasnosti v Komunistični partiji Avstrije. Za razgovore s predstavniki sosednjih Partij sta našim predstavnikom dajala Kardelj in Kidrič večkrat podrobna navodila, ki so izhajala iz načelnih stališč, in sicer, da je sklep AVNOJ o priključitvi dokončen, sedaj pa še ni čas za podrobno določanje mej. Pomembno je, kakšen režim bo po osvoboditvi zavladal v Italiji in Avstriji. Trenutno je najpomembneje okrepiti sodelovanje slovenskih, italijanskih in avstrijskih antifašistov v političnem in predvsem oboroženem boju proti fašizmu.

Osmega maja 1945 je hitlerjevska Nemčija kapitulirala. Boji v Sloveniji so se sicer še zavlekli, toda kmalu je jugoslovanska narodnoosvobodilna vojska z zasedbo Trsta, Tržiča in Celovca uresničila zamisel o združenji Sloveniji, žal le za kratek čas.

Že 5. maja 1945 je bila v Ajdovščini slovesna seja SNOS, na kateri je bila ustanovljena prva narodna vlada Slovenije (NVS) v njeni zgodovini.

V uvodnem govoru na seji je Boris Kidrič poudaril kontinuiteto ljudske oblasti od prvih začetkov v terenskih odborih OF in podčrtal, da tudi nove vlade »v vsebinskem pogledu ni mogoče ločiti od Osvobodilne fronte«.

Glede odnosa NVS do centralne jugoslovanske vlade je podčrtal, da »so in bodo vsedržavni, centralni organi prav tako in v isti meri nacionalni organi, kakor so in bodo nacionalni, federalni organi hkrati – organi jugoslovanske državne oblasti«. Na koncu govora je opozoril: »Ponovno bo treba graditi, ponovno bo treba učiti sebe in druge. Obnova, delo, taka bo ena izmed osnovnih nalog narodne vlade Slovenije.«⁸² Na seji je SNOS izvolil Borisa Kidriča za prvega predsednika slovenske vlade. Ob prihodu vlade v Ljubljano je Kidrič naglasil, da bo mogoče težke naloge pri obnovi opraviti samo s podporo ljudskih množic, če se bodo pri tem prav tako aktivirale, kot so se za osvobodilni boj.

⁷⁸ B. Kidrič, ZD, 2, str. 74.

⁷⁹ B. Kidrič, ZD, 1, str. 293–294.

⁸⁰ B. Kidrič, ZD, 2, str. 25.

⁸¹ Prav tam, str. 196 in dalje.

⁸² Prav tam, str. 300.

III.

Dogajanje ob osvoboditvi Slovenije maja 1945 je potrdilo daljnovidnost politike KPS kot vodilnega jedra OF. Narodnoosvobodilni odbori so brez večjih zastojev in pretresov prevzeli oblast po vsej Sloveniji, ne da bi bili prisiljeni v kompromise z nekdanjimi oblastniki. Partijski kadri so skupaj z odbori OF v podjetjih in ustanovah omogočali hitro delovanje nove oblasti na vseh območjih.

Splošno navdušenje ob osvoboditvi so spremljala opozorila političnega vodstva Slovenije na težave, ki bi lahko ogrožale oblast delovnih ljudi. Največja težava je bila obubožanost in opustošenost dežele, kar bi nasprotniki lahko izrabili za politične špekulacije, ko bi – kot je dejal Edvard Kardelj ob ustanovitvi NVS – »obljubljali lačnim množicam belega kruha, ki jim ga naša dežele še ni mogla dati.«

Vsesplošna podpora ljudskih množic je omogočala vladi, da je uspešno premagovala vsakdanje težave, ki so ogrožale družbeno življenje v celoti in življenjske razmere posameznika. Le z enotnostjo vsega jugoslovanskega ljudstva in odločnimi ukrepi (zlasti proti špekulaciji) je bilo mogoče preprečiti lakoto, ohraniti s kartami zagotovljeno proizvodnjo in jo počasi zboljševati. Poskrbeti je bilo treba za tisoče vračajočih se internirancev, izseljencev in vojnih ujetnikov, urediti stanovanjske razmere naraščajočega prebivalstva v marsikje razrušenih mestih in drugo, kar naj čim hitreje zagotovi normalno družbeno življenje.

Za ves nadaljnji razvoj je bil odločilnega pomena izhod iz treh bitk: boja za obnovo dežele, boja za državno in družbeno ureditev in boja za pravične meje. Boris Kidrič je opozarjal na medsebojno odvisnost teh glavnih problemov časa. Čim hitreje in uspešneje bodo namreč delovni ljudje obnovili porušeno deželo, tem trdnjša bo njihova oblast in tem močnejša enotnost narodov in narodnosti Jugoslavije v boju za državne meje. V govoru po radiu kmalu po osvoboditvi je Boris Kidrič dejal: »Od našega konstruktivnega dela je odvisno, v kolikšni meri se bodo izpolnile vse naše nacionalne pravice in zahteve.«⁸³

Obnova domovine je bila potemtakem glavni vzvod za reševanje nakopičenih težav in problemov. Nenadomestljive so bile človeške žrtve in neizmerna je bila vojna škoda v gospodarstvu. Življenjska raven, ki je bila že v stari Jugoslaviji izredno nizka, je v letu 1945 upadla skoraj za polovico in je šele leta 1948 dosegla predvojno.

Proti revščini in gospodarski zaostalosti se je bilo mogoče boriti le s požrtvovalnostjo delovnih ljudi, ki jo je vzdrževala zavest, da se borijo za lastno boljše življenje, da njihove stiske in njihovega truda ne bo nihče izkoriščal za privatno bogatenje. Tako, kot je pod vodstvom Komunistične partije dejstvo, da se proti okupatorju bori predvsem delovno ljudstvo, pomenilo uresničevanje ljudske oblasti, tako se je sedaj pod njenim vodstvom z naporom delovnih ljudi pri obnovi dežele uresničevala in širila socialistična (najprej državna) lastnina in prve osnove socialističnih družbenih odnosov.

Obnova dežele je terjala močno centralizacijo vseh sredstev. Prek državnega proračuna sta se financirala celotno gospodarstvo in celotna državna dejavnost. Vsa sredstva gospodarstva so se stekala v državni proračun in od tam zopet delila. Plače so bile določene s pravilniki, ki so jih sprejeli centralni državni organi. Osnovna življenjska sredstva so bila racionalirana ter jih je bilo mogoče dobiti na karte in po cenah, ki jih je določala zvezna uprava. Centralno so se delila tudi materialna sredstva za industrijsko dejavnost, gospodarsko obnovo in razvoj. Večji del kmetijskih pridelkov je bil zajet z obveznimi odkupi. Obstajala je nevarnost, da bo v deželi zavladal birokratski etatizem.

Proti tej težnji pa so delovale ljudskodemokratske tradicije narodnoosvobodilnega boja in graditev ljudske oblasti med vojno samo. Celotno delo Borisa Kidriča – in političnega vodstva države – priča, da se je kljub spoznanju o nujnosti centralističnega gospodarstva vzemal za ljudskodemokratsko vsebino politične oblasti.

Boris Kidrič je že med obnovo večkrat pozval delovne ljudi, naj uporabljajo svoje pravice, naj obdržijo politično pobudo ter vpliv na vse organe in kontrolo nad njimi. Odpiral je socialistično perspektivo razvoja, ki je porok, da bodo prizadevanja delovnih ljudi služila njim samim in vsemu ljudstvu, ne pa bogatenju posameznikov. Opozarjal je na budnost do rovarjenja nasprotnikov in na nujnost vztrajnega boja proti špekulantstvu, birokratski samovolji in brezdušnemu odnosu do ljudi.

Hkrati z obnovo je potekal boj za družbenopolitično ureditev nove Jugoslavije. Za njeno mednarodno priznanje so zahodne sile terjale še pred volitvami v ustavodajno skupščino sporazum med Nacionalnim komitejem osvoboditve Jugoslavije in emigrantsko vlado. Z beograjskim sporazumom (Tito-Šubašić, 1. novembra 1944) je bila ustanovljena enotna vlada. Očitno so zahodne sile težile k oblikovanju opozicijske meščanske politične stranke in demokracije zahodnega tipa. Zato so poleg političnega pritiska in propagandnih sredstev izrabljale vprašanje mej in izvajale zastraševalne vojaške operacije (manevri ob meji, kršitve jugoslovanskega zračnega prostora itd.).

Poskusi, da bi zavrlí socialistični razvoj Jugoslavije, so se še stopnjevali ob razpisu volitev v ustavodajno skupščino (1. septembra 1945). Že prej je bivši kralj Peter preklical pooblastila svojim namestnikom. Opozicijski del v vladi pa je z razglašanjem abstinence pri volitvah in z memorandumom vojnim zaveznikom, naj volitve izvede vlada, v kateri bodo predstavniki vseh predvojnih političnih strank, poskušal ustvariti vtis, da socialistične sile niso dovolj močne, da bi se lahko brez kompromisov uveljavile proti opoziciji. Reakcionarnim silam je priskočilo na pomoč tudi vodstvo katoliške cerkve v naši domovini. Jugoslovanski škofi so z očitnim namenom, da bi vplivali na volitve, oktobra 1945 izdali poslanico, ki napada družbeno ureditev v deželi in jo razglašá za »odkritó preganjanje cerkve«. Na to pastirsko pismo je Boris Kidrič odgovoril v intervjuju novinarjem obeh ljubljanskih dnevnikov, v katerem je ostro zavrnil obrekovanje sistema in opozoril, da je oficialna cerkev v ljubljanski škofiji med narodnoosvobodilnim bojem odkrito stopila na pot narodnega izdajstva, ter vprašal: »Ali ne vodi od raznih okrožnic in raznih pastirskih besedi preteklih štirih let pa vse do tega pastirskega pisma – ena sama rdeča nit?!«⁸³

Na prvem kongresu OF v Ljubljani (sredi maja 1945) je Boris Kidrič na podlagi analize dotedanjega delovanja OF med drugim poudaril, da morajo organizacije OF ostati ali postati središče ljudskega delovanja in dajati ljudskim množicam in posameznikom vse, kar zahteva politično dejaven državljan. Med neposrednimi nalogami je podčrtal pomen volitev v narodne odbore. V pripravi nanje naj ljudske množice razpravljajo o vseh svojih bistvenih vprašanjih, da bodo volitve tako postale izhodišče konstruktivnega delovanja najširših ljudskih plasti.

Rezultati volitev (konec maja) so dokazali moč OF; za njene kandidate je glasovalo 90 % volivcev ob 95,8-odstotni volilni udeležbi.

Volitev so se prvič na vsem slovenskem ozemlju udeležile tudi žene. O tem je Boris Kidrič na predvolilnem zborovanju žena v Ljubljani dejal: »Volilna pravica žen pomeni popolno enakopravnost žen v vsej graditvi naše domovine, v graditvi naše bodočnosti, v graditvi srečnega življenja našega ljudstva in zlasti srečnega življenja naše mladine. To pravico si je naša žena izbojevala s svojim deležem v narodnoosvobodilni borbi...«⁸⁴

Ustanovitvi Ljudske fronte Jugoslavije (avgusta 1945) so kmalu sledile volitve v Ustavodajno skupščino Jugoslavije, na katerih je v Sloveniji ob več kot 95-odstotni udeležbi glasovalo 83,25 % volivcev za kandidate OF oz. Ljudske fronte. V skrinjico brez liste, ki je bila postavljena zato, da bi onemogočili demagogijo kontrarevolucionarnih sil, pa je oddalo glas 16,75 % volivcev. Po tej potrditvi ciljev narodnoosvobodilnega boja je ustavodajna skupščina na prvem zasedanju z zakonom preimenovala dotedanjo Demokratično federativno Jugoslavijo v Federativno ljudsko republiko Jugoslavijo (FLRJ).

Množično podporo vsega jugoslovanskega ljudstva je dobivala vlada v boju za pravične meje. Kljub ugledu, ki ga je naša dežela uživala v svetu zaradi boja proti okupatorjem, kljub temu da se je partizanski boj razvil na vsem ozemlju, kjer so živeli Slovenci, kljub temu da je Trst in Celovec osvobodila jugoslovanska vojska, so naše zahteve zadele na odločno nasprotovanje. Zahodne sile so zagrozile z vojno, če se naše čete ne bi umaknile iz Trsta. Ozemlje Slovenskega primorja in Istre je bilo (osimski sporazumi junija 1945) razdeljeno na cono A s Trstom pod anglo-ameriško in cono B pod jugoslovansko vojaško upravo.

Ob odhodu jugoslovanske delegacije s Kardeljem na čelu na mirovna pogajanja v London (september 1945) je Boris Kidrič na predvolilnem zborovanju v Ljubljani podčrtal, da je združitev s Slovenskim primorjem, Trstom in Gorico, Beneško Slovenijo in Istro naša os-

⁸³ Prav tam, str. 307.

⁸⁴ Prav tam, str. 421.

⁸⁵ Prav tam, str. 441.

novna pravica zato, »ker smo doprinesli ogromne žrtve v skupni zavezniški borbi... ker mora enkrat imeti tudi mali narod pravico, da sam odloča o svoji usodi«. ⁸⁶

Boj za meje je trajal še dolgo, tudi potem, ko je bila podpisana v Parizu (februarja 1947) mirovna pogodba z Italijo. Šlo je predvsem za vprašanje Svobodnega tržaškega ozemlja s Trstom, ki je bilo ustanovljeno (septembra 1947) pod upravo zavezniškega vojaškega poveljstva. Edina od zavezniških sil, ki je – čeprav medlo – podpirala jugoslovanske zahteve, je bila Sovjetska zveza, kar je še krepilo jugoslovansko navezanost nanjo. V boju za spremembo meje na Koroškem Jugoslavija ni uživala podpore, ker so se vsi zavezniki držali sklepa moskovske konference, naj se Avstrija obnovi v mejah pred priključitvijo fašistični Nemčiji.

Pri reševanju težavnih problemov tistega časa, predvsem nalog pri obnovi dežele, potrditve pridobitev narodnoosvobodilnega boja, zlasti z volitvami v Ustavodajno skupščino in v boju za pravične meje, je Boris Kidrič tako kot vselej poprej že gledal naprej in pripravljaj obdobje gospodarskega razvoja dežele. Zavedal se je, da bo za gospodarsko graditev potrebnih več usposobljenih delavcev, organizirano raziskovalno delo, višja izobrazbena in kulturna raven delovnih ljudi. Podpiral je razvoj šolstva ter kulturnih ustanov in organizacij, bila je pobudnik širjenja univerze (popolna medicinska fakulteta, nova ekonomska fakulteta itd.) in ustanavljanja mnogih znanstvenoraziskovalnih inštitutov.

Že jeseni 1945 je slovenska vlada sprejela sklep o ustanovitvi urada za gospodarski načrt, kar je Kidrič utemeljeval s tem, da novi sistem zahteva načrt in da je tak urad treba najprej ustanoviti v eni zvezni enoti, saj mora gospodarski načrt rasti od spodaj navzgor. ⁸⁷

Sredi leta 1946 je bila obnova domovine v glavnem končana in do konca leta je večina gospodarskih panog dosegla predvojno raven proizvodnje; tedaj (14. junija) je Boris Kidrič odšel v Beograd, ker je postal minister za industrijo v vladi FLRJ.

Državno vodstvo se je odločilo za hitro industrializacijo države, brez katere ni bilo mogoče zagotoviti trajnega dviganja življenjske ravni delovnih ljudi in ne zboljšanja kmetijstva ter njegove vse močnejše povezanosti z državnim sektorjem gospodstva. Že takrat (julija 1946) je Boris Kidrič poudaril nujnost sistematičnega prehoda k planskemu gospodarstvu. ⁸⁸ Nacionalizacija gospodarskih podjetij (decembra 1946) je bila eden izmed ukrepov, ki naj omogočijo, da bodo rezultati prizadevanj za industrializacijo v korist vseh delovnih ljudi. Z nacionalizacijo je v tistem letu državni sektor že zajel celotno industrijo, privatna trgovina se je zmanjšala na manj kot 50 % celotne blagovne cirkulacije, število delovnih kmečkih za drug pa se je povečalo več kot desetkratno. Aprila 1947 je bil sprejet prvi petletni plan gospodarskega razvoja socialistične Jugoslavije, ki je kljub odporu posameznikov v partijskem in državnem vodstvu (Žujevič, Hebrang) temeljil na hitri industrializaciji dežele. Izvajanje osnovnih nalog plana: odprava gospodarske in tehnične zaostalosti, utrditev gospodarske in obrambne moči dežele, okrepitev in nadaljnji razvoj socialističnega sektorja narodnega gospodarstva in novih proizvodnih odnosov, ki iz njega izvirajo, ter povečanje splošne blaginje delovnih ljudi – vse to je še utrdilo gospodarsko vlogo države in moč njenega aparata.

Socialistična država je bila leta 1947 udeležena v nacionalnem dohodku s skupaj 40 % (delavci in nameščenci s 25 %); istega leta je država neposredno »gradila« 200 velikih industrijskih objektov in planirala več kot 100.000 proizvodov (leta 1950 le še 450 skupin proizvodov). Podrobno izdelana organizacija, ki naj zagotovi skladno izvajanje plana, dnevno evidenco in kontrolo, pogoste analize ipd., je terjala veliko povečanje števila državnih uradnikov (po oceni se je kasneje z decentralizacijo državne uprave sredi leta 1949 zmanjšalo število uslužbencev v organih državne uprave in družbenopolitičnih organizacij za kakih 100.000).

Trajno pomanjkanje delovne sile, ki je nastopilo z obnovo dežele takoj po osvoboditvi, se je še povečalo v prvih letih izvajanja petletnega plana. Zastarela tehnična sredstva in neustrezna struktura industrije, slaba tehnična opremljenost gradbeništva in pomanjkanje mehanizacije v kmetijstvu so bile vsekakor pomemben vzrok za to pomanjkanje. Zato je bilo uresničenje petletnega plana industrializacije za Borisa Kidriča prvi pogoj za rešitev problema delovne sile. Z gospodarskim razvojem dežele pa je postajalo vse bolj očitno, da gre tudi za sistem administrativnega vodenja gospodarstva, ki omogoča veliko in le »navidežno« zaposlenost z majhno produktivnostjo dela, že zaradi ekonomske nezainteresiranosti delavcev, ki so največkrat prišli iz nedelavskega okolja, in nezainteresiranosti vodstev gospodarskih organizacij. Leta 1950 je Boris Kidrič ⁸⁹ kritiziral gospodarske voditelje, ki so za večanje proizvodnje zahtevali ekstenzivno povečanje števila delovne sile, namesto da bi intenzivno

izkoriščali notranje delovne rezerve. Pogoj za intenzivno izkoriščanje delovne sile pa je bila večja zainteresiranost delovnih kolektivov za ekonomično produkcijo, kar je terjalo spodbudnejše nagrajevanje.

Glavni vir nove delovne sile je bilo kmečko prebivalstvo zaradi agrarne prenaseljenosti in latentne nezaposlenosti v agrarnem sektorju gospodarstva, kar kaže že podatek, da se je v desetletju od 1939 do 1949 v Jugoslaviji zmanjšalo število kmečkega prebivalstva za približno 950.000, število nekmečkega pa povečalo za 1.200.000 ljudi. Industrializacija je potekala neprimerno hitreje, kot je naraščala kmetijska proizvodnja, kar je bolj ali manj zakonitost vsake dežele, ki se industrializira. Z agrarnimi proizvodi pa je bilo treba oskrbovati vedno več industrijskih delavcev. Obračun rezultatov prvega leta petletnega plana je pokazal, da je bila kmetijska proizvodnja leta 1947 še 2 do 3 % manjša kot predvojna, sočasno pa se je močno povečala industrijska in povečalo se je število delavcev. Skrb za življenjsko raven delovnih ljudi je terjala – kot pričajo partijski in državni dokumenti tega časa – resne ukrepe. Med temeljnimi vzroki za tako stanje v kmetijski proizvodnji – kot lahko razberemo iz Kidričevega dela – so bili poudarjeni: prepočasnost kmetijske proizvodnje, protislovje med načinom proizvodnje (ki je slonela na pretežno naravni proizvodnji z individualno lastnino in individualnim delom) in načinom pretvarjanja naravne v blagovno proizvodnjo in menjavo (obvezni odkupi). Družbenoekonomska akcija je težila predvsem k premagovanju teh vzrokov. Plan za leto 1948 je terjal, naj proizvaja industrija več kmetijskega orodja in strojev ter več umetnih gnojil. Negativni vpliv razdrobljenosti kmetijske proizvodnje naj bi bistveno zmanjšalo pospešeno povezovanje kmečkih gospodarstev v zadruge, predvsem delovne zadruge. V začetku leta 1949 je bilo v naši deželi 1318 dolovnih zadrug s 60.156 gospodarstvi in 323.984 ha zemlje, konec leta že 6492 zadrug s 323.849 gospodarstvi in 1.782.614 ha zemlje. Hitro večanje števila zadrug pa marsikje ni bilo plod dobrih političnih, ekonomskih in organizacijskih priprav, marveč administrativnega pritiska, o čemer pričajo tudi mnoge Kidričeve obsodbe sektaškega odnosa do kmeta. Leta 1949 – torej sredi najintenzivnejše akcije za povečanje števila zadrug – je opozarjal predstavnike tiska: »Socialistična preobrazba našega kmetijstva trenutno zahteva predvsem organizacijsko in ekonomsko utrditev delovnih zadrug in s tem utrditev usklajenega tempa nadaljnje kolektivizacije. Tukaj se je treba paziti skrajnosti. Pospeševati kolektivizacijo bolj, kot to dovoljuje stopnja ekonomske in organizacijske utrditve sedanjih delovnih zadrug, bi pomenilo spravljati se v nevarnost, da bi se količina kmetijske produkcije in tržnih viškov manjšala in ne povečevala.«⁹⁰ Protislovje med načinom proizvodnje in načinom menjave v kmetijstvu se je z ene strani reševalo z ustanavljanjem zadrug, ki naj povezujejo delovnega človeka z državnim gospodarskim sektorjem, z druge strani pa s postopnim omejevanjem obveznega odkupa. Tako se je po predlogih, pripravljenih v gospodarskem svetu pod Kidričevim vodstvom, začel odpravljati obvezni odkup in zamenjavati s sistemom t. i. vezanih cen, ki so za prodajo kmečkih pridelkov po določenih cenah omogočale kmetom oziroma zadrugam odkup industrijskih izdelkov po nižjih cenah.

Kidričevo delo v tistem času priča, da se je partijsko in državno vodstvo zavedalo nevarnosti vseh teh procesov za socialistično ljudsko oblast zaradi vse večje možnosti birokratizacije države, zmanjšane pobude delovnih množic in naraščanja vpliva tehnokratskih »strokovnjakov«. To je bilo obdobje mnogih reorganizacij, kadrovskih sprememb, iskanj ustreznějšíh gospodarskih rešitev in instrumentov, predvsem pa intenzivne politične akcije, da bi delovni ljudje sprejeli plan razvoja kot svoj interes in zato obdržali politično pobudo v svojih rokah. Že ob sprejemanju plana je Boris Kidrič poudaril, da je ob naporih za njegovo izvedbo, za evidenco in »pametno organizacijo« treba »boj proti birokratizmu ... izpeljati do konca«, ⁹¹ in s to mislijo nenehno odkrival vire birokratizma, njegove oblike in možnosti boja proti njemu. Zavest, da se graditev socialističnega gospodarstva v sodobnih domačih in svetovnih razmerjih ves čas razvija in se bo še dolgo razvijala kot razredni boj, prežema skorajda vsak Kidričev članek ali govor.

⁸⁶ Prav tam, str. 393.

⁸⁷ Iz poročila mag. Jerce Vodušek-Starič na omenjenem posvetovanju v Ljubljani.

⁸⁸ B. Kidrič, ZD, 3, str. 25.

⁸⁹ B. Kidrič, ZD, 4, str. 117 in dalje.

⁹⁰ Prav tam, str. 80 in dalje.

⁹¹ B. Kidrič, ZD, 3, str. 224.

Že tako težavni gospodarski problemi po osvoboditvi v porušeni deželi, iz katerih je bila edini izhod industrializacija, bi stihjsko vodili v birokratski sistem stalinističnega tipa, če ne bi proti temu vztrajno delovala revolucionarni polet in pobuda množic in če ne bi Komunistična partija vztrajno krepila njihovega vpliva na dogajanja v družbi in na celoten družbeni razvoj. Boj proti birokratizmu je Komunistična partija vodila že med revolucijo in ves čas po njej, ko je proti birokratskemu pritisku mobilizirala množice, jim pojasnjevala njihov resnični interes, razvijala njihovega kritičnega in samokritičnega duha ter utrjevala zavest in disciplino. Zato so se tudi v državnem socializmu pri nas vedno bolj kazale razlike od stalinizma, vse bolj so se krepile težnje po neposrednem družbenem uveljavljanju delavca in delovnega človeka, po njegovem neposrednem odločanju o pogojih in rezultatih njegovega dela.

Izredne težave, ki so pri graditvi socializma v nerazviti deželi nujne že zaradi notranjih nasprotij in protislovij, so kmalu po revoluciji še stopnjevale zunanje razmere, od hladne vojne do napada stalinizma na Jugoslavijo.

Hladna vojna in vojna psihoza, ki je zaradi nje zajela svet, je pri nas krepila odpor reakcionarnih sil proti revoluciji v pričakovanju skorajšnje spremembe in hkrati bistveno oteževala možnosti za industrijsko, trgovsko in drugo sodelovanje Jugoslavije s t. i. zahodnim svetom. Prvi petletni plan industrializacije je bil v veliki meri vezan na menjavo s Sovjetsko zvezo in deželami ljudske demokracije, od koder naj bi dobili pretežni del industrijske opreme in reprodukcijskega materiala.

Prav od tam pa je že po prvem letu uspešnega izvajanja plana prišel nepričakovan udarec. Napad stalinistov se je začel z odpoklicem sovjetskih vojaških svetovalcev in civilnih strokovnjakov iz Jugoslavije (18. do 19. marca 1948) in nato s pismom, ki sta ga podpisala Stalin in Molotov, kot odgovorom na Titovo zahtevo po pojasnilu o resničnih vzrokih za ta ukrep. Kljub ostrim izrazom v tem pismu, v katerem je Stalin imenoval voditelje jugoslovanske revolucije dvoličneži in sumljivi komunisti, aludiral na usodo Trockega in odrekal KPJ naziv marksistično-leninistične partije, je Titovo vodstvo KPJ umirjeno zavračalo obtožbe in predlagalo delegacijo, ki bi se na kraju samem prepričala o neupravičenosti obtožb, hkrati pa poudarjalo, da »naj kdo še tako ljubi deželo socializma ZSSR, nikakor ne sme manj ljubiti svojo državo, ki izgrajuje socializem« (odgovor CK ZKJ, 13. april 1948). Še isti mesec so odgovor CK KPJ odobrili vsi nacionalni centralni komiteji in Centralni komite SKOJ. Naslednje pismo Stalina in Molotova (4. maja 1948) je še stopnjevalo sovražni besednjak, sedaj predvsem proti Titu in Kardelju, in hkrati pripisovalo skoraj izključno zaslugi za osvoboditev Jugoslavije Rdeči armadi ter zviška podcenjevalo prispevek KPJ in jugoslovanskih narodov. 28. junija 1948 je Informacijski biro komunističnih partij v odsotnosti predstavnikov KPJ – ki je ocenila, da ne gre za razpravo, marveč za diktat, ker so stalinisti že prej izsilili privolitev vseh drugih članic Informacijskega biroja v Stalinovo obsodbo Jugoslavije – izdal resolucijo o stanju v KPJ. Informbiro je v resoluciji potrdil vse Stalinove obtožbe in jih še zaostрил z očitki, kot so: trockizem, drobnoburžoazni nacionalizem, menjševiško likvidatorstvo, avanturizem, turškoteroristični režim, nepošteno manevriranje, obračanje k imperIALIZMU itd.

Informbiro je izključil KPJ, jo proglasil za izključeno iz enotne komunistične fronte in pozval jugoslovanske narode k uporabi proti svojemu vodstvu. KPJ je bila edina izmed komunističnih partij, ki je objavila celotno gradivo, od prvih pisem do resolucije informbiroja in izjave CK KPJ ob resoluciji.

Ko Stalin s političnim pritiskom ni dosegel zaželenega učinka, je sredi leta 1949 začel z vojaškim pritiskom na meje in s strogo gospodarsko blokado Jugoslavije. 18. avgusta 1949 je poslal Molotov jugoslovanski vladi ultimatum, v katerem je imenoval našo deželo fašistično in zagrozil z »učinkovitejšimi sredstvi«, da bi spametoval »fašistične nasilnike, ki so preko-
račili vse meje«. Hkrati je položaj na naših mejah že dobival značaj vojnega stanja. Množila so se poročila o zbiranju čet na naših mejah in na njih so se že začeli in stalno naraščali obo-
roženi incidenti (1949. leta jih je bilo 936, 1951. leta 1517, v prvih devetih mesecih 1952. že 1530, v vsem času napetosti pa je bilo takih incidentov več kot 8000). 28. septembra 1949 je prišlo do odpovedi pogodbe o prijateljstvu, medsebojni pomoči in sodelovanju med ZSSR in Jugoslavijo in nato hitro do prekinitve odnosov vseh dežel »vzhodnega bloka« z Jugoslavijo. Vzporedno s tem so potekali procesi proti mnogim partijskim voditeljem v teh de-

želah, ki naj bi dokazali, da Jugoslavija po nalogu ameriških, angleških in francoskih imperialistov ogroža neodvisnost in socialistični družbeni red teh dežel.

Boj proti napadu stalinizma na Jugoslavijo je KPJ vodila s poslušom za razpoloženje množic vse do ugotovitve, da gre za krizo odnosov med socialističnimi deželami in za politično krizo socializma zaradi prevlade birokratizma v podobi stalinizma. Takšna smer našega boja, ki je – kot rečeno – ustrezala razpoloženju in spoznanju množic, je razvidna tudi iz celotnega dela in boja v zadnjih petih letih Borisa Kidriča: od obrambe resnice o socialističnem razvoju naše dežele in pravice do graditve socializma, ki ustreza našim razmeram, do ostre obsodbe stalinizma kot sistema, njegovih nosilcev in odnosov, ki jih je ustvarjal.

Res, da tako kot vse vodstvo KPJ tudi Boris Kidrič na nezaslišane napade stalinistov ni odgovarjal v rokavicah, že zato ne, ker je ta napad krepil odpor klasičnega razrednega sovražnika proti socialističnemu razvoju Jugoslavije. Ni pa mu bilo treba uporabljati enakega besednjaka in konstrukcij, kot so jih stalinisti zaradi pomanjkanja realnih argumentov tako v tisku kot na insceniranih političnih procesih. Toda stopnjevanje stalinističnega pritiska je bilo preračunano na to, da se bo morala Jugoslavija odreči graditvi socializma in bi se zato morala ukloniti imperializmu (kot so pisali, da se je že). To pa je pomenilo spodbujanje kontrarevolucionarne akcije.

Naš boj za graditev socializma je bil zato nujno uperjen proti stalinizmu. V skladu s politiko KPJ pa je Boris Kidrič vselej znova poudarjal izreden pomen oktobrske revolucije ter Leninovega teoretičnega in praktičnega dela za razvoj socializma v svetu in pri nas, in prav tako junaštvo sovjetskega ljudstva v boju proti fašizmu, pa tudi, da pomeni sedanji napad na Jugoslavijo globoko moralno krizo socializma, v katero je pripeljal stalinizem.

Za naš nadaljnji socialistični razvoj so bile najtežje gospodarske posledice ekonomske blokade in vojnih groženj. Mnoge tovarne, za katere so že bili napravljeni načrti in postavljeni zidovi, so ostale brez dogovorjene opreme; za uvoz opreme iz drugih dežel je bilo največkrat treba spremeniti načrte in celo porušiti že zgrajeno. Mnoge tovarne so ostale brez surovin, morale so jih poiskati drugod in zato pogosto spreminjati tehnološke procese. Za opremo vojske so bila potrebna ogromna sredstva (22 % nacionalnega dohodka); dotlej je bila opremljena pretežno s sovjetskim orožjem, zdaj je morala pospešeno graditi lastne tovarne in iskati opremo na drugih tržiščih. Preusmeritev na nova tržišča je terjala spremenjeno strukturo izvoza, kar je povzročalo spet nove težave. Iz Kidričevih govorov in člankov iz tega časa podrobneje spoznavamo te skorajda nepremagljive ovire.

Razbijanje blokade z iskanjem novih možnosti in pomoči pri razvitih deželah »zahoda« je sicer uspelo, vendar pod izredno težkimi pogoji. Odločujoči krogi zahodnih dežel so kot prvi pogoj za povečanje trgovine in odobritev posojil zahtevali, naj plača Jugoslavija odškodnino razlaščenim tujim kapitalistom in se zaveže, da bo poravnala dolgove Kraljevine Jugoslavije. In še potem so bili pogoji za odobritev kreditov izredno hudi: do 11 % letnih obresti in rok odplačila do štirih, petih let. Državno vodstvo je bilo prisiljeno sprejeti vse te ekonomske obveznosti, dosledno pa je odklanjalo politične pogoje, kot so bili zmanjšanje plana industrializacije, opustitev kolektivizacije ipd.

Z ene in druge strani so računali, da bo težavni gospodarski položaj, ki ga je še poslabšala huda suša v letih 1950 in 1952, preprečil graditev socializma v Jugoslaviji. Toda računi so bili le na videz točni. Kaj kmalu so se izkazali za napačne, ker – kot je ob neki priložnosti dejal Boris Kidrič – »ne znajo računati z najodločilnejšim faktorjem, namreč z ustvarjalno silo ljudske revolucije.« Ponovno se je izkazala za pravilno tista ugotovitev, ki jo je že med obema svetovnima vojnima iz analize evropskih kriz povzel Boris Kidrič, da je namreč v novejši zgodovini vse odvisno od razvoja delavskega razreda in od odločnosti njegovega idejnega, organizacijskega, strateškega in taktičnega vodstva, torej komunistične partije. Tako je v najtežjih dneh pri graditvi socializma v naših deželah, v razmerah, ki so same po sebi silile v birokratizem in etatizem, dobila socialistična graditev nove demokratične razsežnosti. Z utrditvijo vodilne vloge delavskega razreda so se še hitreje uresničevali interesi vseh delovnih slojev mesta in vasi, in sicer v zapletenih mednarodnih razmerah hladne vojne ter pritiska imperializma in velikodržavnega hegemonizma. Tudi sam delavski razred se je pomnožil in razširil s prilivom stotisočev delavcev iz vasi in z vse večjim deležem intelektualnih delavcev v njem zaradi porasta industrializacije in modernizacije vseh panog družbenega življenja.

Kidričeva dela nam pričajo o dveh v njem neločljivo povezanih plateh ustvarjalnosti.

Članke in govore, ki ga prikazujejo kot soustvarjalca in neposredno odgovornega voditelja jugoslovanske gospodarske politike, zelo pogosto spremljajo teoretične političnoekonomske študije kategorij in zakonitosti, kakor so se izražale v naših razmerah na tedanji stopnji družbenega in ekonomskega razvoja. Protislovja tega časa so že zastavljala vprašanje, kakšen bo nadaljnji razvoj dežele: ali bo šel v smeri državnega socializma, torej vse večje oblasti državnega aparata v gospodarstvu in s tem v celotni družbi, ali v smeri socialistične demokracije, torej vse večjih ekonomskih pravic in s tem neposredne politične oblasti delovnih ljudi. Vsa tradicija KPJ je terjala to drugo pot. Zato je bilo treba teoretično razjasniti problem državne in družbene lastnine ter praktično graditi ekonomske odnose, ki bodo ustrezali doseženi stopnji socialističnega razvoja. Boris Kidrič je bistveno prispeval h graditvi ekonomike dežele na podlagi spoznanja, da je »temelj socialistične blagovne produkcije družbena lastnina produkcijskih sredstev, najprej v svoji nižji obliki kot socialistična državna lastnina, potem pa v čedalje bolj razviti obliki kot splošna ljudska lastnina v upravi svobodnih združenj neposrednih proizvajalcev...«⁹² Članki iz tega obdobja pričajo o teoretičnem in praktičnem prispevku Borisa Kidriča k procesu spreminjanja državne lastnine v splošno ljudsko lastnino. Pri tem je poudarjal, da smisel teoretičnega dela ne sme biti ustvarjanje in uvajanje kakih definitivnih, togih oblik, ki se ne bi razvijale dalje, in statičnih definicij, kajti »vse je v gibanju« in »gre za tipičen proces.«⁹³ Tako v teoretičnem kot tudi v praktičnem delovanju je bila Borisu Kidriču tuja vsaka idealizacija dosežene stopnje našega socialističnega razvoja, saj smo »kljub velikim uspehom še vedno na začetnih stopnicah socializma.«⁹⁴ Teoretične postavke je nenehno preverjal v praksi. Zaradi znanstvene vestnosti in politične odgovornosti se ni prav nič obotavljal nekatere teze spremeniti ali zavreči, če so se izkazale za ne več ustrezne ali sploh neresnične.

Prišlo je do sprememb v pogledih na nekatera splošna vprašanja, kot npr. ali je v socialističnem gospodarstvu treba ukiniti zakon vrednosti in ga nadomestiti z drugimi, »socialističnimi« ekonomskimi zakonitostmi, ali pa gre za določeno obvladovanje objektivno delujočega zakona vrednosti tako, da bo deloval v smeri socialističnega razvoja. Spremembe pa so se nanašale tudi na čisto konkretne ekonomske kategorije (npr. cene, oblikovanje in delitev akumulacije itd.) in organizacijske oblike (planski sistem, organizacijska poveznanost gospodarskih organizacij, vloga republik in nižjih organov oblasti, vloga bank itd.) Ob teh spremembah so se kazale nekatere trajne težnje, ki so določale smer razvoja jugoslovanskega gospodarstva in so vidne v vsem Kidričevem delu. Predvsem gre za težnjo, da bi se v skladu z razvojem proizvodnih sil prilagajalo gospodarstvo temeljnemu smotru socialistične revolucije, tj. ureditvi oblasti in uveljavljanju interesa delavskega razreda, in sicer ne le po vsebini, marveč tudi po metodah in organizacijskih oblikah. Že leta 1946 je ob analizi cene in z njo povezane akumulacije⁹⁵ ugotovil, da ta po vsebini sicer ustreza socialističnemu značaju družbe, saj gre za izrazito družbeno akumulacijo, ki gre v korist vse družbe, da pa takratne državno organizacijske oblike in metode zbiranja akumulacije niso bile v skladu s to njeno vsebino. Iskanje načina oblikovanja in delitve akumulacije, ki bi čimbolj ustrezal doseženi stopnji socialističnih družbenih odnosov in jih še poglobljal, je bilo odtlej trajna tematika Kidričeve ekonomske misli. Uveljavljanje interesa delavskega razreda se mora kazati v tem, da bo ves gospodarski sistem temeljil na socialističnem načelu »vsakemu po njegovem delu«, pa tudi v obliki in metodah, ki naj stopnjujejo pobudo delavca in spodbujajo njegov interes za proizvodnjo. To je bil proces od proizvodnih posvetovanj in skladov vodstev podjetij do delavskega samoupravljanja. V zvezi s tem procesom je bilo približevanje soodločanja o gospodarskem razvoju neposrednim proizvajalcem pot, ki jo je Boris Kidrič napovedal že leta 1946, ko je poudaril, da družbene potrebe sicer še terjajo državno centralizacijo sredstev, toda hkrati je treba »v okviru naše gospodarske enotnosti in realnih možnosti nuditi čimveč pogojev za ustvarjalno gospodarsko iniciativo naših republik in manjših administrativnih enot«⁹⁶, in še isto leto ponovil, da se »pri republikah in ljudskih odborih kaže upravičena težnja po večjih sredstvih, po večjih možnostih iniciativnega finančnega manevriranja in izpolnjevanja lastnih zamisli.«⁹⁷

Bistvena vsebina sprejete razvojne smeri je bila graditev gospodarskega sistema, ki bi ob zagotovljeni celovitosti in enotnosti jugoslovanskega gospodarstva omogočal demokratičen vpliv neposrednih proizvajalcev, federalni ureditvi države ustrezno moč republik, gos-

podarsko samostojnost in interesno povezanost podjetij ter socialistično obvladovanje ekonomskih zakonitosti. Ta razvojna smer je dobila potrditev in jasnejšo podobo s prehodom na delavsko in družbeno samoupravljanje.

Bistven je Kidričev prispevek k teoretičnemu in praktičnemu opredeljevanju gospodarskega sistema, ki naj bi utrjeval in pospeševal sistem delavskega samoupravljanja. V kratkem času, kar mu je še ostalo življenja, je postavil nekatere temelje novega gospodarskega sistema, tako teoretične (socialistična blagovna produkcija) kot organizacijske (neposredna demokracija pri sprejemanju družbenoekonomskih odločitev, povezanost in samostojnost gospodarskih organizacij) in metodološke (demokratsko planiranje osnovnih pororcev gospodarskega razvoja z določanjem stopnje akumulacije in skladov), če omenimo le nekaj najpomembnejših.

Nujnost blagovne produkcije v prehodnem obdobju od kapitalizma v komunizem je Boris Kidrič utemeljeval z družbeno delitvijo dela in s presežki produkcije, ki jih morajo posamezni producенти zamenjavati kot uporabne vrednosti z drugimi producenti. Blagovno menjava je tako pojmoval kot nujno metodo socialistične porazdelitve proizvodov v začetnih fazah graditve socialistične družbe. Po družbeni delitvi dela razčlenjeni producenti zamenjujejo presežke produkcije med seboj kot blago. Prav tako terjaja socialistično načelo nagrajevanja po delu v tem začetnem obdobju blagovno gospodarstvo, ne pa »naturalne podatke« dela (že zaradi razlik med kvalificiranim in nekvalificiranim delom, umskim in ročnim delom itd.). Iz tega sledi nujnost denarne oblike vrednostnega obračuna družbenega dela.⁹⁸

V socialistični blagovni produkciji, ki temelji na družbeni lastnini nad produkcijskimi sredstvi, dopolnjuje posredno povezanost socialističnih blagovnih producentov še kvalitativno nova, neposredna planska povezanost. Prav v možnosti neposredne planske povezanosti med socialističnimi blagovnimi producenti v merilu celotne družbe in na temelju osnovnega družbenoekonomskega odnosa je videl Boris Kidrič kvalitativno razliko med kapitalistično in socialistično blagovno produkcijo. Z njo se namreč ob razvoju socializma uveljavlja možnost premagovanja za kapitalizem značilne stihijske in anarhične zveze med blagovnimi producenti in raznimi oblikami njihovega poslovnega združevanja.

Z blagovno produkcijo pri graditvi socializma je povezan tudi zakon vrednosti. V tedanjih razmerah, je poudaril Boris Kidrič, bi vsak poskus administrativnega boja proti objektivno obstoječim ekonomskim zakonitostim deloval proti socialističnim odnosom. Zaradi značilnosti socialističnega planiranja pa lahko obvladujemo zakon vrednosti tako, da bo postal močno sredstvo planskega socialističnega razvoja. Zakon vrednosti zato v socializmu ne deluje kot zakon presežne vrednosti in povprečne profitne stopnje.

Blagovna produkcija v socializmu odločno zahteva ekonomsko samostojnost gospodarskih subjektov, ki v okviru določil družbenega plana sprejemajo še svoje plane, v katerih mora nujno priti do izraza zakon ponudbe in popraševanja.

Razvoj delavskega samoupravljanja je terjal večjo samostojnost gospodarskih organizacij pri sprejemanju odločitev in hkrati njihovo povezanost v enotno jugoslovansko gospodarstvo. Boris Kidrič se je k temu problemu vračal večkrat, obširneje pa je utemeljil svoje poglede v razpravi Teze o ekonomiji prehodne dobe v naši državi.⁹⁹ Za reševanje problema so mu bili pomembni predvsem trije elementi: demokratičnost pri sprejemanju ekonomskih odločitev, demokratičnost, ki temelji na delavskem upravljanju od delavskih svetov do svetov proizvajalcev; družbenoekonomski instrumenti in sama organizacija proizvodnih podjetij. Prvi pogoj za vplivanje delavskega razreda socialistične in federativne Jugoslavije na ves družbenoekonomski razvoj in s tem predvsem na družbeno planiranje je v tedanjih razmerah graditve socialističnega samoupravljanja in koncentracije sredstev, potrebnih za razvoj, ter prehoda iz državne v neposredno družbeno lastnino videl Boris Kidrič v vertikalnem združevanju delovnih kolektivov po posameznih gospodarskih panogah in z uvajanjem delavskih svetov na tej ravni organizacije. Zaradi demokratizacije pri sprejemanju pla-

⁹² B. Kidrič, ZD, 4, str. 180.

⁹³ Prav tam, str. 412.

⁹⁴ Prav tam, str. 423.

⁹⁵ B. Kidrič, ZD, 3, str. 19 in dalje.

⁹⁶ Prav tam, str. 26.

⁹⁷ Prav tam, str. 145.

⁹⁸ B. Kidrič, ZD, 4, str. 3 in dalje.

⁹⁹ Prav tam, str. 179 in dalje.

nov ter usmerjanju ekonomskega in družbenega razvoja je v predvidenem sistemu organizacije državnih organov predpostavljala tudi plansko vlogo republik, sodelovanje njihovih planskih organov v zveznih in obvezno sodelovanje skupščin ljudskih republik v postopku sprejemanja splošnega državnega osnovnega plana. Samo tako bo delavski razred neposredno sodeloval pri kompleksnem družbenem planiranju, ki mora po Kidričevem mnenju ostati enotno in centralizirano. Odločanje delavskih svetov na ravni vsejugoslovanskih združenj posameznih panog vnaša v socialistično plansko gospodarstvo široko delavsko pobudo in daje gospodarstvu demokratično vsebino. Decentralizacija brez sočasnega demokratičnega združevanja delovnih kolektivov, tj. neposrednih proizvajalcev, bi neizbežno vodila nazaj v državni kapitalizem, še več, v nekaj državnih kapitalizmov, partikularističnih do jugoslovanske skupnosti in birokratsko-centralističnih navzdol v republiki in do delovnih kolektivov. Socialistično združevanje po panogah za posamezna podjetja ne sme pomeniti izgube samostojnosti in samoupravljaljskih pravic, ki izvirajo iz nje. Skupni aparat združenja mora biti le servis združenega podjetja, odločitve pa morajo biti prepuščene delavskim svetom.

Vertikalna povezanost panog lahko povzroči monopolizacijo, kar bi omogočalo monopolne ekstraprofite posamezne panoge na račun drugih panog in celotnega gospodarstva. Obrambo proti tej nevarnosti je Boris Kidrič videl tudi v vlogi komune, v povezovanju delovnih kolektivov v komuni kot asociaciji neposrednih proizvajalcev.

V takih družbenoekonomskih odnosih in v tej povezanosti gospodarstva je videl Boris Kidrič jamstvo za uveljavljanje odločujočega vpliva delavskega razreda tako v splošnem jugoslovanskem gospodarstvu kot v republikah, komunah in podjetjih. Takšen vpliv je pomembno sredstvo za preprečevanje birokratizma, najsi bo državnocentralističnega, nacionalističnopartikularističnega ali lokalističnega.

Uveljavljanje delavskih svetov je nujno povzročilo bistvene spremembe v sistemu planiranja. Vse dotlej je bilo delovanje delavskih svetov močno okrnjeno, »ker se je njihovo delo lahko gibalo samo v ozkih okvirih od zgoraj diktiranih temeljnih planov, ki so bili tako rekoč izključna kompetenca državnega aparata«. ¹⁰⁰ Za uresničevanje novih samoupravnih odnosov je bilo potrebno pretvarjanje državnega planiranja v družbeno. To pretvarjanje je potekalo v smeri demokratizacije postopkov in metod pri sprejemanju plana, uvajanju dveh kvalitetno novih kategorij planiranja: »družbene plane in samostojne plane gospodarskih organizacij in gospodarskih združenj«, pri čemer se »družbeni plani ... ukvarjajo samo s temeljnimi proporci produkcije in razdeljevanja, to je s temeljnimi proporci, ki določajo razvoj materialnih produktivnih sil in razdeljevanje narodnega dohodka«. ¹⁰¹

Demokratičnost postopka pri sprejemanju plana sta formalno zagotavljala obvezno sodelovanje delavskih svetov pri razpravah o načrtu družbenih planov in javna razprava o njihovih osnutkih še pred razpravo v skupščinah. Predvsem pa so družbeni plani omejevali odločilno vlogo zveznih organov s prenašanjem mnogih njihovih funkcij na republike, ljudske odbore ter delavske svete gospodarskih organizacij in združenj. Delavsko samoupravljanje je zahtevalo vedno večje rapolaganje s presežnim produktom po delovnih kolektivih samih. Zato: »Socialistična država, ki na sedanji stopnji razvoja v določenem obsegu še neogibno fungira pri vodenju gospodarstva, predvsem kot njen socialistični regulator, se torej dejansko pojavlja kot instrument samih delovnih ljudi, demokratično kontroliran od delovnih množic.« ¹⁰² Državno odločanje gospodarskih procesov je bilo omenjeno na le štiri področja: na sprejemanje zakonov in regulativnih predpisov, ki naj bi pomenili le pravno formulacijo in državno sankcijo odnosov v proizvodnji; na določanje potrebnega dela in presežnega dela ob zavarovanju socialističnega načela o enakem povračilu za enako delo – vsakemu po njegovem delu; na določanje ključne kapitalne graditve in na določanje osnovnih družbenih skladov. ¹⁰³

Samoupravni družbenoekonomski odnosi, ki jih je prinašal novi gospodarski sistem za reševanje družbenoekonomskih problemov, so se lahko uresničevali samo z bistveno spremenjeno vlogo planskega elementa sistema. Razlika med prejšnjim planskim sistemom (na osnovi temeljnega plana in operativnih planov) in novim planskim sistemom (na temelju družbenih in samostojnih planov) bi bila po Kidričevih besedah le formalna, če ne bi globoko posegla v problem upravljanja s presežnim delom in njegove delitve. Razmeroma maj-

hen del presežnega produkta, ki bi ga v imenu socialistične skupnosti še upravljala država in ki naj bi se potopoma zmanjševal, naj bi rabil za naložbe v tiste panoge industrije, ki se v danih gospodarskih razmerah ne bi razvijale tako hitro, kot je to potrebno socialistični skupnosti; za splošno družbene oziroma državne potrebe (obramba, državni aparat itd.); za prosvetne, kulturne in socialne sklade, ki skupaj s plačnim skladom pomenijo družbeni standard delovnih ljudi. Novi planski sistem je moral zato določati le osnovne proporce, tj. obvezno minimalno izkoriščanje proizvodnih zmogljivosti; vrednostno in naturalno določanje ključne kapitalne graditve; povprečno stopnjo akumulacije in družbenih skladov.

Poleg teh osnovnih obstajajo še drugi proporcii, ki bodo na višji stopnji razvoja družbe lahko odpadli; to so določanje globalnega plačnega sklada, ki je vezan na minimalno izrabo zmogljivosti in družbene dajatve oziroma davki.

Med temi proporcii je po takratnih Kidričevih ocenah temeljni planski instrument samoupravnega planiranja povprečna stopnja akumulacije in družbenih skladov. S stopnjami akumulacije in skladov se družbeno odloča razmerje med potrebnim in presežnim delom, s tem pa delitev nacionalnega dohodka na dva osnovna dela: na potrošni sklad delovnih ljudi ter na akumulacijo in družbene sklade. Stopnja akumulacije in skladov je različna za različna področja družbenoekonomskih dejavnosti. Z določanjem stopnje akumulacije in skladov bi po Kidričevi zamisli lahko plansko usmerjali materialna in denarna sredstva v ključno graditve, ki bi se sicer po logiki blagovno-denarnih razmerij prelivale v investicije za panoge, ki niso za razvoj države najpomembnejše. V globalu bi z njimi tudi določali splošno politiko cen in njihovo raven. S potrošnim skladom in z uveljavljanjem neenakih stopenj akumulacije in družbenih skladov naj bi se vsaj v glavnem zagotavljalo tudi načelo socialističnega ekvivalenta in preprečevale možnosti (in elementi) za izkoriščanje delavskega razreda.

Določanje stopnje akumulacije in skladov je zaradi demokratičnega postopka družbeni akt, čeprav ga izvajajo predstavniški organi državne oblasti. Kakorkoli pa je za čim pravilnejše delovanje teh stopenj potrebno vestno in usposobljeno delo strokovnjakov, ki bo omogočalo čimbolj avtomatično obračunavanje prek Narodne banke, je Boris Kidrič vse do kraja opozarjal, da ne gre le za strokovni interes in strokovno delo, marveč za politične odločitve, za zavestno vodenje socialističnih družbenih procesov, za uveljavljanje interesa in samoupravnega položaja delovnega človeka.

Pri uresničevanju novega gospodarskega sistema torej ni šlo le za preprosto spremembo ekonomskega sistema, marveč za spremembo, ki je začela bistveno spreminjati družbenoekonomske odnose v naši družbi. S temi spremembami je jugoslovansko gospodarstvo, za katero je tisti čas neposredno odgovarjal Boris Kidrič, pospeševalo razvoj celovitega družbenopolitičnega sistema v neposredno socialistično demokracijo, v kateri se uveljavlja delavski razred kot temeljna in vodilna družbena sila.

Nadaljnji razvoj sistema stopenj akumulacije in skladov je po Kidričevi smrti prišel od njihovega panožnega določanja, ki je bilo upravičeno z različno organsko sestavo družbenih sredstev, k njihovemu individualnemu določanju, ki je med drugim preprečevalo, da bi se delovni dohodki bolj produktivnih producentov v okviru posamezne narodnogospodarske panoge upravičeno, kot spodbuda za razvoj produktivnosti, prelevili v osebne dohodke. Večja individualna produktivnost kakšnega kolektiva je hitro povzročila povečano stopnjo akumulacije in skladov za tak kolektiv. S tem se je v sistem vgrajena spodbuda za večjo produktivnost odpravila in je število stopenj akumulacije in skladov neupravičeno naraščalo. Objektivizem pri delitvi se je tako spremenil v subjektivizem, ki je končno odpravil Kidričev sistem akumulacijskih stopenj, ne da bi bil nadomeščen z boljšim.¹⁰⁴

¹⁰⁰ Prav tam, str. 280.

¹⁰¹ Prav tam, str. 280.

¹⁰² Prav tam, str. 285.

¹⁰³ Prav tam, str. 462 in dalje.

¹⁰⁴ Iz poročila dr. Viljema Merharja na omenjenem posvetovanju v Ljubljani.

IV.

Z uvajanjem delavskih svetov je jugoslovanska socialistična družba stopila v novo razdobje, ki ni pomembno le za naš nadaljnji razvoj, marveč je obogatilo celotno delavsko gibanje v svetu. Že takoj na začetku graditve socialistične samoupravne družbe pa so se pojavili posamezniki, ki niso mogli ali niso hoteli spoznati, da je samoupravna smer našega razvoja plod dotedanjih naporov delovnih ljudi in uspehov pri socialističnem spreminjanju družbe, ter so jo zato proglašali za dokaz o nepravilnosti prejšnje razvojne smeri. Teza o nepravilnosti dotedanje poti se je hitro izkazala kot težnja k politični demobilizaciji delovnih ljudi in izničenju avtoritete revolucije, ki je bila ves ta čas pomembna materialna družbena sila. Vse do naših dni je ta teza pomenila tudi izhodiščno misel za boj proti vodilni vlogi Komunistične partije oziroma Zveze komunistov, in sicer tako klasičnim razrednim sovražnikom delavskega razreda kot tudi novim birokratskim, tehnokratskim ali elitističnim silam. V nasprotju z njo je Boris Kidrič pri analizah razvoja dosledno izhajal iz nujnosti prejšnjega sistema za graditev novega in pogostokrat tudi direktno zavračal misel, da administrativni socializem ni bil »objektivno neizogiben« in »da smo postali kar zlepa bolj pametni in razumeli, da so lahko sedaj stvari tudi drugačne«. ¹⁰⁵

Že označba »državni« ali »administrativni« socializem za obdobje prvih pet let po osvoboditvi se ne more nanašati na celotne družbene odnose, ki so prevladovali v tistem času.

Nanaša se predvsem na dejstvo, da je »splošna ljudska lastnina«, tako tista, ki je bila pridobljena z razlastitvijo okupatorjevih sodelavcev in kasnejšo nacionalizacijo, kot tista, ki je bila plod graditve dežele, imela značaj državne lastnine, torej prve in začetne oblike socialistične lastnine. Hkrati pa je politična oblast vendarle ostala revolucionarna oblast delovnih ljudi, kot je zrasla iz narodnoosvobodilne vojne in socialistične revolucije. Njena vsebina je bil po Komunistični partiji organiziran boj delavskega razreda, da bi z lastno osvoboditvijo hkrati osvobodil vso družbo vsakega političnega nasilja in gospodarskega izkoriščanja.

Protislovje med značajem družbenoekonomskih odnosov in značajem oblasti ni moglo povzročiti izroditve socialističnih odnosov v času, ko sta nujnost obnove porušene dežele in gradnja temeljnih objektov za industrializacijo terjali, naj se vsa sredstva za reprodukcijo koncentrirajo in delijo iz enega centra. Za tisti čas je točna Kidričeva ugotovitev iz leta 1946, da »za značaj našega gospodarstva je bistvenega in prvenstvenega pomena značaj oblasti v novi Jugoslaviji«. ¹⁰⁶

Celotno delo Borisa Kidriča (in seveda ne samo njegovo) priča o nenehni skrbi za delavskorazredno vsebino in ljudsko širino revolucionarne oblasti. Ves čas, že od delovanja prvih narodnih odborov med narodnoosvobodilnim bojem pa do zadnjih zapiskov na smrtni postelji, je bil srdit boj proti vsem pojavom vojvodstva, oblastniške samovolje, birokratizma, tehnokratizma in »strokovnjaškega« praktikizma.

S tem so imele Komunistična partija in prek nje delovne množice pomembne izkušnje že iz boja za obnavljanje Partije in za njeno širino pri uresničevanju delavske enotnosti kot temelja za združevanje vseh svobodoljubnih, demokratičnih in nacionalno zavednih sil vsakega naroda in vseh narodov in narodnosti Jugoslavije. Komunistična partija se je ves čas zavzemala za krepitev OF in Socialistične zveze delovnega ljudstva kot oblik za najširše združevanje in organizirano delovanje delovnih ljudi, v katerih se uveljavlja tako njihova politična pobuda kot tudi vodilna vloga delavskega razreda, ter kot organizacij, v katerih se oblikuje socialistična zavest množic.

Boj za socialistično, ljudsko vsebino oblasti ni razviden samo iz člankov in razprav Borisa Kidriča kot enega izmed vodilnih političnih delavcev med narodnoosvobodilnim bojem in revolucijo ali kot predsednika slovenske vlade takoj po osvoboditvi, marveč tudi ves čas, ko je nosil glavno in neposredno odgovornost za vodenje gospodarske politike socialistične Jugoslavije.

Že leta 1946, ko nismo imeli o socialistični gospodarski graditvi (razen sovjetski) skorajda nobenih izkušenj, je iz specifične politične poti naše revolucije spoznal nujnost specifične poti graditve našega gospodarstva. Poudarjal je, da mora biti državni aparat orodje širokih delovnih množic za upravljanje gospodarstva. Terjal je hitro pritegovanje gospodarskih kadrov iz delavskih vrst, da se državni aparat ne bi ločeval od delovnega ljudstva.

Ob pripravah za sprejetje plana leta 1947 – ki je bil še močno pod vplivom sovjetskih vzorcev – se je Boris Kidrič spopadel s teorijo o nujnosti državnokapitalističnega razvoja naše države kot teorijo, ki bi dušila pobudo množic ter krepila državniobirokratske težnje posameznih uradnikov in voditeljev gospodarstva. Ob naraščanju števila uradnikov v državnem aparatu je prav med pripravami in sprejemanjem prvega petletnega plana nenehno podarjal nujnost trajnega boja proti birokratizmu in teokratizmu, centralizmu in partikularizmu. Dokazoval je, da glavne slabosti in napake v gospodarstvu izhajajo v bistvu iz »podcenjevanja ustvarjalnih moči naših delovnih množic« in iz »birokratske dušitve iniciative«, za kar »izkoriščajo kot argument celo plansko disciplino«. ¹⁰⁷

Kratek pogled na obdobje pred resolucijo informbiroja nam že po objavljenih člankih Borisa Kidriča omogoča ugotoviti neko kontinuiteto v vsem povojnem razvoju. Pri tem gre za trajno prepričanje, da je graditev socializma stvar delovnih množic, in ne predvsem države in državnega aparata. Iz tega izvira nujnost takšne graditve oblasti, v kateri se izražajo politična volja, pobuda in interesi delovnih ljudi. Graditev socializma ne pomeni predvsem večanja gospodarske moči države, ampak mora pomeniti hkrati osvobajanje delavskega razreda. Nasprotje med značajem ljudske oblasti in značajem državne lastnine nenehno poraja oblastiški birokratizem, zato je potreben trajen boj proti tej nevarnosti.

Socialistični razvoj Jugoslavije pod vodstvom KPJ je temeljil na nenehni politični aktivnosti delovnih množic, na utrjevanju in širjenju gospodarske moči dežele ter na oblikovanju novih spoznanj s stalno marksistično analizo vzrokov za dosežene uspehe, pa tudi slabosti, ki so se pojavljale. O politični aktivnosti množic v tistem času niso pričale le volitve ter sestanki in zborovanja, ki so enodušno potrjevali politiko partijskega in državnega vodstva, marveč tudi mnoge delovne akcije, mladinske in »frontovske«, ki so poleg gospodarskega imele še izreden politični pomen. Posamezne napake – o njih je večkrat govoril tudi Boris Kidrič – niso imele večjega političnega učinka. Veliko spodbudo za politično razpoloženje množic so pomenili tudi gospodarski uspehi, saj je že leta 1949 industrijska proizvodnja za več kot trikrat presegla predvojno. Politično razpoloženje in dosežena gospodarska raven sta omogočali nov razvoj socialističnih odnosov. Hkrati so kritične analize pokazale, da administrativni plan ne daje dovolj možnosti za gospodarsko pobudo delavcev, ker »delavec ni bil neposredno zainteresiran za boljše poslovanje in za večje uspehe svojega podjetja« (Tito na slovesni seji IX. kongresa KPJ). Samo na podlagi pravilne ocene uspehov in napak bomo lahko usmerjali nadaljnjo gospodarsko graditev, prepričljivo pojasnjevali gospodarska vprašanja množicam in prispevali k »teoretični poglobitvi problemov, na katere že zavedamo in na katere bomo v bližnji prihodnosti še bolj zadevali – mi pa vemo, da brez takšne teoretične poglobitve ni pravilne in uspešne prakse«, ¹⁰⁸ je podčrtal Boris Kidrič v začetku leta 1950 na III. plenumu CK KPJ. Že prej so dobivala vse večji pomen in različne oblike proizvodna posvetovanja delavcev, ki so bila vpeljana takoj po zmagi revolucije. Že sredi leta 1949 se je partijsko vodstvo na Titovo pobudo odločilo, da je treba razvijati delavsko samoupravljanje v sistem. Sestavni del tega prehoda je bila kritična analiza nekaterih načelnih pogledov, ki so bili precej zakoreninjeni med političnimi in gospodarskimi delavci.

Nedvomno je bila naša gospodarska politika, kljub nekaterim spoznanim posebnostim in razlikam, precej dolgo pod vplivom izkušenj in pogledov, na temelju katerih se je v stalinsem obdobju razvijalo sovjetsko gospodarstvo. Očitno je bilo tako tudi še pri sprejemanju prvega petletnega plana. Take rešitve in sheme so utrjevale prve in nujne oblike krepitve socializma v gospodarsko nerazviti deželi, ko je država prevzemala odločujočo vlogo, ko si je družba prizadevala predvsem zgraditi gospodarske temelje socializma. Dokler je bila odločujoča vloga države nujna, je delovala v smeri socializma, kakor hitro pa ni bila več nujna, se je obrnila v birokratsko samovoljo.

Boris Kidrič je obravnaval z metodo marksistične idejne kritike zlasti nekatera pojmovanja gospodarskega razvoja, ki so jih kot splošna socialistična načela zagovarjali sovjetski ekonomisti stalinskega obdobja, ko so zapostavljali razvijanje socialističnih odnosov.

Izhodišče te kritike je bila kritika pojmovanja, da je državna lastnina najvišja oblika socialistične lastnine. Tako gledanje pogojuje vse večjo moč državnega aparata in vse manjši

¹⁰⁵ B. Kidrič, ZD, 4, str. 264.

¹⁰⁶ B. Kidrič, ZD, 3, str. 65.

¹⁰⁷ Prav tam, str. 173 in dalje.

¹⁰⁸ B. Kidrič, ZD, 4, str. 120.

vpliv delavskega razreda in delovnih množic nasploh. Taka ekonomska teorija in gospodar-ska praksa, ki temelji na njej, opravičuje vsemoč birokracije in njen interes, ne uveljavlja pa interesa delovnih ljudi. V gospodarskem sistemu, ki bi predolgo temeljil na državni last-nini, bi država, tudi če bi bila socialistična in bi resnično delala za socialistične interese, za interese delavcev, z ekonomsko-družbenega vidika vendarle postajala vse bolj monopoli-stični lastnik starega tipa. Se več: »Če državni (birokratični) socializem vztraja na svojem po-ložaju dalj časa, kot terjaja 'prvi korak' revolucije, je to nujno v zvezi z naraščanjem, utrjeva-njem in privilegiranjem birokracije kot družbenega zajedalca, z dušenjem namesto razvija-njem socialistične demokracije in splošno degeneracijo sistema, ki najprej pade v stagna-cijo, potem pa zabrede v restavracijo posebne vrste: državni socializem čedalje bolj dobiva značaj državnega kapitalizma 'čistega' tipa...«¹⁰⁹

Kritično je obravnaval tudi pri nas že prevzeto teorijo (ki se kaže tudi v njegovem članku Značaj blagovno-denarnih odnosov v FLRJ), da je planiranje v socializmu temeljni zakon družbenega razvoja. Osvetlil je napačnost te teorije z vidika družbenih odnosov, ki jih od-raža. Teoretično je napačna, kar pomeni zgubljanje smisla za objektivno delujoče zakoni-tosti in vodi s tem v voluntarizem. Zamenjuje nujnost človekove akcije z zakonitostmi, ki op-redeľujejo vsebino te akcije. Praktično pa izraža težnjo birokracije po njeni vsemogočnosti. S planom »toliko slavljenju obvladanje zakona vrednosti se je torej razkrilo na koncu kot »iz-polnjeni«, vendar že v klasičnem kapitalizmu rojeni in znani državnokapitalistični in birok-ratski monopolizem«.¹¹⁰

S prodorno marksistično znanstveno misijo o družbenoekonomskih zakonitostih in nji-hovem spreminjanju ter z marksističnim pogledom na družbenorazredne nosilce posamez-nih teorij je preverjal mnenje, da je obvladovanje zakona vrednosti z državnim direktivnim planom bistvena značilnost dograjenega socializma. Zanj je bil nedialektičen že izraz »do-grajen socializem«. »Ta namreč v teoretičnem in načelnem pogledu oporeka, da bi v samem socialističnem sektorju oziroma po likvidaciji privatnih kapitalističnih ostankov v vsej druž-beni ekonomiki, kakršna se razvija v prvi fazi komunizma, nujno obstajala nasprotja in bor-ba med objektivnimi (ne samo subjektivnimi) elementi kapitalistične preteklosti in komu-nistične prihodnosti. Praktično služi ta izraz samo temu, da bi se birokratski državni kapi-talizem prikazal kot socialistična popolnost«.¹¹¹

Kritiko direktivnega državnega planiranja je opravil Boris Kidrič z dveh vidikov. Prvi je bil ekonomski, pri katerem je poudarjal sočasno nujnost takega planiranja v zelo nerazviti deželi in njenega spreminjanja z razvijanjem proizvajalnih sil. Drugi vidik je bil človeški, kri-tika »sivega« socializma¹¹², ki ne upošteva ustvarjalnih lastnosti človeškega duha, to je nje-gove težnje po raznoličnosti, »brez katere ne bi bilo svobodnega človeškega bitja«.

Delo Borisa Kidriča priča, da se je v KPJ vse bolj oblikovalo prepričanje, da gre pri raz-voju socializma v bistvu za spopad med delavskim razredom in birokracijo o tem, kdo bo razpolagal s presežnim delom. Birokracija zakriva ta problem s tem, da obrača pozornost le na to, *kako* se uporablja presežno delo, čeprav gre v bistvu za to, *kdo* razpolaga z njim. Zato je Boris Kidrič, brž ko je bilo mogoče (v začetku 1951., ob prehodu na nov finančni in planski sistem), poudaril bistveno razliko med starim in novim sistemom planiranja, ki je v tem, da »za razliko od dosedanjega sistema, v katerem gre ves presežek dela, razen plač-nega sklada, ki predstavlja potrebno delo, v državno blagajno, kjer se združuje in iz nje zno-va razporeja... bo šel v novem planskem in finančnem sistemu le manjši del presežka v dr-žavno blagajno. Ali z drugimi besedami, z večino presežka dela bodo upravljala sama pod-jetja oziroma delovni kolektivi«.¹¹³

Iz političnih teženj in prepričanja o nepremagljivosti ljudstva, ki se organizirano bori za svoje smotre, je bilo v najtežjih dneh za jugoslovansko socialistično skupnost storjeno na-jpomembnejše dejanje našega razvoja po revoluciji. Stopili smo na pot uresničevanja gesla »tovarne delavcem«. Uresničevanje samoupravne socialistične družbe je bilo plod temelji-tega študija marksistične znanstvene misli, upoštevanja izkušenj delavskega gibanja, še po-sebno pariške komune, analize poti, ki je od Leninove zamisli socialističnega razvoja zavila v stalinizem, analize slabosti in napak, ki so trdovratno spremljale izvajanje petletnega plana razvoja Jugoslavije, težnje po usklajenem delovanju političnega in gospodarskega sistema za utrjevanje socialističnih odnosov. Vsi ti elementi so izrazito opazni tudi v delu Borisa Kid-riča.

Že v začetku leta 1950 (ob reorganizaciji uprave in gospodarstva) je Boris Kidrič kot vzrok za reorganizacijo navedel nujnost, da se zagotovi dosleden razvoj ljudske demokracije, kar pomeni hkrati dosledno odstranjevanje vse številnejše in vse kompetentnejše birokracije, ki se izloča iz procesa proizvodnje in se dviga nad njo kot njen varuh in parazit. Birokratizem nujno duši ljudsko demokracijo, ki temelji na široki ljudski pobudi in zavestnem sodelovanju najširših ljudskih množic.

Po zakonitvi upravljanja državnogospodarskih in višjih gospodarskih združenj po delovnih kolektivih (julija 1950) so vsi gospodarski ukrepi in napor, kot priča delo Borisa Kidriča, težili k utrjevanju in širjenju delavskega samoupravljanja »v skladu s procesom spreminjanja državne lastnine v splošno ljudsko premoženje pod upravo neposrednih proizvajalcev, v skladu s porajanjem, širjenjem in utrjevanjem svobodne asociacije neposrednih proizvajalcev¹¹⁴«. Nekateri ukrepi so lahko slabi, je poudarjal, toda smer je načrtana in nadvse pomembna. Delavski sveti so jasen element prihodnosti. Gre za proces, ki pomeni doslej najvišji dosežek socialističnega razvoja v zgodovini človeštva, zato je tudi stvar vsega delavskega gibanja.

Kakorkoli pomeni uvajanje in uveljavljanje delavskih svetov spodrezovanje samih družbenih temeljev birokratizma, je KPJ opozarjala, da bo boj proti njemu še naprej trd. »Naj si vendar ne delamo utvar o tem, da ni v njem (našem demokratičnem socialističnem sistemu – opomba L. M.) več močnih prvin preteklosti – blagovna produkcija in delovanje zakona vrednosti – vendar ne zategadelj, ker jih želimo, ampak zato, ker so naše produktivne sile take, da moramo imeti blagovno produkcijo in zakon vrednosti . . . Zakon vrednosti in blagovna produkcija še vedno skrivata v sebi nevarnost nekaterih teženj po restavraciji. Te nevarnosti niso tragične, če se bojujemo proti njim z administrativnimi kakor tudi z ekonomskimi sredstvi. Vendar ne smemo nanje pozabiti, ker bi sicer utegnile postati velike in povzročiti razcep v delavskem razredu, namesto da bi ga vzgajale v čim večji socialistični solidarnosti, v duhu čim trdnejše socialistične skupnosti. Obstaja pa tudi nevarnost, da odprejo vrata raznim špekulantskim in drugim tendencam¹¹⁵.« Zavestne socialistične sile, zlasti Komunistična partija, imajo v sistemu samoupravljanja nadvse pomembno nalogo usposabljanja delavce, da bodo uporabljali svoje samoupravljaljske pravice in se pri tem s političnimi, idejnimi in administrativnimi sredstvi borili proti vsemu, kar se postavlja po robu nadaljnjemu razvoju socialistične demokracije, se pravi demokracije, ki služi osvoboditvi delavskega razreda.

Boris Kidrič je daljnovidno opazal nove oblike odpora in predvideval dolgotrajen boj s težnjami, ki zavirajo načrtani razvoj. To so na eni strani napake, ki se neposredno kažejo kot pomanjkanje čuta za disciplino in organiziranost proizvodnega procesa ter se končajo v obnašanju, kot da so gospodarske organizacije lastnina kolektiva, in ne splošno ljudsko premoženje. Na drugi strani pa gre za tehnokratsko-menežerske težnje, ki dušijo uveljavljanje samoupravljanja in se njihovi nosilci obnašajo kot privatni lastniki. »S poudarjanjem lastninskih pravic pravzaprav soglašajo tudi najrazličnejša birokratska pojmovanja, kolikorkoli so se sicer bojevala proti socialistično demokratičnim pravicam neposrednih proizvajalcev, oziroma prav zato, ker so jim v napoto¹¹⁶.« Drugo nevarnost pomenita dve plati iste napake, namreč izgubljanje perspektive. Ta se izraža sedaj kot gol prakticizem, ki pragmatistično rešuje vsak problem zase, kakor se pojavlja, brez celostnega pregleda, koliko »rešitev« služi načrtanemu družbenemu razvoju. Z druge strani se ista brezperspektivnost kaže v delu in besedah tistih, ki to, kar šele moramo doseči v krajšem ali daljšem času, jemljejo kot že doseženo stvarnost, kar jih prej ali slej vodi v brezplodno kritiziranje.

Ni tedaj stvar zavestnih sil, da predvsem poudarjajo in branijo dosežene uspehe, kakorkoli je to pomembno za zavest delovnih množic, marveč predvsem to, da vodijo delovne ljudi k nadaljnjim uspehom. Zato je pomembno, da njihovo pozornost obračajo k temeljnim

109 Prav tam, str. 185.

110 Prav tam, str. 292.

111 Prav tam, str. 291.

112 Prav tam, str. 72.

113 Prav tam, str. 265.

114 Prav tam, str. 244.

115 Prav tam, str. 276.

116 Prav tam, str. 411.

nalogam, te pa so vse večja in boljša proizvodnja, in ne distribucija; bistveno pri tem pa je, da se poglobljajo socialistični družbeni odnosi, ki temelje na vrednosti človeka in njegovega delovnega prispevka za razvoj vse družbe.

Delo Borisa Kidriča nam kaže, kako se je loteval problemov svojega časa. Vidimo, da se je vselej znova poglobljal v dela klasikov marksizma, podrobno preverjal, kako so se spoznanja Marxa, Engelsa in Lenina uveljavljala ali spreminjala v praktičnem boju delavskega razreda (tako npr. v pariški komuni, pa tudi v socialdemokratskem ali stalinističnem revizionizmu) in še posebej na revolucionarni poti delavskega razreda Jugoslavije. Na tej široki osnovi je z znanstveno temeljitostjo analiziral vsakokraten položaj in možnosti za nadaljnjo graditev socializma. Kot dober poznavalec marksizma in odličen dialektik je pri idejnem razjasnjevanju problemov svojega časa odigral Boris Kidrič neprecenljivo vlogo.

Marksizem kot znanost o spreminjanju sveta in politična teorija o osvoboditvi delovnega človeka mu je pomenil nujno teoretično osnovo vseke sodobne revolucionarne prakse. Razmerje med teorijo in prakso pa ni tako preprosto, da bi, potem ko smo tako teorijo sprejeli za pravilno, že lahko po njej premočrtno vodili tudi prakso. Praksa na svoj način potrjuje splošno pravilnost teorije s tem, da glede na stopnjo razvoja materialnih sil in zavest ljudi pri konkretni akciji preoblikuje posamezna teoretična spoznanja. Splošne zakonitosti se uveljavljajo po različnih poteh. Ko je Boris Kidrič pozival jugoslovanske ekonomiste (govor na njihovem kongresu 12. aprila 1952), naj se uče iz Marxovih del, je hkrati poudaril, da ne gre za to, da bi v njih iskali receptov, marveč za to, da bi se navzeli Marxovega duha, da bi prevzeli Marxovo revolucionarno metodo in jo uporabljali pri novih objektivnih dejstvih, tako v našem gospodarstvu in družbenem življenju kot pri proučevanju družbenega in ekonomskega razvoja vsega sveta.

Marksistična dialektika je imela v idejnem delovanju KPJ že dolgotrajno tradicijo. V politični praksi Partije je vodila k spoznanju o povezanosti problemov socialne, nacionalne in politične osvoboditve delovnih ljudi in s tem k dejanskemu uresničevanju ljudske fronte pod vodstvom Komunistične partije že v predvojni Jugoslaviji.

Zgled ustvarjalne uporabe marksistične dialektike je prežemanje boja za nacionalno osvoboditev s socialistično revolucijo in graditvijo ljudske oblasti med narodnoosvobodilnim bojem. Enako nedogmatično mišljenje je vodilo k temu, da po osvoboditvi nismo sprejeli sheme o dveh etapah revolucije, marveč smo takoj začeli graditi socialistične gospodarske temelje tako s konfiskacijo lastnine okupatorjevih sodelavcev kot z obnovo in začetki industrializacije dežele. K vsemu temu dogajanju je v vrstah KPJ bistveno prispeval Boris Kidrič.

Na prehodu v socialistično samoupravno družbo se je dialektika pri Kidriču v popolnosti izrazila predvsem pri analizi ekonomskih kategorij in zakonitosti, njihove preobrazbe po socialistični revoluciji, ki ukinja protislovje med družbeno proizvodnjo in privatnim prilaščanjem in ko v procesu socialistične graditve nastaja nova nevarnost: birokratsko odtujevanje presežnega dela in vladanje birokracije kot sile nad delavskim razredom in vso družbo. Problema se ni lotil izolirano, marveč v vsestranskih povezavah v celostnem družbenem procesu, kot bistvenega sestavnega dela razvoja družbenih odnosov. Tako že pojma »socialistično obvladovanje zakona vrednosti« ne omejujemo le na državne in administrativne ukrepe, ki zavirajo anarhično delovanje zakona vrednosti, je pisal avgusta 1951 v razpravi O osnutkih novih gospodarskih zakonov, marveč štejemo vanj tudi družbene odnose.

Usmerjanje socialističnega razvoja je razumel Boris Kidrič kot akcijo, ki izhaja iz trajne analize razmer, analize, ki bo pokazala, kje in kako se razvijajo sile, ki delujejo v smeri socialističnega razvoja, in kje in kako takemu razvoju nasprotne sile. Gre namreč za čas, ko razvijamo samoupravljanje v razmerah, »kjer imamo razen čisto socialističnih oblik in odnosov, razen čisto socialistične vsebine, tudi še blagovno produkcijo kot ostanek minulosti, kjer imamo še elemente državnega kapitalizma itd¹¹⁷«.

Vsaka stvarna analiza mora razlikovati med možnostjo in nujnostjo. Ostro je zavrečal mnenje, da je državni kapitalizem v nerazvitih deželah nujen ob prehodu v socializem. »CK naše partije pa je pravilno presodil, da državno kapitalistične oblike pod našimi pogoji gospodarske obnove nimajo nobenega večjega pomena, in zato jih je povsem zavrgel že leta 1945¹¹⁸«. Če je Engels ob morebitni zmagi delavske revolucije v zaostali deželi predvideval

možnost tragičnega poraza zaradi kontrarevolucije ali možnost uvajanja nove oblike izkoriščanja zaradi nadzorelih ekonomskih temeljev, to v sodobnih razmerah, ko je možno relativno hitro menjati materialno bazo, ni več nujno, je poudaril Boris Kidrič. Dolgotrajno obdobje administrativnega socializma potemtakem ni nujno, pač pa možno. V takih situacijah je skorajda vse odvisno od zavesti množic ter revolucionarne trdnosti in politike subjektivnih sil¹¹⁹.

Ne sme se tudi podcenjevati razmerje med vzrokom in posledico v družbenih pojavih. Pogosto izraženo mnenje, da izvira stalinizem iz lastnosti Stalinove osebnosti, je tudi Boris Kidrič zavračal kot zamenjavo posledice z vzrokom. Ni osebnost rodila stalinizma, pač pa je interes birokracije rodil stalinizem in kult osebnosti (kot je bil ta sistem imenovan kasneje). Seveda pa je ta zopet povratno vplival na moč birokracije.

Do napačnih rezultatov vodijo analize družbenega dogajanja, kadar zamenjujejo pojav in bistvo. Boris Kidrič je odločno nasprotoval vsem tistim pogledom, ki so pojave birokratizma pri nas pripisovali že samemu obstoju države in zato nihilistično zanikali še nujne funkcije države in državnega aparata. »So sovražne tendence, ki bi rade boj proti birokratizmu izmaličile v tem smislu, da bi se spremenil v boj proti avtoriteti državnega aparata sploh. Toda ta državni aparat nam je izredno potreben ne le za pobijanje vsakovrstnih kontrarevolucionarnih elementov, temveč tudi za normalno funkcioniranje novega gospodarskega sistema. Njegova vloga se je seveda v mnogočem spremenila ... in se bo še menjavala¹²⁰.« V birokratizmu ne vodi že sam obstoj države. Birokratizem kot sistem se oblikuje v boju za upravljanje presežnega dela.

Pomembno mesto ima v Kidričevem praktičnem in publicističnem delovanju razmerje med vsebino in obliko. Ugotovitev, da protislovje med njima terja vselej nove oblike za novo vsebino, je izhodišče pogostih reorganizacij, ki naj oblike družbene ureditve in gospodarstva prilagajajo doseženi stopnji družbenega in gospodarskega razvoja. »Nenehno moramo preverjati oblike in odnose, ki jih uvajamo, njihov medsebojni vpliv in težnje njihovega nadaljnega razvoja. Vse to je potrebno podvreči teoretični analizi, iskati vedno tisto rešitev, ki odpira pot nadaljnji graditvi socializma¹²¹.« Ob sprejemanju novega ustavnega zakona (leta 1952) je poudaril, da »gre predvsem za vprašanje, kaj v novih odnosih produkcije določa družba in kaj dejansko upravljajo neposredni proizvajalci. Drugo temeljno vprašanje je, kateri organi in s kakšnimi kompetencami lahko v novem gospodarskem sistemu predstavljajo družbo¹²².« Čeprav glede oblik in tehnike upravljanja presežka dela novi sistem še ni dovolj izdelan, pa so načelne osnove in smeri nadaljnega razvoja jasne. »Novi gospodarski sistem neizogibno zahteva svoj lastni razvoj v smeri Marxovih komun¹²³.« Po osnutku novega ustavnega zakona naj bi zvezne in republiške skupščine sestavljali sveti proizvajalcev, ki so že obstajali v komunah (ljudskih odborih), in politični sveti kot zbori delegatov komun. Njihov pomen je bil v tem, da bi neposredni proizvajalci dobili v svoje roke proizvodna sredstva. »Prvikrat v zgodovini človeštva je proletarijat zares nehal biti proletarijat, produkcijska sredstva se spet vračajo k neposrednemu proizvajalcu, seveda ne več na bazi lastninskih pravic, ki iz njih neogibno raste razredna struktura družbe, marveč na temelju socialistično demokratičnih pravic upravljanja družbene lastnine. Te pravice pa ustvarjajo izhodišče in poroštvo za bodočo brezrazredno družbo¹²⁴.« Nerazumevanje te vsebine, tega pomena svetov proizvajalcev lahko zavaja v primerjavo z institucijami buržoaznih političnih sistemov. Tako jih ponekod tolmačijo kot uvajanje korporativnega sistema, primerjajo s funkcijo senatov v buržoaznodemokratičnem parlamentarizmu, odkrivajo v njih sredstvo volilne geometrije in podobno, kar je ob resnični vsebini teh svetov seveda absurdno. Osnutki novega ustavnega zakona, pri katerih je sodeloval Kidrič in ki se po nekaterih določilih razlikujejo od sprejetega zakona, so v skupščinskem sistemu predvidevali politični svet

¹¹⁷ Prav tam, str. 247.

¹¹⁸ B. Kidrič, ZD, 3, str. 354.

¹¹⁹ B. Kidrič, ZD, 4, str. 207 in dalje.

¹²⁰ Prav tam, str. 359 in dalje.

¹²¹ Prav tam, str. 461.

¹²² Prav tam, str. 462.

¹²³ Prav tam, str. 460.

¹²⁴ Prav tam, str. 467.

kot svet delegatov komun, ki naj zagotovi pravico samoupravljanja delovnih množic na vseh ravneh socialistične državne oblasti, neposredne izvršilne posle kar najbolj približa množicam in njihovi kontroli ter kar najneposredneje poveže individualne interese s splošnimi družbenimi interesi. Boris Kidrič je zavračal tiste razpravalce o osnutku novega ustavnega zakona, ki so zanemarjali to vsebino delegatskega sistema in se posvečali vprašanju o posrednih ali neposrednih volitvah v te zборе. »Preden je mogoče jasno odgovoriti na vprašanje delegatskega sistema in njegovega odnosa s posredno ali neposredno volilno pravico, je treba torej jasno poudariti vlogo samoupravnih enot, s tem pa tudi ljudskih odborov v novem gospodarskem sistemu in v nadaljnjem razvoju socialistične demokracije¹²⁵.« V obstoječih razmerah skupščine ne smejo biti »federacije« komun, marveč morajo predstavljati družbo. »Iz tega pa izhaja dvoje: na eni strani se moramo jasno odločiti za delegatski sistem, ker se v njem zrcali socialistična demokratična težnja, da bi bilo družbeno odločanje zares družbeno, da bi se posamezni sestavni deli družbe družbeno kar najneposredneje povezali, oziroma čim bolj v okviru najnižjih samoupravnih enot; na drugi pa zbor delegatov ... predstavlja ... skupščino, ki kot predstavnik družbene celote odloča o vseh za družbo bistvenih in osnovnih vprašanjih, tako gospodarskega kot negospodarskega značaja¹²⁶.«

Ob taki vsebinski opredelitvi je bilo za Borisa Kidriča združevanje načela delegatskega sistema in neposrednih volitev vprašanje, ki je zgolj tehnične narave. Predvideval je, da se bo delegatski sistem še razvil s krepitvijo funkcije občine kot »komunalne asociacije neposrednih proizvajalcev«. Če ta čas gospodarske razmere še ne dopuščajo dovoljne materialne osnove za vsestranski razvoj takih komun, pa jih je treba že takoj »pripravljati na njihovo vlogo, ki jo bodo imele v gospodarstvu že v bližnji prihodnosti¹²⁷.« V tako grajenem sistemu bo delegatski sistem »na dani stopnji razvoja najnaravnejša, najpravičnejša in najbolj demokratična oblika zgodovinsko vodilne vloge delavskega razreda¹²⁸.«

Dialektična analiza procesov mora razlikovati med nesprajljivimi nasprotji, kot je na primer vlada birokracije in osvoboditev delavskega razreda, ko gre za to, kdo bo koga, in med protislovji med posameznikom in družbo, med individuum in kolektivom. »Najmoralnejši smisel socializma je ravno ukinjanje vsakega nasprotja med kolektivom in posameznikom. Če kolektiv uničuje posameznika, je to absurdno nasprotje socializma. To bi bilo nečloveško in to bi lahko ogrozilo tudi sam socializem¹²⁹,« je rekel Boris Kidrič v razgovoru z italijanskimi socialisti.

Zaradi pomembnosti moramo omeniti še Kidričevo zavzetost za razvoj znanosti, za dvig strokovnosti in za široko izobraževanje delovnih ljudi. Njegovo delo govori o tem, da izvira ta zavzetost iz spoznanja o razmerju med objektivnim družbenim razvojem in vlogo zavestnega dejavnika. Večkrat je opozarjal na marksistično spoznanje, da subjektivni dejavnik ne more doseči ničesar, kar bi presegalo materialne družbene možnosti. Ko pa dozori materialni družbeni pogoji, postane vse odvisno od subjektivnega dejavnika, ne glede na neposredne materialne težave.

Pomembno je bilo Kidričevo organizacijsko in kadrovske delo za usposabljanje subjektivnega dejavnika in organiziranost delavskega razreda ter proti vsemu, kar se temu postavlja po robu. O tem pričajo predvsem inštituti, šole, tečaji ter druge oblike in ustanove, za katere je dal pobudo, in ne nazadnje njegovi pogosti razgovori s kolektivi delavcev ter publicistično delo. V bistvu je v vsem Kidričevem političnem in teoretičnem delu navzoča misel, ki jo je izrekel na V. kongresu KPJ: »V boj za socializem sodi tudi oblikovanje ljudske duševnosti.«

Podcenjevanje velikega pomena tehnike in znanosti za socialistično gospodarstvo, ki se je kazalo med drugim v zapostavljanju raziskovalnih kadrov v primeri z operativnimi, je označil za klasičen primer golega prakticizma. Prav zaradi tega tudi operativni kadri večkrat niso sposobni urejenega, sistematičnega, perspektivno usmerjenega in v temeljnih črtah načrtnega dela. Načrtovanje raziskovalnega dela pa pomeni sistematično ugotavljanje problemov, ki jih moramo nujno razrešiti zaradi nadaljnjega družbenega razvoja.

V večkratnih razgovorih s komunisti je opozarjal na pomembnost vprašanj ekonomske teorije, ki jih zastavlja ali znova postavlja na dnevni red razvoj socialističnih odnosov v Jugoslaviji. Hkrati ko ta razvoj načenja celo vrsto novih in starih problemov, pa daje tudi vse

objektivne pogoje za ustvarjalno pobudo ekonomske znanstvene misli. Delo ekonomskih teoretikov bo ustvarjalno, če se »po eni strani opira na revolucionarni marksizem, po drugi strani pa, če se v resnici in konkretno poveže s potrebami socialistične graditve naše dežele¹³⁰«. Poseben pomen razvoja ekonomske misli je videl še v tem, da brez tega tudi delavski razred ne more uporabljati svojih demokratičnih socialističnih pravic, in v tem, da ekonomska teoretična misel sodeluje pri razvijanju ekonomske zavesti najširših množic.

Komunistična partija Jugoslavije kot pobudnica samoupravnih pravic delovnega človeka se je morala že od vsega začetka spopadati s tehnokratsko-strokovnjaškim odporom, češ da delavski razred za samoupravljanje ni niti dovolj razgledan niti strokovno izobražen. Odgovor Partije, ki ga je z veliko zavzetostjo uveljavljal Boris Kidrič, je poudarjal, da sta za uvažanje in razvoj samoupravljanja odločujoča politična volja in zrelost, ki ju je delavski razred že dokazal; da pri tem ne gre le za preprosto vsoto sposobnosti posameznikov, marveč za njihovo organizirano zavest in delovanje; da je samoupravljanje tudi najboljša šola delovnih ljudi, saj postavlja delovnega človeka v položaj, ki ga spodbuja k nenehnemu izobraževanju. Nov položaj delovnega človeka ne terja več od njega le pobude pri opravljanju nalog, marveč tudi in predvsem pobudo pri zastavljanju nalog, pri oblikovanju programov. Teza, da je treba delavce najprej vzgojiti in izobraziti za samoupravljanje in jim šele nato dati pravico odločanja, izraža tisto nezaupanje do delavskega razreda, ki je značilno za birokratsko-tehnokratske strukture. Uspešna je lahko samo ena pot: hkrati z razvijanjem socialističnega samoupravljanja je treba napraviti vse, kar je mogoče, za vsestransko razvijanje socialistične zavesti in poglobljanja znanja delavskega razreda. Boris Kidrič se je zavzemal še za takšno šolsko in izvenšolsko ekonomsko vzgojo vsega prebivalstva, ki bo izhajala iz spoznanja, da je ekonomska vzgoja postala za človeka prav tako nujnost kot pismenost.

Uveljavljanje in utrjevanje samoupravljanja delovnih ljudi je zastavilo vprašanje o položaju in vlogi Komunistične partije, sindikatov in Ljudske fronte oziroma Socialistične zveze delovnih ljudi. Odgovori političnega vodstva Jugoslavije, ki jih je sooblikoval Boris Kidrič, so razvidni tudi iz njegovega dela. Predvsem, je poudarjal, gre za močnejše uveljavljanje družbenopolitičnih organizacij na idejnopolitičnem področju, za to, da se je povečala njihova vloga pri oblikovanju socialistične zavesti množic. To pa ne zahteva samo poglobljenega idejnovzgojnega delovanja, marveč predvsem odločen boj za resnično oblast delavskega razreda, za razvoj znanosti in za izobrazbo množic. Pri tem mora Komunistična partija samostojno oblikovati svoja stališča o vseh bistvenih družbenih problemih in se truditi, da jih bodo sprejeli in uresničevali delovni ljudje pri vsakdanjem delu s svojim odločanjem. Ni stvar sindikatov, da v imenu delavskega razreda neposredno sodelujejo pri gospodarskem in tehničnem vodenju podjetij, pač pa je njihova naloga z razvijanjem zavesti delovnih kolektivov v skladu s skupnimi interesi, z organiziranjem in usposabljanjem delavcev doseči, da bodo uporabljali svoje samoupravne pravice in premagovali pri tem ovire, ob katere bodo še dolgo zadevali. Tudi vloga Ljudske fronte kot množične politične organizacije graditeljev socializma je hkrati političnovzgojna in akcijska v skrbi za resnično oblast delovnih ljudi, za utrjevanje ljudskih odborov v duhu decentralizacije in debirokratizacije. Leta 1952, ob intenzivnejšem uveljavljanju komun kot asociacij proizvajalcev na temelju samoupravljanja, pa je videl težišče nalog Ljudske fronte prav v skrbi za njihov razvoj.

Vse Kidričevo delovanje prežema spoznanje o neločljivi povezanosti socialistične akcije in socialistične zavesti.

Sredi prizadevanj za graditev družbenoekonomskega sistema na temelju družbenega samoupravljanja se je 11. aprila 1953 končala življenjska pot Borisa Kidriča. Ostalo pa je njegovo delo, delo prodornega marksističnega misleca, politika in organizatorja.

125 Prav tam, str. 477.

126 Prav tam, str. 478.

127 Prav tam, str. 460.

128 Prav tam, str. 476.

129 Prav tam, str. 72.

130 Prav tam, str. 455.

<i>Franc Šali</i>	Uvod	130
<i>France Filipič</i>	Prispevki Borisa Kidriča za obdobje 1927–1935	138
<i>Anka Vidovič-Miklavčič</i>	Prispevek Borisa Kidriča k uveljavljanju konceptije SKOJ in razvoju protifašističnega mladinskega gibanja v Jugoslaviji sredi tridesetih let	157
<i>dr. Janko Prunk</i>	Vloga Borisa Kidriča pri ustvarjanju Osvobodilne fronte slovenskega naroda	174
<i>dr. Janko Pleterški</i>	Boris Kidrič in Osvobodilna fronta slovenskega naroda v akciji	185
<i>dr. Tone Ferenc</i>	Boris Kidrič in graditev ljudske oblasti ter slovenske državnosti v narodnoosvobodilnem boju	208
<i>mag. Jerca Vodušek-Starič</i>	Kidričeva vloga v Sloveniji 1945–1946	234
<i>dr. Viljem Merhar</i>	Vloga Borisa Kidriča pri nastajanju našega samoupravnega družbenoekonomskega sistema	246
<i>Sergej Kraigher</i>	Revolucionarno delo Borisa Kidriča pri spreminjanju socialističnih družbenih odnosov	255
<i>dr. Franc Zadravec</i>	Boris Kidrič in literarna umetnost	261
<i>dr. Helga Glušič</i>	Boris Kidrič: »Resnična kultura mora biti globoko človečanska«	267
<i>Lev Modic</i>	Oris revolucionarnega dela Borisa Kidriča	185

FOTOGRAFIJA NA NASLOVNICI:

BORIS KIDRIČ - PETER KALAN (POSNETEK BOŽIDARJA JAKCA IZ LETA 1944)

SLIKOVNO GRADIVO IZ FOTOARHIVA MUZEJA LJUDSKE REVOLUCIJE V LJUBLJANI

MAJ 1984

borec

D. Vidmar
1984

5

REVIJA ZA ZGODOVINO NOB IN OHRANJEVANJE REVOLUCIONARNIH TRADICIJ

USTANOVITELJ REVIJE*Republiški odbor Zveze borcev Slovenije***REVIJO IZDAJA***Založba Borec**Revija izhaja ob denarni podpori Kulturne skupnosti Slovenije***UREDNIŠKI SVET***Franček Bohanec, Jože Dežman, France Filipič, Albert Jakopič, Vladimir Kavčič, Srečo Kirn, Ivan Križnar, Boris Mlakar, dr. Dušan Nečak, Mile Pavlin, Radko Polič (predsednik sveta), dr. Miro Stiplovšek (namestnik predsednika sveta), Franc Šali, Lojze Štradjot, Zima Vrščaj***GLAVNA IN ODGOVORNA UREDNICA***Milena Štrajnar***LEKTOR***Božidar Premrl***GRAFIČNA PODOBA REVIJE***Cveta Stepančič***CENA***Celoletna naročnina 540 dinarjev, za tujino 620 dinarjev – posamezna številka 50 dinarjev, dvojna številka 70 dinarjev in posebna – 200 dinarjev***ŽIRO RAČUN***50101-603-45772 (revija Borec)***DEVIZNI RAČUN***50100-620-107-257300-3105/4 (revija Borec)***NASLOV UREDNIŠTVA IN UPRAVE***Revija Borec, 61001 Ljubljana, Miklošičeva 28/1 – poštni predal 203, telefon 320 477**Uredništvo sprejema sodelavce in bralce vsak dan od 9. do 12. ure.**Oproščeno prometnega davka po pristojnem mnenju**Republiškega komiteja za informiranje št. 33-316/72 z dne 21. decembra 1982***TISK***Tiskarna Tone Tomšič, Ljubljana, Gregorčičeva 25a*

REVIJA BOREC JE BILA Z UKAZOM PREDSEDNIKA REPUBLIKE JOSIPA BROZA TITA OB PETIN-DVAJSETLETNICI IZHAJANJA ODLIKOVANA Z REDOM ZASLUG ZA NAROD S SREBRNIMI ŽARKI

REVIJA BOREC JE PREJELA ZA POSREDOVANJE IN RAZVIJANJE VREDNOT NARODNOOSVOBODILNEGA BOJA IN REVOLUCIJE NAGRADO VSTAJE SLOVENSKEGA NARODA ZA LETO 1982, KI JO PODELJUJE REPUBLIŠKI ODBOR ZZB NOV SLOVENIJE

PRISPEVEK K ZGODOVINI NOB IN SOCIALISTIČNE REVOLUCIJE

<i>Zdravko Klanjšček</i>	Boris Kidrič – politični komisar Glavnega poveljstva slovenskih partizanskih čet	318
--------------------------	--	-----

PRISPEVEK K ZGODOVINI NOB IN SOCIALISTIČNE REVOLUCIJE

<i>dr. Dušan Biber</i>	Novi britanski vojaški dokumenti o Titu	321
------------------------	--	-----

PRISPEVEK K ZGODOVINI NOB IN SOCIALISTIČNE REVOLUCIJE

<i>dr. Tone Ferenc</i>	Sodelovanje med slovenskim in hrvaškim NOB v Istri	337
------------------------	---	-----

POEZIJA

<i>Neža Maurer</i>	Sedim v naslanjaču in pestujem zemljo	355
	Varno	356
	Rumeni človek	
	Vrvohodec	
	V prvem planu	357
	Vodja	
	Steber lačnih	358
	Povprečnost	
	Zrtev je nedolžna	359
	Požrešnost	
	Igračkanje	360

PRISPEVEK K ZGODOVINI NOB IN SOCIALISTIČNE REVOLUCIJE

<i>mag. Boris Mlakar</i>	Ustaši in slovenska protirevolucija	361
--------------------------	-------------------------------------	-----

OCENJUJEMO

<i>Zvone Kržišnik</i>	Ta literatura živi	372
-----------------------	--------------------	-----

NA NAŠ NASLOV

<i>Mile Pavlin</i>	Zgodovina in krave	376
--------------------	--------------------	-----

NA NAŠ NASLOV

<i>Marjeta Mikuž</i>	»Nepisano pravilo« ali kaj nas o enobeju sploh še zanima	380
----------------------	---	-----

Zdravko Klanjšček

Boris Kidrič – politični komisar Glavnega poveljstva slovenskih partizanskih čet

*Ob pripravi posvetovanja
Misel in delo Borisa Kidriča
ni bilo mogoče – zaradi bolezni
višjega znanstvenega sodelavca
Vojaškega zgodovinskega inštituta
polkovnika Zdravka Klanjščka
in razmeroma kratkega roka –
dobiti ustreznega referenta o temi
Boris Kidrič, politični komisar
Glavnega poveljstva
slovenskih partizanskih čet.
Zato so tik pred posvetovanjem
organizatorji prosili
tovariša Zdravka Klanjščka,
da bi pripravil vsaj diskusijski prispevek.
Objavljamo ga v pričanju,
da bo s tem izpolnjena celostna podoba
velikega revolucionarja in vojaka
Borisa Kidriča,
prikazana v 3-4. številki revije Borec.*

• Moj prispevek se loteva teme o Borisu Kidriču kot političnem komisarju Glavnega poveljstva in Glavnega štaba NOV in PO Slovenije, oziroma o njegovi dejavnosti, ki je bila neposredno povezana z oblikovanjem in usmerjanjem narodnoosvobodilne partizanske vojske v Sloveniji.

Najprej se moram opravičiti, ker moj prispevek ni tako natančen in obširen, kot bi moral biti. Zavaljo kratko odmerjenega časa se v svoji razpravi omejujem le na nekaj vprašanj in poskušam nanizati le nekaj dejstev, le tri, po mojem mnenju, osnovne tematske sklope, pa tudi te bi bilo treba še bolj razčleniti in razširiti.

Boris Kidrič je bil ves čas vojne eden od pglavitnih ustvarjalcev in usmerjevalcev razvoja in dejavnosti NOV in PO Slovenije. Na dolžnosti političnega komisarja Glavnega poveljstva slovenskih partizanskih čet oziroma Glavnega štaba NOV in PO Slovenije je bil kar petkrat – med pripravami za vstajo, od 22. junija do srede julija 1941; v obdobju razvoja partizanskih čet, od konca avgusta do srede oktobra 1941; v hudi zimi 1941/42, od decembra 1941 do marca 1942; v obdobju takoj po vrhuncu velike italijanske ofenzive in po njej, od 1. oktobra 1942 do 23. maja 1943 in proti koncu narodnoosvobodilne vojne, v obdobju najhujših preizkušenj NOV in PO Slovenije, od 18. oktobra 1944 do 26. marca 1945. Vsa ta obdobja so bila glede na nekatera strateška vprašanja razvoja narodnoosvobodilne vojne zelo težavna. Če bi pereča vprašanja, ki jih je zastavljal tedanji čas, ne bila zadovoljivo rešena, bi bila ogrožena nadaljnja rast narodnoosvobodilnih sil oziroma celo revolucionarni dosežki dotedanjega boja ljudskih množic.

Tudi v obdobjih, ko Boris Kidrič ni bil politični komisar Glavnega štaba, je posvečal dosti svojega časa vprašanjem narodnoosvobodilne vojske, ki je, glede na položaj, v katerem je bil slovenski narod, edina lahko izbojevala osvoboditev in združitev in ki je edina lahko zagotovila, kot del jugoslovanskih oboroženih sil, zmago revolucije.

Če skušam podčrtati tiste najpomembnejše elemente strategije, ki jih zasledimo, prebirajoč njegove članke in govore ter spremljajoč njegovo dejavnost v praksi narodnoosvobodilne vojne na Slovenskem, je na prvem mestu trditev, ki jo je že 1944. leta zapisal v svojem znamenitem poročilu z naslovom Kratek obris razvoja Osvobodilne fronte in sedanja politična situacija. V njem je zapisal, da bi oboroženi partizanski boj v

Sloveniji ne bil mogoč, če bi partizanske čete ne imele »krepkega, smotno ustvarjenega in vodenega množičnega političnega zaledja«, se pravi Osvobodilne fronte slovenskega naroda.

Pri tem gotovo ni imel v mislih politične organizacije, ki bi se izživljala na sestankih ali v razpravah med posameznimi skupinami znotraj nje same, temveč čvrsto in enotno bojno organizacijo zaslužnjega in trpečega naroda, organizacijo, ki je konkretno sodelovala v boju in ki je bila dejanska opora narodnoosvobodilnim partizanskim četam. In takšna je bila Osvobodilna fronta. Njene organizacije so krepile partizanske enote z novimi borci, zbirale so orožje, strelivo, hrano in potrebščine, mobilizirale so in širile splošno ljudsko pripravljenost skrbeti za ranjence, ilegalce in žrtve okupatorjevega terorja, zbirale so obveščevalne podatke o sovražniku, o okupatorjevih enotah in organih ter o domačih izdajalcih itd. Izredno pomembno je bilo, da so ustvarjale enotnost vsega prebivalstva na pozicijah osvobodilnega gibanja, kajti s tem so bili okupator in njegovi pomagači izolirani. To je bila najboljša zaščita partizanskih čet. Akcijsko, organizacijsko in idejno jedro Osvobodilne fronte kot bojne organizacije so bili komunisti, toda Kidrič se je odločno zavzemal za demokratično, na terenskih odborih v bazi temelječo organizacijo. Komunisti so si v njih s svojim zgledom in dejavnostjo ustvarjali ugled in vodilno vlogo.

Menim, da vprašanjem, ki zadevajo vlogo Osvobodilne fronte kot bojne organizacije slovenskega naroda, posvečamo premalo pozornosti.

Po drugi strani so bili narodnoosvobodilni partizanski oddelki, v začetku čete in bataljoni, v letu 1942 odredi in brigade, nato divizije, korpusi in cone, oborožena pest v Osvobodilni fronti organizirane svobodoljubne večine slovenskega naroda. Enote narodnoosvobodilne vojske so svojo aktivnost nenehno usklajevale s političnimi cilji osvobodilnega gibanja, bile so idejna in politična šola borec, pripadnikov gibanja, hkrati pa so s svojo politično in propagandno dejavnostjo neposredno krepile organizacije Osvobodilne fronte na terenu.

Kidričeva dejavnost v letih 1941–1945 je pravzaprav pomenila nenehen boj za enotnost obeh osnovnih komponent narodnoosvobodilne vojne in revolucije, obeh nerazdružljivih, soodvisnih strateških elementov naše narodnoosvobodilne vojne, narodnoos-

vobodilnih oboroženih enot, NOV in PO Slovenije, ter Osvobodilne fronte, iz katere je vojska izhajala in ki jo je ta s svojim bojem krepila. O tem boju priča tudi njegova, prej omenjena fizična navzočnost. Ko je bilo težišče vodenja na prvem sektorju, je bil politični komisar Glavnega poveljstva oziroma Glavnega štaba, ko je bilo težišče dela na drugem sektorju, pa je vse sile posvetil krepitvi Osvobodilne fronte, izgrajevanju Partije in ljudske oblasti.

Kot drugi tematski sklop bi želel poudariti vlogo Borisa Kidriča v oblikovanju nekaterih specifičnih oblik bojne organizacije, ki so jih razvili NOV in PO Slovenije. Ko je bil Boris Kidrič politkomisar Glavnega poveljstva, so se namreč pomembno razvile posebne oblike bojne dejavnosti in organi, ki so omogočali lažje širjenje narodnoosvobodilnega boja, hitrejša premagovanja težavnih razmer, pa tudi preseganja zastojev v tem boju. V mislih imam oblikovanje Varnostno-obveščevalne službe Osvobodilne fronte in Narodne zaščite 1941. leta, razvijanje mreže TV kurirskih zvez in stalnih konspirativnih partizanskih vojaških bolnišnic 1942. in 1943. leta ter stalnih partizanskih konspirativnih tiskarn, baz in skladišč. V drugi polovici narodnoosvobodilne vojne, zlasti po kapitulaciji fašistične Italije, je treba omeniti še stalno skrb, da bi se NOV in PO Slovenije razvili v »redno« vojaško sposobno vojsko, z vsemi sodobnimi rodovi in službami ter s takšno bojno zmogljivostjo, da bo mogla v sklepnih operacijah za osvoboditev dežele v sodelovanju z narodnoosvobodilno vojsko Jugoslavije opraviti svoje zgodovinske naloge.

Ob tej priložnosti o vsem tem ni mogoče razpravljati v podrobnostih, lahko pa poudarimo, da so NOV in PO Slovenije kljub prepredenosti slovenskega ozemlja s komunikacijami in njegovi razkositosti, ter kljub številnim okupatorjevim oporiščem na njem in razmeroma velikemu številu sovražnikovih sil v veliki meri prav po Kidričevi zaslugi premagali te težave. Spretno so prilagajali svojo organizacijo novim razmeram in so se kljub strahotnemu sovražnikovu pritisku ohranili v vseh pokrajinah Slovenije. Še več, narodnoosvobodilni boj so razširili do skrajnih narodnih meja in bili ob koncu vojne navzoči na vsem slovenskem etničnem ozemlju.

Kot tretji najpomembnejši sklop iz Kidričeve dejavnosti bi omenil njegovo skrb za

čim tesnejšo vključitev slovenskih narodnoosvobodilnih partizanskih čet v jugoslovansko narodnoosvobodilno vojno. Kot si je narodnoosvobodilno gibanje postavljalo za enega izmed osnovnih političnostrateških ciljev obnovitev jugoslovanske skupnosti, tako so bili tudi NOV in PO Slovenije čedalje bolj operativno, organizacijsko in kadrovsko povezani v celoto oboroženih narodnoosvobodilnih sil Jugoslavije. O tem priča odlok Vrhovnega plenuma Osvobodilne fronte, hkrati Slovenskega narodnega osvobodilnega odbora, ki je bil 16. septembra 1941. leta v Ljubljani, o vključitvi narodnoosvobodilnih partizanskih oddelkov Slovenije v narodnoosvobodilne oddelke Jugoslavije. Sodelovanje in medsebojna pomoč slovenskih in hrvaških narodnoosvobodilnih enot sta bila stalna praksa, od prvih stikov na terenu spomladi 1942. leta do konca narodnoosvobodilne vojne. Čeprav nobena velika enota NOV in PO Slovenije ni bila v sestavi glavne operativne skupine Vrhovnega štaba NOV in PO Jugoslavije, je bila udeležba Slovencev v narodnoosvobodilni vojni v drugih jugoslovanskih pokrajinah, zlasti prekmorcev, zelo velika. Kidričeva skrb za Bazo NOV Jugoslavije v južni Italiji, za vojaške in druge kadre, ki jih je bilo treba poslati proti koncu vojne iz Slovenije v osrednje organe Jugoslavije in v Bazo NOV Jugoslavije, je bila znana.

Skratka, tudi na vojaškem področju lahko ugotovimo nenehno aktivno vlogo Kidričeve izredne osebnosti. Znal je ustvarjalno uporabljati marksistično teorijo v praksi in iskati novih poti tudi na vojaškem področju, znal je usklajevati širše potrebe in interese s konkretnim položajem, znal je ugledati in oblikovati perspektive, pravočasno opazati nevarnosti in stranske poti razvoja. Zato ga upravičeno štejemo med velike graditelje narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Slovenije in s tem tudi NOV in PO Jugoslavije.

Kidričeva dediščina nam je ostala v obliki neizbrisnih izročil narodnoosvobodilne vojne in revolucije, v globoko v naših ljudeh zakoreninjenem ponosu, ker smo v najbolj mračnem trenutku naše zgodovine kot narod pokazali moč in junaštvo, da smo si izbojevali narodno in socialno svobodo, hkrati pa se otresli tudi mnogih sledov prejšnje hlapčevske preteklosti.

dr. *Dušan Biber*

Novi britanski vojaški dokumenti o Titu

Pravzaprav gre za »stare« dokumente, »novi« so le toliko, kolikor doslej še niso prišli na svetlo in niso bili uporabljeni v znanstvenih razpravah. V Public Record Officeu v Londonu je med listinami o delovanju zavezniške vojaške misije 37, akreditirane v Jugoslaviji, in listinami, ki so nastale v glavnem štabu zavezniških sil v Sredozemlju (Allied Forces Headquarters, s kratico AFHQ), očitno moč najti še marsikaj dragocenega za zgodovino našega narodnoosvobodilnega boja. Toda kdo bi lahko res natančno pregledal kar vseh več kot 11.000 (enajsttisoč) fasciklov; vseh seveda ni treba pregledati, toda več kot tisoč jih je, pri katerih je že po naslovu mogoče sklepati, da je njihova vsebina povezana z Jugoslavijo. Vojaskim zgodovinarjem bi bili ti dokumenti nujno potrebni; brez znanja angleščine pri tem seveda ne gre, da o tuji valuti niti ne govorimo. Sicer pa ne bi ponavljal, kar sem o tem že zapisal v reviji Borec 1982/10, str. 513–514. »Vremena Kranjcem bodo se zjasnila«, je pel Prešeren. Morda se bo takrat še našel kdo, ki ga bo zanimalo, kaj se je dogajalo med drugo svetovno vojno. Dosihdob imajo prednost in jo bodo tudi v prihodnosti imeli »prispevki« – takšne ali drugačne vrste.

Vodja prve zavezniške izvidniške misije Typical pri Vrhovnem štabu William Deakin, 1943. leta še kapetan in ob koncu vojne polkovnik, mi je ljubeznivo dal na voljo svoje zapiske in zbrano gradivo o tej misiji. Iz navodil, ki jih je dobil 20. maja 1943, je razvidno (moral se jih je naučiti na pamet):

a) zaželeno je bila uskladitev partizanskih vojaških akcij z možnimi zavezniškimi ofenzivami v Sredozemlju;

b) partizanske sile naj bi napadle določene cilje na sovražnikovih komunikacijah; Britanci bi v ta namen poslali potrebne pošiljke, če bi bilo nujno, pa tudi ustrezno osebje;

c) poročati je bilo treba o vojaškem položaju v deželi in svetovati pri izbiri ciljev;

d) treba je bilo sporočati želje generalštaba na Srednjem vzhodu partizanskemu vrhovnemu štabu in poročati o stališčih partizanskega vrhovnega štaba.

V teh navodilih je bilo rečeno, da bo Deakina spremljal kapetan W. F. Stuart iz ISLD (Inter Service Liaison Department – oddelek za zvezo med posameznimi službami oz. šifra, ki je bila v notranji rabi za angleško tajno službo), kaplar Wroughton pa bo pod njegovim poveljstvom. Treba je bilo pouda-

riti, da britanska vlada vse do nedavnega ni vedela, da nekateri četniški poveljniki sodelujejo s sovražnikom, in da bodo pomoč dobili vsi, ki se upirajo silam osi.

SOE (Special Operations Executive – uprava za posebne operacije) v Kairu je 18. avgusta 1943 poročala centrali v Londonu o položaju v Jugoslaviji. Po tem poročilu je Tito 13. avgusta 1943 poslal, kot so povzemali, tale navodila Glavnemu štabu NOV in PO Slovenije o pogojih za premirje z Italijani:

»a) italijanske čete naj takoj prenehajo sovražnosti do partizanov in obrnejo orožje proti Nemcem;

b) Italijani naj izroče vse orožje in opremo partizanom in naj zapuste ozemlje jugoslovanske države;

c) med pogajanjmi naj prenehajo sovražnosti. Italijani naj se izogibajo nasilnim dejanjem v zasedenih območjih.«¹

Iz kasnejšega poročila istega štaba z dne 25. avgusta pa vzemo, da so se 10. avgusta 1943 predstavniki Glavnega štaba NOV in PO Slovenije dne 10. avgusta 1943 sestali z generalom Ceruttijem, poveljnikom divizije Isonzo. Naslednjega dne se je sestanka udeležil tudi D/H 549, tj. major William Jones:

»General je obsodil fašizem, predlagal zavezništvo s partizani, če bi sprejeli italijansko okupacijo Slovenije, ponudil je razpustitev slovenske bele garde. Partizani so odgovorili, da suverenosti svoje dežele ne bodo nikoli prepustili osvajalcu in se bodo še naprej bojevali, dokler se Italijani ne vdajo.

General je sedaj zaprosil za nov razgovor brez D/H 549, toda partizani se za to zahtevo niso zmenili.²

Po bitki na Sutjeski se je Deakinu pridružil tudi ameriški oficir za zvezo. SOE v Kairu je 1. septembra ponovila centrali v Londonu brzojavko, ki jo je Benson 24. avgusta 1943 poslal svojim predstojnikom: »Večerjal sem s Titom in štabom po pogovoru. Šel bom naokrog, da sam vidim, kako stvari stojijo, in obljubljen mi je vsakršna pomoč. Ukrenil sem vse, da si kupim konja. Tito je poudaril, da bi mi lahko dosti pomagali, če bi dali partizanom nekaj publicitete in dobili pomoč Slovencev, Hrvatov itd. v Ameriki; to bi bila poleg pošiljanja oskrbe prava usluga, če bi bila tem skupinam sporočena prava informacija. Prepričan je, da bi mu zelo pomagalo, če bi mu pošiljali kopije člankov in izrezke iz tiska o gibanju.« Žal pa v tem fasciklu ni nobenih drugih poročil o vsebini pogovorov Tito-Benson; več bo morda moč najti kdaj kasneje in poročilih O.S.S. (Office of

Strategic Services – urad za strateške službe, ameriška vojaška obveščevalna služba), kolikor so že ne voljo znanstveni javnosti v National Archives and Records Service v Washingtonu. Vsekakor vemo že, da je Benson 26. avgusta 1943 telegrafsko zahteval, naj z letalsko pošto pošljejo vse razpoložljive članke in izrezke iz ameriškega tiska o partizanskem gibanju.³

Kar zadeva Slovenijo, najdemo spet poročilo, da so 27. februarja 1944 zavezniki ostro protestirali pri Titu v zvezi s poročili oz. domnevami, da so partizani zaplenili radijski oddajnik in sprejemnik majorja Jonesa. Tedaj je namreč major Jones, razočaran zaradi nezadostne zavezniške oskrbe partizanskih enot v Sloveniji, najprej dal partizanom na voljo vsa svoja poročila, potem pa nekaj časa sploh prenehal oddajati. Toda Tito je že poprej raziskal zadevo in protest odklonil s trditvijo, da partizani niso nikoli zaplenili Jonesovega oddajnika, niti se niso kakorkoli že vmešavali. »Tako smo se izkazali bedasti«, je bilo rečeno na koncu telegrama iz misije Rowena.⁴

Trinajstega februarja 1944. leta je britanski ministrski predsednik Winston Churchill poslal maršalu Titu osebno poslanico o amfibijskih britanskih silah, ki bi pomagale jugoslovanskim partizanom osvoboditi nekatere dalmatinske otoke. Zanimivo je, da te poslanice nisem našel v fasciklu PREM 3/514 (dalmatinska obala in otoki, januar – avgust 1944), medtem ko je fascikel PREM 3/515 za obdobje od marca 1943 do aprila 1944 ostal brez naslova v registru in ne bo na voljo vse do 1995. leta. Tudi v generalni korespondenci britanskega zunanjega ministristva FO 371 ni bilo najti Churchillove poslanice, za katero vzemo iz poročila S.O.E. Kairo v London z dne 31. marca 1944 o posebnem skladišču z osem tisoč tonami vojaškega materiala v Italiji, namenjenega za takšne amfibijske operacije v Dalmaciji. Churchillova poslanica Titu se glasi:

»Od vrhovnega zavezniškega poveljnika v Sredozemlju sem zahteval, naj takoj formira amfibijske enote komandosov, ki bi bile podprte iz zraka in s flotiljami, da bi z Vašo pomočjo napadala posadke, ki so jih Nemci pustili na otokih, ki so jih zavzeli hkrati z dalmatinsko obalo. Nobenega razloga ni, da teh posadk ne bi uničili s silami, ki bodo kmalu na voljo. Vrh tu tega moramo poskusiti vzpostaviti neposredno zvezo z Vami po morju, čeprav bi jo morali občasno premeščati. Samo to nam bo omogočilo pripeljati tanke in

protitankovske topove ter drugo težko strelivo v količinah, ki jih potrebuje Vaša vojska skupaj z drugo potrebno oskrbo. O vsem tem se pogovorite z brigadirjem Macleanom, ki mu povsem zaupam in ki ima neposredno dostop tako do mene kot do vrhovnega zavezniškega poveljnika.«⁵

Nič ne vemo, kdaj in kako je Tito morda osebno odgovoril. Toda 17. februarja 1944 je Maclean poročal generalu Wilsonu, da je s Titom razpravljajl o Churchillovi poslanici z dne 13. februarja 1944 in o potrebi, da bi uskladili partizanske operacije in svoje načrte z zavezniškimi načrti za odprtje druge fronte v Evropi.

»On je voljan organizirati velik (pokvarjena skupina) napad na nemške komunikacije po vsej Jugoslaviji, vendar ga je treba obvestiti vsaj tri tedne pred datumom, ko naj bi začel operacije, in hvaležen bi bil, če bi označili vse posebne tarče, ki naj bi jih napadli po naši želji, kot npr. železnice v Sloveniji«, je poročal Maclean.⁶

Obveščevalni oddelek zavezniškega glavnega štaba za Sredozemlje G-2 je bil zelo skeptičen v zvezi s to Titovo željo. Zavezniški obveščevalci so bili zaskrbljeni za varnost. Iz prestreženih nemških radijskih brzojavk so namreč zavezniški razbrali, da je Nemcem uspelo razvozlati partizanske šifre. Če bi Tita vnaprej obvestili o datumu zavezniške invazije, načrtovane pod šifro Overlord, bi lahko Nemci to posredno zvedeli iz prestreženih partizanskih depeš.

Oddelek za posebne operacije G-3 v zavezniškem glavnem štabu za Sredozemlje je sprva brez posebnega uspeha razpravljajl o vprašanju, kakšna partizanska akcija bi bila najbolj zaželena med zavezniško invazijo, da bi bil volk sit in koza cela. Po daljšem razglabljanju so sklenili povabiti brigadirja Macleana, naj obišče zavezniški glavni štab in osebno poroča, kakšne bi bile Titove možnosti glade te načrtovane vojaške operacije.⁷

Brigadir Maclean je 15. marca 1944 poročajl: »Titovi načrti še niso dovolj napredovali, da bi vam lahko dal potrebno informacijo. Še naprej ga bom opozarjal. Sedaj govori tu-

di o možnem prodoru prek Livna do Podgorice in hkratni ponovni osvojitvi otokov z zavezniško pomočjo.«⁸

Toda stvari so se spet zapletle. Kot zvedmo iz poročila oddelka za posebne operacije G-3 z dne 21. marca 1944 načelnikom štabov, ni bil odobren načrt, da bi brigadir Maclean v zvezi s tem obiskal zavezniški glavni štab v Sredozemlju. Obveščevalni oddelek G-2 prav tako iz varnostnih razlogov ni dal soglasja, da bi brigadir Thompson odpotoval v Jugoslavijo in poskrbel za uskladitev partizanskih vojaških operacij z zavezniško invazijo. Vsekakor pri tem ni šlo za nezaupanje do brigadirja, marveč za rutinski varnostni ukrep v primeru, če bi brigadir ali kakšen drug visok zavezniški oficir, seznanjen z načrti za invazijo, prišel v nemške roke. Zato so poslali nov predlog: eden ali več članov Macleanove misije naj bi v ta namen obiskali glavni zavezniški štab za Sredozemlje.⁹

Potrebne bi bile še nove raziskave, da bi sledili raznim zapletom v zvezi s tem. Vsekakor vemo že, da je 16. maja 1944 general Wilson, zavezniški vrhovni poveljnik za Sredozemlje, spet izrazil pomisleke o tem, da bi Tita obvestili o načrtovanem zavezniškem izkrcanju v Normandiji tri tedne vnaprej: »Zelo smo zaskrbljeni glade varnosti v Titovem vrhovnem štabu. Priporočamo, naj se Titu ne pošilja nikakršno vnaprejšnje sporočilo. Namesto tega naj se mu ob objavi izkrcanja na sovražnikovo obalo v okviru Overlorda pošlje kar najnujnejša brzojavka tistega dne, naj stori vse in kar najhitreje mogoče, da bi uresničil svoj načrt za podporo. Ali se strinjate? Prosimo za hiter odgovor.«¹⁰

Britanski ministrski predsednik Winston Churchill se je že dolgo in intenzivno osebno ukvarjal z načrti, da bi okrepili zavezniško dejavnost v Dalmaciji in na južnem Jadranu. Preden je odpotoval na konferenco treh velikih konec novembra 1943. leta v Teheranu, se je v daljšem zapisku o strateških načrtih zavzemal za to, naj bi zavezniške sile zasedle eno ali več pristanišč na dalmatinski obali ter obdržale pomorsko in letal-

¹ Public Record Office (v nadaljevanju: PRO), WO 202/358.

² Prav tam.

³ Prav tam.

⁴ PRO, WO 202/337. Primerjaj tudi: Dušan Biber, Britanske misije o Titu, Borec 1982/10, str. 525–526.

⁵ PRO, WO 202/367.

⁶ PRO, WO 204/1350.

⁷ PRO, WO 204/1351.

⁸ Prav tam.

⁹ Prav tam.

¹⁰ PRO, WO 204/1353, F 46756.

sko premoč nad južnim Jadranom.¹¹ »Moramo uveljaviti gospodstvo nad dalmatinsko obalo. Naša prevladujoča letalska sila v Italiji jo zlahka doseže. Imamo veliko pomorsko premoč,« je pisal Churchill 19. januarja 1944 generalu Ismayu za odbor načelnikov štabov. Sestavili naj bi enote iz kakih 2000 komandosov, zbrali tucat tankov in sistematično očistili dalmatinske otoke, pobili ali ujeli nemške posadke.

»Prosim, naj se takoj začne delati za to. Mi prepuščamo sovražniku, da nam je odrezal vso to dalmatinsko obalo, čeprav nima premoči v zraku ali na morju. Kako naj bi z dovolj močnimi posadkami zasedel otoke in kljuboval koncentriranemu napadu?« se je vpraševal Churchill.¹² Podobno je 26. januarja 1944 brzojavil tudi zavezniškemu vrhovnemu poveljniku za Sredozemlje generalu Wilsonu. Skupina komandosov, dva do tri tisoč mož, naj bi pomagala »partizanom in gverilcem«.

»Nobenega razloga ni, da so Nemci zavzeli te otoke, in še manj, da bi jih obdržali. Majhne posadke, ki so jih tod raztresli, so lahek plen. Potem ko bomo uničili ali zajeli posadke, ne bo potrebe, da bi držali te otoke«. Churchill je predlagal, naj bi poveljstvo nad to posebno enoto prevzel major lord Jellicoe in takoj dobil čin brigadirja.¹³

V osebnem in strogo tajnem, samo generalu Wilsonu namenjenem telegramu, pa je Winston Churchill že 27. januarja 1944 opozoril in posredoval telegram ambasadorja Stevensona z dne 24. januarja 1944 o nezadostni zavezniški oskrbi in pomoči jugoslovanskim partizanom. »Menim, da je odprtje obale in oskrba partizanov eden vaših najpomembnejših sekundarnih ciljev,« je podaril Churchill.¹⁴

Podpolkovnik Peter Moore se je o možnih skupnih partizansko-zavezniških operacijah pogovarjal s Titom 29. aprila 1944. Partizanski vrhovni poveljnik je menil, da bo težko presenetiti Nemce na Mljetu in Korčuli. Zahteval je več letalske in mornariške pomoči ter pomoč pri utrjevanju otokov, potem ko bi bili osvobojeni. Tito je tudi povedal, da pošilja generallajntanta Sretena Žujovića v Italijo za ureditev koordinacije.¹⁵

Že prej pa je bil večkrat govor o Visu. Kaže, da je general Wilson februarja 1944 poslal v zvezi s tem posebno poslanico Titu. Brigadir Maclean je namreč 16. februarja 1944 poročal Wilsonu, da je podobne informacije dobil tudi Tito, namreč v zvezi z Visom. Obrambni ukrepi na otoku so veljali že

prej, toda poslal bo še nova, nujna navodila. Maršal Tito se je strinjal, da je pomembno zavzeti sosednji otok, in potrdil je svojo pripravljenost za sodelovanje, želel pa je podrobnosti o britanskih silah, ki so se nameravale izkrcati na Visu.¹⁶ Tito se je tudi zanimal za možnosti urjenja partizanskih pilotov in tankistov pri zavezniški vojski. O možnosti dobave britanskih tankov je tekla beseda med Titom in Macleanom že februarja 1944; partizansko osebje bi bilo treba poslati v Italijo, preden bi sovražnik blokiral pot do jadranske obale.¹⁷ General Wilson pa je 5. aprila 1944 brzojavil Titu: »Menim, da je bistvenega pomena, da partizanska posadka na Visu ne bi bila manjša od treh partizanskih brigad. Prosim, da ukrenete vse potrebno, da bi to zagotovili.«¹⁸

Tudi Winston Churchill se je 22. aprila 1944 osebno pozanimal pri generalu Wilsonu: »Prosim, čimprej mi celovito poročajte, kaj delate glede teh jadranskih otokov. Kakšno politiko vodite? Kakšne sile ste angažirali in ali jih imate pri roki? Odtod je vse videti zelo dezorganizirano.«¹⁹

Cez dva dni je vrhovni zavezniški poveljnik za Sredozemlje general Wilson odgovoril: »Vis se organizira kot oporišče in mesto za ponovni transport oskrbe za Titove sile, poslano po morju. Ukrepi za obrambo so zelo napredovali, toda potreben je čas, da se dokonča pristajalna steza. Posadka šteje, poleg partizanov, britanske enote bojne baterije, protiletalskega topništva, en pehotni bataljon ter odrede za zveze in intendanco.« Wilson je poročal, da partizanske sile z britanskimi komandosi vzemirjajo nemške posadke na dalmatinski obali in otokih, da bi tako preprečile sovražnikovo zbiranje za napad na Vis in prikrile prevoz oskrbe z manjšimi ladjami z otoka do obale. Poleg štirih britanskih skupin komandosov sta sodelovala tudi belgijska enota in ameriški oddelek za posebne operacije.²⁰

General Hollis in načelniki štabov so ugodno ocenili te operacije, saj so skupaj s partizansko dejavnostjo na celini vezale po britanskih virih na tem območju tri nemške divizije. Napadi na nemške posadke na Hvaru in Šolti so preprečili načrtovani nemški napad na Vis.²¹

General Wilson je 26. aprila 1944 osebno poročal v posebnem telegramu ministrskemu predsedniku Churchill, da so partizanske sile od 22. do 24. aprila 1944 s pomočjo komandosov in oddelka O.S.S. napadle Nemce na Mljetu in Korčuli. Poročali so o

393 mrtvih, 505 ujetnikih, všteti 11 oficirjev in 70 podoficirjev, medtem ko so partizani imeli 55 mrtvih in 250 ranjenih. Na Korčuli je ostala samo še ameriška izvidniška skupina, Mljet pa je spet zasedel sovražnik.²²

Ob ponovnem partizansko-zavezniškem napadu na Mljet maja 1944. leta pa so se stvari spet zapletle. General Wilson je na izrecno vprašanje 29. maja 1944 poročal Churchill: »Napad na otok Mljet ni uspel zaradi napačnih informacij o nemški razporeditvi. Napadalna sila je napadla vrhove gora, kjer so po prejšnjih poročilih bile postojanke, toda Nemci so se premaknili v doline. Ves dan smo jih brez uspeha zasledovali po zelo divji deželi in utrujena in izmučena se je skupina spet vkrcala ob 18.00 uri. Napadi dlje od Visa so glede na krajše letne noči in omejeno letalsko zaščito omejeni na obdobja štiriindvajsetih ur. Dal sem navodila, naj se to popravi na primeren način. Vse službe si zelo prizadevajo, da bi se prihodnjč bolje odrezale.«²³

Churchill pa je 2. junija 1944 odgovoril: »Prepričan sem, da niste zadovoljni z načinom, kako je bila ta operacija načrtovana. Kadar sovražnik drži večje število otokov s slabotnimi posadkami in mi načrtujemo napade s pomorsko in zračno premočjo, da bi zavzeli enega od teh otokov, bi vsekakor bilo bolje, če bi imeli pravo operativno premoč ali pa bi vse to pustili. Ali imate nekaj dobrih oficirjev v svojem štabu, ki podrobno načrtujejo te operacije, ali pa je to samo skupek odborov, ki drug drugemu pisarijo pisma? Priznati moramo, da so jadranske operacije zelo jemale pogum vsem, ki so jih spremljali.«²⁴

Na Wilsonovo poročilo o partizansko-zavezniškem napadu na otok Brač v začetku junija 1944, ki naj bi po nemškem desantu

na Drvar razbremenil glavnino partizanskih sil v Bosni, je Churchill lastnoročno zapisal: »Kaj naj vse to pomeni? Videti je kot še en Mljet.«²⁵ V posebnem telegramu Wilsonu se je zanimal za britanske in ameriške izgube na Braču. »Umazane sile morajo biti na delu na tem območju,« je menil Churchill. »Zdi se mi, da smo se najslabše odrezali kot pri napadu na Mljet. Moja priljubljena ideja je bila, da bi imeli sile, ki bi krožile po teh otokih, drug za drugim, uničevale na njih nemške posadke in jih, če ne bi imeli nobenega strateškega pomena, spet zapustile. To pa je povsem nekaj drugega kot hoditi naokrog z nezadostnimi silami in vselej potegniti kratko,« je menil Churchill 11. junija 1944. leta v zapisku za generala Ismaya in načelnike štabov.²⁶

Vendar pa se načelniki štabov niso povsem strinjali s Churchillovo oceno, češ da so bile dividende boljše in da so zavezniške izgube komaj presegle 8 odstotkov angažiranih sil. »Vrhu tega pa ta nadaljujoča se dejavnost zaveznikov lahko pripomore k zastraševanju Nemcev, da bi zbrali sile za napad na Vis v času, ko je varnost tega otoka še posebnega pomena«, je zapisal general L. C. Hollis 16. junija 1944, deset dni po prihodu maršala Tita na Vis.²⁷

»Nisem predlagal, naj se dejavnost preneha, marveč da se mora nadaljevati na način, ki daje ogromno premoč na krajih, izbranih za napad. Če so Nemci okrepili svoje posadke bolj, kot je bilo predvideno v mojem zapisku z dne 19. januarja 44 (D.4/4), moramo povečati naše sile za napad. Nima nobenega smisla, da večkrat po vrsti potegnemo kratko,« je menil Churchill 18. junija 1944. leta.²⁸

Generalmajor Daniel Noce je napisal (podpisal pa naj bi general Wilson) načrt brzojavke za Force 266 (to je S.O.E. v Bariju) za

¹¹ Dušan Biber, Tito-Churchill, strogo tajno, Zagreb 1981 (v nadaljevanju: D. Biber, n. d.), str. 40–41.

¹² PRO, PREM 3/514, str. 67.

¹³ Prav tam, str. 64–65.

¹⁴ Prav tam, str. 59–61.

¹⁵ PRO, WO 204/1352, AFSC X 35/01.

¹⁶ PRO, WO 204/1350, AFSC X 130/16. Primerjaj tudi: Vladimir Velebit, Sećanja, Zagreb 1983 (v nadaljevanju: V. Velebit, n. d.), str. 162–164.

¹⁷ PRO, WO 204/1350, 0/70471.

¹⁸ PRO, WO 204/1352, F 27882.

¹⁹ PRO, PREM 3/514, str. 41.

²⁰ Prav tam, str. 40.

²¹ Prav tam, str. 39.

²² Prav tam, str. 76.

²³ Prav tam, str. 37.

²⁴ Prav tam, str. 71.

²⁵ Prav tam, str. 23.

²⁶ Prav tam, str. 10 in 24.

²⁷ Prav tam, str. 9.

²⁸ Prav tam, str. 8.

brigadirja Macleana: »Prosim, da maršala Tita opozorite na tole:

a) Romunske divizije bodo morda končno želele sodelovati s partizani na romunsko-jugoslovanski meji.

b) Nedavni ruski uspehi so precej povečali pomen železniške proge Zagreb-Beograd za Nemce in ustrezno povečali vrednost sabotažnih akcij na tej progi.

c) Menimo, da je nedavna uspešna sabotaža spodbudila sovražnika, da bo poskrbel za bolj primerno zaščito te poti.²⁹ Brez odgovora ostaja vprašanje, ali je ta brzobjavka slednjic le prišla do brigadirja Macleana in kako je v tem primeru ravnal maršal Tito.

Zavezniški štab na Srednjem vzhodu je 15. aprila 1944 ocenil, da je kar največjega pomena okrepiti dejavnosti S.O.E. v Madžarski in da bo zato treba povečati podporo jugoslovanskim partizanom na območjih, na katerih sta delovali zavezniški misiji Geisha in Savanna. Tako bi vzpostavili čvrsto oporišče za nadaljnje prodiranje v Madžarsko in do konca aprila 1944 bi bilo v ta namen potrebnih petnajst letalskih pošilk. Zavezniška misija pri Vrhovnem štabu naj bi zato čimprej obvestila maršala Tita o tem, navedla razloge in dobila njegovo privoljenje.³⁰

Nove težave so nastale konec aprila 1944 spričo pomanjkanja padal za tovore, ki so jih zavezniška letala odmetavala partizanom. Na mesec so potrebovali približno 8000 padal, toda v avgustu 1944 so lahko računali samo še s 3000 padali. Vrh tega je egiptovska vlada zmanjšala dobavo padal, ker da primanjkuje bombaža. Zato je Macleanova misija dobila navodilo, naj osebno opozori maršala Tita na to pomanjkanje in partizani naj bi padala s prvim letalom vračali v bazo v Monopoli. Ni razvidno, kakšen je bil uspeh te intervencije.³¹

V Vrhovnem štabu so se v zavezniški misiji začele razmere zapletati tudi zaradi medzavezniških odnosov, rivalstva med Britanci in Američani. Churchill je bil zadovoljen zaradi obrambnih ukrepov na otoku Visu, vendar je 6. marca 1944 zastavil vprašanje generalu Wilsonu: »Mar ste prepričani, da moji telegrami po tem kanalu do vas nikoli ne gredo skozi ameriške roke in da ostajajo povsem tajni?« Odgovor Wilsona je bil kategoričen: »Sporočila po tem kanalu so strogo tajna in v rokah jih ima kar najmanjše število zgolj britanskih častnikov.« Wilson je namreč dan prej sporočil, da vsa politično pomembna sporočila pošiljajo britanskemu

ambasadorju pri jugoslovanski vladi v Kairu.³²

Brigadir Maclean je poveljaval zavezniški misiji v Vrhovnem štabu, katere člani so bili tudi ameriški častniki. Toda sredi marca 1944 je prispel v Drvar podpolkovnik ameriške vojske Richard Weil. O svojem prihodu se je dogovoril s partizansko misijo v Barju, Macleanu pa je dejal, da bo generalštabno osebje obsegalo njegovega namestnika in strokovnjake za vojaško-politična in gospodarska vprašanja, vremenoslovce, radijske operaterje in prevajalce. S seboj je prinesel tudi pismo generala Donovana, šefa ameriške vojaške obveščevalne službe O.S.S., naslovljeno na maršala Tita.

Podpolkovnik Weil ni skrival, da se ima za vodjo ameriške misije, in imel je tudi formalni govor v tem smislu. S partizani in z Rusi je razpravljal o najrazličnejših vprašanjih, načel pa je tudi vprašanje oskrbe. Brigadir Maclean je bil sicer v dobrih odnosih z Weilom, toda bil je v škripcih, ker je bilo tako partizanom kot Rusom izrecno rečeno, da je on sam šef skupne anglo-ameriške misije. V svojem tajnem in zaupnem telegramu generalu Wilsonu z dne 21. marca 1944 se je Maclean vpraševal, kako naj se reši vrsta praktičnih vprašanj brez odlašanja. Domneval pa je, da bodo za vsa vprašanja oskrbe jugoslovanskih partizanov pristojni tudi v prihodnosti Britanci oz. njegova misija.³³

General Wilson je že čez tri dni, 24. marca 1944, sporočil Macleanu, da se je sestal z Weilom. Ameriški častnik je potrdil ameriške namere, da bi vzpostavil svojo misijo pri Titu, vendar le za informacije in politične potrebe. Maclean pa bo še naprej obdržal v svojih rokah kanale za operativne zveze in oskrbo. General Wilson je še naročil Macleanu, naj obvesti Tita, češ da se čudi, kako da partizani niso poslali nobenih informacij o premikih treh nemških divizij, preden so odšle na Madžarsko. Glede na položaj na južni fronti je bilo bistvenega pomena natančno opazovati vse nemške premike in takoj poročati. Maclean je moral v pogovoru s Titom posebej poudariti strateški pomen takega poročanja.³⁴

Iz že objavljenih dokumentov vemo, da je maršal Tito 30. marca 1944 predlagal generalu Wilsonu, naj sprejme Vlatka Velebita in da bi bilo dobro, če bi ga spremljal tudi brigadir Maclean. Wilson je to pobudo sprejel.³⁵ Ni pa bil doslej znan Macleanov telegram z dne 10. aprila 1944: »Tito se je razveselil sporočila generala Wilsona. Dejal mi je,

da namerava podpolkovnika Velebita povisati pred odhodom v glavni štab zavezniških sil in pošilja naslednjo informacijo 3 oficirjev skupaj z njim kot njegov štab. Želi, da bi Velebitova misija ustrezala partizanski misiji, ki je sedaj na poti v Moskvo. Rusi so to misijo očitno sprejeli z odprtimi rokami; mislim, da ji dajejo na voljo posebno letalo. Mislim, da bi bila odlična stvar, če bi lahko poskrbeli za posebno letalo, ki bi odpeljalo Velebita in njegovo ter mojo skupino iz Barija v glavni štab zavezniških sil. Čimprej Vam bom poslal vse podrobnosti. Upamo, da nas boste tu lahko pobrali 15. aprila.³⁶

Ob svojem bivanju v glavnem štabu zavezniških sil se je brigadir Maclean 19. aprila 1944 sestal tudi z brigadnim generalom ameriške vojske B. F. Caffeyem, šefom oddelka G-3 za specialne operacije. Maclean je amerškemu kolegu pojasnil, da je bil akreditiran pri maršalu Titu kot vodja britansko-ameriške vojaške misije in predstavlja tam tako britansko zunanje kot vojno ministrstvo in da ima osebni dostop tako do britanskega ministrskega predsednika kot tudi do zavezniškega vojnega poveljnika.

Brigadni general B. F. Caffey je obvestil Macleana o tehle temeljih ameriške politike: (1) ne se vpletati v balkansko politiko in (2) ne uporabiti vojaške sile na Balkanu. Pojasnjeno je bilo, da vojaške sile ne obsegajo OSS, da je bilo dogovorjeno za Weilovo mislijo, da je tajna obveščevalna misija OSS, nikakor pa ne vojaška ali politična misija. General B. F. Caffey se je potem strinjal z Macleanom, ki je menil, da bo poslej moral imenovati svojo misijo britanska. Maclean se je še zanimal, kako naj ravna, če bi ga maršal Tito vprašal kaj, kar bi bilo v zvezi z ameriško-jugoslovanskimi odnosi. V tem primeru naj bi se Maclean obrnil na ameriškega generala Deversa, se je glasil odgovor.³⁷

Britanska misija Rowena je sporočila 15. marca 1944, da je maršal Tito v pogovoru povedal, da so prebivalci Kosova zahtevali kra-

jevno avtonomijo; toda AVNOJ o tem še ni sprejel nobenega pomembnega sklepa.³⁸

Prav tako nam je že znano iz objavljenega dokumenta, da je maršal Tito na prošnjo generala Wilsona privolil v to, da bodo partizanske enote napadle rudnike kroma v Makedoniji; to je bila izredno pomembna strateška surovina za nemški vojaški stroj.³⁹ Kot odgovor generala Wilsona z zahvalo so v zavezniškem glavnem štabu pripravili več osnutkov. Jugoslovanska sekcija Force 266, tj. S. O. E. v Bariju, je bila pooblaščen, da po lastni presoji dopolni drugi odstavek, če bi bilo to zaželeno. Tekst poslanice, poslan 10. maja 1944, se glasi:

»Zelo cenim Vašo privolitve, da boste sprožili akcijo proti rudnikom kroma in komunikacijam z Nemčijo. Partizanskim napadom na dalmatinske otoke bo dana vsa možna zračna in pomorska pomoč, kolikor to dopušča bitka v Italiji. Mi bomo še naprej bombardirali tarče na železnicah v Jugoslaviji, kolikor bo to praktično.

Imeli smo koristne pogovore z generalom Velebitom. Načrtujemo povečanje oskrbe po zraku v lepšem vremenu, ki ga lahko pričakujemo, in upam, da bomo lahko odpejlali precejšnje število Vaših ranjencev z letali, ki bodo pripeljala oskrbo. Obseg tega je seveda odvisen od števila zaščiteneh letališč s primernimi možnostmi za pristajanje, ki jih lahko daste na voljo, in od Vaše organizacije za koncentriranje ranjencev v primerem številu v bližini teh letališč. R.A.F.⁴⁰ je dobila navodila, naj se glede tega posebej potruži, in letalski poveljnik Carter je bil poslan, da bi pomagal organizaciji na Vaši strani. Prepričan sem, da bo imelo Vaše osebno zanimanje v tej zadevi velik pomen.«⁴¹

Z bližajočo se drugo fronto oz. zavezniškim izkrcevanjem v Evropi je spet postalo aktualno vprašanje, kaj lahko naredi v prid zaveznikom maršal Tito. Ko je brigadir Fitzroy Maclean prišel v zavezniški glavni štab za Sredozemlje, je 18. aprila 1944 dobil na-

²⁹ PRO, WO 204/1352.

³⁰ Prav tam, AFSC X 245/15.

³¹ Prav tam, F 39627 in JCS 709.

³² PRO, PREM 3/514, str. 48–50.

³³ PRO, WO 202/337, Nr. 459.

³⁴ PRO, WO 204/1967.

³⁵ D. Biber, n. d., str. 117.

³⁶ PRO, WO 204/1968, SD/373.

³⁷ PRO, WO 204/1968.

³⁸ PRO, WO 202/399, folio 49057.

³⁹ D. Biber, n. d., str. 143.

⁴⁰ Royal Air Force – kraljevsko vojno letalstvo.

⁴¹ PRO, WO 204/1352 Primerjaj tudi: V. Velebit, n. d., str. 190–203.

tančna navodila. Toda kasneje je odpotoval v London in se je, kot vemo, šele po desantu na Drvar vrnil na Vis. Zato je njegov namestnik podpolkovnik Street dobil sredi maja 1944 enaka navodila. Toda britanski obveščevalci so si spet belili glavo z vprašanjem, kako bi Titu prikrili datum invazije. Načrtovane partizanske operacije pod šifro Bearskin, te so bile v Sloveniji, naj bi Titu prikazal kot pomoč ofenzivi generala Alexandra; če podpolkovnik Street ne bi mogel dati zadovoljive obrazložitve, bi njegova verodostojnost pri Titu trpela.⁴²

Po vrnitvi v Drvar iz Caserte, kjer je bil sedež zavezniškega glavnega štaba, je podpolkovnik Street 21. maja 1944 poročal generalu Wilsonu: »Pogosto so priložnosti za zamenjavo sovražnih vojnih ujetnikov za partizanske vojne ujetnike. Tito me je prosil, naj od Vas zahtevam transport 600 sovražnih vojnih ujetnikov v Italijo, kjer bi stražile partizanske straže in bi bili pripravljeni za vrnitev v Jugoslavijo, kadar bi bila priložnost za zamenjavo. Tito mi zagotavlja, da ni bil ustreljen niti en vojni ujetnik, zajet na Korčuli ali Solti.«⁴³

Podpolkovnik Peter Moore je v zvezi z načrtovano operacijo Bearskin konec maja 1944 prispel v Slovenijo. Iz zavezniške misije Flotsam, akreditirane pri Glavnem štabu NOV in PO Slovenije, je brzojavil po radijskih zvezah 27. maja 1944, da slovenski partizani niso dobili nobenih obvestil od Tita). (To je bilo razumljivo, saj se je 25. maja 1944 začel nemški zračni desant na Drvar.) Kar najhitreje je bilo treba poslati trideset posebnih letalskih pošilk eksploziva in jih še petnajst imeti v rezervi, junija pa poslati kar največ Sloveniji namenjenega tovora z orožjem in strelivom misiji Cuckold na Štajersko. Slovenski partizani so pokazali kar največjo pripravljenost za sodelovanje in so obljubili, da vseh teh zadev ne bodo omenjali po radijskih zvezah; tako bi se izognili nevarnosti, če bi sovražnik prisluškoval tem zvezam in bi mu uspelo razvozlati šifro.⁴⁴ Toda težave so nastale, ker še vedno ni bilo zveze med Titom in Glavnim štabom NOV in PO Slovenije; slovenski partizani niso bili voljni brez Titovega soglasja (to bi se lahko tolmačilo kot kršitev discipline) odobriti predlagane zamenjave zavezniškega osebja v raznih misijah v Sloveniji. Podpolkovniku Mooru so zato predlagali, naj si zavezniki priskrbe soglasje vodje partizanske misije v Italiji (Bariju).⁴⁵

Iz že objavljenih dokumentov vemo, da je Sreten Žujović predlagal Aleksandru Rankoviću, naj bi polkovnika Milentija Popovića v Italiji pooblastili za izdajanje dovoljenj za vstop letalskih potnikov v Jugoslavijo na osvobojeno ozemlje.⁴⁶ Tako dovoljenje sta res dobila dva zavezniška častnika, ki sta potem junija 1944 priletela v Slovenijo. Vendar je bil na tej dovolilnici samo podpis Milentija Popovića, nikjer pa ni bilo žiga. Na vprašanje Glavnega štaba NOV in PO Slovenije je zato Vrhovni štab 17. junija 1944 odgovoril: »Nihče razen nas nima pravice dajati dovoljenja za vstop v deželo. Da vi ne bi komplicirali, dovoljujemo delo v Sloveniji s Popovićevim dovoljenjem.«⁴⁷

O tej zadevi je po odhodu podpolkovnika Moora v 9. korpus kapetan Goodwin poročal 30. junija 1944. Po poprejšnjem dogovoru med Titom in Macleanom, kot je poročal Goodwin, je bilo dovolj Titovo soglasje za prihod zavezniškega osebja; to se je moralo izkazati s pismom, namenjenim lokalnemu štabu, in z zavezniškim jamstvom, da je Tito res dal tako soglasje. Toda po novem je bilo potrebno to tudi potrditi po radijski zvezi! Glavni štab NOV in PO Slovenije je zato zahteval, naj zavezniki ne pošiljajo novega osebja v Slovenijo, dokler ne dobi jasnih navodil iz Vrhovnega štaba. »Predlagam, naj se o tem informira FITZ [Maclean] in naj zahteva od Tita, naj takoj obvesti Slovenijo in pove podrobnosti v zvezi z novo politiko,« je sporočal Goodwin.⁴⁸ Titov odgovor z dne 24. julija 1944, poslan Glavnemu štabu NOV in PO Slovenije, pa je jasno sporočal, da morajo zavezniki za prihod slehernega zavezniškega oficirja zahtevati posebno dovoljenje.⁴⁹

Podobni zapletaji, vendar v nasprotni smeri, so nastali v začetku septembra 1944. Glavni štab NOV in PO Vojvodine je, kot je poročal major Basil Davidson, zahteval, naj zavezniki pred evakuacijo zavezniških letalcev (sestreljenih nad Jugoslavijo ali prebeglih iz ujetniških taborišč) predlože ne samo vsa njihova imena in priimke, marveč naj Tito osebno odobri njihov odhod. Isti štab je tudi nasprotoval temu, da bi zavezniki neposredno navezali stike z ruskimi četami v Vojvodini. Vsa ta vprašanja naj bi zavezniška misija na Visu razrešila v pogovoru s Titom; napovedala naj bi tudi, da nameravajo zavezniška letala pristajati v Zemunu, brž ko bo Beograd osvobojen. Tita bi vprašali, ali temu morda nasprotuje. Tako navodilo je bilo poslano 13. septembra 1944, ne ve pa se, ali je Tito pred svojim tajnim odhodom v

Moskvo o tem sploh razpravljaj z zavezniški.⁵⁰

Vsekakor pa je bilo kljub tem »administrativnim« zapletom partizansko-zavezniško sodelovanje zelo uspešno. Uspelim akcijam na progi Ljubljana-Trst in drugod po Sloveniji v okviru operacije Bearskin je dal posebno priznanje tudi general Wilson, zavezniški vrhovni poveljnik za Sredozemlje. Petega julija 1944 je brzojavil maršalu Titu: »Z občudovanjem sem sprejel na znanje nedavne uspehe, ki so jih dosegle Vaše sile v podporo zavezniškim operacijam v Italiji in Franciji. Ti uspehi, zlasti tisti v Sloveniji, so bili velikega pomena za ogroženo življenjsko pomembnih komunikacij sovražnika. Prosim, da sprejmete in posredujete silam pod Vašim poveljstvom moje najtoplejše čestitke in zahvalo.«⁵¹

Znani so že zapleti v zvezi z napovedanim in nato nepričakovano spet odpovedanim Titovim obiskom pri generalu Wilsonu v Caserti v prvi polovici julija 1944. Tito se je namreč hotel izogniti srečanju s kraljem Petrom, sporazum Tito-Šubašić pa ni bil posebno dobro sprejet v Sloveniji in Hrvaški.⁵² Vendar pa je iz sedaj dosegljivih britanskih vojaških dokumentov jasno, da je bil o tem možnem Titovem obisku v Caserti govor še pred Šubašićevim prihodom.

Maclean je namreč v osebni brzojavki za generala Wilsona sporočil 15. junija 1944: »Titoov odgovor na Vaše vabilo, naj Vas obišče v Caserti, je bil zadržan glede na nadaljnji predlog, naj bi se tam sestal tudi s kraljem Petrom. Vendar pa mi je obljubil, da bo noč dal dokončen odgovor, ki Vam ga bom takoj poslal naprej. Vsekakor ne bo mogel odpotovati pred 17. ali 18. junijem. Če bo prišel, bo potoval z letalom, ki bo odpeljalo

doktorja Šubašića.«⁵³ Povzetek te brzojavke je sicer že objavljen, vendar še vedno ni odkrito oz. najdeno v arhivu Wilsonovo vabilo oz. Titov odgovor. Zanimivo je, da je Philip Broad iz Barija obvestil ministra rezidenta Harolda Macmillana šele 9. julija o Macleanovi brzojavki z dne 4. julija 1944 in ni navedel konca, ko je citiral njeno vsebino; da namreč Tito želi odložiti obisk do 15. julija!⁵⁴

Iz arhivskega fonda oddelka G-3 za specialne operacije pri zavezniškem glavnem štabu zvemo tudi, da je maršal Tito 26. julija 1944 uradno protestiral, ker se je zavlekla izročitev dveh letal tipa dakota partizanom, kot so predlagali Rusi. Besedilo Titove brzojavke bo pač treba še poiskati in ga objaviti v dopolnitvah k Titovim Zbranim delom, če naj bi bilo to delo vestno opravljeno!⁵⁵ V istem fondu je na voljo tudi obsežen dokument z napotki zavezniškemu vrhovnemu poveljniku o tematiki, ki naj bi bila predmet njegovih pogovorov z maršalom Titom ob napovedanem obisku v Caserti.⁵⁶

Tik pred Titovim odhodom v Moskvo je podpolkovnik Street z Visa 19. septembra 1944 poročal o svojem pogovoru s Titom. Zavezniški vrhovni poveljnik Wilson je izdal navodilo z dne 21. avgusta 1944, Tito pa je, kot je poročal Street, v tem smislu dal ustrezna navodila poveljnikom korpusov. Predlagano je bilo, naj bi Nemce, ki bi se vdali, razmestili v koncentracijska taborišča; delali bi na cestah in podobno.⁵⁷

Znano je že, do kakšnih zapletov in zaostritve odnosov je prišlo zaradi tega, ker je bila ameriška obveščevalna misija pod vodstvom polkovnika McDowella poslana v štab Draže Mihailoviča. Ministrski predsednik Churchill je osebno interveniral pri predsedniku Rooseveltu in dosegel njen od-

⁴² PRO, WO 204/1353.

⁴³ PRO, WO 204/1353, B 1/121. Primerjaj tudi: D. Biber, n. d., str. 155, 162, 317, 326, 385 in 430.

⁴⁴ PRO, WO 202/471, folio 678.

⁴⁵ Prav tam, folio 1445, 29. maja 1944.

⁴⁶ Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, 11/12, dok. št. 217, str. 397.

⁴⁷ Arhiv Instituta za zgodovino delavskega gibanja (v nadaljevanju: A IZDG), fasc. 18/III, Depeši Glavnega štaba 11. junija in Vrhovnega štaba 12. junija 1944.

⁴⁸ PRO, WO 202/471, folio 7953.

⁴⁹ A IZDG, fasc. 18/III.

⁵⁰ PRO, WO 202/283.

⁵¹ PRO, WO 204/1353, FX 68891.

⁵² D. Biber, n. d., str. 177, 187, 192, 201, 207–209, 215, 216, 222, 225–229, 227–229, 228, 238–240, 242, 244 in 245. Primerjaj tudi: V. Velebit, n. d., str. 260–262.

⁵³ PRO, WO 204/1353, 90/16.

⁵⁴ D. Biber, n. d., str. 192 in 226; PRO, WO 204/1353, ref. 228.

⁵⁵ PRO, WO 204/1353, M. 26217, 27. julija 1944.

⁵⁶ Prav tam.

⁵⁷ PRO, WO 204/1969, AFSC X 513/19.

⁵⁸ D. Biber, n. d., str. 307, 308, 313–317, 325, 335, 340, 341, 364 in 454.

⁵⁹ PRO, WO 204/1969, GO/563.

⁶⁰ PRO, WO 204/1354, FX 49575.

poklic. To pa se je precej zavleklo.⁵⁸ Brigadir Maclean je v osebni brzojavki 30. oktobra 1944 poročal generalu Wilsonu o svojem pogovoru z maršalom Titom. Ta brzojavka ni na voljo v generalni korespondenci Foreign Officea FO 371, čeprav si je težko predstavljati, da britansko zunanje ministrstvo o tem ni bilo obveščeno. Maclean je poročal:

»V razpravi o sedanjem stanju naših odnosov je Tito dejal, da so partizani ogorčeni zaradi nadaljnje prisotnosti nekega Američana pri Mihailoviću, kar bo nujno poslabšalo njihove odnose tako z Veliko Britanijo kot z Ameriko.

Dokaze imajo, da se polkovnik MacDowell ne omejuje na zbiranje obveščevalnih podatkov, marveč se predstavlja ali se vsaj drzne predstavljati kot uradni predstavnik vlade Združenih držav z odobritvijo zavezniškega vrhovnega poveljstva, v čigar imenu je četnikom obljubil podporo. Obstajajo tudi dokazi, da je vsaj v enem primeru oskrba res bila poslana četnikom in mnogim vodilnim članom Mihailovičevega spremstva, kar le težko ohrani zaupanje partizanov.

Že dolgo je tega, kar mu je bilo zagotovljeno, da so bila dana navodila za takojšen umik polkovnika MacDowella, vendar pa je ta kljub vsemu bežal z Mihailovićem od ene do druge sovražne posadke. Zavezniško politiko v tej zadevi je toliko težje razložiti, ker je dejstvo, da Mihailović sodeluje s sovražnikom, sedaj splošno sprejeto in se ga je celo kralj Peter javno odrekel. Zato je zanj težko dovoliti polkovniku Huntingtonu olajšave, ki bi jih sicer rad dal.

Kot veste, je Mihailović oseba, spričo katere Tito in njegovi privrženci izgledajo še bolj rdeči kot običajno in nikakor ne morejo razumeti, da je sploh kak razumen razlog, zakaj vlada Združenih držav sedaj še naprej vzdržuje misijo pri četnikih.⁵⁹

Vrhovni zavezniški poveljnik za Sredozemlje general Wilson je 7. novembra 1944 ukazal zavezniški misiji, naj maršala Tita obvesti, da bodo zavezniške pomorske sile poslali v Split, Zadar in kasneje v Sibenik, da bi odprle ta pristanišča. Predvideno je bilo tudi, da se bo zavezniško osebje izkrcalo v teh pristaniščih. Tito naj bi dal potrebne ukaze krajevnim partizanskim poveljnikom, da bi na vse možne načine pomagali pri prihodu ladij in obnovi pristanišč. Od časa do časa bi zavezniki potrebovali tudi druga pristanišča in bi obvestili in zaprosili Tita, da bi izdal podobna navodila.⁶⁰ Domnevamo lahko, da je bil ta ukaz izvršen; nekoč bo treba odkriti

poročilo o tem. Vsekakor vemo iz že objavljenih dokumentov, kako so se zapletale stvari v zvezi z dajanjem na voljo in uporabo pristanišč na jadranski obali.⁶¹

General Wilson je 9. novembra 1944 poslal osebno sporočilo maršalu Titu. Pritožil se je nad ravnanjem partizanskega poveljnika v Bariju, ki je dejal, da ne more ukazati pripadnikom jugoslovanske narodnoosvobodilne vojske v Italiji, naj ne nosijo orožja, kadar niso na straži ali na vaji. Wilson je zato prosil maršala Tita, naj osebno izda tak ukaz, ki bi bil v skladu s podobnimi ukazi, kakršni so že dolgo veljali za vse druge zavezniške čete v Italiji.⁶² Vendar pa je šele 21. novembra 1944 britanska misija sporočila, da se je v pogovoru s šefom Titovega kabineta izkazalo, da general Poljanac o tej zadevi Titu sploh ni poročal. Tito je imel vtis, da so pripadniki narodnoosvobodilne vojske imeli posebne razloge za to, da so bili oboroženi proti sovražnim fašističnim elementom. Tito pa ni bil obveščen o incidentu, ki se je pripetil in je zato ukazal preiskavo, preden bo odgovoril.⁶³

Jesen 1944 so se britanske enote izkrcale pri Dubrovniku in sodelovale s partizani v bojih z Nemci, ki so se umikali iz Grčije. Ta enota je bila znana pod imenom Floyd Force. Prišlo je do vrste zapletov. Tito je med svojim bivanjem v Moskvi sprva mislil, da gre za večje zavezniško izkrcavanje z namenom vmešati se v jugoslovanske notranje zadeve. O tem je bila objavljena že vrsta britanskih dokumentov.⁶⁴ Vendar pa je v arhivskem fondu oddelka G-3 zavezniškega glavnega štaba sedaj na voljo zanimiv dokument z depešami podpolkovnika Maxwella, ki se je o vsej tej problematiki pogovarjal s Titom v zvezi z že objavljeno poslanico generala Wilsona.⁶⁵ Maxwell je v treh depešah poročal:

»1. Danes sem se dolgo pogovarjal s Titom o poslanici generala Wilsona številka 753 od 23.

2. Želi, prvič: razjasniti nekatere težave in nesporazume v zvezi s potrebami na območju Dubrovnika, in načel je te točke:

A. Dano je bilo dovoljenje za vstop dveh britanskih baterij, ki bi podpirali njegove čete, vendar je bil sedaj obveščen, da je tam okrog 2500 britanskih vojakov in 3 baterije v akciji.

B. Poveljnik 8. korpusa je poročal o incidentih, ko so britanske čete pomagale četnikom in posredovale med četniki in partizani ter so tudi streljale na partizanske položaje.

C. Britanske čete so se vmešavale ali izvajale pritisk na partizansko upravno organizacijo.

D. Trdi se, da je 50 pripadnikov britanske vojaške policije pri britanskih četah.

E. General Wilson poprej ni omenjal britanskih sil v takem obsegu. Tito bi sedaj želel vse podrobnosti o številu čet, njihovih nalogah in prihodnjih načrtih.

F. Tito meni, da je poklican varovati neodvisnost Jugoslavije, in ima občutek, da akcija generala Wilsona ni skladna z jasno določeno politiko, dogovorjeno v Caserti, ter da ni v duhu njegovih pogovorov z g. Churchillom.

3. General Wilson ni začrtal jasne politike in konkretnega položaja. Potreben je podpisan sporazum kot med 2 državama. Rusi se ne vmešavajo v notranje zadeve in vselej podpišejo sporazum o sedanjih in prihodnjih operacijah.

4. Tito ne verjame, da bi bil teren v Bosni primeren za oklepne enote, in ne vidi nobene koristne prednosti v povečevanju britanskih čet v Črni gori ali Bosni. Hkrati je dejal, da je bila podpora britanskega topništva v Črni gori zelo učinkovita in odlična v vsakem pogledu.

5. Tito načeloma ne ugovarja večji zavezniški operaciji v severni Jugoslaviji. Meni, da bi vzpostavitev mostišča v Istri ali v Hrvaški, ki bi ji sledil sunek v severovzhodni smeri, lahko ne samo ogrozila sovražnikove položaje v Severni Italiji, marveč bi se tudi povezala z jugoslovansko narodnoosvobodilno vojsko in ruskimi silami ter sovražniku presekal pot za beg iz Jugoslavije.

6. Natančen sporazum je potreben za potek operacije; določal bo pogoje za umik naših sil z jugoslovanskega ozemlja po koncu operacij proti sovražniku.

1. Med pogovori s Titom so se pokazali mnogi nesporazumi in njihov večji del je mogoče obravnavati na podlagi znanih dejstev.

2. Moja [depeša] 417 vendarle daje osnovne podatke o tem, kaj Tito misli, in natančno navaja njegove pripombe.

3. Ni pripravljen na slepo dovoliti britanskih operacij v Jugoslaviji, temveč mora biti seznanjen z vsemi podrobnostmi in potreben je pismen sporazum.

4. Dobrodošla bi bila delegacija zavezniškega vrhovnega poveljnika, s katero bi v Beogradu podrobno proučili zadevo. Mislim, da je iskreno zainteresiran za operacijo večjega obsega na severu. Tako navdušenje je čisto novo.

1. Ker se je ponudila priložnost in glede na možnost, da bo več dni slabo vreme, sem si drznil vprašati Bakića,⁶⁶ ali je Vrhovni štab poslal kako depešo v zvezi z umikom naših topov.

2. Bakić je rekel, da Tito ni dal nobenega takega ukaza, in kolikor ve, tudi Arso⁶⁷ ne. Taka akcija bi bila povsem v nasprotju s Titovimi željami in zlasti še, če bi bila storjena na tak nereden način. Takoj bodo poslali depešo 2. korpusu, da bi ugotovili, kako je do tega prišlo in da bi to popravili.

3. Ne verjamejo v možnost, da bi bili britanski vojaki aretirani. Vsi partizanski poveljniki vedo, da tudi ob najbolj grobih prekrških lahko le obveste Vrhovni štab in poskrbe za stik med kršilcem in najbližjim britanskim poveljnikom.

4. Prosil sem Bakića, naj obe zadevi kar najbolj nujno obravnava, in mu dejal, da bodo na voljo podrobnejše informacije.

Generalpolkovnik letalstva Elliot je o vsebini teh depeš obvestil načelnika glavnega štaba zavezniških sil generalporočnika Gamella in predlagal; naj se v zvezi s Titovimi pripombami in željami ne ukrepa, dokler ne odpotuje z Macleanom v Beograd.⁶⁸ Sam je odgovoril maršalu Titu že 27. novembra 1944 z osebno poslanico. Sporočil je, da se je 20. oktobra 1944 dogovoril z generalom Velebitom – to je Tito odobril – da bi poslali manjšo britansko topniško enoto in bata-

61 D. Biber, n. d., str. 372, 374, 388–392, 400, 408–410, 415, 421, 422, 438, 443, 438, 446, in 457.

62 PRO, WO 204/1354, FX 50247. Primerjaj tudi: V. Velebit, n. d., str. 134.

63 Prav tam, 00/760.

64 D. Biber, n. d., str. 373, 379, 380, 414, 418–420, 438, 456 in 457; D. Biber, Britanske misije o Titu, Borec 1982/10, str. 528. Primerjaj tudi: V. Velebit, n. d., str. 335–336.

65 D. Biber, n. d., str. 374–375.

66 Mitar Bakić, generalpodpolkovnik, šef Titovega vojnega kabineta oz. sekretar Nacionalnega komiteja osvoboditve Jugoslavije.

67 Arso Jovanović, generalpolkovnik, načelnik Vrhovnega štaba.

68 PRO, WO 204/1354, BAF 481.

69 Prav tam, BAF 479.

70 D. Biber, Britanske misije o Titu, Borec 1982/10, str. 525–526.

71 PRO, WO 204/1973, AFSC X 403/01.

72 D. Biber, n. d., str. 438.

kuacija izvedena zato, ker so Jugoslovani zaljon letalskega polka na območje Dubrovni-ka. Sprva je bilo dogovorjeno, da bodo po-slali 20 topov. Kasneje je bilo mogoče pove-čati to število na 32 in o tem je bil obveščen general Vočanović; z njim je polkovnik Mac-namara na kraju samem proučil načrte, da bi britansko topništvo podprlo partizanske enote, ki so preprečile Nemcem umik iz Dubrovnika.

Toda položaj se je hitro spremenil in bri-tanske topniške baterije so pomagale 2. kor-pusu, da bi preprečil umik nemškemu 21. armadnemu korpusu. Ta se je zagostil na območju Skadra. Glavnina britanskih sil je bila poslana na območje Grahova in Nikšića, da bi sovražniku preprečila prodor proti Mostarju. Na razočaranje generala Elliota je general Vočanović dobil ukaz Vrhovnega štaba, naj se britanske enote umaknejo v Dubrovnik. Elliot je v zvezi s tem še istega ali naslednjega dne priletel v Beograd. Upa, da bo maršal Tito ukazal, naj general Vočano-vić še naprej uspešno uporablja britanske sile, ki so mu na voljo.

Britanski poveljnik Balkan Air Force (balkanskega vojnega letalstva) Elliot je dal pojasnilo o vseh šestih točkah Titovih pri-tožb, kot je o tem poročal podpolkovnik Maxwell. Krajevni britanski poveljnik je do-bil izrecno navodila v navzočnosti generala Vočanovića, naj nima nobenega opravka s četniki. Preiskal bo zadevo v zvezi s pritož-bami glede vmešavanja v zadeve partizan-ske uprave. Hvaležen bi bil, če bi britansko izvidniško patroljo pri Stolcu takoj izpustili, prav tako tudi zaustavljeno pomorsko pat-ruljo.

»Upam, da bo to za Vas zagotovilo, ki si ga želite, da so britanske sile v Črni gori sa-mo z namenom pomagati Vaši vojski pri uni-čenju skupnega sovražnika«, je končal gene-ralspolkovnik Elliot.⁶⁹

Podrobnosti o razpletu zadeve v zvezi s Floyd Force, sodeč po nekaterih britanskih vojaških dokumentih, je mogoče brati tudi v prejšnjem prispevku v tej reviji.⁷⁰ Kasneje so razpravljali še o možnosti, da bi te enote bri-tanskega topništva uporabili v bitki za Mos-tar. Toda Tito se je premislil⁷¹ in feldmaršal Alexander je potem ukazal, naj se Floyd For-ce umakne v Italijo.⁷² Pač pa je Tito konec decembra 1944 v pogovoru z brigadirjem Macleanom prosil, in Maclean je to podprl, da bi čimprej dobil kemikalije za čiščenje vode za beograjski vodovod. Zaloga je takrat zadostovala samo še za pet dni.⁷³

Podobni zapleti so nastali tudi z izvidni-škimi pomorskimi patroljami, ki so ob jugo-slovanski obali zbirale podatke o sovražnih premikih z ladjami in po kopnem. Poleti 1944. so te patrolje operirale vse do Istre in Kvarnerja ter od Reke do Obrovca in ob se-vernih jadranskih otokih. Oktobra 1944. so se odnosi z zavezniki zaostriili in po 8. no-vembru je ostala le še ena patrolja. Ta se je 12. januarja 1945 zatekla na otok Dugi, toda dobila je dovoljenje le za začasno pribežali-šče pred nemškim napadom. Maclean je do-bil ukaz iz štaba Balkan Air Force, naj se s Ti-tom dogovori o izvidniških LRDG (Long Range Desert Group) patroljah na sever-nem Jadranu, ki bi morale imeti svobodo gi-banja in akcije.⁷⁴

Zavezniške izvidniške patrolje so se po-tem aprila 1945. izkrcale v Istri. Če bi jim tamkajšnje nemške posadke v Pulju, Trstu ali na Reki, večje od brigade, ponudile vdajo, bi o tem takoj poročale zavezniškemu glav-nemu štabu, partizanov pa o tem ne bi ob-vestile. Če bi se hotele vdati nemške enote, manjše od brigade, bi patrolja pustila Nem-cem, naj se sami pogajajo z Jugoslovani, in ne bi dala nikakršnih jamstev.⁷⁵ Toda ko je sredi aprila prišlo do zapletov ob aretaciji ene izmed teh patrolj, se je sprožil tako vo-jaški kot diplomatski britanski aparat. V po-govoru s šefom britanske vojaške misije v Beogradu generalpolkovnikom letalstva Arthurjem Leejem je maršal Tito 25. aprila 1945 izjavil: »Po poročilu, prejetem od naše-ga krajevnega štaba, je gibanje zavezniških vojakov omejeno. Brž ko smo dobili od vaše misije informacijo, smo takoj ukazali, da jim je treba dati svobodo gibanja pri opravljanju njihovih nalog. Prosim, upoštevajte to dej-stvo. Ne gre za aretacijo, marveč zgolj za za-časno omejitev svobode gibanja.«⁷⁶

Ta pogovor je sledil poprejšnji interven-ciji 23. aprila na najvišji ravni. Maršal Tito je tedaj privolil, da bo ukazal svojim poveljni-kom, naj omogočijo »neomejeno svobodo gibanja in akcije britanskih čet v Istri, ki de-lujejo v sodelovanju s silami maršala Tita.« Tito je pojasnil, da je prišlo do nesporazuma, ker ni bilo jasnih navodil iz Beograda. Šef britanske misije pa je menil, da je do zaple-tov prišlo predvsem zaradi Titove odsotno-sti, ko se je mudil v Moskvi.⁷⁷ Toda feldmar-šal Alexander, zavezniški vrhovni poveljnik, je potem sklenil umakniti te britanske pat-rulje iz Istre, ostala je zgolj ena enota LRDG. »Ko boste o tem informirali Tita, prosim, da ne napravite nanj vtisa, kot da je bila eva-

kuacija izvedena zato, ker so Jugoslovani zamujali z dovoljenjem svobode akcije, je bilo posebej poudarjeno v brzojavki glavnega štaba Balkan Air Force. Titu je bilo treba reči, da so se Nemci spričo razvoja jugoslovanskih operacij v Istri umaknili v večja pristanišča. Tako te posebne enote niso imele več na voljo ustreznih ciljev za napad.⁷⁸

Maja 1945 je sledila znana zaostritev jugoslovansko-britanskih odnosov v zvezi s tržaško krizo in zavezniškimi zahtevami, naj se jugoslovanske enote umaknejo iz Trsta.⁷⁹ Poveljnik 9. korpusa [Jože Borštnar] je 2. maja 1945 protestiral pri šefu britanske misije, ker so britanske čete brez obvestila zasedle že osvobojeno Gorico in Tržič (Monfalcone) in niso spoštovale jugoslovanskih oblasti, jugoslovanske straže pa so odstranile od skladišča bencina.⁸⁰

»Obvestite zavezniške čete na področju Trsta, Tržiča in Gorice v mojem imenu, da kar najbolj odločno protestiram in zahtevam, da se umaknejo na določeno črto, to je reka Soča,« je načelnik štaba 4. armade Jakšič ustno sporočil Titovo direktivo v pogovoru z britanskim zveznim oficijem. Jakšič je zahteval, naj se britanske čete umaknejo na zahodni breg Soče in naj se ne vmešavajo v notranje zadeve; drugače 4. armada ne prevzema odgovornosti za vse, kar bi se utegnilo zgoditi.⁸¹ Tudi Arso Jovanović, načelnik generalštaba Jugoslovanske armade, je v Titovem imenu protestiral pri podpolkovniku Clarku in zahteval, naj se zavezniške čete takoj umaknejo na Sočo. Arso Jovanović je zatrjeval, da navzočnost zavezniških čet ovira načrtovane operacije, Clarke pa je ugovarjal, da med Trstom in Sočo ni nikjer več nobenega Nemca.⁸²

Vrhovni zavezniški poveljnik feldmaršal Alexander je 10. maja 1945 z osebno poslanično obvestil maršala Tita, da namerava po brezpogojni kapitulaciji Nemčije umakniti britanske sile iz Zadra; nekaj enot je mesto

že zapustilo. Krajši čas bi v Zadru ostale zgolj nekatere enote britanskega vojnega letalstva in nekaj tehničnega osebja. Umik bi se končal v nekaj tednih.⁸³

Maršal Tito je odgovoril Alexandru z brzojavko dne 13. maja 1945: »Prosim, da obvestite feldmaršala Alexandra, da se strinjam z njim glede ukrepov, ki jih je sprejel glede evakuacije letalskih enot z območja Zadra. Še enkrat izražam svojo hvaležnost letalskim enotam, ki so sodelovale z našimi v boju proti skupnemu sovražniku.«⁸⁴

Bolj ko se je bližal konec druge svetovne vojne, bolj so si britanski vojaški analitiki in načrtovalci belili glavo, kako ravnati v času bližajoče se nemške kapitulacije. Računali so, da je bilo v začetku aprila v Jugoslaviji 18 nemških divizij, h katerim bi kazalo prišteti še dele južne skupine nemških armad, ki bi se umaknili na območje Maribor–Gradec. Nemci bi po teh ocenah imeli te možnosti: a) vdaja maršalu Titu; b) formiranje band, ki bi se borile do poslednjega naboja; c) poskus prebiti se z bojem v Italijo in d) poskus vdati se najbližji zavezniški misiji ali sili v Jugoslaviji. Domnevali so, da se bo le majhnemu številu Nemcev uspelo prebiti prek Alp v nemški rajh, njihov preboj v Italijo pa ni bil zelen.

»Jasno je, da je kar največjega pomena, da tem silam ne bi dopustili organizirati se v gverilske bande in nadaljevati krvavi odpor v gorah Hrvatske in Slovenije, kar bi lahko povzročilo potrebo, da bi RAF [britansko vojaško kraljevo letalstvo] pomagalo še dolgo potem, ko bo povsod drugod v Evropi vojna končana,« so menili v glavnem štabu Balkan Air Force.

Ni kazalo, da bi se Nemci brez pomišljanja vdali jugoslovanskim četam. Prav tako ni bilo možnosti, da bi jih odpeljali z zavezniškimi ladjami iz jadranskih pristanišč. »V teh okoliščinah se odločno priporoča, naj bi

⁷³ PRO, WO 204/1973, AFSC X 499/03.

⁷⁴ Prav tam, AFSC X 287/17, 17. JANUARJA 1945.

⁷⁵ PRO, WO 204/1357, BAF 711, 11. aprila 1945.

⁷⁶ Prav tam, AFSC X 39/25, 493.

⁷⁷ Prav tam, AFSC X 457/23, 472.

⁷⁸ Prav tam, BAF 755, 27. aprila 1945.

⁷⁹ D. Biber, n. d., str. 510–552.

⁸⁰ PRO, WO 204/1357, GO 155, 3. maja 1945.

⁸¹ PRO, WO 204/1357, GO 160, 4. maja 1945.

⁸² PRO, WO 204/1358 A, GO 174, 4. maja 1945. Neugotovljiv del dokumentov iz tega fascikla je torej izvzet in ostaja zaprt v mapi B!

⁸³ PRO, WO 204/1974, FX 73069, 10. maja 1945.

⁸⁴ Prav tam, 732, AFSC X 245/14, 13. maja 1945.

⁸⁵ D. Biber, n. d., str. 162.

⁸⁶ PRO WO 204/1357, BAF 693, 5. aprila 1945.

⁸⁷ Prav tam, BAF 699, 7. aprila 1945.

⁸⁸ PRO, WO 204/1358 A, SGS-347, 7. maja 1945. Take »izjave« maršala Tita seveda ni bilo.

⁸⁹ PRO, WO 204/1358 A.

zavezniški vrhovni poveljnik z osebno depešo povabil maršala Tita, naj v primernem trenutku izda razglas vsem nemškim četam v Jugoslaviji in jih pozove k vdaji, jasno pa naj pove, da se bo z njimi, razumljivo, ravnalo kot z vojnimi ujetniki v skladu z mednarodnim pravom. Kaže, da ne bo težko dobiti Titovega soglasja glede na obveznost, ki jo je o tem dal g. Churchillu maja 1944.⁸⁵ [...] Če bi bil predlog v 3. odstavku sprejet, bi maršala Tita morda lahko obvestili, da Jugoslovanom lahko pomaga RAF in PWB [Psychological Warfare Branch – urad za psihološko vojskovanje] pri tiskanju in razdeljevanju razglosa o vdaji«, so menili v tem štabu. Vsi zavezniški častniki za zvezo v Jugoslaviji so bili obveščeni, naj ne navežejo nobenih stikov z Nemci v zvezi z vdajo in naj jih napotijo h krajevemu jugoslovanskemu poveljniku.⁸⁶ Vendar pa se feldmaršal Alexander s tem ni strinjal, češ da Tito ne bo mogel prehranjovati tolikšnega števila vojnih ujetnikov in z njimi primerno ravnati. Sprijaznil se je tudi z možnostjo, da se bodo nekatere nemške sile prebile v Italijo.

Pač pa se je, kar je zelo pomembno, v isti brzojavki z dne 9. aprila 1945 pridružil stališčem glavnega štaba balkanskih letalskih sil: »Strinjam se, da je treba jugoslovanske, 'kvislinške' sile, kot so ustaši, domobranci, četniki ali slovenska bela garda, ki bi se vdali, takoj izročiti Titovim jugoslovanskim silam. Vendar mislim, da bi se morali, kolikor je to le mogoče, izogniti sprejemu vdaje takšnih, 'kvislinških' sil zavezniškim četam.«

V sklepu je bilo rečeno: »Povsem jasno je, da sile pod poveljstvom zavezniškega vrhovnega poveljnika za Sredozemlje sedaj ne morejo sprejeti splošne vstaje v Jugoslaviji. Vsako vmešavanje pri Titu v tej zadevi bi verjetno ostalo brez učinka, s tako akcijo pa bi tvegali, da se vpletemo v krutosti, ki bi mogle slediti nemški vdaji v Jugoslaviji.⁸⁷

Poveljnik skupine nemških armad E generalpolkovnik von Löhr se je 7. maja 1945 z radijsko depešo iz nemškega 13. armadnega korpusa javil zavezniškemu glavnemu štabu. Zatrjeval je, da tako imenovana Neza-visna država Hrvatska obstaja, da ima aktivno vlado in da se njene čete »bore z ramo ob rami z nemškimi četami za svobodo in ohranitev svoje države in obstoj svojega ljudstva.« Nadaljeval je:

»Če bi se nemške sile morale umakniti s svojih položajev v Hrvatski ali iz enega ali drugega razloga prenehati z bojem, bi bil rezultat zlom hrvatskih oboroženih sil. To bi

pomenilo, da bi vso Hrvatsko in nato še Slovenijo okupirale Titove sile. Sodeč po izjavi hrvatske opozicijske vlade maršala Tita, bi morali pričakovati najstrašnejše pokole hrvatskega prebivalstva v Zagrebu in v severni Hrvatski. Predstavniki nemškega zunanjega ministrstva in nemških oboroženih sil, odgovorni za Hrvatsko, štejejo za svojo dolžnost, da z vsemi možnimi sredstvi odstranijo to nevarnost. Da bi mučili in ubijali ljudi kateregakoli naroda zgolj zaradi kolaboracije z Nemčijo, se šteje za barbarsko in proti temu se je treba boriti z vsemi moralnimi in materialnimi sredstvi.«

Generalpolkovnik von Löhr je poudarjal, da ni niti mogoče niti se ne namerava bojevati proti anglo-ameriškim četam. Prosil pa je za orožje, strelivo in hrano za nemške in hrvatske čete v boju proti Titovim.⁸⁸

Podobno so slovenski domobranci, ki so se medtem proglasili za kraljevsko jugoslovansko vojsko, zahtevali zavezniško zaščito zase in za »liberalno prebivalstvo«. Zavezniška komisija, skupaj z bivšimi poslanci zadnje jugoslovanske skupščine, naj bi takoj odšla na območje med Ljubljano in Ljubelj; če to ne bi bilo mogoče, naj bi zagotovili varen prehod »kraljevske jugoslovanske vojske«, kakih 15.000 mož, do zaveznikov. Te zahteve slovenskih domobrancev so bile poslane 15. maja 1945 prek 5. zavezniškega korpusa iz Celovca.⁸⁹ Istega dne je štab 8. armade prosil za navodila, ali naj v primeru, če bodo to Jugoslovani zahtevali, vrnejo v Jugoslavijo večje število protitankovskih jugoslovanskih civilistov, oz. kakšen bi bil status teh oseb.⁹⁰ Britanci pa niso privolili v jugoslovansko zahtevo o skupnem nadzorstvu nad vsem osebjem, ki se je vdalo v Avstriji na Koroškem na območju 5. zavezniškega armadnega korpusa, pač pa so se sporazumeli, da bodo čimprej vrnili hrvatske domobranske čete, ki so se vdale zaveznikom. Britanci so vztrajali, da bodo zasedli Koroško vse do nekdanje jugoslovansko-avstrijske meje.

»Velike kolone Hrvatov so se danes vdale Titovim četam v bližini Pliberka, potem ko je posredoval poveljnik 38. irske brigade. Partizani so razorožili Hrvate in s partizanskim spremstvom korakajo sedaj iz Avstrije proti Mariboru. Računa se, da so na območju Pliberk–Dravograd Titove čete z močjo štirih divizij; vendar sta le dve diviziji tostran avstrijske meje«, je poročal 5. armadni korpus zavezniški 8. armadi 16. maja 1945 z vrsto drugih nadrobnosti.⁹¹

Feldmaršal Alexander je 16. maja 1945 prek zavezniške misije v Beogradu poslal tole obvestilo maršalu Titu: »Poveljnik zavezniških čet v Avstriji poroča, da se mu je vdalo okrog 200.000 jugoslovanskih državljanov, ki so služili v nemških oboroženih silah. Te bi radi takoj izročili silam maršala Tita in hvaležen bi bil, če bi maršal Tito privolil, da svojim poveljnikom da navodila, naj jih sprejmejo ter se dogovore z načelnikom štaba 5. korpusa o kvoti, ki bi jo lahko sprejeli, in o mestu za izročitev na avstrijski meji južno od Celovca ter vrnitev v Jugoslavijo.«⁹² Res je v imenu odsotnega maršala Tita že naslednjega dne 17. maja 1945 odgovoril šef kabine generalmajor Ljubodrag Djurić in predlagal ustanovitev skupne komisije za »primopredajo«.⁹³ Toda že 18. maja 1945 so na seji oddelka G-3 zavezniškega glavnega štaba v Caserti ugotovili, da se omenjenih 200.000 hrvatskih domobrancev ni vdalo zaveznikom; zaustavljeni so bili že na avstrijsko-jugoslovanski meji. O tem naj bi takoj obvestili maršala Tita.⁹⁴

O tej tematiki sem na osnovi tedaj dosegljivih britanskih diplomatskih dokumentov obširneje pisal že pred enajstimi leti v Vjesniku u srijedu v dveh nadaljevanjih.⁹⁵ Britansko zunanje ministrstvo 1945. leta ni moglo dobiti jasnejšega pregleda nad tedanjimi dogodki; večina zavezniških častnikov je bila po vojni kmalu demobilizirana. Tudi

danes so marsikateri britanski vojaški dokumenti še vedno pod ključem; vendar pa je le bilo treba opozoriti na teh nekaj fragmentov. Seveda je vse to lahko le spodbuda za nadaljnje raziskave, če in kadar bodo možne.

Po koncu vojne in brezpogojni kapitulaciji Nemčije vse do 15. maja 1945. leta so še trajali boji na naših tleh; to je bil izjemen primer v vsej Evropi. Šefa ameriške in britanske vojaške misije sta 12. maja 1945 zvečer obiskala načelnika generalštaba Jugoslovanske armade. General Arso Jovanović ji ma je izjavil, da maršal Tito želi, da bi se vse tuje misije umaknile, zamenjali naj bi jih vojaški atašeji. Jugoslovanske vojaške misije bi odpoklicali iz Italije in drugih držav. Delegacija britanskega kraljevskega vojnega letalstva, ki je pomagala pri urjenju jugoslovanskih letalcev, bi seveda lahko ostala. Generalpolkovnik letalstva Arhur Lee, šef britanske vojaške misije, bi lahko, je menil Arso Jovanović, še ostal za neposredno zvezo med generalštabom in zavezniškim vrhovnim poveljnikom. Toda že 13. maja 1945 je prišlo iz Caserte obvestilo, da je zavezniški vrhovni poveljnik feldmaršal Alexander sporočil svoj sklep, da razpusti Macleanovo misijo v Beogradu in pošlje vojaške, letalske in pomorske atašeje v Beograd.⁹⁶ S tem je praktično prenehala dejavnost britanske vojaške misije in njenih podmisij v Jugoslaviji.

⁹⁰ PRO, WO 204/1974, M-1007, 15. maja 1945.

⁹¹ PRO, WO 204/6870, folio 43361.

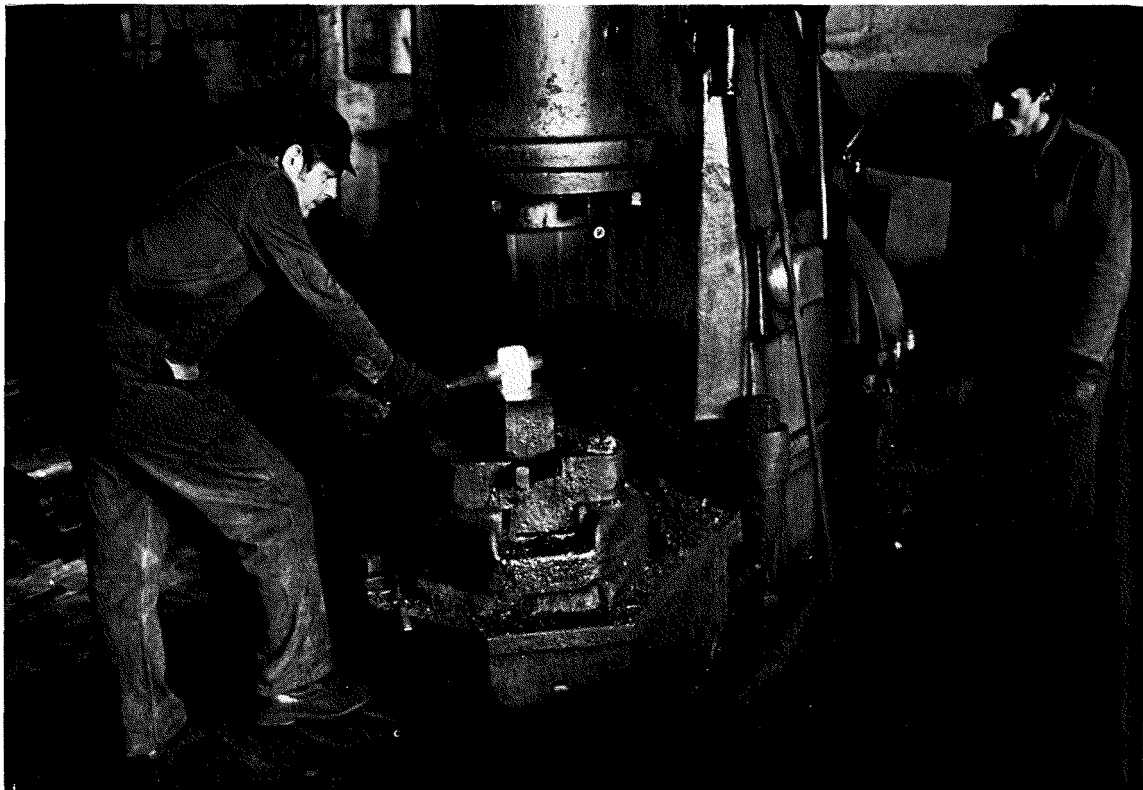
⁹² PRO, WO 202/319 in WO 204/1974

⁹³ Prav tam.

⁹⁴ PRO, WO 204/1358 A.

⁹⁵ Vjesnik u srijedu št. 1119, 17. oktobra 1973, str. 24–26, Kvislinzi traže spas; Vjesnik u srijedu, št. 1120, 24. oktobra 1973, str. 24–26, Početak tršćanske krize. Primerjaj tudi: D. Biber, n. d., str. 512–514.

⁹⁶ PRO, WO 204/1944, AFSC X 451/13, 739, 13. maja 1945.

dr. *Tone Ferenc*

Sodelovanje med slovenskim in hrvaškim NOB v Istri

Ena izmed značilnosti narodnoosvobodilnega gibanja jugoslovanskih narodov je bila ta, da ni priznavalo razkosanja Jugoslavije in se je širilo ne glede na okupatorjeve meje. Ni se oziralo niti na nekdanjo državno mejo med Jugoslavijo in Italijo, določeno leta 1920 v Rapallu. To mejo je italijanski fašizem tako ali tako odpravil, ko je zasedel nekatere jugoslovanske predele in nekatere celo priključil k Italiji. Komunistična partija Jugoslavije je na podlagi izjave treh komunističnih partij, tj. jugoslovanske, italijanske in avstrijske, iz aprila 1934 v Moskvi, s katero so se zavezale, da bodo podpirale boj za združitev razkosanega slovenskega naroda, širila osvobodilno misel in akcijo tudi v Slovensko primorje, Istro, Beneško Slovenijo in na Koroško. Tako je narodnoosvobodilni boj slej ko prej, v večji ali manjši meri zajel tudi te pokrajine. Pri tem je treba upoštevati tudi to, da sta Komunistična partija Slovenije in Osvobodilna fronta uresničevali politični program Združene Slovenije, katerega začetki segajo v viharo leto 1848, vendar tokrat na nov način, z oboroženim vseljenskim bojem.

Značilnost narodnoosvobodilnega boja jugoslovanskih narodov je tudi to, da je boj za osvoboditev vsakega naroda izbojeval predvsem vsak sam. Vsak jugoslovanski narod se je torej osvobajal predvsem sam, vendar z bratsko, čim večjo pomočjo drugih jugoslovanskih narodov. Zato se je predvsem na stičnih območjih razvijalo medsebojno sodelovanje, in sicer na raznih področjih, zlasti še na vojaškem, političnem in gospodarskem.

Stiki in sodelovanje na raznih področjih narodnoosvobodilnega gibanja so se razvijali tudi med slovenskim in hrvaškim narodom, in sicer ob zelo dolgi narodni meji ob Sotli, Kolpi, Čabranki in Dragonji. Obstajali so ves čas vojne, vendar na posameznih območjih in v posameznih obdobjih z različno širino in močjo.

Stike in sodelovanje med slovenskimi in hrvaškimi partizanskimi enotami je že pregledno obdelal Stevo Sunajko v svoji knjigi *Sodelovanje slovenskih in hrvaških narodnoosvobodilnih enot 1941–1945* (Ljubljana 1971). Navedel je tudi nekaj skopih podatkov o sodelovanju na političnem področju, vendar naloga temeljiteje obdelati sodelovanje na političnem, gospodarskem in kulturnem področju še čaka na raziskovalca. Ta naloga je seveda težja, kajti delovanje partizanskih enot je puščalo za seboj tako na naši

kot na nasprotnikovi strani vidnejše sledi kakor nešteti pogovori, dogovori, sklepi itd., katerih vsebine dostikrat ni nihče niti zapisal. Moje poročilo je zato samo poskus celovitejšega pregleda sodelovanja in stikov med obema narodnoosvobodilnima gibanjema v Istri, tj. na razmeroma ozki črti slovensko-hrvaškega sodelovanja. Napisano je bilo le na podlagi arhivskega in drugega gradiva iz Slovenije, gradivo iz Hrvaške pa bo treba še le poiskati.

Najprej bi rad povedal nekaj misli, ki so se mi porodile ob zbiranju in obdelavi gradiva za to poročilo. Upam, da jih bodo potrdili podatki, ki jih bom navedel, in tudi tisti, ki jih bomo še našli.

Prvo, kar bi rad povedal, je to, da so stiki in sodelovanje med slovenskim in hrvaškim osvobodilnim gibanjem obstajali ves čas vojne, in sicer na različnih področjih in v različnem obsegu, pač glede na splošne in posebne razmere na tistih območjih; med sovražnikovimi ofenzivami so bili npr. manjši kot na skupnih svobodnih partizanskih ozemljih. Druga misel je ta, da so se stiki in sodelovanje v Istri, poudarjam v Istri, začeli razmeroma pozno, in sicer zaradi šibkosti narodnoosvobodilnega gibanja v primerjavi z drugimi slovenskimi in hrvaškimi območji. Tako npr. primerjava širine in moči narodnoosvobodilnega gibanja v Slovenskem primorju na eni in v vsej Istri na drugi strani da drugačno podobo kakor npr. primerjava med slovensko in hrvaško Istro. Za obe, tj. za slovensko in hrvaško Istro, je namreč značilno, da je bilo iz objektivnih razlogov šibkejše kot v večini drugih slovenskih in hrvaških predelov. Tretja misel je ta, da je bilo na vseh področjih za gotovo več stikov in sodelovanja med narodnoosvobodilnima gibanjema v slovenski in hrvaški Istri, kot jih moremo ugotoviti iz zgodovinskih virov. Zlasti velja to za tiste, lahko bi rekel skoraj vsakdanje stike krajevnih dejavnikov narodnoosvobodilnega gibanja na mejnem območju. Ne bi bilo prav, če bi se pri tem pregledu stikov in sodelovanja omejili samo na območje Istre in ne bi upoštevali nekaterih drugih območij ali dejavnikov zunaj Istre, ki so bili tudi pomembni za razvoj narodnoosvobodilnega gibanja v Istri. Tako so bili npr. do italijanske kapitulacije za sodelovanje s hrvaško Istro pomembnejši Brkini kot pa slovenska Istra.

V letu 1941 so bili navezani stiki na dveh črtah, od katerih je ena segla daleč v notranjost Istre, a je bila le kratkotrajna, druga pa

je segla le do duri hrvaške Istre, je pa bila trajnejša in skoraj za gotovo najpomembnejša vse do italijanske kapitulacije. Član Centralnega komiteja KP Slovenije Oskar Kovačič-Muha (Anton Polak), ki ga je v začetku avgusta 1941 vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja za Slovenijo poslalo v Slovensko primorje kot sekretarja na novo ustanovljenega pokrajinskega komiteja KP Slovenije za Primorsko, je po bivših dijakih ali študentih istrskega internata v Zagrebu, večinoma članih SKOJ, segel tudi v slovensko in hrvaško Istro. Z Ernestom Arbanasom-Gigijem sta nekajkrat s kolesi potovala po vsej Istri, in sicer od Buzeta čez Pazin do Pulja pa čez Marčan in Matulje do Opatije, da bi vzpostavila zveze za začetek narodnoosvobodilnega gibanja. Med prvimi Istrani, ki so se pridružili gibanju, je bil Karlo Deprata, po rodu iz Marčana, tudi dijak iz Zagreba. Ta je potem pridobil za sodelovanje nekega gostilničarja iz istega kraja in krojača Vitasovića iz Vodnjana pri Pulju. Čez nekaj časa so navezali tudi stik s srbsko naselbino v Peroju. V Medulinu pri Pulju so pridobili Rada Radoševića, v Pazinu Franca Širočiča, v Buzetu Ivana Cerovca in njegovega strica Miroslava Cerovca, ki je kasneje vzdrževal neposredno zvezo z Oskarjem Kovačičem. Kovačič je obiskal tudi nekatere duhovnike po Istri in jih skušal pridobiti za sodelovanje z Osvobodilno fronto.¹

Vendar so te zveze trajale le do decembra 1941 ali januarja 1942, ko je italijanski politični policiji (OVRA) s pomočjo svojega vrinjenca uspelo odkriti Oskarja Kovačiča in njegove sodelavce ter jih prijeti. Med prijetimi sodelavci so bili tudi istrski Hrvati; spominski viri in italijanski dokumenti omenjajo več kot 11 imen ljudi iz hrvaške Istre. Kovačičevo delo v Trstu in v južni Primorski so nadaljevali nekateri nasledniki, npr. Darko Marušić in Albin Cotar, vendar njihovo delo ni več seglo v hrvaško Istro.

Približno v istem času so se spletle vezi med prvimi slovenskimi in hrvaškimi aktivisti narodnoosvobodilnega gibanja na Pivki, v Brkinih, na Reki in v njeni okolici; te vezi so bile zelo pomembne za hrvaško Istro. Prvo zvezo z Reko in Jušiči je vzpostavil Vinko Brozina iz vasi Jelšane, ki je bil že pred vojno povezan s Franjem Matešičem-Cetinom in Lovrom Milenićem-Silvom. V Ilirski Bistrici pa se je Brozina povezal z Josipom Zidarjem-Jadranom in Antonom Dolganom-Brankom; že avgusta 1941 so imeli pri Matuljih skupni sestanek. Tako je bila vzpostav-

ljena pomembna zveza med slovenskim in hrvaškim osvobodilnim gibanjem na tem območju, ki se je septembra raztegnila še do Loške doline. Z nastankom hrvaške Kastavske partizanske čete pri Klani novembra 1941 in s prihodom Primorske partizanske čete z Notranjskega v Slovensko primorje v začetku oktobra 1941 se je dejavnost osvobodilnega gibanja na teh območjih razširila s političnega tudi na vojaško področje.²

Obe partizanski četi sicer niti v pozni jeseni 1941 niti pozimi 1941–1942 nista mogli izvajati kakšnih večjih oboroženih akcij, sta pa opravili pomembno politično delo na terenu. Nadaljevalo se je tudi sodelovanje slovenskih in hrvaških političnih delavcev na terenu, in sicer z osebnimi stiki in po kurirjih; odkrila ga je tudi italijanska policija po aretaciji nekaterih aktivistov. Spomladi 1942. pa se je s porastom partizanskih čet in širjenjem narodnoosvobodilnega gibanja, zlasti v Brkinih in na Kastavščini, začelo novo obdobje narodnoosvobodilnega boja tudi za Istro. Da je treba povezati slovensko in hrvaško osvobodilno gibanje ter širiti osvobodilno misel in akcijo tudi v to pokrajino, sta se zavedali tudi slovensko in hrvaško vodstvo. O tem priča pismo Glavnega štaba NOV in PO Hrvatske 22. maja 1942, ki je na podlagi smernic Vrhovnega štaba z dne 7. aprila poudaril, da je potrebno tesnejše povezovanje slovenskih in hrvaških partizanov tudi na območju Sušaka in Ilirske Bistrice, dalje sklep partijske konference na območju Kastva 7. junija o pomenu širjenja osvobodilnega gibanja v Istro, predlog Anke Berus, da bi okrepili slovensko partizansko četo na območju Ilirske Bistrice s prostovoljci severno od ceste Reka–Trst, da bi lahko podprla prodor hrvaških partizanskih enot prek meje v Istro, dalje pismo okrožnega komiteja KP Hrvatske za Hrvatsko Primorje in Istro na Centralni komite KP Slovenije 19. junija s prošnjo za sestanek o ukrepih za krepitev narodnoosvobodilnega gibanja v

Primorju in Istri, dalje namen Centralnega komiteja KP Hrvatske, da bi skupaj s Centralnim komitejem KP Slovenije osnovala skupni pokrajinski partijski komite za Istro in Slovensko primorje itd.³

Upi, ki so jih tisti čas stavili na zelo aktivno Brkinsko partizansko četo, niso bili zaman. Iz te čete, ki je z Reke in iz njene okolice že dobila orožje, razstrelivo, sanitetni in drug material, sta konec junija odšli kar dve skupini borcev v Istro; dve poudarjam zato, ker se v hrvaški zgodovinski in spominski literaturi ves čas govori samo o eni. Akcijam obeh skupin je mogoče slediti tudi v italijanskih virih. Kaže, da je najprej odšla v Istro petčlanska ali šestčlanska skupina Ivana Brozina-Slovana,⁴ in sicer v tabor med vase-ma Kučeli in Zvoneča. Od tam je po Jakovu Brajanu vzdrževala zvezo s partijsko organizacijo na Reki, ki bi ji morala pomagati. Vendar se prihod aktivistov Josipa Matasa-Abesinca, Moše Albaharija in Mirka Grakalića k četi ni posrečil; prvi je odšel proti Pulju, druga dva pa je sovražnik zajel 7. julija v Kučelih in 22. novembra 1942 ustrelil v Rimu; prišli so tudi domačina Joakima Jurdana in Jakova Brajana, medtem ko se je Stanku Jurdanu posrečilo rešiti z begom. Kmalu so se četi, ki se je medtem premestila na Planik (t. 1273 m), pridružili Anton Mikić, dotedanji sekretar partijskega komiteja na Reki, ki se mu je posrečilo izogniti aretaciji, Emil Lazarić-Marko iz Medulina in Boris Zdržnjak iz Lovrana, tako da je skupina štel 5 Slovencev in 4 oziroma 5 Hrvatov. Zaradi izdaje nekega pastirja je padel Anton Mikić⁵

Druga skupina borcev Brkinske partizanske čete⁶ je odšla v Istro po drugi poti, ker je nameravala poiskati in povezati protifašiste v slovenski Istri. Imela je nekaj njihovih naslovov in je nesla propagandno gradivo. Pot jo je vodila čez Zabnik in Slavnik, po vzhodnem robu slovenske Istre; pri Livadah se je spopadla s sovražnikom in se nato mimo Vižinade prek Trstenika in mimo La-

¹ Počeci narodnoosvobodilnega pokreta v Primorju i Istri 1941, Ustanak naroda Jugoslavije, 3. knjiga, Beograd 1963, str. 246 (v nadaljevanju: Počeci NOP); Stevo Sunajko, Sodelovanje slovenskih in hrvaških narodnoosvobodilnih enot 1941–1945, Ljubljana 1971 (v nadaljevanju: Sunajko, n. d.).

² Ivan Brozina-Slovan, Razvoj NOB na području Ilirske Bistrice 1941. godine, Počeci NOP, 5. knjiga, str. 831–839; Sunajko, n. d., str. 42–46.

³ Sunajko, n. d., str. 49.

⁴ Poleg Brozine so bili v njej Karel Lekšan-Jernej iz Bukovja pri Postojni, Ivan Frol-Vojinović iz Jelšan, Peter Furlan iz Renč pri Gorici in Pepi Šuštar-Miha iz Gorenjega Zemona. Po novejših podatkih kaže, da je bil v skupini tudi Miro Jakovčič-Ljubo iz Vinča.

⁵ Ivan Brozina-Slovan, Put prve istarske brigade »Vladimir Gortan«, Pula 1960, str. 15–20 (v nadaljevanju: J. Brozina, Put Prve istarske brigade); Vinko Antić, Alojz Čargonja, Ivo Kovačić, Prva istarska partizanska četa, O 30-godišnjici osnutka 1942–1972, Rijeka 1972, str. 54–57.

⁶ Skupino so sestavljali: Josip Zidar-Jadran, Drago Rebec-Kovač, Anton Prime-Dušan, Anton in Tončka Ivančić, Franc Čuček-Bognar, Anton Fatur in Emil Lazarić-Marko.

nišča po dvanajstdnevnem pohodu vrnila v Brkine. To so bili prvi partizani v slovenski Istri.⁷

Zlasti po Brozinovem prizadevanju, ki je avgusta sam odšel v Gorski kotar po pomoč, je štab 2. primorsko-goranskega odreda konec avgusta v Tršču pri Gerovu ustanovil Prvo istrsko partizansko četo kot 5. četo 2. bataljona Vladimira Gortana, in sicer iz Brozinove skupine na Planiku in petih borcev,⁸ ki jih je v začetku septembra poslal v Istro. Za komandirja šestnajstčlanske čete, v kateri sta bila kurirja Albert Petrc-Plovanič in Ivan Logar-Belkič, pridružil pa se ji je tudi že omenjeni Matić, so določili Rasporja, za politkomisarja pa Vivodo. Ustanovitev Istrske čete, čeprav leto dni po vstaji jugoslovanskih narodov, je imela velik pomen za nadaljnji razvoj narodnoosvobodilnega gibanja v Istri, in še posebej zato, ker tam v tistem času še ni bilo niti pokrajinskega političnega niti vojaškega vodstva, kakršno je bilo ves čas narodnoosvobodilnega boja za Slovensko primorje. Četa je torej bila ne samo prvorazredni vojaški, temveč tudi politični dejavnik narodnoosvobodilnega gibanja, in sicer ne samo na območju pod Učko, kjer se je utrdilo središče narodnoosvobodilnega gibanja za vso hrvaško Istro (velik pomen vasi Brgradac), temveč tudi širše. Obenem pa je četa utirala pot vključevanju italijanskih protifašistov iz nekaterih mest, zlasti še iz Labinščine, v skupni boj.

Vendar je Prva istrska partizanska četa lahko le tri mesece delovala v Istri. Med veliko ofenzivno operacijo na širšem območju Učke v začetku decembra je sovražnik trčil na dva borca, ki sta šla po hrano v vas Kuče. Jurdan je padel, Rudolf Ljubičić pa se je pustil ujeti in je drugi dan pripeljal sovražnika pred tabor ter nato izdal tudi pripadnike narodnoosvobodilnega gibanja na terenu. Četa se je pravočasno umaknila na Lisiino; od tam je Brozina s tremi borci odšel na vojaški tečaj, ki ga pa zaradi t. i. četrte sovražnikove ofenzive ni bilo, del borcev s komandirjem Rasporjem in sekretarjem partijske celice Matasom je ostal na terenu kot partizanski »punkt 01« za zvezo, 5 borcev, bivših borcev Brkinske čete,⁹ pa je politkomisar Vivoda še decembra odpeljal v Brkinsko partizansko četo v Brkine.¹⁰ Zato po decembru 1942 ne moremo več govoriti o obstoju Prve istrske partizanske čete.

Kaže, da Prva istrska partizanska četa dolgo ni imela zveze z Brkinsko četo; slednja namreč poleti ni mogla delovati tako široko

kot spomladi, ker se je v tistem delu Slovenskega primorja okrepilo sovražnikovo delovanje, in sicer kot reakcija na narodnoosvobodilno gibanje na Primorskem in tudi zaradi velike sovražnikove vojaške ofenzive v osrednji Sloveniji. Da ni bilo zveze, sledi iz Matasovega pisma iz oktobra: »Sa Slovencima nemamo vezu, ali smo si uzeli za zadatak, da uspostavimo, prema tome neznam njihov rad i broj.«¹¹ Okrožni komite KP Hrvatske za Hrvatsko Primorje je 13. novembra opozarjal na pomembno nalogo: »uspostavljanje čvrstog kontakta sa drugovima Slovencima.«¹² Tudi sredi novembra te zveze še ni bilo, kot zvemo iz četnega poročila: »Veze sa Slovencima, u koliko smo se nešto ispitali ali nismo još pronašli, niti postavili vezu. Ali u zadnjem sastanku naše p. jedinice zaključili smo da jedan od nas partijaca sa jednim drugom još u ovom tednu da ide i pronadje njihove blizne partizane preko kojih bi se uspostavilo vezu sa njihovim rukovodstvom.«¹³ Po prihodu borcev Prve istrske partizanske čete v Brkinsko četo decembra 1942 je bila obnovljena zveza tudi z drugimi istrskimi partizani. Iz poročila Anteja Cerovca 9. januarja 1943 zvemo: »Na 3. ovoga mjs. išli dvojica preko i odnesli su štampu, išli su u slovenski logor, veza će se moći održavati, a sada će ici drug Raspor sa još dvojicom drugova i oni će se sastat na ugovorenom mjestu.«¹⁴ Čez dva dni je Silvo Milenić-Lovro v svojem poročilu za okrožni komite KP Hrvatske za Hrvatsko Primorje s »sušaškega punkta« pisal, da je slovenski del Istre »aktivnejši, zlasti v vojaškem pogledu«, kar seveda ni bilo res; verjetno je mislil na Brkine, kar drži. Sklenili so, da bo Raspor odšel v štab Soškega odreda zagotoviti stalno zvezo, to pa se ni zgodilo. Kaže, da je Milenić preveč računal na pomoč slovenskih partizanov, ko je pisal: »Partizani Soškog odreda probijaju prema srednjoj Istri, a to će omogućiti mobilizaciju, ako se stvar dobro postavi u daljnjem radu. Slovenci (u Istri) imaju povoljan teren šuma, što nema o srednjoj i južnoj Istri, ali će moći borce slati gori i poduzimati akcije preko pruge, kako su to prije i sada radili.«¹⁵

Za slovensko Istro, ki je obsegala 7 takratnih občin s 53.265 prebivalci, večinoma slovenske narodnosti, je značilno, da v prvih letih osvobodilnega boja ni nastala nikakršna organizacijska mreža, da v njej do italijanske kapitulacije ni bilo nobene partizanske enote, da je bila omenjena partizanska skupina iz Brkinske čete julija 1942 edina parti-

zanska enota, ki je prišla vsaj za kratek čas v slovensko Istro. Ko so oktobra 1942 v Soškem odredu ustanovili Kraški bataljon, niso v njem niti ustanovili niti predvideli nobene istrske partizanske čete. Ker so tudi v hrvaški Istri leta 1942 postojanke narodnoosvobodilnega gibanja šele vzpostavljali, je imela Brkinska partizanska četa zveze s partizani v Gorskem kotarju, z istrskimi partizani pa šele od decembra 1942. Sistematično politično delo v slovenski Istri se je začelo šele v začetku leta 1943, potem ko je prva pokrajinska konferenca KP Slovenije za Primorsko začetek decembra 1942 določila slovensko Istro za samostojno okrožje. Najprej je organizacijske naloge opravljal okrožni zaupnik Vidko Hlaj-Zižič, od 11. aprila 1943 dalje okrožni komite KP Slovenije, od začetka maja pa tudi okrožni odbor OF za slovensko Istro. Potlej se je narodnoosvobodilno gibanje razvijalo nepretrgoma z večjimi vzponi in tudi padci; največja vzpona sta bila septembra 1943 in junija-julija 1944, največji padec pa oktobra 1943.¹⁶ Ni nikakršnih podatkov o tem, da bi okrožni komite KP Slovenije ali okrožni odbor OF za slovensko Istro imela kakšno zvezo s hrvaškimi organizacijami. Podatek Vidka Hlaja z dne 10. aprila, da bo v kratkem s pomočjo sekretarja okrožnega komiteja KP Slovenije za Ilirsko Bistrico (Brkini) dobil zvezo »s hrvaškim tereonom, ki meji na mojega«, je bil verjetno neuresničljiva želja. Čeprav so narodnoosvobodilne organizacije v slovensko-istrskem okrožju, zlasti v pregarskem rajonu, zajele tudi teren ob hrvaški Istri, ni nikakršnih podatkov o stikih in sodelovanju vse do kapitulacije Italije. Treba pa je tudi povedati, da sta na hrvaško Istro mejili dve slovenski parti-

zanski okrožji: brkinsko na vzhodu do železniške proge Divača-Pulj pri Rakitovcu in na zahodu slovensko-istrsko. Potemtakem je razumljivo, da je bilo stikov med slovenskim in hrvaškim osvobodilnim gibanjem več na vzhodni strani. Upoštevati je treba tudi to, da takrat v hrvaški Istri še ni bilo niti okrožnega komiteja KP Hrvatske za Buzet niti okrajnih komitejev ali okrajnih narodnoosvobodilnih odborov na tem območju; ti so nastali šele v pozni jeseni 1943; pokrajinski partijski organ za vso pokrajino, t. i. prvo partijsko rukovodstvo za Istru, ustanovljen marca 1943 v Karobji, je bil zelo oddaljen.¹⁷ Od avgusta 1943 dalje tudi slovenska Istra ni bila več samostojno okrožje, temveč združena z brkinskim.¹⁸

Bivanje hrvaških istrskih partizanov v preurejeni Brkinski četi je pustilo nekaj sledov tudi v takratnih pisnih virih – v poročilih okrožnega poverjenika Rudija Mahničar-Brkinca, ki je tesno sodeloval s četo. Brkinska četa je imela zvezo tudi s hrvaškimi partizani v Gorskem kotarju in Liki, kamor je februarja poslala približno 90 prostovoljcev iz Brkinov.¹⁹ Njeno široko dejavnost je prekinil sovražnikov udarec, ko je pri prebijanju iz tesnega obroča v Kozjanah 13. marca padlo 7 partizanov, med njimi tudi politkomisar Prve istrske partizanske čete Vivoda, ranjeni pa so bili skoraj vsi borci, med njimi tudi Dušan Jardas.²⁰ Ostanek Brkinske čete se je nato premaknil na Pivko, hrvaški partizani pa so se vrnili v Istro; z njimi tudi kurir Pepi Šuštar-Miha, ki je bil 16. aprila 1943 ranjen v zaselku Belaj pri Boljuni in je čez tri dni padel nedaleč od Boljuna.²¹ Vendar je zveza s hrvaškimi istrskimi partizani ostala še naprej in je bilo še nekaj obiskov istrskih

⁷ Josip Zidar-Jadran, *Pohod prve patrulje Brkinske čete v Istro junija 1942. leta in prve zveze Brkinov z Gabrovico in Trstom, Gabrovica v boju za svobodo, Koper 1977*, str. 98–101. Glej tudi: Slovenska Istra v boju za svobodo, Prispevki in gradivo za krajevno zgodovino, Koper 1976, str. 311–312 (v nadaljevanju: Slovenska Istra v boju za svobodo).

⁸ To so bili: Dušan Jardas iz Matulj, Vlado Juričič iz Pulja, Vence Matetič iz Kastva, Anton Raspor-Španjolac iz Klane in Avgust Vivoda-Arsen iz Velega Mluna.

⁹ To so bili: Dušan Jardas, Pepi Šuštar, Karel Lekšan, Ivan Furlan in Ivan Frol. (Prva istarska partizanska četa, str. 150).

¹⁰ Prva istarska partizanska četa, str. 63–67; I. Brozina, *Put Prve istarske brigade*, str. 21–25.

¹¹ Prva istarska partizanska četa, str. 126.

¹² Prav tam, str. 134.

¹³ Prav tam, str. 136.

¹⁴ Prav tam, str. 138.

¹⁵ Prav tam, str. 140.

¹⁶ Slovenska Istra v boju za svobodo, str. 297–343; Tone Ferenc, *Narodnoosvobodilni boj v Slovenski Istri leta 1943, Kratek pregled, Kronika, XXVI/1978*, 3. zvezek, str. 129–148 (v nadaljevanju: T. Ferenc, *NOB v Slovenski Istri leta 1943*).

¹⁷ Ljubo Drndić, *Oružje i sloboda Istre 1941–1943, Pula 1978*, (v nadaljevanju: Drndić, n. d.), str. 208.

¹⁸ T. Ferenc, *NOB v Slovenski Istri leta 1943*, str. 132; Tone Ferenc, *Kratek pregled razvoja KPS in OF v Slovenskem Primorju od decembra 1942 do septembra 1943*, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, I/1960, str. 1, str. 140–149 in 165–166.

¹⁹ Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, 5. knjiga, dok. 173 in 6. knjiga, dok. 38, Mahničevi poročili 18. februarja in 20. marca 1943.

²⁰ Maks Zadnik, *Istrski odred, Nova Gorica 1975*, str. 32 (v nadaljevanju: M. Zadnik, *Istrski odred*); Maks Zadnik, *Partizanske enote na Kozjanah, Kozjane, Partizanska vas v Brkinih, Ljubljana 1979*, str. 41–50.

²¹ Tone Ferenc, *Smrt partizanskega kurirja Pepija Šuštarja-Miha*, TV 15, 30. oktobra 1980.

partizanov v Brkinih; prišlo je tudi še nekaj novincev iz hrvaške Istre v Brkinsko četo, kar zvemo iz Mahničevih poročil.²²

Spomladi in poleti 1943 je imelo dobre zveze z istrskimi partizani brkinsko okrožje. V zgodovinskih virih so podatki, da so imeli stike z okrožnim odborom OF Brkini Anton Raspor, Josip Matas, Ljubo Drndić in Silvo Milenić. O teh zvezah je nekajkrat poročal Milenić okrožnemu komiteju KP Hrvatske za Hrvatsko Primorje. Maja je npr. pisal, da so si glede Slovencev postavili nalogo: »čim tješnje veze i zajedničku saradnju, kako s političke, tako i s vojničke strane po svim pitanjima«.²³ Ljubo Drndić pa se je npr. sredi maja zavzemal za to, da vseh istrskih prostovoljcev ne bi več pošiljali čez staro mejo v Gorski kotar, Hrvatsko Primorje ali Liko, temveč bi skupaj s Slovenci, ki imajo ugodnejši teren, ustvarili odrede. Zavzemal se je tudi za vzpostavljanje zvez od zgoraj in celo za ustanovitev skupnega vodstva narodnoosvobodilnega gibanja za vso Julijsko krajino. Hrvaški istrski aktivisti so prek dveh slovenskih aktivistov z Reke (Marije Kirn-Orane in Silva Gržina-Matija) tisto pomlad vzpostavili zvezo tudi z okrožnim komitejem KP Slovenije za Trst, za kar zvemo iz Drndićevih spominov. Ni nikakršnih podatkov, da bi prišlo do sestanka privremenega partijskega rukovodstva za Istro z okrožnim komitejem KP Slovenije za slovensko Istro, za kar so se zavzeli na sestanku omenjenega partijskega vodstva v Marečičih 26. julija 1943.²⁴

Iz labinskega premogovnika v hrvaški Istri je že decembra 1942. odšlo v partizane nekaj desetini slovenskih rudarjev, velika večina v slovenske partizanske enote v osrednji Primorski, vendar brez trdnje zveze z labinsko osvobodilno organizacijo. Nekaj jih je od tam odšlo tudi med hrvaške partizane na Učki.²⁵ Medtem ko je poleti 1943. odšlo iz hrvaške Istre v partizane več kot sto ljudi,²⁶ so iz slovenske Istre odšli v partizane le posamezniki.²⁷

Večina do sedaj opisanih stikov in sodelovanja sodi v čas, ko so slovenske in hrvaške brigade in odredi tesno sodelovali v večmesečnih operacijah in dosegli sijajne uspehe. Na najbolj zahodnem koncu tega hrvaško-slovenskega sodelovanja v Istri so se razmere bistveno spremenile šele po kapitulaciji Italije, ko je prišlo do splošne ljudske vstaje. Razorožitev italijanske vojske, nastanek razsežnega svobodnega partizanskega ozemlja, množičen odhod velikega števila ljudi v partizane in ustanovitev mnogih no-

vih enot – odredov in brigad, ustanovitev novih organov, kot npr. pokrajinskega narodnoosvobodilnega odbora za Istro v Buzetu in Narodnoosvobodilnega sveta za primorsko Slovenijo na Vogrskem, razmah ljudske oblasti, priključitev Istre in Slovenskega primorja k novi Jugoslaviji itd. so, na kratko povedano, najizrazitejši kazalci posebnih razmer, ki jih lahko samo za ti dve pokrajini označimo za splošno ljudsko vstajo.²⁸

Takšne razmere so že same po sebi zahtevale tesnejše stike in sodelovanje hrvaškega in slovenskega narodnoosvobodilnega gibanja. Iz prej naštetih razlogov se je sodelovanje najprej bolj uveljavilo v vzhodnem delu, tj. na meji Brkinov. Pri Obrovu je Narodna zaščita razorožila 1. hitro divizijo Eugenio di Savoia in odvažala vojaški material tudi v hrvaško Istro. Nato sta sekretar okrožnega komiteja KP Slovenije Brkini – slovenska Istra Franc Segulin-Boro Kladivar in član okrožnega komiteja KP Hrvatske za Hrvatsko primorje Silvo Milenić-Lovro 15. septembra ustanovila Hrvatsko-slovenski odred za Istro in v njegov štab imenovala enako število ljudi iz obeh delov Istre (za komandanta Viktorja Dobrilo, za njegovega namestnika Ivana Motika, za politkomisarja Milenića, za njegovega namestnika Segulina, za operativnega oficirja Josipa Matića-Andrića in Franja Juriševića).²⁹ Če so odred res ustanovili – nekateri udeleženci narodnoosvobodilnega boja namreč to zanikajo³⁰ – je to bila prva skupna slovensko-hrvaška partizanska enota v Istri. Do podobnega sodelovanja na vojaškem področju je čez nekaj dni prišlo tudi na drugem koncu, na jugu slovenske Istre. Člana okrožnega komiteja KP Slovenije Ivana Čaha-Iskro je 20. septembra poklical v Buzet Antun Cerovac. Povedal mu je, da so dobili nalogo, naj se povežejo z istrskimi Hrvati in Slovenci. Zato so v Movražu ustanovili 4. bataljon 1. istrske brigade, v katerega naj bi se vključili tudi Slovenci.³¹ Torej so v hrvaški Istri še pred prihodom operativnega štaba za Istro v Pazin (23. septembra 1943) in njegovim poveljem za ustanovitev istrskih brigad (24. septembra 1943) snovali brigado. Po Cahovem poročilu naj bi to bila 1. istrska brigada, vendar so 25. septembra 1943 pri Sv. Martinu pri Buzetu ustanovili 2. istrsko brigado.³² Iz spominskega gradiva povzemamo podatke, da so se ji pridružili tudi mnogi Slovenci iz notranjosti slovenske Istre, zlasti iz loparskega okraja (npr. 16 iz Kubeda); spominski

viri poročajo, da je bil štab bataljona te brigade nastanjen v Loparju in Gračišču.³³ Na željo okrožnega komiteja KP Slovenije Brkini – slovenska Istra so iz 2. istrske brigade poslali svoj 1. bataljon v akcijo za osvoboditev jetnikov iz koprskih zaporov. Od tam jih je namreč nemški okupator že začel odvažati po morju v tržaške zapore. Bataljon je v dveh kolonah 26. zvečer in 27. zjutraj prispel pred mesto, nato vdrl vanj, osvobodil več kot 200 političnih jetnikov, odnesel iz skladišč precej raznega blaga za potrebe partizanske vojske in odpeljal nekaj zagrizenih fašistov v Buzet. Bataljon je ob osvoboditvi Kopra naslovil na njegovem prebivalstvu poseben proglas v hrvaškem in italijanskem jeziku. Nato je ostal na položajih pri Kopru še tri dni in se 29. in 30. septembra krčevito bojeval z nemško vojsko, ki je po izkrcanju v Kopru odpravljal bataljon od mesta.³⁴

Večino prostovoljcev in mobilizirancev iz slovenske Istre so vključili v slovensko Istrsko brigado, ki so jo ustanovili 28. septembra pri Dekanih. Kaže, da jo je ukazal ustanoviti osebno komandant Glavnega štaba NOV in PO Slovenije Franc Rozman-Stane, ko se je v drugi polovici septembra pripeljal v slovensko Istro, obiskal položaje slovenskih in hrvaških partizanskih enot okoli Kopra in bil 25. septembra menda celo v Pazinu.³⁵

To tesno hrvaško-slovensko sodelovanje v Istri je pretrgala huda nemška ofenziva, ki je zajela južni del Slovenskega primorja in Istro od 2. do 12. oktobra 1943 in prizadejala hude udarce slovenski in hrvaški partizan-

ski vojski, političnim organizacijam narodnoosvobodilnega gibanja in tudi civilnemu prebivalstvu.³⁶ Takrat sta se štaba slovenske Istre in Tržaške brigade za nekaj dni umaknila v hrvaško Istro. Sodelovanje je bilo pretrgano dalj časa, kot bi lahko pričakovali. V slovenski Istri se je organizacija narodnoosvobodilnega gibanja obnavljala razmeroma počasi in šele 6. novembra so ustanovili podokrožni komite KP Slovenije in podokrožni odbor OF za slovensko Istro, 19. in 20. decembra pa po treh mesecih in pol obnovili okrožni komite KP Slovenije in okrožni odbor OF za slovensko Istro.³⁷ Oba sta delovala do avgusta 1944, ko so okrožje združili z brkinskim in pivškim v južnoprimorsko okrožje. Ves ta čas je bil temeljna vojaška enota Istrski odred, ki je deloval v omenjenih treh okrožjih in je bil le z manjšim delom (najprej s 3. in nato s 1. bataljonom) navzoč v slovenski Istri, pa še to le občasno.³⁸

Koliko je bilo neposrednih stikov in sodelovanja med sosednjimi okraji slovenske in hrvaške Istre, iz sodobnih pisnih virov ni mogoče ugotoviti. Med okrožnim odborom OF slovenska Istra in okrožnim narodnoosvobodilnim odborom Buzet so vzpostavili zvezo šele februarja 1944, in sicer po prizadevanju slednjega. Dve vprašanji sta takrat vznemirjali eno ali drugo stran ali kar obe. Okrožni odbor OF za slovensko Istro je omenil, da si hrvaški partizanski poveljniki lastijo prednost pri vojaških posegih v slovenski Istri, ne da bi poznali tamkajšnje razmere in ne da bi pri tem obveščali slovenske

²² Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, 6. knjiga, dok. 38, Mahničovo poročilo 30. marca 1943.

²³ Istarski mozaik (1968) 1–3; Petar Strčić, NOP u Istri svibnja 1943. godine, Mileničovo poročilo 10. maja 1943, str. 117–122 in 11. maja 1943, str. 122–127.

²⁴ Drndić, n. d., str. 265–271.

²⁵ Tone Ferenc, Slovenci in narodnoosvobodilno gibanje na Labinščini v Istri, Borec, str. 3–16.

²⁶ Drndić, n. d., str. 272 in dalje.

²⁷ T. Ferenc, NOB v Slovenski Istri leta 1943, str. 132.

²⁸ Tone Ferenc, Kapitulacija Italije in narodnoosvobodilna borba v Sloveniji jeseni 1943, Maribor 1967 (v nadaljevanju: T. Ferenc, Kapitulacija Italije in NOB), str. 152–177; Drndić, n. d., str. 310–346.

²⁹ Zgodovinski arhiv CK ZKS Ljubljana, Poročilo štaba Hrvatskega-slovenskega odreda za Istro 15. septembra 1943, Poročilo okrožnega komiteja KP Slovenije Brkini – Slovenska Istra 16. septembra 1943. Tudi: Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov, VI, Borbe v Sloveniji, 7. knjiga, dok. 67 (v nadaljevanju: Zbornik dokumentov NOV, VI).

³⁰ Lojze Maslo, ustna izjava avtorju.

³¹ Arhiv Instituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani (v nadaljevanju: A IZDG), fasc. 532, Poročilo okrožnega komiteja KP Slovenije Brkini-Slovenska Istra (I. Caha) 23. septembra 1943.

Ta dogodek omenja tudi Cah v svojih spominih na »kapitulacijo Italije in splošno ljudsko vstajo«, ki jih hrani Pokrajinski arhiv Koper, vendar datira sestanek za nekaj dni bolj zgodaj, na 16. september; sodim, da tri dni starejše poročilo vendarle navaja pravi datum. (Slovenska Istra v boju za svobodo, str. 351.)

³² Božo Jakovljevič, 2. istarska brigada, Rijeka 1978 (v nadaljevanju: B. Jakovljevič, 2. istarska brigada).

³³ Slovenska Istra v boju za svobodo, str. 351.

³⁴ T. Ferenc, NOB v Slovenski Istri 1943, str. 134–136; Slovenska Istra v boju za svobodo, str. 352–358; B. Jakovljevič, 2. istarska brigada, str. 12–15.

³⁵ T. Ferenc, Kapitulacija Italije in NOB, str. 234–236 in 265–266.

³⁶ Prav tam, str. 395–406.

³⁷ Slovenska Istra v boju za svobodo, str. 369–382.

³⁸ M. Zadnik, Istrski odred, str. 125 in dalje.

politične organizacije ali se posvetovali z njimi, če ne bi že spraševali za poprejšnje soglasje. Sodil je tudi, da so se hrvaški istrski borci in poveljniki večkrat neprimerno vedli do prebivalstva.³⁹ O tem nesporazumu je govorilo tudi poročilo okrožnega odbora OF za slovensko Istro pokrajinskemu odboru OF za Slovensko primorje 10. februarja 1944: »Omenili bi čudno zadržanje hrvatskih edinic NOV, ki prihajajo na ozemlje našega okrožja. Ob prihodu namreč ne iščejo stika z našimi terenskimi organizacijami, brez sodelovanja z nami in brez znanja terena delajo akcije, ki so nam večkrat škodljive, kakor koristne. Po vaseh se vedejo precej oblastno in izjavljajo, da je vsa Istra hrvatska in da se njih ne tiče naša organizacija, da smejo delati na našem terenu, kar hočejo itd.«⁴⁰

Ko je govoril o škodljivosti akcij, je poročevalec mislil na neuspešen napad hrvaških istrskih partizanov na karabinjersko postajo Šmarje 29. januarja 1944. Z njo se je namreč okrožni odbor OF za slovensko Istro že dogovoril, da se bo vdala z orožjem vred, po neuspelem napadu pa se je z orožjem vred zatekla pod varuštvom nemškega okupatorja.⁴¹ Ker nihče ne omenja drugih »škodljivih« akcij, ne vem, zakaj je poročevalec uporabil množino.

Na to poročilo je pokrajinski odbor OF za Slovensko primorje odgovoril edino pravilno: »Vaši odnosi do hrvatskih partizanov morajo biti čimbolj bratski in prisrčni. Navežite z njimi stike in organizirajte skupne mitinge. Pobjajte vsak pojav nerazpoloženja s strani ljudstva proti Hrvatom. Današnja narodnoosvobodilna borba narodov Jugoslavije je ustvarila povsod resnično bratstvo med narodi Jugoslavije, zato so taki pojavi pri vas nerazumljivi. Navežite stike s hrvatsko organizacijo, ki naj tudi s svoje strani stori vse, da bodo odnosi res bratski.«⁴²

Še prej, kot je bilo to pismo napisano, sta se že sestala sekretarja okrožnega odbora OF za slovensko Istro Milan Guček-Javor in zastopnik pokrajinskega komiteja KP Hrvatske Andrija Babić. Ta sestanek je bil 10. februarja na Maliji in o njem je okrožni odbor OF za slovensko Istro poročal še isti dan pokrajinskemu odboru OF:

»Na povabilo zastopnikov bratske hrvatske organizacije smo se sestali na dveh sestankih vsled določitve organizacijskih mej med obema organizacijama Osvobodilnih front. Ta meja teče približno takole: od morja pod piranskimi solinami je reka Dragonja do pod vasi Topolovec, nato obrne ju-

govzhodno do vasi Pregarje, od tam na vzhod do nad Sterpeta pred Buzetom in nato v smeri proti Vodican. V krajih, ki leže severno od te črte in med reko Dragonjo, je prebivalstvo samo slovenske narodnosti, v nekaj obalnih vaseh pa v veliki večini, ostre meje ni mogoče določiti.«⁴³

To je tudi edini podatek v Gučkovih spominih in v že večkrat navedeni knjigi Slovenska Istra v boju za svobodo o stikih in sodelovanju s hrvaškim osvobodilnim gibanjem v Istri. Meja, ki sta jo določila Guček in Babić in ki naj bi razmejevala delo slovenske in hrvaške narodnoosvobodilne organizacije v Istri, je bila precej podobna današnji meji med socialističnima republikama Slovenijo in Hrvatsko.

Z Gučkovim in Babićevo razmejitvijo še ni bilo konec nesporazumov. Do novega nesporazuma je prišlo, ko so hrvaške partizanske enote začele mobilizirati v hrvaško narodnoosvobodilno vojsko tudi v slovenski Istri. O tem je okrožni odbor OF za slovensko Istro poročal pokrajinskemu odboru OF za Slovensko primorje 15. aprila 1944:

»Pred časom smo Vam poročali o dosegi organizacijsko-teritorialne razmejitve med hrvatsko in našo organizacijo, ki smo jo določili z njihovimi pooblaščenici. Sedaj pa dobivamo skupaj dnevna poročila z obmejnege ozemlja o prekrških hrvaških čet in terenskih organizacij proti upoštevanju kompetenc naše terenske in vojaške organizacije. Tako so pred časom Hrvatje vršili mobilizacijo za svoje edinice tudi po naših krajih, kar je vzbudilo pri slovenskem prebivalstvu odpor, češ, mi gremo v slovensko vojsko. Prebivalstvo je tudi čakalo mobilizacijo z naše strani, o čemer je bilo obveščeno. Hrvatske čete pa tega niso upoštevale in so naše ljudi nasilno jemale z domov, jih zvezali in pretepali, grozili s streljanjem in jim razbijali vrata in okna.«⁴⁴

Okrožni odbor OF je še zapisal, da je poslal na prizadeti teren svojega člana, ki bo posamezne primere raziskal in zbral podatke, »nakar bomo uvedli primerno postopanje«. V dosegljivem arhivskem gradivu nimamo niti poročila tega člana niti podatkov o »postopanju«. Na drugi strani pa se je približno v istem času okrožni narodnoosvobodilni odbor Buzet pritoževal okrožnemu odboru OF Brkini, da člani nižjih odborov iz Brkinov prihajajo v sosednje istrske kraje in pripovedujejo, da v Sloveniji ni mobilizacije – kar seveda ni bilo res! – in da prosto nosijo živež v Trst in Koper. To je zbujalo nezado-

voljstvo v Istri, kjer so mobilizirali zelo dosledno in kjer ni bilo dovoljeno trgovati z mesti, v katerih so bile okupatorjeve ali fašistične posadke. »A još k tome ti članovi Vaših odbora nagovarajo narod da traži priključak Slovenskoj Istri iako je to čisto hrvatski element. Molimo naslov, da (to) spriječi pošto to nije nikako u skladu sa NOP.«⁴⁵

Ti nesporazumi niso nič posebnega, le da so jih odpravljali prepočasi. Z vso zanesljivostjo lahko trdimo, da sta obe strani, še posebej pa slovenska, storili premalo za pogo-
stejše stike. To poudarjam zato, ker se iz gradiva, ki nam je na voljo, vidi, da si je hrvaška stran vendarle bolj prizadevala, da bi prišlo do skupnih sestankov. Tako je npr. oblastni komite KP Hrvatske za Istro 20. aprila prek okrožnega komiteja KP Slovenije za Trst prosil oblastni komite KP Slovenije za Slovensko primorje za sodelovanje. Ta mu je odgovoril: »S svoje strani bomo storili vse, da bo prišlo na terenu do najboljšega sodelovanja med vašimi in našimi organizacijami. V tem smislu smo pisali okrožnim komitetom v Brkinih, v Slovenski Istri in v Trstu. Z veseljem pristajamo tudi na sestanek med vami in nami, ki ga smatrate za potrebnega zaradi boljšega sodelovanja naših organizacij na terenu. Za zvezo z nami morete uporabiti OK Buzet oziroma Brkini.«⁴⁶ Večje hrvaško prizadevanje se vidi tudi iz pisma okrožnega komiteja Buzet, ki pravi, da se je že večkrat pismeno pogovarjal za sestanek, vendar mu ni uspelo, čeprav je vsakokrat čakal na zastopnike okrožnega komiteja KP Slovenije za slovensko Istro. Ponovno je

prosil za sestanek.⁴⁷ Do njega je končno res prišlo, vendar v manjšem obsegu. Za to zve-
mo iz pisma člana okrožnega odbora OF in okrožnega komiteja KP Slovenije za slovensko Istro Ivana Pustiška-Imka predsedniku okrožnega odbora OF Albinu Godini in članu Janezu Deklevi-Mihi 26. junija:

»Čudim se, da vaju ni bilo na sestanku z OK Buzet.

Bilo je zelo važno in ste mnogo zamudili. Podrobno poročilo pošljem. Materiala je pa toliko, da bo treba osebno govoriti. Hrvati so organizacijsko za nami, linijsko pa trdnjši in vse, kar imajo, je res *borbeno* in funkcio-
nira.

Potrebna koordinacija dosežena!«⁴⁸

Na ta sestanek bi namreč morali odpotovati tajnik Godina in člana Guček in Dekleva, vendar je odšel Pustišek, verjetno sam, čeprav bi naj po spremenjenem sklepu šli tudi dve članici (Ivica Avžlahar-Anka in Ksenija).⁴⁹ Nimamo podatkov o vsebini sestanka, kajti nismo našli omenjenega Pustiškovega podrobnega poročila. Tisti čas si je tudi oblastni narodnoosvobodilni odbor za Istro prizadeval za skupni sestanek. Ko je po prejšnjem pismenem sporazumu z okrožnim odborom OF za slovensko Istro 31. maja poslal svojega referenta za socialno varstvo Antona Mihca na delo v slovensko Istro (na Mihčevo željo),⁵⁰ je predlagal, naj bi se čimprej sestali. »Ovaj sastanak bi trebao da se održi što prije, jer ima dosta pitanja, koja bi trebali zajednički riješiti.«⁵¹ Potem ko je okrožni narodnoosvobodilni odbor za Istro mesec dni zaman čakal na odgovor, je ponovno pisal 2.

³⁹ Slovenska Istra v boju za svobodo, str. 429.

⁴⁰ A IZDG, fasc. 542/VI, Poročilo okrožnega odbora OF za Slovensko Istro 10. februarja 1944.

⁴¹ Slovenska Istra v boju za svobodo, str. 429; Milan Guček, Čakaj prihodnje pomladi, Koper 1959, str. 196.

⁴² A IZDG, fasc. 542/VI, Pismo pokrajinskega odbora OF za Slovensko Primorje 23. februarja 1944.

⁴³ A IZDG, fasc. 542/VI, Poročilo okrožnega odbora OF za Slovenski Istro 10. februarja 1944; Milan Guček, Čakaj prihodnje pomladi, Koper 1959, str. 197–200; Slovenska Istra v boju za svobodo, str. 430.

⁴⁴ A IZDG, fasc. 542, Poročilo okrožnega odbora OF za Slovensko Istro 15. aprila 1943; Slovenska Istra v boju za svobodo, str. 429.

⁴⁵ A IZDG, fasc. 636/II, Pismo oblastnega narodnoosvobodilnega odbora Buzet 20. aprila 1944.

Iz zapisnika seje oblastnega narodnoosvobodilnega odbora za Istro 21. do 23. aprila 1944 se vidi, da se je ta aprila 1944 ukvarjal s tem vprašanjem. V njem beremo tole: »*Kotar Buzet*: (111) Sela koja granice sa slovenskim okrugom traže da pripadnu slovenskom rajonu i ako su izrazito hrvatska. Razlog je taj što neki »terenci« (Boris idr.) – Slovenci – nagovaraju narod da se izjavi za slovenski okrug pošto u tom okrugu neće biti mobilizirani – i da se kod njih ne sprovodi blokada gradova. Osim toga govore u koliko bi ostali van njihova okruga da im se neće dozvoliti put u Kopar i Trst.« (Muzej narodne revolucije Istre, kut. obl. NOO za Istru 97/1944)

⁴⁶ Zgodovinski arhiv Centralnega komiteja ZK Slovenije, št. 4561, Pismo oblastnega komiteja KP Slovenije za Slovensko primorje, 9. maja 1944.

Za sestanek s Slovenci se je 12. aprila zavzel tudi oblastni narodnoosvobodilni odbor za Istro, in sicer v pismu »oblastnemu narodnoosvobodilnemu odboru za Slovensko primorje in Istro«, ki pa ga – kot vemo, ni bilo. Potrebno po sestanku je utemeljil takole: »Pošto svakodnevno iskrsavaju razna pitanja i razni problemi, koje trebamo zajednički riješiti, molimo vas, da nas obavjestite kada i gdje bi se naši delegati mogli sastati s vašima da bi se na tom sastanku mogla pretrasti sva takova pitanja radi međusobne saradnje. Držimo da i vi uvidjate, da je tijesna suradnja između vas i nas neophodno potrebna, pa smatramo, da bi bilo potrebno, da se predloženi sastanak delegata što prije održi.« (Muzej narodne revolucije Istre, kut. obl. NOO za Istru 53/1944.)

⁴⁷ A IZDG, fasc. 636/II, Pismo Okrožnega komiteja KP Hrvatske Buzet, nedatirano.

⁴⁸ A IZDG, fasc. 636/II, Pustiškovo pismo 26. junija 1944.

⁴⁹ A IZDG, fasc. 634, Pismi okrožnega odbora OF za slovensko Istro 20. in 24. junija 1943.

julija za sestanek. Menil je, »da je neophodno potrebno, da se mnoga zajednička pitanja što prije riješe i da se u vezi sa pretstojećim događajima dogovorimo o budućem zajedničkom radu«. Predlagal je, naj bi bil sestanek nekje na meji, morda okrog Pregarja.⁵² Končno je okrožni odbor OF za slovensko Istro 12. julija odgovoril, da je pripravljen sestati se v torek 25. julija ob 13. uri v vasi Trsek.⁵³ Glede na gotovo zapoznelo dogovarjanje na pisma organov narodnoosvobodilnega gibanja iz hrvaške Istre je treba tudi omeniti urgenco propagandnega oddelka okrožnega narodnoosvobodilnega odbora za Istro (tehnike Pobjeda) iz julija 1944, ki je pošiljal tisk tudi v slovensko istrsko okrožje, vendar ni dobil za to nikakršnega potrdila.⁵⁴

Sestanka s predstavniki oblastnega narodnoosvobodilnega odbora za Istro 25. julija se je udeležila Ivica Avžlahar-Ančka in je o njegovi vsebini kratko poročala na prvi seji okrožnega odbora OF za južno Primorsko, kar zremo iz sejnega zapisnika⁵⁵ in iz pisma, ki ga je okrožni odbor OF 5. avgusta poslal oblastnemu komiteju KP Slovenije za Slovensko primorje. Avžlaharjeva je pisala, da so želje hrvaških tovarišev tele:

»1. Tesna povezanost z italijansko vojsko, ako operira na našem ozemlju. Ker okupator ima prehod v Hrvatsko Istro edinole čez Slovensko Istro, godile so se v tem primeru velike napake. S tesnim sodelovanjem bi pa neštevilo nezgod preprečili s tem, da obveščevalna služba bi jih takoj obvestila o prihodu okupatorjevih trup.

2. Želijo podatkov o delovanju organizacij v Trstu med Slovenci in Italijani.

3. Oblastni komitet Hrvatske Istre želi imeti sestanek z Oblastnim Komitetom Slovenskega Primorja.

4. Okrožni Komitet pa vsaj enkrat na mesec z Okrožnim Komitetom Južne Primorske.

5. Da bi imeli bolj točen pregled v naše delo, naprošajo (za) vsako našo okrožnico.⁵⁶

O svojem pogovoru s tajnikom oblastnega narodnoosvobodilnega odbora za Istro Antejem Cerovcem je Avžlaharjeva 18. avgusta napisala tudi posebno poročilo za pokrajinski odbor OF za Slovensko primorje. Iz njega povzemamo, da sta se pogovarjala o odnosu do Italijanov, ki so jim omogočili vso enakopravnost v vojski in na terenu, pa tudi o prihodnji pripadnosti istrskih obalnih mest, še posebno zato, ker so menili, da se

bodo zahodni zavezniki kmalu izkrcali na istrski obali. Oblastni narodnoosvobodilni odbor za Istro se je zato zavzemal za čimprejšnji sestanek z vodstvom narodnoosvobodilnega gibanja za Slovensko primorje in mu že svoj čas poslal vabilo za pogovor, do katerega pa še ni prišlo. Oblastni narodnoosvobodilni odbor za Istro je tudi predlagal, naj bi se okrožni odbor OF za južno Primorsko mesečno sestajal z narodnoosvobodilnimi odbori, ki mejijo na Slovenijo. To bi bilo potrebno za organiziranje močne obveščevalne službe, gospodarske izmenjave, enotnosti politične organizacije v obmejnih vaseh in končno tudi zaradi medsebojne vojaške pomoči. Prosil je tudi za volilno propagandno in tehnično gradivo, »ker je v Hrvatski Istri veliko zanimanje za naše volitve«. Na koncu pogovora se je tajnik Cerovac pritožil, »da je z naše strani premajhno zanimanje za sodelovanje z njimi, da je postavljen med nami pravi 'kineski zid', kot da se ne borimo za ene in iste cilje«.⁵⁷

Dne 11. avgusta je tudi tajnik oblastnega narodnoosvobodilnega odbora za Istro Cerovac pisal pokrajinskemu odboru OF za Slovensko primorje, da je že 12. aprila prosil za sestanek med delegati obeh organov. Ker pa ni dobil nikakršnega odgovora, so poiskali zvezo z okrožnim odborom OF za slovensko Istro in na sestanku z njegovimi predstavniki ugotovili, da bi bil koristen sestanek tudi med predstavniki obeh pokrajinskih organov. Zato je Cerovac ponovno prosil za sestanek. Vendar kaže, da je Cerovčevo pismo ostalo v okrožnem odboru OF za južno Primorsko, kajti njegov član Alfonz Grmek-Izidor je nanj napisal opombo, da je prišlo šele 2. septembra, že po Stanovnikovem odhodu na predsedstvo SNOS, in da bo o nadaljnjem poročal pokrajinski odbor OF.⁵⁸

Pokrajinski odbor OF je že po prejemu zapisnika seje okrožnega odbora OF za južno Primorsko napisal pismo oblastnemu narodnoosvobodilnemu odboru za Istro in ga 23. avgusta poslal svojemu članu Janezu Stanovniku, da bi ga posredoval naslovljencu. Kaže, da kopije tega pisma v slovenskih arhivih ni in bo treba iskati izvirnik v hrvatskih arhivih. Pooblastil je tudi Stanovnika, naj vzpostavi stik z oblastnim narodnoosvobodilnim odborom za Istro in z njim uredi vsa neresena vprašanja.⁵⁹ Ko pa je dobil še posebno poročilo Avžlaharjeve, je pokrajinski odbor OF za Slovensko primorje 24. avgusta ponovno pisal Stanovniku za sestanek

z oblastnim narodnoosvobodilnim odborom za Istro in mu tudi pojasnil svoj odnos do Italijanov ter mu svetoval, naj »usmeri razgovor v obravnavanje konkretnih težav, ki nastajajo zaradi mejaštva«. »Interesirani smo seveda na čimvečjem sodelovanju in tudi na takih zunanjih izrazih bratstva, kakor je bila npr. udeležba naših delegatk na zborovanju hrvaške AFŽ v Istri.«⁶⁰ Vendar Stanovnik v nobenem od treh poročil, ki jih je v prvih desetih dneh poslal iz južne Primorske, ni omenil, kako je opravil to nalogo.

Kaže, da res ni bilo pomembnejših stikov med pokrajinskima vodstvom narodnoosvobodilnega gibanja za Slovensko primorje in hrvatsko Istro. Ko sem o tem povprašal nekdanjega sekretarja pokrajinskega oziroma oblastnega komiteja KP Slovenije za Slovensko primorje Branka Babiča-Vlada (na tem položaju je bil skupno 20 mesecev), mi je odgovoril: »Nekih posebnih stikov s hrvaškimi tovariši med vojno nisem imel, vsaj ne tako pomembnih, da bi Vašemu spisu res nekaj tehnega doprinesli. In se celo ti, kolikor so bili, so bili večinoma posredni.«⁶¹

V slovenski Istri so bile tisti čas volitve krajevnih narodnoosvobodilnih odborov in je bilo tam več okrožnih aktivistov OF in tudi instruktorjev pokrajinskih odborov OF. Med njimi je bil tudi član okrožnega odbora OF Alfonz Grmek-Izidor, ki si je 12. septembra skromno zapisal podatke, da je bil na razgovoru s članom oblastnega narodnoosvobodilnega odbora za Istro in da so imeli

drugi dan »razgovor s Hrvati glede bele garde«.⁶² Ko so se aktivisti OF vrnili iz Istre na sedež okrožnih organov v Brkinih, so pripovedovali, da odnosi med Slovenci in Hrvati v Istri niso takšni, kot bi morali biti.⁶³ Menili so: »Čisto gotovo, da so temu vzrok pomanjkljivosti našega dela in seveda tudi njihovega ter koordiniranje dela enih in drugih.« Naročili so članicam okrožnega odbora OF za južno Primorsko Ivici Avžlahar-Ančki in Anici Božić-Urški, naj pri svojem nadaljnjem delu uredita tudi to zadevo.⁶⁴

V Istri so se medtem zaradi prihoda novih nemških enot (med njimi 237. nemške posadkovne divizije s štabom v Pazinu), vzpostavitev novih postojank in dveh hudih ofenzivnih operacij s požiganjem hiš in celo vasi, iz katerih se je del aktivistov in prebivalcev umaknil v hrvatsko Istro, in umika 1. bataljona Istrskega odreda iz Istre itd. vojaške in politične razmere zelo poslabšale.⁶⁵ Zato so bili stiki med predstavniki narodnoosvobodilnega gibanja obeh narodov v Istri redkejši, kajti dokumenti iz tistega časa omenjajo le en sam pogovor, in sicer člana okrožnega odbora OF za južno Primorsko Kristijana Kozloviča-Stefana s članom oblastnega narodnoosvobodilnega odbora za Istro, ki mu je tudi obljubil pošiljanje italijanskega tiska.⁶⁶

Po veliki nemški ofenzivi oktobra 1943, ko je slovenska Istra postala operativno območje 7. (in ne 9.) korpusa NOV in PO Jugoslavije, je moralo poteči celo nekaj mesecev, da so vzpostavili redno zvezo med večjimi

⁵⁰ Učitelj in kapetan Anton Mihec (roj. 1899) je bil doma iz Kubeda. Bil je udeleženec odpora v Karlovcu 1941, nato partizan v 8. kordunski diviziji, potem ga je predsedstvo ZAVNOH poslalo v Istro. Delal je v gospodarskem odseku oblastnega narodnoosvobodilnega odbora za Istro, vendar je želel priti v Slovenijo. Postal je tajnik okrožne volilne komisije in vodil volitve krajevnih narodnoosvobodilnih odborov v slovenski Istri. Nato je postal član okrožnega odbora OF in okrožnega narodnoosvobodilnega odbora za južno Primorsko ter poverjenik za notranje zadeve in dopisnik podružnice Tanjug, dokler ni v pozni jeseni 1944 sovražnik odkril njegove točke v Brkinih in ga ujel. (Mihčevi pismi 15. aprila in 14. junija 1944; Pismi okrožnega odbora OF za slovensko Istro 1. maja 1944, arhiv IZDG, fasc. 636/II.)

⁵¹ A IZDG, fasc. 636/II, Pismo oblastnega narodnoosvobodilnega odbora za Istro 31. maja 1944.

⁵² A IZDG, fasc. 636/II, Pismo oblastnega narodnoosvobodilnega odbora za Istro 2. julija 1944.

⁵³ A IZDG, fasc. 636/II, Pismo okrožnega odbora OF za slovensko Istro 12. julija 1944.

⁵⁴ V opombah 51–53 navedeni dopisi so tudi v Muzeju narodne revolucije Istre, skatla oblastnega narodnoosvobodilnega odbora za Istro 133/1944. Nanje me je opozoril in mi priskrbel kopije kustos Muzeja narodne revolucije Istre v Pulju Davor Mandić in se mu za to lepo zahvaljujem.

⁵⁵ A IZDG, fasc. 636/II, Pismo propagandnega oddelka oblastnega narodnoosvobodilnega odbora za Istro julija 1944.

⁵⁶ A IZDG, fasc. 638/I, Zapisnik 1. seje okrožnega odbora OF za južno Primorsko 3. avgusta 1944.

⁵⁷ A IZDG, fasc. 533/VI, Pismo okrožnega odbora OF za južno Primorsko 5. avgusta 1944.

⁵⁸ A IZDG, fasc. 533/VI, Poročilo Ivce Avžlahar-Ančke 18. avgusta 1944.

⁵⁹ Muzej narodne revolucije za Istru, Pula, kut. obl. NOO za Istru 184/1944. Kopijo tega dokumenta mi je posredoval Davor Mandić.

⁶⁰ A IZDG, fasc. 541/I, Pismo pokrajinskega odbora OF za Slovensko primorje Janezu Stanovniku 23. avgusta 1944, št. 652/44.

⁶¹ A IZDG, fasc. 541/I, Pismo pokrajinskega odbora OF za Slovensko primorje Janezu Stanovniku 24. avgusta 1944, št. 671/44.

⁶² Branko Babič, Pismo avtorju 12. maja 1982.

⁶³ Slovenska Istra v boju za svobodo, Fotokopija dnevniških zapiskov, str. 572.

⁶⁴ »Po razgovorih, ki sem jih imel s tovariši, ki so bili v Istri, bo trditve tov. Groblerja glede odnosov med Hrvati in Slovenci kar držala.« (Arhiv IZDG, fasc. 533/VI, Poročilo Albina Dujca 11. novembra 1944.)

⁶⁵ Prav tam.

⁶⁶ »V Istri je (delo) vsled teh razmer silno težko in pomanjkljivo. Okrožni funkcionarji se kot ilegalci ne morejo kretati, zlasti to velja za moške. Na delu imam tam sedaj le par tovarišic, kar je pa za kontrolirati in nuditi zadostno pomoč okrajnim aktivistom absolutno premalo.« (Arhiv IZDG, fasc. 533/VI, Poročilo okrožnega komiteja KP Slovenije za južno Primorsko 11. novembra 1944.) Iz drugega poročila izvem, da so iz Brkinov, kjer je bil sedež organov južnoprimorskega okrožja, lahko pošiljali aktiviste OF v slovensko Istro le po kurirskih zvezah prek hrvaške Istre. (Arhiv IZDG, fasc. 533/VI, Poročilo Albina Dujca 11. novembra 1944.)

enotami narodnoosvobodilne vojske v hrvaški Istri in Slovenskem primorju. Zveze med nižjimi enotami, npr. bataljoni v hrvaški Istri in bataljoni slovenskega Istrskega odreda, ki je operiral v obsežnem delu južne Primorske (Pivka, Brkini, slovenska Istra), so verjetno obstajale, le da niso pustile svojih sledov niti v pisnih virih niti v literaturi.⁶⁷ Obstajala je zveza med operativnim štabom za Istro, ki je od septembra 1943 vodil hrvaške istrske partizanske enote, in slovenskim Istrskim odredom.⁶⁸ Ker pa dolgo časa ni bilo zveze med omenjenim operativnim štabom in štabom 9. korpusa NOV in PO Jugoslavije, ki je od decembra 1943 vodil slovenske (in tudi italijanske garibaldinske) partizanske enote severno od železnice Postojna-Trst in se zadrževal v osrednjem in severnem delu Primorske, je glavni štab NOV in PO Hrvatske 25. februarja 1944 naročil operativnemu štabu za Istro, naj s štabom 9. korpusa vzpostavi redno radijsko zvezo.⁶⁹ Sočasno je Glavni štab NOV in PO Hrvatske prosil Glavni štab NOV in PO Slovenije in vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja za hrvaško Istro, naj rešijo vprašanje razmejitev med operativnimi območji hrvaške in slovenske vojske v Kastavščini in Istri.⁷⁰ Torej se je vprašanje razmejitev na vojaškem področju zastavilo skoraj sočasno kot na političnem, o čemer smo že govorili. Kot kaže, je bila hrvaška stran tudi na vojaškem področju bolj zavzeta kot slovenska za stike in sodelovanje; kar je tudi popolnoma razumljivo z zemljepisnega in strateškega vidika. Ko je hrvaškim istrskim enotam na njihovem operativnem območju grozila obkolitev, so se lahko umaknile le v slovensko Istro in Brkinje ali na Kastavsko, kjer pa jim je okupator lahko lažje zaprl ozki prehod, kot se je zgodilo npr. med nemško ofenzivo oktobra 1943.

Po nekaj neuspešnih poskusih, da bi vzpostavil zvezo z 9. korpusom, mu je operativni štab za Istro 10. marca po kurirjih Istrskega odreda poslal pismo in šifro za radijsko zvezo, ki naj bi začela delovati 15. marca. Opisal mu je neugodne razmere na vojaškem področju po omenjeni nemški ofenzivi in obnovi partizanskih enot ter naštel nekaj njihovih oboroženih akcij. Sporočil mu je tudi namen, da bi do konca marca ustanovil brigado in odrede.⁷¹ Radijsko zvezo so res kmalu vzpostavili, kar lahko razberemo iz poročila operativnega štaba za Istro.⁷² Obstajala sta tudi kurirska zveza in sodelovanje, kar se vidi iz nekaterih, sicer redkih dokumentov. Operativni štab za Istro je npr. 8.

avgusta 1944 poslal štabu 9. korpusa 14 zemljepisov – specialk njegovega operativnega območja.⁷³

Potem ko je operativni štab za Istro 1. aprila na Učki ustanovil 1. istrsko brigado Vladimira Gortana⁷⁴ in z njo dobil temeljno manevrsko enoto, se je začelo tudi širše bojno sodelovanje s slovenskimi partizanskimi enotami. Brigada je sodelovala z njimi predvsem takrat, ko je delovala na slovenskem ozemlju. Tako sta brigada in 2. bataljon Istrskega odreda med 13. in 17. aprilom napadala nemške železniške Transporte na železnici Št. Peter na Krasu (sedaj Pivka) – Reka, in sicer tako, da je brigada napadala, bataljon pa ji je varoval hrbet.⁷⁵ Ko je huda sovražnikova ofenziva Braunschweig od 26. do 30. aprila zajela Čičarijo, je 1. bataljon Istrskega odreda iz slovenske Istre s sodelovanjem 3. bataljona tega odreda razbremenjeval pritisk na 1. istrsko brigado in 1. istrski odred Učka.⁷⁶ Ta dva sta se po navodilih operativnega štaba za Istro preselila v Brkinje in tam izvajala bojne akcije, da bi dvignila svojo moralo. Prva uspešna akcija 1. istrske brigade v Brkinah je bil napad na železniško progo Št. Peter na Krasu – Ilirska Bistrica 5. maja. Brigada je s svojim bivanjem in akcijami zapolnila vrzel, ki je nastala zaradi odhoda Istrskega odreda na Notranjsko. Da bi se izognila sovražnikovemu udarcu, se je premaknila čez progo na operativno območje 9. korpusa in v zvezi s 30. divizijo NOV in PO Jugoslavije razrušila progo Postojna – Št. Peter na Krasu ter jo za daljši čas onesposobila za promet. Ker je medtem sovražnikova ofenziva v Čičariji in severnem delu hrvaške Istre minila, se je brigada začela vračati proti Istri. Na poti se je v Brkinah 18. maja bojevala s sovražnikovimi oddelki, ki so požigali brkinske vasi in pobijali zlasti moške prebivalce. V boju ji je pomagal slovenski Istrski odred, ki se je tisti dan vrnil iz Notranjske. Da bi se izognila sovražnikovemu udarcu, ko jo je nameraval v Brkinah uničiti, se je brigada vrnila v hrvaško Istro.⁷⁷

Za nadaljnje tri mesece imamo le podatke o navadnih stikih raznih slovenskih in hrvaških vojaških ustanov in enot, npr. med Istrskim odredom in komandama mest Buzet in Vodice ter 1. istrskim odredom Učka. Iz skromnih dokumentov povzemamo, da so si te enote izmenjevale borce glede na narodnost in poreklo teh borcev. Do širšega, predvsem operativnega sodelovanja je spet prišlo po ustanovitvi 2. istrske brigade (11. ju-

nija) in 43. istrske divizije NOV in PO Jugoslavije 29. avgusta 1944.⁷⁸

V avgustu, ko so se razmere – kot smo že slišali – zelo poslabšale, je bila nekaj časa v Brkinih 2. istrska brigada in je sodelovala z Istrskim odredom, ki je takrat umaknil iz Istre svoj 1. bataljon.⁷⁹ Prišla je 21. avgusta in iz pisma štaba Istrskega odreda njenemu štabu 25. avgusta zvezo, da sta se štaba dogovarjala za skupne akcije.⁸⁰ Del brigade je skupaj s slovenskimi enotami varoval mogočno zborovanje OF v Šmagurju v Brkinih, na katerem so govorniki pojasnjevali pomen sporazuma Tito-Šubašić. Zborovanje je pozdravil tudi politkomisar brigade Pavletič in 2. bataljon te brigade je sodeloval tudi v mimohodu (paradi).⁸¹ Sredi septembra, ko je 43. divizija napadala sovražnikovo postojanko v Klani, so njeni deli sodelovali na širšem območju Ilirske Bistrice.⁸²

Najširše bojno sodelovanje slovenskih in hrvaških istrskih enot je bilo oktobra, potem ko je štab 11. korpusa ukazal 43. diviziji, naj se zaradi poostrenih razmer na območju Obruča in Gomanjcev premesti v Slovensko primorje. Najprej se je 1. istrska brigada 8. oktobra bojevala vzhodno od Ilirske Bistrice in se nato umaknila v Brkine, odkoder je 12. oktobra napadla sovražnikovo postojanko Obrov⁸³ in ji je del 4. bataljona 9. slovenske narodnoosvobodilne brigade, v katerega so septembra preobrazili Istrski odred⁸⁴, varoval bok.⁸⁵ Z napadom je brigada opozorila sovražnika, ki je takrat izvajal svojo ofenzivno operacijo Bergzauber-Moritz na Zgornji Pivki, na navzočnost močnejše partizanske enote v Brkinih in ga spodbudila k

protiudaru v naslednjih dneh. Sovražne kolone so s Pivke prodrle na Ostrožno brdo, kjer so 14. oktobra trčile na štab 1. istrske brigade in njen 1. bataljon in bile odbite. Isti dan sta se dva bataljona te brigade skupaj s četo 4. bataljona 9. brigade krčevito bojevala v Pregarju, Hujah in Karlovi. 1. istrska brigada se je morala umakniti pred premočnim sovražnikom na sever, tj. na Pivko.⁸⁶

Na podlagi presoje sovražnikove dejavnosti je štab brigade menil, da sovražnik brigadi ne bo dopustil daljšega bivanja v Brkinih, ki so primerni za večje obkoljevalne akcije. Zato je sklenil, naj se brigada premesti zahodno od Postojne. Z vodniki komande mesta Brkini je brigada odšla 15. oktobra proti severu in se ustavila na območju Sajevč; tam je priredila miting. Zvečer je odšla čez cesto Postojna–Vipava in se 16. oktobra nastanila okrog Predmeje, kjer je bil njen štab. Tam se je 20. oktobra vnel najhujši boj, ki ga je doživela brigada, odkar je bila ustanovljena. Po celodnevem boju se je ponoči premaknila v Podkraj. Tam je dva dni počivala, prebivalci pa so jo oskrbeli s hrano, obleko in obutvijo. Medtem jo je štab divizije poklical blizu k sebi in je 24. oktobra odšla v Gorski kotar, kamor se je po odhodu 13. primorsko-goranske divizije v Liko premestila vsa 43. divizija. Na poti tja je imela še hude boje vzhodno od Ilirske Bistrice (pri Baču in Koritnici).⁸⁷ V diviziji je bilo v začetku leta 1945 tudi 15 Slovencev, med njimi kar 7 na vodilnih položajih.⁸⁸

Ko je štab 1. istrske brigade dobil povelje iz svoje divizije, naj se brigada napoti v Gorski kotar, je 21. oktobra poslal zahvalno pis-

⁶⁶ A IZDG, fasc. 534/IV, Zapisnik seje okrožnega odbora OF za južno Primorsko 17. oktobra 1944.

⁶⁷ Tako nima zgodovina Istrskega odreda, ki jo je spisal Maks Zadnik, niti enega podatka o sodelovanju in stikih s hrvaškimi istrskimi partizani do aprila 1944. Tudi sam sem pregledal razmeroma zelo bogato gradivo tega odreda, pa za ta čas, oktober 1943 – april 1944, res nisem našel nikakršnih podatkov.

⁶⁸ Sunajko, n. d., str. 310.

⁶⁹ Prav tam.

⁷⁰ Sunajko, n. d., str. 311.

⁷¹ A IZDG, fasc. 221, Pismo op. štaba za Istro 10. marca 1944, (Zbornik dokumentov NOV, V/25, dok. 7; Sunajko, n. d., str. 332.

⁷² Sunajko, n. d., str. 332.

⁷³ A IZDG, fasc. 221, Pismo op. štaba za Istro 8. avgusta 1944.

⁷⁴ I. Brozina, Put Prve istarske brigade, str. 88–94.

⁷⁵ M. Zadnik, Istrski odred, str. 262; I. Brozina, Put Prve istarske brigade, str. 102–103.

⁷⁶ M. Zadnik, Istrski odred, str. 273.

⁷⁷ M. Zadnik, Istrski odred, str. 305–313; I. Brozina, Put Prve istarske brigade, str. 118–125; Sunajko, n. d., str. 335.

⁷⁸ Savo Vukelič, 30-obljetnica formiranja 43. istrske divizije, Istra, XII/1974, št. 4, str. 3–8; Iva Siljan, Krvarila je voljena zemlja, Istra, XII/1974, št. 4, str. 19–35.

⁷⁹ M. Zadnik, Istrski odred, str. 434–439 in 450, arhiv IZDG, fasc. 296/II. (Pismo štaba Istrskega odreda 23. avgusta 1944, naj ne ruši proge St. Peter na Krasu–Divča, ker je tam partizanski kanal za prenos materiala.)

⁸⁰ A IZDG, fasc. 296/II, Pismi štaba Istrskega odreda 25. avgusta 1944.

⁸¹ A IZDG, fasc. 638/I, Poročilo okrožnega odbora OF za južno Primorsko 27. avgusta 1944.

⁸² I. Brozina, Put Prve istarske brigade, str. 186.

⁸³ Prav tam, str. 195–198.

⁸⁴ M. Zadnik, Istrski odred, str. 469–475.

⁸⁵ Prav tam, str. 508.

⁸⁶ M. Zadnik, Istrski odred, str. 508–511; I. Brozina, Put Prve istarske brigade, str. 197–200. Sunajko, n. d., str. 363–364.

mo štabu 9. korpusa. V njem je med drugim povedal:

»Na povratku u naš kraj biti ćemo tumačiti velike ljubavi koju ste pokazali našoj brigadi i cijeli Slovenski narod kuda smo prolazili.

Na ovaj način najbolje se stvara bratstvo naših naroda, kojeg su do sada krivo tumačili i ometali razni špekulanti.

Mi i naši borci nikad Vas zaboravit nećemo i spremni smo u svakoj potrebi pomoći Slovenskom narodu i njegovoj borbi za slobodu.«⁸⁹

Podatki o bojih in bivanju 1. istrske brigade v Slovenskem primorju so tudi zadnji podatki, ki sem jih našel v naših arhivih o sodelovanju med narodnoosvobodilnima gi-

banjema slovenskega in hrvaškega naroda v Istri. Iz nekega dokumenta pa se vidi, da je tudi po odhodu 43. divizije v Gorski kotar obstajalo sodelovanje, in sicer na obveščevalnem področju. Obveščevalni oficir 7. korpusa NOV in PO Jugoslavije je namreč 4. decembra predlagal: »Radi potrebe organizacije obv. službe u Hrvatski Istri mislim, da bi se poslal na ta sektor naš obv. kader ozir. obv. oficirji«. Predlagal je, naj bi poslali slovenske obveščevalne oficirje k štabu 43. divizije, ter h komandom puljskega in poreškega vojnega področja. Iz pisma se vidi, da je bil njegov pisec Jožko Repič nekaj časa pri omenjenem operativnem štabu v Istri.⁹⁰ Iz dokumentov ni mogoče ugotoviti, ali so uresničili ta predlog.

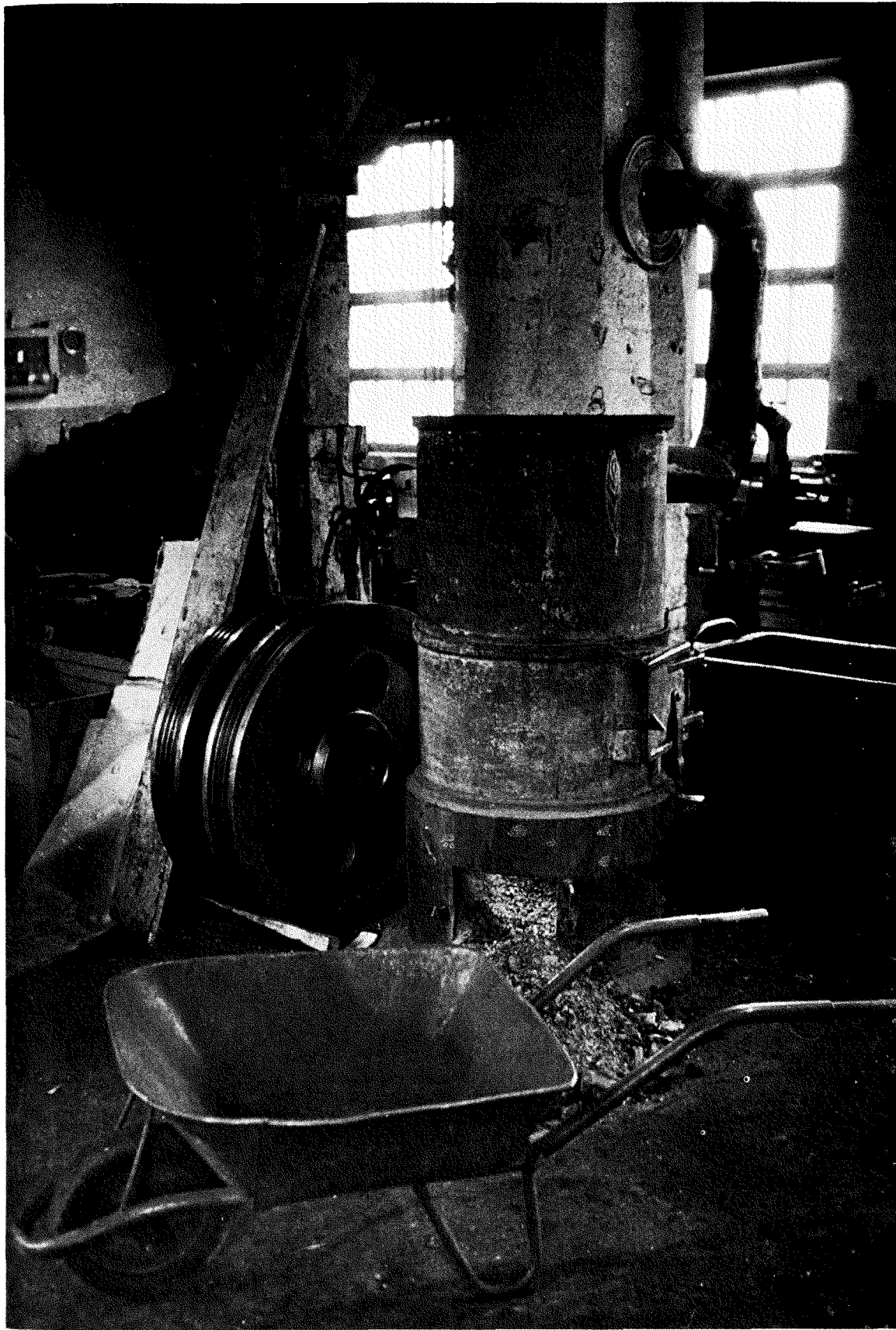
⁸⁷ Sunajko, n. d., str. 365–366; I. Brozina, Put Prve istarske brigade str. 200–206; Vladimir Kolar: Istarska divizija u Gorskom Kotaru, Istra, XII/1974, št. 4, str. 36–44.

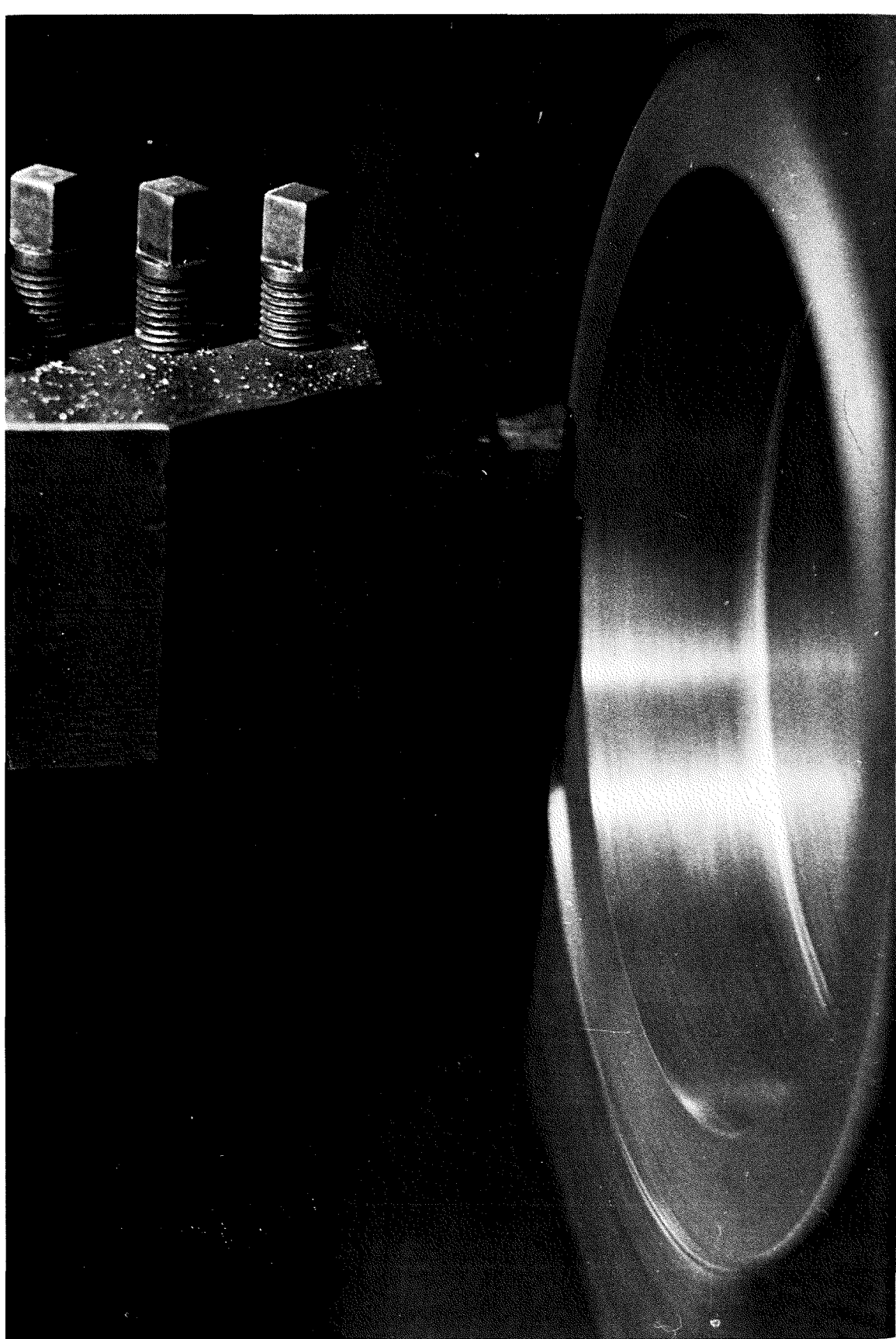
⁸⁸ Mario Mikolić, Razvoj NOV Istre do stvaranja 43. divizije NOVJ, Istra, XII/1974, št. 4, str. 100.

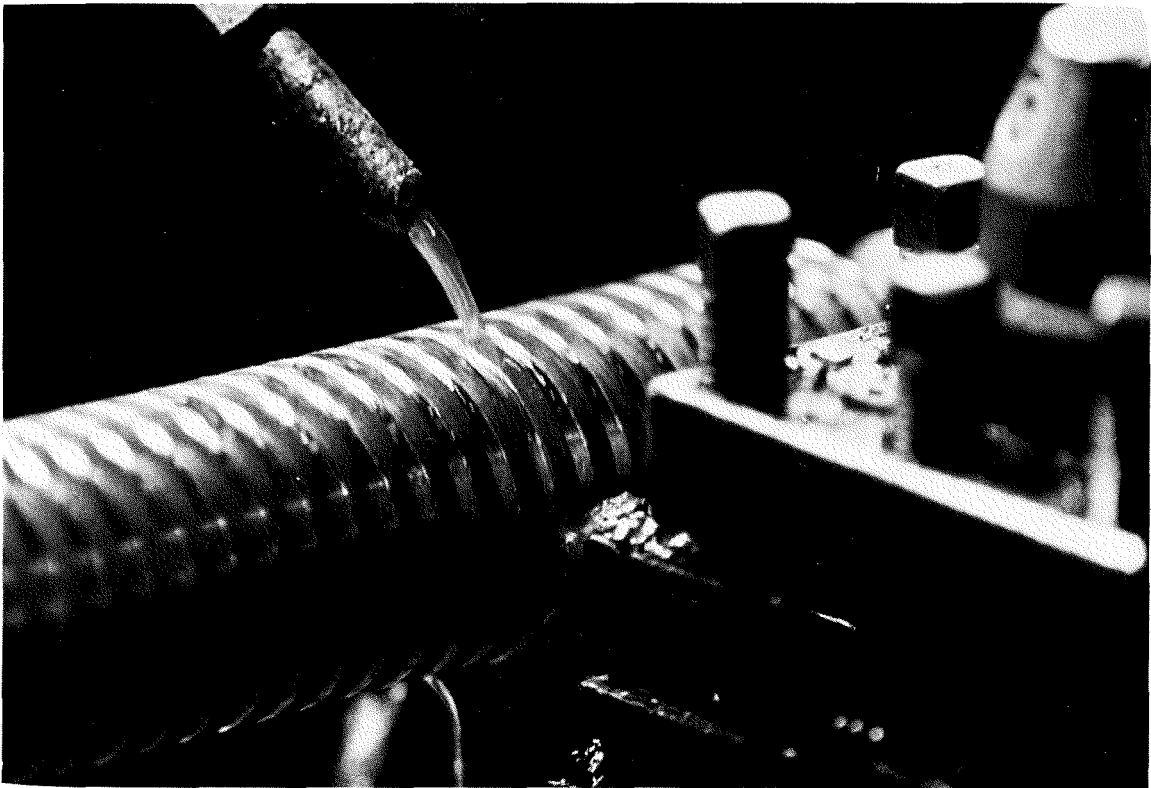
⁸⁹ A IZDG, fasc. 221, Pismo 1. brigade 43. divizije 21. oktobra 1944.

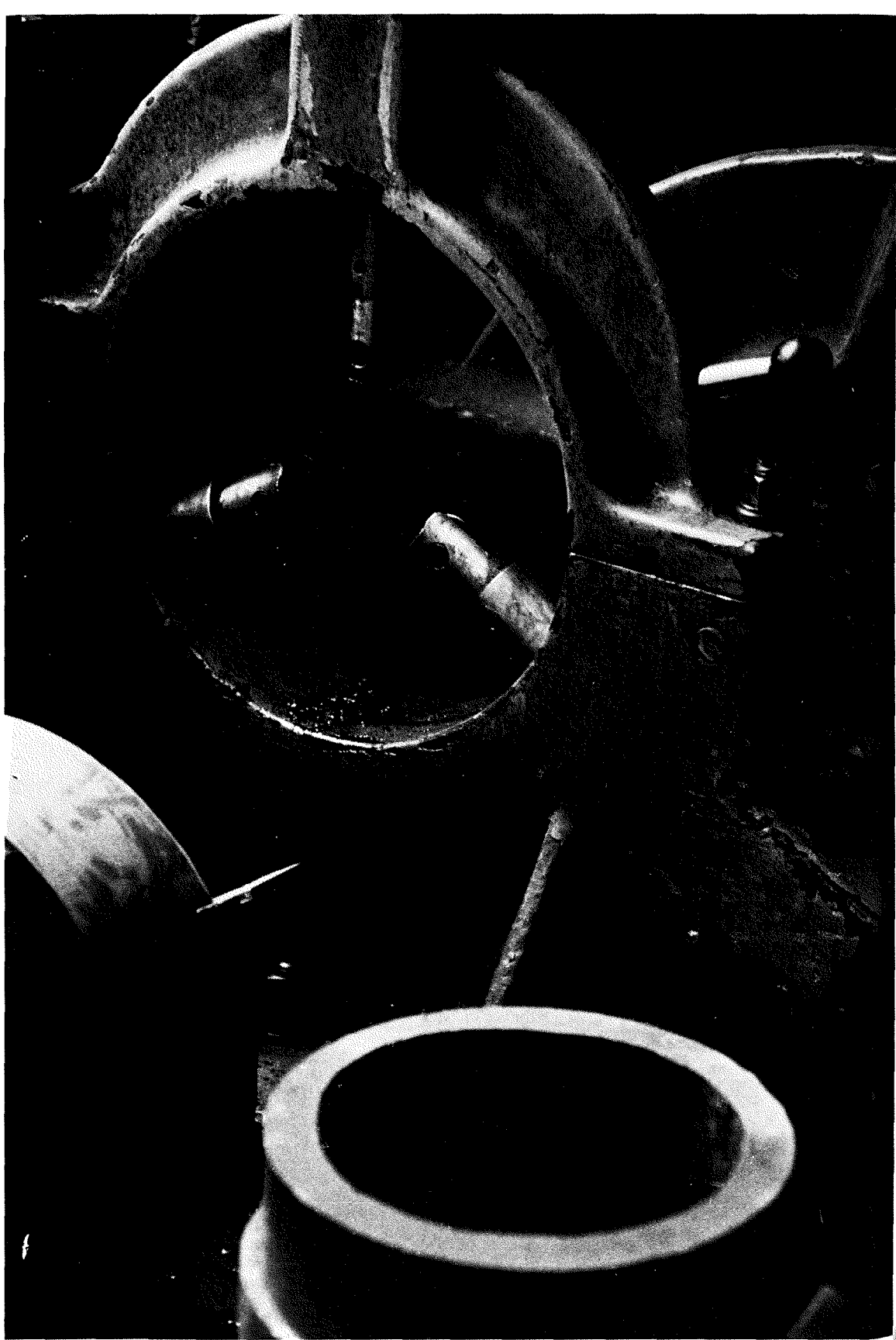
V istem pismu je štab brigade seznanil štab 9. korpusa o boju 20. oktobra in svojih izgubah: 8 padlih in 8 ranjenih.

⁹⁰ A IZDG, fasc. 63/IV, Repičevo pismo 4. decembra 1944.

Neža Maurer

Sedim v naslanjaču noči in pestujem zemljo

Po motivih slikarskega sveta Vojka Svetine

VARNO

stanimo skupaj,
čeprav smo si odveč,
čeprav se varamo vsevprek.
Lahko pride vesoljni potop –
združeno bomo morda le
stesali barko . . .
Lahko pride ogenj z neba –
združeni bomo morda le
skopali odrešilni rov . . .
da preživimo,
da si homo še naprej odveč,
da se homo še naprej varali,
da bomo del
večnega življenja.

RUMENI ČLOVEK

*R*umena je barva sonca.
Morda je tudi barva razuma,
ker je barva jeseni, starosti.

Strmo gleda rumeni človek predse,
da ne bi opazil rdeče kače,
ki se mu vije po hrbtu do vratu
in do glave
in gleda čeznjo prav tja,
kamor strmi pogled rumenega človeka.

Dela strast poskuse s človekom,
ali razum s strastjo?

Ne vem, kdo mi je ljubši –
kača ali človek?

VRVOHODEC

*L*ovi ravnotežje telesa in duše.
V roki ima bambusov trs:
zdaj je riba = vera,
drugič čarobna palica...

Ne hodi po vrvi.
Po človeku hodi.
Ta je razpet med tečajema,
izobličen od napora,
izpahnjjenih udov.

Vrvohodec lovi ravnotežje.
Drugo mu ni mar.

V PRVEM PLANU

*T*i si v drugem planu.
 Barve pripadajo tistim,
 ki so spredaj.
 Vseeno,
 ali so dobri ali ne,
 ali so lepi ali grdi,
 ali jih sploh zaslužijo.

Barve so zanje,
 ker so v prvem planu.

VODJA

*J*zpijem ti možgane
 in naravnam srce,
 da bije samo zame.
 In tako drugemu
 in tretjemu,
 vsej množici.

Kamor grem,
 greste za mano,
 storite vse,
 kar hočem
 in še več.
 Brez pameti.

Ob spoznanju,
 da me preganjate
 in da vas vodim,
 se mi zarisuje še en obraz:
 z enim gledam, kam gremo,
 z drugim, kaj bo.

STEBER LAČNIH

*S*estavljajo ga debele,
široko zevajoče glave
bogatih.
Goltajo vse,
kar naredijo reveži,
da ostanejo še naprej
revni, odvisni,
zasužnjeni.

*Lakota je edino jamstvo
suženjstva
in suženjstvo edino jamstvo
udobja izbranih.*

POVPREČNOST

*Z*azidani v svoj ozki svet
ne vedo,
da je kje še kaj drugega
kot ta varna majhnost,
v kateri se vsi poznajo
in je za vselej določeno,
kdo mora biti zgoraj
in kdo pri tleh.

*Če se pojavi kdo,
ki je drugačen,
ga izločijo.
Za vselej.
Drugačnosti
ni mogoče spremeniti
ne ukalupiti.*

ŽRTEV JE NEDOLŽNA

*Z*njeno krvjo,
z njenim mesom
odkupi je nekdo
uspeh, ugled, užitek
ali raj.

*Sovražnika lahko prekolneš,
pohabiš, ubiješ –
v boju je krutost pravilo
in smrt edini izid.*

*Gora pobitih sovražnikov
ne odtehta krhkega,
nedolžnega bitja,
ki ljubi svet in življenje,
a ga ni užilo.*

*Žrtve morajo biti nedolžne,
žrtve morajo biti –
drugače ne bi bilo uspehov,
ugledov, užitkov,
ne raja.*

POŽREŠNOST

*S*vet je pogača,
topla, vabljiva.
Vsenaokrog
so široko odprta
zobata usta.
Kdo bo odgriznil večji kos?
Nikomur ni mar,
če je na tej pogači
življenje.
Pomembno je,
da dobiš večji kos.
Da si močnejši.

IGRAČKANJE

*S*o se strnili v eno,
da bi obvladali veselje?
So se združili,
da jih veselje ne bi zmlelo?

V začetku je bilo tako ljubko,
napeto in zanimivo
tole igračkanje
s poleti,
z vesoljno pametjo,
s presajanjem spomina,
z življenjem brez strahu
in skrbi.
Zdaj pa vre samo iz sebe
kot lava nad ognjenikom.

Nekatere oči so prestrašene,
druge premetene in ostre,
ali pa proseče in prazne . . .
Vseeno je:
če se bojijo, prosijo, želijo,
prezirajo ali ljubijo,
odvrčajo ali pa hočejo
z znanjem in zvijačo
zaobjeti veselje in večnost.
Ne bo jim dano.

mag. *Boris Mlakar*

Ustaši in slovenska protirevolucija

Narodnoosvobodilno gibanje jugoslovanskih narodov je prav gotovo posebnost v vrsti podobnih odporiških gibanj v Evropi med drugo svetovno vojno in pod fašistično okupacijo. Pri tem ne gre toliko za zmagovit konec tega boja, kajti posredno ali neposredno so bila vsa ta gibanja zmagovita, vsaj v nacionalnem oziru, saj so svojo usodo povezala z bojem protifašistične koalicije proti fašističnim napadalcem. Kar zadeva globlje družbene oziroma revolucionarne spremembe ob koncu tega boja, pa se ta gibanja razlikujejo. Prav jugoslovansko narodnoosvobodilno gibanje je v tem oziru izjema oziroma najizrazitejša izjema. Med bojem se je namreč preoblikovalo v socialno revolucijo, kar sicer ni bila le njegova značilnost, toda odlikovalo se je s svojo pristnostjo in avtonomnostjo. Zakaj ta gibanja drugod niso v taki meri prerasla v revolucionarne procese, je seveda odvisno od več dejavnikov, od objektivnih do subjektivnih. Brez pretenzij, da bi hoteli naštetati vse, naj omenimo kot pomembne dejavnike enotnost ali neenotnost gibanja, intenzivnost družbenih nasprotij v neki družbi, geopolitično lego dežele, nacionalno homogenost ali heterogenost, usposobljenost političnega vodstva, npr. Komunistične partije ipd. Ti dejavniki so bili seveda tudi soodvisni, razen, seveda, golih naravnih danosti.

Na tem mestu bi pri narodnoosvobodilnem gibanju jugoslovanskih narodov poudarili predvsem njegovo enotnost, kar je bilo izredno pomembno glede na nacionalno heterogenost jugoslovanske družbe. Ta enotnost se je oblikovala pod trdnim vodstvom Komunistične partije in hkrati po zaslugi dovolj širokega programa. Kljub temu je ponekod ta enotnost težila k monolitnosti, posebno v nekaterih južnih jugoslovanskih pokrajinah, to pa ni pospeševalo narodnoosvobodilnega gibanja, vsaj množične podpore ne. V Sloveniji je bila oblika Osvobodilne fronte bolj posrečena in izvirna rešitev, to pa vseeno ni preprečilo kolaboracionizma, narodnega izdajstva, kvizlinštva in kot posledice vsega tega skoraj prave državljanske vojne. Tu je pač nastopila protirevolucija, ki se ji ob danem razvoju ni bilo mogoče izogniti. V nasprotju z enotnostjo na revolucionarni strani pa je na tej, protirevolucionarni, treba poudariti izrazito neenotnost, medsebojna nasprotja, kar je bilo posredno tudi vzrok za njen poraz. Ta protirevolucionarna gibanja so bila narodnostno ravnodušna ali narodu tudi smrtno sovra-

na, bila so različnih oblik, na različnih stopnjah organiziranosti in odvisnosti od okupatorja, z raznimi programi ali brez njih, vojaško nepomembna ali kar močna, separatistična ali jugoslovanska, objektivno izdajalska, subjektivno pa včasih hipernacionalistična itd. Vse to ni veljalo le za protirevolucijo v jugoslovanskem merilu, ampak tudi v dosti manjšem slovenskem. Opraviti smo torej imeli z neenotnostjo par excellence. Toda skupni imenovalac je vendarle bil – ta ji je bil že imanenten – se pravi protikomunizem, hotenje po vsej sili uničiti vsaj revolucionarno ost narodnoosvobodilnega gibanja, če že ne celotnega gibanja. Z vidika tega glavnega cilja protirevolucije je vsa ta razdrobljenost, neenotnost ali celo medsebojno uničevanje, npr. med ustaši in četniki, delovala izrazito neracionalno, kar je pričalo o neobglednosti njenih družbenih potencialov. Seveda brez poskusov združevanja jugoslovanske protirevolucije ni šlo. Pri tem kaže predvsem omeniti četniško akcijo, ki se je nekaj časa lahko skrivala za mednarodnopravno legalnostjo njenega vodje Draže Mihailovića, a tudi ta je skušala zajeti protirevolucionarne sile le delno. Proti koncu vojne, ko je bil neizbežen poraz pred durmi, so se ta prizadevanja okrepila, predvsem na tleh Slovenije, prišlo je do pogajanj celo med prejšnjimi smrtnimi sovražniki, med četniki in ustaši.

Prav slednji, ustaši, so v tem protirevolucionarnem mozaiku poseben pojav. Nastali so kot reakcija skrajnega nacionalističnega dela hrvatske buržoazije na nacionalno zatiranje v stari Jugoslaviji, formalno z odhodom dr. Anteje Pavelića v emigracijo po nastopu Aleksandrove diktature. Ustaštvo je seveda gradilo na tradicijah pravaštva in frankovstva, v novih razmerah je povzelo separatistični program, v emigraciji pa je bilo spodbujeno predvsem z ideološkim in fizičnim vzponom fašizma in nacizma. Ideološka sorodnost in sovražnost do Jugoslavije kot države, ki je bila v fašističnem taboru bolj ali manj prikrita stalnica, sta bili vzrok za popolno naslonitev na fašizem, ki je postal edini garant za morebitno uresničitev ustaškega programa. Ustaši so doživeli svoj delirij 10. aprila 1941, dobili so svojo Nezavisno državo Hrvaško, a njihova usoda je bila sedaj povezana s fašizmom na življenje in smrt. Med ljudstvom niso imeli podpore, postali so popolni sateliti Italije oziroma rajha, bili so ekonomsko in vojaško izkoriščani. Tako ni bilo čudno, da je na koncu ostal Pavelić

zadnji Hitlerjev zaveznik. S svojim totalnim separatizmom in krutim iztrebljanjem Srbov so ustaši med drugim tudi izredno povečevali disharmonijo v taboru protirevolucije.

Vse to se je dogajalo v neposredni sosesčini nas Slovencev in ni mogoče reči, da nas to ni zadevalo vsaj posredno. V nekaterih ozirih pa je to zadevalo slovensko ozemlje in slovenske ljudi tudi neposredno. Ob tem pa moramo (žal?) ugotoviti tudi to, da nam je ta problematika manj znana kot tista v zvezi s Srbi in četniki, pa čeprav gre za bolj oddaljeno območje. Vzroki za to so med drugim tudi v dejstvu, da je prav četništvo imelo svojo »podružnico« tudi v Sloveniji in prav tako so se Slovenci v zadnjem obdobju vojne neposredno soočili tudi s srbskimi četniki. Ali je vzrok tudi v tem, da so četniki vsaj formalno pomenili splošno jugoslovansko gibanje, vojsko londonske vlade, predstavljali so torej enega od centralnih jugoslovanskih problemov, medtem ko so ustaši v končni črti pomenili le vojaški problem, ki ga je bilo pač treba odpraviti. Tako je mislila predvsem revolucionarna stran, a v bistvu tudi osrednja protirevolucionarna stran. Nekateri delni pojavi tega ne morejo zanikati.

Do pred nekaj leti se je o ustaštvu in Nezavisni državi Hrvatski pravzaprav več pisalo v tujini kot v Jugoslaviji. S tem ne mislimo emigrantskih piscev, ampak tuje, npr. Ladislaus Horyja, Martina Broszata, Edmonda Parisa, Michela Lesperta, Giacoma Scottija itd. Njihova dela so zelo različna, nihajo od apologije ustaštva do njegovega popolnega zanikanja. Pri nas sta pred leti izdala svoji monografiji o Nezavisni državi Hrvatski Mladen Colić in Fikreta Jelić-Butić. Slovenci oziroma stiki s slovensko protirevolucijo pa se omenjajo le na enem mestu v knjigi slednje. Prav to pa je vprašanje, ki si ga zastavi slovenski bralec ob pregledovanju take literature, če seveda ne zanemarimo glavnega motiva, to je poučiti se o ustaštvu in Nezavisni državi Hrvatski nasploh. Priložnost za bolj temeljito zadovoljitev teh dveh potreb slovenskega bralca se nam ponuja prav zadnja leta, ko je založba ČGP Delo – Globus Zagreb začela izdajati obširno delo znanega hrvaškega zgodovinarja dr. Bogdana Krizmana. Tako je leta 1978 izšla prva njegova knjiga z naslovom Ante Pavelić i ustaše, leta 1980 je sledila knjiga Pavelić izmedju Hitlerja i Mussolinija ter leta 1983 knjiga v dveh delih Ustaše i Treći Reich. Snov je po knjigah porazdeljena po kronološkem načelu. Tako

prva zajema čas ustaške emigracije do leta 1941 oziroma do ustanovitve Nezavisne države Hrvatske, druga do padca Mussolinija julija 1943, in tretja do kapitulacije nacistične Nemčije in Paveličevega bega iz domovine. Avtor namerava izdati še četrto knjigo, ki bo obravnavala tako imenovano drugo ustaško emigracijo po letu 1945. Pred bralcem je tako več kot dva tisoč strani gosto tiskane čtiva in z njim vprašanje, kako odgovarja na njegove zahteve, pričakovanja.

Avtor je za svoj prikaz ustaštva uporabljal predvsem arhivske vire, z literaturo, tako domačo kot tuj, jih je le dopolnjeval. Viri so v glavnem dveh vrst – originalno ustaško gradivo iz fonda Nezavisne države Hrvatske, ki je v arhivu Vojaškega zgodovinskega inštituta v Beogradu, ter mikrofilmi tujega, v glavnem nemškega izvora, ki so v arhivu Jugoslavije. Seveda je uporabljal tudi drugo gradivo, npr. zapisnike poveljnih zaslišanj, partijsko gradivo, časopisje itd. Posebej nas tu zanima gradivo za zadnjo knjigo, v kateri je tudi največ podatkov, ki zadevajo ali le omenjajo Slovenijo. Naslov je omejevalen (Ustaši in tretji rajh); tako večji del obravnavanih dokumentov sestavljajo pisma in poročila dveh nacističnih predstavnikov v Zagrebu, Siegfrieda Kascheja in Glaisa von Horstenaua, po drugi strani pa različna poročila ustaških diplomatskih predstavnikov po Evropi. Način predstavitve tega obilnega gradiva je zanimiv. V bistvu – delna izjema je prva knjiga – gre za preprosto povzemanje oziroma citiranje dokumentov, ki si sledijo skoraj dosledno po kronološkem zaporedju in ki so po možnosti tudi vsebinsko povezani. Včasih avtor dogodka ali trditve iz dokumentov na kratko komentira na podlagi povojnih zaslišanj ustaških ali nacističnih funkcionarjev. Tekstne kritike pa pravzaprav ni, razen občasnih opomb pod črto. Temu služi ponekod tudi navajanje različnih virov o istem dogodku. Avtorjevo mnenje je včasih izraženo v obliki kratkih komentarjev, recimo »ni mogoče sprejeti take trditve!«, tega pa ponavadi avtor ne utemeljuje.

Še pogosteje pa ob nekaterih neverjetnih trditvah kar molči. Tu in tam se avtor ni mogel (?) izogniti navajanju dokumentov, ki s temo pravzaprav nimajo zveze, razen te, da je poročilo pisal ustaški funkcionar. Tako je npr. obširno opisovanje položaja v Bolgariji in na Finskem, medtem ko je na drugem mestu avtor del poročila, ki izpričano govori o Sloveniji, kratkomalo izpustil. Poglavja so poimenovana za naše pojme precej voluntaris-

tično, saj ponavadi naslovi zaobsežejo le manjši del besedila. Kot skrajn zgled take razporeditve snovi bi omenili poglavje Krleža v avdijenci pri Paveliču, ki obsega dvanajst strani, o Krleži pa govori le ena stran. Ob tej temi bi vsakdo zastrigel z ušesi, a avtor pušča stvar nedorečeno in nejasno.

V bistvu gre torej za objavo virov o ustaštvu in Nezavisni državi Hrvatski, a še zdaleč ne vseh, saj se v zadnjih delih omejuje zgolj na prikazovanje vrha Nezavisne države Hrvatske in njegovih stikov z rajhom. Objava teh virov bi bila bolj popolna in celostna – če je avtor to želel doseči – z dokumenti, objavljenimi v avtentični obliki, in z opombami, ki bi se ne smele omejevati le na navajanje njihovih nahajališč. Založba in avtor sta nam te knjige ponudila kot »zgodovino«, a le-te to niso. Res je, da je izdajatelj poudarjal avtentičnost, ki veje iz prikazanih dokumentov, a to nas ne more zadovoljiti. Tega ne more popraviti niti avtorjev zaključek, ki skuša na dvajsetih straneh povzeti vso to goro materiala. Prave analize in sinteze gradiva ni, delno izjemo pomeni le prva knjiga. Predstava, ki jo z branjem teh dva tisoč strani dobimo o ustaštvu in Nezavisni državi Hrvatski, je kljub ogromnemu trudu avtorja le delna in vprašati se moramo, ali je to skrajni domet avtorja v obravnavi te problematike. Verjamemo, da ne, toda škoda je vseeno.

Kako se sedaj lotiti odnosov med ustaši in Slovenijo oziroma slovensko protirevolucijo. Spričo tega, da je očitno tudi v tem oziru Krizmanovo delo nepopolno, se nam zdi bolj racionalno, da na podlagi vseh znanih virov in literature, torej tudi Krizmanovih knjig, naredimo nekakšno kronologijo, pregled tega vprašanja. Gradivo za to vprašanje bi lahko razdelili na tri bolj ali manj sklenjene teme. Prva bi bila slovenski izgnanci in še posebej slovenski duhovniki v Nezavisni državi Hrvatski, druga odnos ustašev do Slovenije in do Slovencev nasploh, tretja pa odnosi in stiki med ustaši in slovensko protirevolucijo. Tu nas najbolj zanima slednja, zato o prvih dveh na tem mestu le nekaj besed.

Slovenski izgnanci v Nezavisni državi Hrvatski, pretežno iz Stajerske, so bili manj številni kot izgnanci v Srbiji, o njihovem življenju vemo manj, čeprav se je nekaj o tem že pisalo. Omeniti kaže duhovnike – pisce v njihovih strokovnih – stanovskih glasilih. Poleg tega pa tudi delo dr. Toneta Ferencan in Rafaela Brčića, ki je obdelal izseljevanje Slovencev v Bosno leta 1941.¹ Pri tem je treba takoj ugotoviti, da so ustaši hoteli izrabiti

slovenske izgnance proti Srbom, in vprašanje je, koliko se jim je to posrečilo. Uporabljali so jih za agrarno kolonizacijo in simptomatično je bilo to, da je bil oddelek za priseljene Slovence ustanovljen pri ustaškem ravnanstvu za obnovo oziroma pozneje pri uradu za podržavljenost imetje. V ta namen je bil ustanovljen tudi poseben slovenski odbor v Zagrebu s pomočjo prof. Krunoslava Draganovića in delegata ljubljanskega Rdečega križa Alojzija Colnarja. Odbor je začel delovati sredi oktobra 1941, na roko mu je šlo baje tudi bivše slovensko društvo Naš dom. Po nekaterih podatkih je bilo kot kolonistov naseljenih več kot 200 slovenskih kmečkih družin.²

Duhovniki so bili med izgnanci v Nezavisni državi Hrvatski razmeroma številni, saj so jih ustaši radi prevzeli, misleč, da bodo podprli njihovo protisrbsko politiko. Videti je, da se je ustaško vodstvo pri tem popolnoma uštelo, saj so slovenski duhovniki pasivno, številni pa tudi aktivno podprli narodnoosvobodilno gibanje. O tem pričajo številni spomini duhovnikov samih, o tem priča osem umorjenih slovenskih duhovnikov v Jasenovcu. Tako pošteno in napredno ravnanje slovenskih duhovnikov na Hrvatskem je opazilo in pohvalilo tudi vodstvo Osvobodilne fronte.³ Po drugi strani pa je emigrantski pisec Jože Vrtačnik pohvalil nadškofa Alojzija Stepinca, da je dosti slovenskih duhovnikov pridržal v Zagrebu in jim omogočil vrnitev v Ljubljansko pokrajino. Vprašanje je, kakšne vrste dobro delo je bilo to, če upoštevamo, da je nekaj teh duhovnikov odkrito stopilo na belogardistično stran.⁴

Ustaši so očitno priznavali Slovence za poseben narod, ki ima pravico tudi sam razpolagati s svojo usodo, pa čeprav se o tem pod nacistično okupacijo ni govorilo uradno. Vprašanje pa je, koliko je bila pri njih kljub vsemu še živa stara pravaška ideja o »planinskih Hrvatih«. Rečemo lahko, da so takšne želje pri njih brez dvoma obstajale, čeprav so se potem spričo svojega lastnega žalostnega položaja morali bolj realistično obnašati. To dokazuje vsaj nekaj dejstev. Kot prvo omenimo zemljevid Nezavisne države Hrvatske, ki so ga ustaši širili na Hrvaškem leta 1940 in ki je obsegal tudi ozemlje Slovenije in Črne gore, s pojasnilom, da zanjo sicer velja pravica do samoodločbe.⁵ Nadalje je treba omeniti več dvoumnih epizod v poznejših odnosih med Nezavisno državo Hrvatsko in Italijo oziroma nemškim

rajhom. V začetku leta 1943 se je pojavila ideja, menda celo Mussolinijeva, da bo prihodnja meja med Nezavisno državo Hrvatsko in Italijo na reki Soči! Izredno pogosto se je med ustaši in nacisti omenjalo slovensko območje v času pred kapitulacijo Italije in ob njej. Glaise von Horstenau je čutil potrebo po posebnem nemškem proglasu za Ljubljano in Štajersko in zahteval informacije o položaju na Kranjskem. Podobno se je za to zanimal Kasche in ugotavljal, da Hrvati za slovensko območje nimajo posebnega interesa zaradi možnih sporov s Slovenci. Zato je predlagal zanje avtonomijo.⁶ To je bil pravzaprav neposreden odgovor na vprašanje nacističnega zunanjega ministra von Ribbentropa, ali žele Hrvati zasesti tudi slovensko območje. O negativnem odgovoru je minister obvestil tudi Hitlerja na sestanku 26. novembra 1943. Ustaši so seveda tedaj imeli zase bolj usodne probleme v zvezi z zasedbo Dalmacije in Istre. Prijeli so Nemce za besedo, saj jim je Kasche vse to obljubil, a nazadnje jim je bila priznana le Dalmacija. Bili pa so tako šibki, da še Zadra niso mogli zasesti. Ustanovitev operativne cone Jadransko primorje jih je neprijetno zadela, saj so zatrdno računali vsaj na vzhodno Istro in Reko, a Nemci so jim odgovarjali, da se bo to uredilo po vojni. V zvezi s tem je ustaško vodstvo budno spremljalo dogodke v Primorju in v Ljubljanski pokrajini. Slovensko ozemlje je postajalo predmet raznih nerealnih političnih in ozemeljskih kombinacij. Odstavljeni maršal Slavko Kvaternik je npr. predlagal novembra 1943. konfederacijo Bolgarije, Srbije, Hrvatske in Slovenije, proti koncu vojne pa so bile vse pogostejše špekulacije v zvezi z nekakšno srednjeevropsko konfederacijo, ki bi ji na čelu lahko stal tudi Oton Habsburški – pri tem ni prizanešeno niti Rooseveltu, saj je bil pretendent na prestol poročen z njegovo nečakinjo!⁷ Ustaško vodstvo so obveščali o položaju v Sloveniji predstavniki v Mariboru in Trstu, predvsem pa konzul v Ljubljani. To je bil prof. Salih Baljić, ki je imel svoj sedež v Smoletovi ulici št. 3, deloval pa je tam že od leta 1941. V Ljubljani je pomenil polovico »diplomatskega zbora« (poleg nemškega konzula) in zaradi tega je bila njegova pomembnost na zunaj vedno opazna. Vabili so ga na razne prireditve in slavnosti, toda znal je pokazati tudi užaljenost. Tako se iz protesta ni udeležil protikomunističnega zborovanja na Kongresnem trgu 29. junija 1944, ker da je Rupnikovo trobilo Lienko Urbančič v govoru ne-

kaj dni prej preveč hvalil Jugoslavijo in Aleksandra, kar ustašem vsekakor ni moglo biti všeč.⁸ No, zamera ni mogla trajati dolgo, saj je čez 14 dni v Jutru neki H. S. napisal tako hvalnico ustašem in Nezavisni državi Hrvatski ob petinpetdesetem rojstnem dnevu dr. Anteja Pavelića, da bi bili nanjo ponosni tudi ustaški propagandisti sami.⁹ Septembra je bil konzul pri Rupniku, mu izrekel sožalje ob bombardiranju, bil pa je pohvaljen za skrb, ki jo na Hrvaškem posvečajo Slovencem in njihovim otrokom.¹⁰ Poročal je o silni nervozi, ki vlada v Ljubljani, in o strahu pred zavezniško invazijo.

Ustaški konzul v Ljubljani je odigral svoj vlogo tudi v morda najpomembnejši epizodi odnosov med ustaši in vrhovi slovenske protirevolucije. Mislimo na predlog o skupni državi, ki bi jo tvorili Nezavisna država Hrvatska in Slovenija znotraj nemškega rajha. Ideja se je očitno porodila v situaciji, ki je nastala ob kapitulaciji Italije, o tem, kdo jo je dal, pa obstajajo tri variante. Najverjetnejša je tista, da je to dejansko nemški načrt, ki so ga sugerirali ustaškemu vodstvu, to pa ga je nato ponudilo Slovencem.¹¹ Začelo se je tako, da je septembra 1943 svetnik Karel Škulj v imenu vodstva Slovenske ljudske stranke imel pogovore s hrvatskim konzulom. V začetku oktobra je v Zagrebu neki doglavnik povabil k sebi nekatere (tamkajšnje?) Slovence ter jim predlagal personalno unijo med Nezavisno državo Hrvatsko in Slovenijo, ki bi obsegala Kranjsko, Primorsko s Trstom in del Štajerske. Na pomisleke, da je to ozemlje predmet nemških načrtov, so dobili odgovor, da je to nemški predlog, dajejo pa ga ustaši, da se to ne bi štelo za nemško šibkost.¹² Sedmega oktobra je konzul v Ljubljani že delil po Ljubljani Temeljna načela za državno zvezo med NDH in Slovenijo. (Glej dodatek!) Dobili so jih politiki, npr. Albin Šmajd, Ciril Majcen itd. Pred-

stavniki Slovenske ljudske stranke je poročal, da so to odklonili, ker pač stojijo na stališču Jugoslavije. Konzul je po navedbah nesele dokument tudi škofu Rožmanu, čigar odziv pa ni znan. Pač pa je general Rupnik v svoji poveljni izjavi potrdil, da je bil konzul s tem tudi pri njem, a je tudi on to odklonil in prepis poslal vrhovnemu komisarju Friedrichu Rainerju.¹³ Konzul je predlagal politikom, naj bi dva slovenska odposlanca ta osnutek odnesla v Zagreb in ga tam predložila poglavniku kot slovenski predlog, le-ta pa bi ga potem dal Hitlerju odobriti! Konec oktobra 1943 se je sestalo vodstvo Slovenske ljudske stranke in ponovno razpravljalo o tem ter sklenilo, naj se zveže z ustaši sicer ohranijo, a da aktivno ne bodo naredili ničesar.¹⁴ Ob tem se zastavlja vprašanje, kakšno vlogo so pri tem odigrali Slovenci, ki so takrat živeli v Zagrebu. Ustaški predstavnik za tisk Vladimir Židovec je namreč v preiskavi po vojni izjavil, da je ta predlog o hrvatsko-slovenski državni zvezi izdelal Pavel Horvat in ga predložil Paveliću.¹⁵ Na podlagi drugih virov sicer vemo, da to ni moglo biti res, gotovo pa je to, da si je ta Horvat v Zagrebu prizadeval za t. i. »zblíževanje Hrvatov in Slovencev«. Bivši ustaški minister za zunanje zadeve Mehmed Alajbegović je namreč leta 1947 v preiskavi izjavil, da so iz tajnega fonda plačevali Horvata, da bi pospešil to »zblíževanje«. Še leta 1944 je dobival po 50 000 kun na mesec, enkrat pa je zahteval kar 10 milijonov skupaj, a je poglavnik odločil, naj se mu izplačajo postopoma. Minister je ocenil Horvatovo akcijo za neuspešno, že omenjeni Židovec pa je poudaril, da ni imel v Sloveniji nikogar za seboj, čeprav naj bi bil vodja t. i. Kmečko-delavske stranke. O tem Horvatu imamo še dvojne glasove. Edvard Kardelj, ki je spomladi 1942 prišel iz Zagreba, ga je omenjal kot vodjo slovenskega društva Sloga, hkrati pa je pravil, da mu je

¹ Prilozi, IX, št. 1, Sarajevo 1973, str. 301–314.

² Jutro, 29. februarja 1944.

³ Ciril Petesić, Katoličko svećenstvo u NOB-u 1941–1945, Zagreb 1982, str. 275–276; Tone Fajfar, Odločitev, Ljubljana 1981, str. 502.

⁴ Tabor 1972/4, Buenos Aires, str. 99–102.

⁵ Bogdan Krizman, Pavelić i ustaše, Zagreb 1978, str. 336 in dalje.

⁶ Bogdan Krizman, Ustaše i Treći Reich, I, Zagreb 1983, str. 76, 97 in 114.

⁷ Prav tam, str. 371; Bogdan Krizman, Ustaše i Treći Reich, II, Zagreb 1983, str. 397.

⁸ Zgodovinski arhiv Republiškega sekretariata za notranje zadeve (v nadaljevanju: ZA RSNZ), Poročila VOS; Arhiv Vojaškega zgodovinskega inštituta v Beogradu (v nadaljevanju: A VII), fond NDH, 304/5-1.

⁹ Jutro, 14. julija 1944.

¹⁰ Bogdan Krizman, Ustaše i Treći Reich, II, Zagreb 1983, str. 161.

¹¹ Metod Mikuž, Pregled zgodovine NOB v Sloveniji, III, Ljubljana 1973, str. 271.

¹² Arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja (v nadaljevanju: A IZDG), Zbirka Izidorja Cankarja, fasc. 8/II; ZA RSNZ, Zbirka Albina Šmajda.

¹³ A IZDG, fasc. 924/III, fasc. 925/III.

¹⁴ ZA RSNZ, Zbirka Albina Šmajda; A IZDG, Zbirka Izidorja Cankarja, fasc. 8/II.

¹⁵ Bogdan Krizman, Ustaše i Treći Reich, II, Zagreb 1983, str. 286.

sumljiv, čeprav nima dokazov, da bi bil Horvat provokator, ki na zunaj nastopa na liniji Osvobodilne fronte.¹⁶ Drugi glas o Horvatu prihaja od belogardističnega kaplana Jaka Mavca, ki je s kaplanom Ivanom Lavrihom odpotoval v Zagreb maja 1944 in ob vrnitvi v Ljubljano dal za klerikalno obveščevalno službo obširno poročilo o položaju na Hrvaškem. Ocenjeval je stališče ustašev, Hrvatske seljačke stranke, moč partizanov. O Vladku Mačku in o drugem voditelju Hrvatske seljačke stranke, Ivanku Farolfiju, je govoril kot o prijatelju Slovencev, ki pa vendar zelo kritično ocenjujeta položaj v Sloveniji, posebno stališča generala Rupnika. Glede Slovencev na Hrvaškem se je jezil, ker so povečini obsojali sodelovanje z Nemci. Po drugi strani pa da so si ustaši zelo prizadevali pridobiti Slovence za sodelovanje in med redkimi, ki so privolili v to, je Mavec omenil prav Pavla Horvata.¹⁷ Nujno se mu je zdelo v Zagrebu takoj osnovati slovenski protikomunistični odbor, ki bi preprečil komunistični vpliv med tamkajšnjimi Slovenci!

Problem odnosov med ustaši in Slovenci se je včasih kazal v dokaj nenavadnih okoliščinah. Tako je dr. Nikola Rušinović, ustaški poslanik v Rimu, februarja 1942 poročal, da sta vatičanska funkcionarja, jezuit dr. Anton Prešeren in glavni cenzor Zore, preveč izrazila Slovenca, da bi mogla biti prijatelja ustašev. Imel je baje trdne dokaze, da si Prešeren želi vrnitve Jugoslavije.¹⁸ Podobno je trdil tudi Miloš Crnjanski v svojih spominih na diplomatsko službo. Tudi ustaški poslanik v Vatikanu, knez Erwein Lobkowitz, ki niti ni znal hrvatsko, je zadeval na probleme v zvezi s Slovenci. V Vatikanu je baje celo dobival gestapovske podatke o Kardelju, Kidriču, Kocbeku itd., na široko pa se je razpisal ob obiskih škofa Rožmana in priorja Edgarja Lavova v Vatikanu. Ker se je prior z njim prijazno pogovarjal, ga je razglasil kar za prijatelja Nezavisne države Hrvatske!¹⁹

Vodstvo slovenske protirevolucije, ki je izgubljalo stik z londonsko vlado, imelo pa ga je le posredno z Mihailovičem, se je zavedalo nevarnosti popolne izolacije in je skušalo rešiti, kar se je rešiti še dalo. K temu je spadalo tudi prizadevanje za navezavo stalnih stikov s Hrvati, mišljeno je bilo predvsem vodstvo Hrvatske seljačke stranke. To je kot silno nujno januarja 1944 poudarjal inž. Izidor Martinjak, delegat Slovenske ljudske stranke na Primorskem, poleg tega pa je svetoval, da je treba dobiti zaveznike

tudi na Reki in Sušaku, kajti Trst skoraj gotovo ne bo slovenski!²⁰ V zvezi z Reko in Istro je videti, da vodstvo slovenske protirevolucije ni bilo imuno niti do določenih ozemeljskih zahtev glede hrvatskega etničnega ozemlja. Tako se je Šmajd že januarja 1944 z nekimi primorskimi delegati pogovarjal o problemu Sušaka, ki da želi priti v Ljubljano in si želi prihoda domobrancev. Sklenili so, naj pride v Ljubljano posebna deputacija, ki bi se pogovarjala tudi z Rupnikom, vendar so ugotavljali, da je rešitev tega vprašanja v danem položaju odvisna predvsem od vrhovnega komisarja Rainerja. Še konec marca 1945 je vodstvo Slovenske ljudske stranke razpravljalo o tem in se odločilo, da bo povabilo dr. Boža Milanovića kot predstavnika Hrvatov, ki bi prišli pod Ljubljano, v Narodni odbor. Pri tem je pristavilo, da če se Milanović izreče proti priključitvi, vodstvo ne bo prevzelo nobene odgovornosti, tudi če bi se stvari pozneje drugače zasukale.²¹ O tem slovenskem »imperializmu«²² nekaj piše tudi Milanović v svojih spominih.

Potek vojne je nakazoval vedno bolj zanesljiv poraz fašizma in z njim vred tudi njegovih večjih ali manjših sopotnikov. Teh je bilo še posebno mnogo na jugoslovanskih tleh in vsi so mrzlično delali kombinacije, ki bi pomenile nekakšno rešitev. Prihajalo je do večstranskih pogajanj, pri čemer so prednjačili zlasti razni srbijanski in srbski kolaboracionisti, ki so se konec leta nagnetli v Slovenijo. Ljubljana je zaradi svoje geografske lege postajala središče jugoslovanske protirevolucije, kljub temu, da je Mihailović vztrajal v balkanskih planinah in čakal na čudežno rešitev. Že konec maja 1944 je bilo opaziti v Ljubljani nekaj bosanskih intelektualcev s podpredsednikom ustaške vlade dr. Džaferjem Kulenovićem na čelu. Točnega namena njihovega bivanja, trajajočega en mesec, v Ljubljani ni mogla ugotoviti tudi partizanska obveščevalna služba.²³ Konec leta 1944 je agent Vladimirja Vauhnikia Jože Golec iz Trsta svetoval tesnejše stike z nadškofom Stepincem, ki da je po njegovem zainteresiran za varstvo v Sloveniji, prek njega pa bi dobili tudi stike z Vatikanom. Nekako sočasno se je v Ljubljani mudil Mihailovičev »hrvatski«²⁴ general Matija Parac, ki se je pogovarjal z vodstvom Slovenske ljudske stranke, želel pa je dobiti stik tudi s komandantom Jugoslovanske vojske v Sloveniji, generalom Ivanom Prezljem. Pozneje je bil prav Parac predviden za vodjo hrvatskega dela združene jugoslovanske protirevolu-

cionarne vojske v Sloveniji.²⁴ Podobne pobude so prihajale tudi z drugih strani. Savič Marković Štedimlja, novinar in član črnogorskega (separatističnega) odbora Sekule Drljeviča v Zagrebu, je npr. predlagal ministru Alajbegoviću februarja 1945, naj bi nekako pridobili Slovence, kar bi zelo koristilo hrvatski strani.²⁵ Na procesu proti Stepincu se je govorilo med drugim tudi o neki slovenski delegaciji, ki da je prišla k nadškofu v začetku leta 1945. Stepinac se v zvezi s tem ni spominjal nobenih podrobnosti, ker pa ni o kaki delegaciji pri njem prav nobenega glasu iz začetka leta, je dokaj verjetno, da gre za delegacijo Narodnega odbora, ki pa je bila pri njem šele v začetku maja 1945 in o kateri bomo še govorili.²⁶

Če za trenutke pustimo ob strani politično plat naše teme in se vprašamo, ali je npr. prišlo tudi do kakšnega vojaškega sodelovanja med kolaboracionističnimi Slovenci in Hrvati, lahko ugotovimo, da ga vsaj uradno ni bilo. Omenimo pa lahko dejstvo, da so bili med pripadniki domobranske čete v Kostanjevici januarja 1944. tudi Žumberčani. Neki se omenja hrabrost slovenskih domobrancev, ki niso vlivali strahu komunistom samo na Slovenskem, ampak tudi na hrvatski strani! Konec aprila je poveljnik domobranske čete na Igu Stane Buda dobil stik z neko ustaško četo, ki je prihajala iz Hrvatskega primorja, a z njenim poveljnikom sta lahko le tožila nad položajem, v katerega so jih spravili nesposobni politiki.²⁷

Vodstvo slovenske protirevolucije je aprila 1945, ko se je fronta približevala, očitno na vsak način hotelo doseči enotnost protikomunističnih jugoslovanskih sil, pri tem pa ga je do neke mere še zmeraj oviral Pavelić. Zato je 21. aprila 1945 poslalo k njemu delegacijo, da mu je izročila memorandum. V

njem se v diplomatskih besedah daje poglavniku na znanje, da je nujen kompromis, da uživa Vladko Maček ugled pri zahodnih zaveznikih in da je zato nujno v skupno fronto pritegniti tudi njega, in se hkrati poglavnik naproša, da bi delegaciji omogočil stik z Mačkom.²⁸ Za ta memorandum vemo le iz hrvatskih virov in se nam glede na slovenske vire zastavlja vprašanje, kdo je ta memorandum poslal. Dne 28. aprila 1945 se je namreč general Rupnik prvič sestal s predstavniki Narodnega odbora v škofijskem dvorcu in začela so se pogajanja o predaji oblasti Narodnemu odboru, ki so čez nekaj dni privedla do Rupnikovega odstopa. Po pričevanju Rupnikovega pribočnika dr. Stanka Kocipra je tedaj mons. Matija Škerbec Rupniku dejal, da gre za podoben proces tudi na Hrvatskem, se pravi za prenos oblasti z odkritih kolaboracionistov na »ilegalno« strankarsko vodstvo. Škerbec je tudi želel, da bi jim Rupnik izposloval odhod delegacije na Hrvatsko in da »bo to kolosalno!« Rupnik je menil, da bi to stvar samo zapletlo in da je Pavelić človek Nemcev (!) ter da ima dokaze o njegovih apetitih po Slovencih.²⁹ Torej ne Rupnik, ne Rožman in ne politiki niso omenili, da bi že bili imeli kakšne stike s hrvatskim vodstvom! Dejstvo pa je, da je naslednji dan prišel v Ljubljano ustaški minister Ivica Frković, ki se je oglasil najprej pri Rupniku, namenjen pa je bil pravzaprav na pogovore z Narodnim odborom. Rupnik je v povojni izjavi dejal tudi to, da je bil Frković tudi pri Rožmanu, njegov zet Kociper pa ga je dopolnil še s tem, da je bil Frković pri Rupniku tudi 3. maja 1945. Po Rupnikovem pričevanju je menda prav ta ustaški minister odvedel 4. maja v Zagreb delegacijo nove slovenske vlade, ki so jo noč poprej oblikovali na Taboru, vodil pa jo je (delegacijo)

¹⁶ ZA RSNZ, Poročila VOS.

¹⁷ A VII, Komanda Slovenije, 150, 23/1-8; A IZDG, fasc. 52/IV. Pavel Horvat se je pred drugo svetovno vojno ukvarjal s pridobivanjem ljudi za izselitev iz Prekmurja v Ameriko. Pri tem se je zaradi nepoštenih poslov precej kompromitiral, vendar je kljub temu dobil zvezo z ljudskim gibanjem, posebno z Jožetom Kerencičem, s katerim sta leta 1935 organizirala dvoje zborovanj v Ljutomeru. Nato je deloval v skupini dr. Dragotina Lončarja v okviru Kmečko-delavskega gibanja, se pri tem samostojno pogajal z Mačkom ter leta 1938 v Zagrebu odprl posebno pisarno za Slovenijo. Ko so leta 1941 oblast prevzeli ustaši, se je Horvat takoj povezal z njimi.

¹⁸ Sudjenje Lisaku, Stepincu, Salicu i družini, ustaško-križarskim zločincima i njihovim pomagačima, Zagreb 1946, str. 311.

¹⁹ Prav tam, str. 322, 328 in dalje; Tajni dokumenti o odnosima Vatikana i ustaške NDH, Dokumenti, Zagreb 1952.

²⁰ ZA RSNZ, Zbirka Albina Šmajda.

²¹ Prav tam.

²² Božo Milanović, Moje uspomene, Pazin 1976, str. 151.

²³ ZA RSNZ, Poročila VOS.

²⁴ ZA RSNZ, Zbirka Albina Šmajda.

²⁵ Bogdan Krizman, Ustaše i Treći Reich, II, Zagreb 1983, str. 248 in 249.

²⁶ Fikreta Jelić-Butić, Ustaše i NDH, Zagreb 1977, str. 307; Sudjenje Lisaku, Stepincu, Salicu i družini, ustaško-križarskim zločincima i njihovim pomagačima, Zagreb 1946, str. 343.

²⁷ Tabor 1975/7-8, Buenos Aires, str. 167; Tabor 1977/4-5, Buenos Aires, str. 103; Tabor 1980/2-3, Buenos Aires, str. 67.

²⁸ Bogdan Krizman, Ustaše i Treći Reich, II, Zagreb 1983, str. 288; Sudjenje Lisaku, Stepincu, Salicu i družini, ustaško-križarskim zločincima i njihovim pomagačima, Zagreb 1946, str. 49-52; Fikreta Jelić-Butić, Ustaše i NDH, Zagreb 1977, str. 306.

²⁹ Tabor 1978/9, Buenos Aires, str. 221.

prav mons. Škerbec. Le-ta se je oglasil pri vseh članih velike trojice v Zagrebu. Kaj se je z njimi pogovarjal, pa je zaenkrat še precej nejasno. Mačka je povabil, naj se umakne v Ljubljano, a Maček tega ni sprejel, saj je vedel, da bi se Slovenci radi samo okoristili z njegovim imenom pri zaveznikih, in se je umaknil v Avstrijo prek Štajerske. Stepinac se o tem ni ničesar spominjal, medtem ko je škof Rožman v svoji obrambi povedal, da je Škerbec šel k zagrebškemu nadškofu samo po informacije, ker so pač v Ljubljani bili že nekaj časa brez zveze s predsednikom škofovske konference.³⁰ Zanimivo je Rupnikovo mnenje, da je bilo vse »nerazumljivo« početje Narodnega odbora po 28. aprilu 1945 maslo zagrebškega kaptola! Glede obiska pri Paveliću je minister Alajbegović njegov namen ocenil kot prošnjo za vojaško pomoč, delegacija da je tudi predlagala zadnjo obrambo pred komunisti na Gorenjskem.³¹ Ob

tem omenimo, da se je hkrati s Frkovičem v Ljubljani mudil Mihailovičev delegat inž. Vladimir Predavec, ki se je 1. maja z Rudolfom Smersujem dogovarjal o ustanovitvi skupnega jugoslovanskega protikomunističnega odbora. Predavec je tudi sedel v prvi vrsti na taborskem zasedanju 3. maja.³²

Konec vsega tega »razgibanega« dogajanja je znan. Vsi protagonisti so morali v emigracijo in vsak se je reševal po svojih najboljših močeh. Rupniku kot da so bili usojeni tesni stiki z ustaši; začeli so se že aprila 1941 v Zagrebu. S številnimi ministri nekdanje Nezavisne države Hrvatske se je znašel za žicami begunskega taborišča v Spittalu na Dravi in nato spet v taborišču Fermo v Italiji, ko so ga slovenski begunci pognali iz svojega taborišča. Tudi konec te poti je bil mnogim skupen – pred sodišči v novi Jugoslaviji.

³⁰ Zbornik Svobodne Slovenije, Buenos Aires 1965; A IZDG, fasc. 925/III.

³¹ Sudjenje Lisaku, Stepincu, Šaliću i družini, ustaško-križarskim zločincima i njihovim pomagačima, Zagreb 1946, str. 368.

³² ZA RSNZ, Zbirka Albina Šmajda; Zbornik Svobodne Slovenije, Buenos Aires 1965.

Temeljna načela za državno zvezo med Nezavisno državo Hrvatsko in Slovenijo*

1. Slovenija, ki jo tvori slovensko področje, stopa v Državno Zvezo z NDH. Sestavni deli Slovenije so vsi oni kraji, v katerih živijo Slovenci. Meje Slovenije se bodo odredile sporazumno med prvo slovensko narodno vlado, Velikonemškim rajhom in NDH.
2. Slovincem se priznava posebna slovenska narodnost in posebno slovensko državljanstvo. Vprašanje pridobitve državljanstva bo urejeno s posebnim državnim zakonom, katerega bo izdala slovenska narodna vlada. Slovenija ohrani svoje narodno ime, svoj slovenski jezik kot službeni jezik, svojo narodno zastavo, kakor tudi trgovski in vojni prapor ter svoj narodni grb.
3. Na čelu Slovenije stoji Predsednik Slovenije. Predsednika Slovenije voli Slovenski Narodni Svet za dobo 4 let.
V slučaju odstopa ali smrti predsednika vodi do izvolitve novega predsednika njegove posle Slovenska Narodna Vlada.
Oblast predsednika Slovenije temelji na tukaj predvidenih temeljnih odredbah in načelih.
Predsednik Slovenije ima pravico ustanavljati in podeljevati odlikovanja.
Predsednik Slovenije ima pravico do amnestiranja, ki ga vrši samostojno v imenu skupnega državnega poglavarja.
Predsednik Slovenije je za uvaževanje tukaj navedenih odredb in načel odgovoren državnemu poglavarju in Slovenskemu Narodnemu Svetu, in sicer na ta način, da je potrebno soglasje državnega poglavarja ter Slovenskega Narodnega Sveta.
4. Zakonodajno oblast na področju Slovenije vrši skupno s predsednikom Slovenije Slovenski Narodni Svet.
Slovenski Narodni Svet bo izvoljen na osnovi zakona, katerega bo izdala Slovenska Narodna Vlada, a poslovnik si bo v zakonski obliki določil sam.
Do izvolitve Slovenskega Narodnega Sveta izvršuje zakonodajno oblast v smislu člena 5. teh temeljnih odredb in načel Slovenska Narodna Vlada.
Zakoni Slovenije ne smejo biti v protislovju s tukaj navedenimi temeljnimi odredbami in načeli.
Sodna oblast je neodvisna, a izvršuje se v imenu slovenskega naroda. Upravno oblast izvršuje Slovenska Narodna Vlada.
Predsednik Slovenije imenuje in razreši predsednika Slovenske Narodne Vlade ter ministre.

* Dokument je v Zgodovinskem arhivu Republiškega sekretariata za notranje zadeve in ga tukaj objavljamo z vsemi pravopisnimi napakami in nedoslednostmi.

Pred imenovanjem članov Slovenske Narodne Vlade bo Predsednik Slovenije obvestil o osebah skupnega državnega poglavarja.

Prva Slovenska Narodna Vlada se imenuje v smislu čl. 5 teh temeljnih odredb in načel. Vse uradništvo, kakor tudi častnike in podčastnike na področju Slovenije postavlja Predsednik Slovenije odnosno Slovenska Narodna Vlada po svoji pristojnosti ter po zakonih Slovenije.

5. Prvega začasnega Predsednika Slovenije postavlja s svojo odredbo Poglavinik NDH kot Poglavar Državne Zveze, v sporazumu s Hrvatsko Državno Vlado in podpisanimi predstavniki slovenskega naroda. Tako postavljeni Predsednik Slovenije bo imenoval začasno Slovensko Narodno Vlado.
V roku 3 mesecev bo prva Slovenska Narodna Vlada izdala v sporazumu s Predsednikom Slovenije zakon o volitvah Slovenskega Narodnega Sveta. Čim bo Slovenski Narodni Svet izvoljen in čim odredi svoj poslovnik, mora izvoliti Predsednika Slovenije, ki bo v smislu čl. 4 teh temeljnih odredb in načel imenoval novo Slovensko Narodno Vlado. Slovenski Narodni Svet sklicuje Predsednik Slovenije. Takoj zatem se prvi Predsednik Slovenije in prva Slovenska Narodna Vlada razrešita svojih dolžnosti.
6. Skupno z NDH ima Slovenija:
 - a) skupnega državnega poglavarja, ki je obenem skupni vrhovni poveljnik vseh oboroženih sil,
 - b) skupno upravo zunanjih zadev in
 - c) enoten carinski valutni, prometni, pomorski in poštni delokrog. Monopoli – isti kakor na področju NDH – spadajo v delokrog Slovenije.
7. Pred sklepanjem mednarodnih pogodb, ki bi bile obvezne ne samo za NDH temveč tudi za Slovenijo, bo obvestil o tem stalni pooblaščenec vlade NDH, odrejen v čl. 10, Predsednika Slovenije ter izposloval njegov pristanek.
8. Vojni obvezniki s področja Slovenije služijo na področju Slovenije; uporabljeni so lahko izključno samo za vzdrževanje notranjega reda in miru ter za obrambo lastne zemlje; stoje pod poveljstvom lastnega Glavnega stana in svojih častnikov.
Glavni stan (generalštab) oboroženih sil Slovenije stoji pod vrhovnim poveljstvom državnega poglavarja.
9. Za skupne zadeve bo imela Slovenija v Ministrstvu oboroženih sil, Ministrstvu Državne Riznice (Finančnem min.) ter v glavnih ravnateljstvih za promet in pošto po enega svojega načelnika radi odvijanja onih zadev, ki se v dotični upravni panogi nanašajo na Slovenijo. V ministrstvu zunanjih zadev bo imenovanih na vse položaje toliko slovenskih državljanov, kolikor to odgovarja razmerju prebivalstva.
10. Razpravam o skupnih zadevah bo na sejah Hrvatske Državne Vlade prisostvoval stalni pooblaščenec Slovenske Narodne Vlade, katerega sedež je v Zagrebu; a razpravam o skupnih zadevah na sejah Slovenske Narodne Vlade bo prisostvoval stalni pooblaščenec Hrvatske Narodne Vlade s sedežem v rezidenci Slovenske Narodne Vlade.
Naloga teh pooblaščenec je ustvariti skladnost v delu in postopku v skupnih zadevah, kakor tudi v onih zadevah, ki morda le posredno zadevajo interese oz. koristi NDH oz. interese ali koristi Slovenije. Posebno skrb bodo ti opolnomočenci polagali na to, da se celokupno privatno in kazensko pravo, kakor tudi postopki izenačijo. Navedeni opolnomočenci bodo imeli položaj opolnomočenih ministrov in izrednih poslanikov.
Vsaka vlada bo nosila stroške za opolnomočenca in njegov urad.
11. Vse oblasti na področju NDH in oblasti na področju Slovenije so dolžne nuditi si medsebojno pravno pomoč.
12. Z vsemi javnimi finančnimi dohodki od posrednih do neposrednih davkov ter z vsemi drugimi dohodki, zbranimi na področju Slovenije iz katerihkoli drugih javnih virov, razpolaga Slovenska Narodna Vlada s svojim lastnim proračunom.
Pri skupnih dohodkih in izdatkih za skupni promet, pomorski promet, skupno pošto,

telegrafsko in telefonsko službo ter za carinski delokrog, pa bosta sodelovali NDH in Slovenija po kvotah, ki odgovarjajo številu prebivalstva. Pri ugotavljanju števila prebivalstva bo vzeto v obzir stanje po zadnjem službenem ljudskem štetju. Izdatke za državno poglavarstvo ter za Ministrstvo zunanjih zadev nosita NDH in Slovenija po kvotah, izračunanih na zgoraj omenjeni način.

Plače slovenskih načelnikov predvidenih v čl. 9 bodo na proračunu Slovenske Narodne Vlade.

13. Iz tako stvorjene Državne Zveze Slovenije in NDH lahko Slovenija vsak čas radi ustanovitve državne samostojnosti izstopi; za to odločitev morata v tem pravcu glasovati dve tretjini Slovenskega Narodnega Sveta v soglasju s Predsednikom Slovenije.
Za izstop Slovenije iz Državne zveze v gornjo svrho ni potreben pristanek kake druge instance. Ravno tako lahko Hrvatski Državni Sabor z dvotretjinsko večino ter soglasjem svojega državnega poglavarja prekine Državno zvezo s Slovenijo.
14. Gornjim odredbam o ustanovitvi Državne Zveze NDH s Slovenijo se priznava značaj ustavnih določb ter se bodo primerne odredbe vnesle v državni temeljni zakon NDH. Te odredbe se lahko z dvotretjinskim sklepom Hrvatskega Državnega Sabora sporazumno spremenene.
15. Podrobnosti za izvedbo navedenih temeljnih odredb in načel se bodo ugotovile v sporazumu med podpisanimi predstavniki slovenskega naroda, Velikonemškega Reicha ter Poglavnikom Nezavisne Države Hrvatske.

Zvone Kržišnik

Ta literatura živi

V šestih zajetnih knjigah je (že lani) izšlo izbrano delo slovenskega pisatelja Ivana Potrča. Zbirko je izdala Državna založba Slovenije. Na beograjskem knjižnem sejmu je založnica prejela prvo nagrado za opremo teh knjig. Za takšno priznanje, doseženo v nemajhni konkurenci, sta bila zaslužna opremljevalec Julijan Miklavčič in ilustrator Milan Bizovičar. K estetski dognanosti edicije so prispevali France Mihelič, Bojan Golja in Oto Reisinger – pisateljevi portretisti.

Označba »izbrano delo« pomeni, da je Ivan Potrč napisal še več kot teh 2000 knjižnih strani umetniške proze, dramskih del in pesmi ter publicističnih in polemičnih prispevkov. Esejist Franček Bohanec v svojih šestih spremnih besedilih h knjigam – te so izšle pod okvirnimi naslovi Kočarji, Navzkrižja, Grudje, Krefli, Koraki in Besede – sicer omenja tudi neobjavljene, zlasti mladostne Potrčeve spise, vendar se v glavnem omejuje na analizo izbranih enot. Bohančeve študije se naslanjajo na kritiška mnenja, ki so jih bili zapisali o Potrčevih delih J. Jerovšek, C. Vipotnik, M. Mejak, A. Budal, H. Glušič-Krisper, F. Šafar, H. Grün, V. Bartol, I. Kamenik, S. Belak, J. Koruza, M. Mahnič, V. Kralj, L. Filipič, J. Cesar, J. Kos, F. Zdravec in še kdo. Nemalo prostora je Bohanec odmeril tudi avtorjevim spominom in premišljevanjem iz vseh obdobij njegovega življenja. Iz tega gradiva, ki obsega poleg Potrčevih življenjepisnih podatkov in reminiscenc iz del pomembnih sodobnikov tudi njegov odnos do sebe in do sveta, njegove nazore, vzore, boje ter umetnostne in druge maksime, se kaže zelo razviden pisatelj portret. Vsaj fragmentarno se očrtuje tudi slika, kako sta se v zadnjega pol stoletja oblikovali slovenska leposlovna kultura in širša kulturna politika. Ni dvoma, da je tak Bohančev prijem zadostil namenu: predstaviti v širjavo in globino književnika, ki se uvršča s Prežihovim Vorancem, Miškom Kranjcem in Antonom Ingoličem v osrednji kvartet seve-

rovzodnih slovenskih literarnih ustvarjalcev po prvi svetovni vojni.

Z izidom Potrčevih izbranih del je bila izpolnjena neka vrzel. Tačas namreč, ko je bilo Prežihovo, Kranjčevo in Ingoličevo delo že dokaj ustrezno knjižno publicirano, je bil velik kos Potrčevega opusa porazgubljen po revijah ali po edicijah, ki so že v dobršni meri izginile iz vidnega polja mlajših generacij. Toda to delo je bilo treba urediti in natisniti ne samo zaradi tega, da bi bil poravnana dolga slovenskega literarnega severovzhoda, marveč tudi zaradi spoznanja, da bi brez celostne predstavitve Potrča ostal nezaključen neki obči slovenski literarno-zgodovinski krog. Mislim na socialni realizem; mislim na vsebino, tematiko, tendenco in formo obsežnega književnega kompleksa, ki se je izživel v socialno realističnem načinu in stilu ter bil ne samo tesen sopotnik, temveč tudi soustvarjalec revolucije. Nedopustno brezbrizni bi se pokazali do svoje preteklosti in prihodnosti, če bi pustili, da bi nam izdajateljsko zarjavel kate-rikoli, torej tudi ta del kulturne dediščine.

Ce Potrč ne bi bil izšel – tak občutek ima pisec teh vrstic – bi se dogodilo nekaj podobnega, kakor če bi iz biblije izpadel eden izmed evangelistov. Naravnost vsiljuje se takšna prispodoba, čeravno je izposojena iz sveta, ki je omenjenim štirim avtorjem nazorsko tuj. Kaj pa je navsezadnje bilo njihovo pisanje, če ne neka enovita pretresljiva blagovest? To je bil evangelij, ki je nosil v sebi protest proti socialnim in narodnostnim krivicam, hkrati pa oznanjal novo zavezo človečnosti, upornišтва, boja; spočenjal je vizijo drugačnega človeka in se zaziral v vrednejši slovenski jutrišnji dan.

Bilo bi pa seveda krivično do Potrčeve umetnosti, če bi ugotavljali, da je zdajšnji ponatis njegovih del motiviral zgolj težnja po obči kulturnozgodovinski skladnosti; če bi npr. samo rekli, da ni bilo moč trpeti, da bi še dlje ostajal nepregleden mor- da celo najizrazitejši predstav-

Ob izidu
Potrčevih izbranih del

nik slovenskega socialnega realizma, tisti, ki mu je po sili časovnih naključij včasih pripadla označba, da ni samo socialni, marveč tudi socialistični realist. Sedanji izdajateljski podvig je kajpada narekoval še drug, dosti nujnejši razlog: v polno luč je bilo treba postaviti umetnostno vrednoto, ki to zasluži sama po sebi in ne glede na tako ali drugače imenovano literarno smer.

Kazalo je omogočiti, da bi se tudi mlajši Slovenci lahko srečali s potrčevsko podoživljenimi usodami nekdanjih kočarjev in gruntarjev na Pujskem; s ponižanimi in razžaljenimi v štajerski različici; s kreflovsko žejo po zemlji in zemljiški lasti, razpeto med tuzemskimi nebesi in peklom; z vrtnarji in vinogradniki, katerih človeška prvotnost se v kapitalističnih razmerah skoraj ni mogla izraziti drugače kot v neki aprioristični in samozadostni ljubezni do zemlje, pa v garanju, pijači, erotiki ali celo zgolj v nebrzdani strasti po drugem spolu – tedaj v razkošju, ki je edino dosegljivo siromakom; z bajtarskimi otroki, enako lačnimi kruha kakor sanj, hrepenečimi po toplini in kakem požirku lepote; s Potrčevo galerijo kmečkih žensk, zdaj robustno mesenih, zdaj materinsko dobrtljivih, zdaj slepo hlepečih, zdaj vserezumnih in kar subtilno nežnih – vselej pa zvezanih »nesmilečnemu«¹ pehanju na polju ali doma ter obremenjenih z vsakršnimi zgodovinskimi krivicami do njihovega spola; z mnogimi značaji in tipi, ki rastejo, se krešejo, oblikujejo tako ob delovanju samobitnih silnic znotraj človeške snovi kakor ob delovanju družbenorazvojnih procesov; z junaki – Potrč jih je jemal večinoma iz kmečkega, nekaj pa tudi iz delavsko-meščanskega miljeja – skozi katere je moč slediti revolucionarni premeni slovenskega ljudstva iz za težkih časov narodnoosvobodilnega boja prek vstaje, oboroženega boja, agrarne reforme, nedomišljene kolektivizacije (obdelovalnih zadrug) vse do zrelejših družbenih koncepcij; srečujemo se s povsem izklesanimi individualnimi usodami, ki

pa jih pisatelj opazuje predvsem z vidika razvoja družbenih odnosov, ali kakor pravimo, spremlja jih z marksistične pozicije; potemtakem ga zanimajo predvsem gibalna, kot so: težnja brezpravnih ljudi po samoodločbi in osvoboditvi dela, strast teh množic po lasti in oblasti, zavest o kolektivni odgovornosti in krivdi, revolucionarna stvariteljska nujna, da se mora danost spremeniti.

Odveč bi bilo pogrevati znane ugotovitve, kolikšnim nevarnostim se mora izogniti pisatelj, ki skuša umetniško obdelati takšno snov, da se ne bi zazdel prisiljen, tendenciozen ali celo agitatorski. Vemo, kako so si zlasti v zgodnjih obdobjih po oktobrski revoluciji na tem terenu polomili peresa številni sovjetski pa tudi drugi avtorji. Potrču je uspelo doseči dokajšnjo organičnost in prepričljivost takšne pripovedi predvsem z nepodkupljivo odkritosrčnostjo in osebno prizadetostjo, z impresivnim poznavanjem narave, v kateri se gibljejo njegovi junaki, ter z enakim poznavanjem miljeja, razmer, dela, opravil in še tako drobnih okoliščin, ki sestavljajo človekovo in še posebno kmetovo vsakdanjost.

V tem zapisu se ni mogoče ustavljati pri posameznih Potrčevih delih, kajti marsikatero izmed njih, nabito s programsko težo, bi zahtevalo zase veliko pozornosti in prostora. Opozoriti pa kaže, kar smo deloma že storili, vsaj na poglobitno temo ali vodilno idejo njegove umetnosti. To bi lahko imenovali: nepotrčan dramatični spopad med starim in nastajajočim novim svetom. Ta spopad, ki ne bo nikoli nehal biti tehten konstitutivni dejavnik dobre literature, opazuje in razvija naš pisatelj skoraj v vsaki črtici in noveli, da o dramah in romanih (Krefli, Svet na kajžarju, Na kmetih) sploh ne govorimo. Ko Potrčevi kmečki in drugi proletarci – nosilci jutrišnje, socialistične družbene formacije – bredejo skozi svoje neveselo bivanje, ki ga pisatelj bolj sodoživlja kakor literarno oblikuje, je bralec neprestano soočen z zdaj bolj, zdaj

manj zabrisano izpovedjo, da je kaj vredno samo tisto revolucionarno dejanje, katerega merilo, smisel in cilj je človekova sreča (četudi definiranje le-te spremlja skoraj nepremagljive težave). Z vestnim realističnim in mestoma naturalističnim prenašanjem vsakdanjosti v svoje tekste, skoraj brez umetnostnega stiliziranja in krčenja dialogov, z nizanjem tudi najbolj obrobni podatkov, kakor da hoče nenehno opozarjati bralca: glej, takšna je resnica, ne pa takšna, kakršna bi mogla priti na dan skozi filtre pisateljske umetnosti, sloga, lepe besede. To ravnanje, ki je svoj čas nakopalo Potrču očitke nekaterih kritikov, da vlaga v delo premalo kreativne fantazije, pa zamera tega ali onega bralca, da mu piše omejuje predstavnost možnosti in ustvarjalno sodelovanje, je bilo sad pisateljevega umevanja, po katerem umetnost ne sme kakorkoli spreminjati, »ponarejati«² resnice o danem in dejanskem; prava umetnost da mora rasti neposredno iz življenja – brezpogojno se mora podrežati živi stvarnosti; umetnik da je tedaj dolžan, kot že rečeno, svojo literaturo bolj živeti kakor pisati. Po takem postopku da se pisateljeva teoretična izhodišča, predvsem pa sporočila, izluščijo sama po sebi. Morda smo Potrčeve idejne osti razumeli prav, če se nam je odkrilo, da je s svojimi deli hotel reči: boj za »človeka z veliko začetnico«, boj za človeka, »ki je naše največje bogastvo«, boj za prístni socializem (ne pa državni, administrativni, pragmatični socializem) bomo morda kdaj dobojevali, če bomo hoteli zares nepotvorno videti, kdo in kakšen je ta usmiljenja vredni človek tukaj in zdaj.

Pri iskanju in upodabljanju eksistencialne resnice vodi torej Potrča – navzlic samosvojemu pojmovanju umetnostnih postopkov – isti notranji vzgib, ki je vodil Gorkega, Ostrovskega, Šolohova itd.: brezpogojna vera v človeka. Na dnu vsake, še tako mračne stvarnosti mu klije spoznanje, da se človek ne more dokončno izgubiti v zlu katere-

koli vrste. Tak temeljni kredo utegne biti piscu nevaren, zakaj v tem okviru se lahko spočenja-jo navno rožnata videnja, s temi pa pristranost do družbenih sistemov in ideologij ali celo konformizem (kar se je zares pogosto dogajalo »socialističnim realitom«). Toda zategadelj še ni dovoljeno izreči vnaprejšnje graje ali nezaupnice omenjenemu kredo. Žal so to vseprek počeli številni kritiki, ki so obešali etiketo socialističnega realizma (v slabšalnem pomenu besede) temu in onemu pisatelju že zato, ker ni sledil modi absurda, nič, brezupa, resignacije, cinizma, pa sočasnim jezikovnim in drugim strukturalnim novit- tam, in ker ni gojil izraza, prikladnega tem optikam. Tako so nekateri kritiki v vsesplošnem odporu zoper »črno-belo slikanje« in ceneni optimizem, ki ju je bila uzakonila stalinistična teorija odraza, pogosto zabredli v drugo skrajnost. Odrekli so vrednost tudi ustvarjalnemu načinu in metodi, ki sta odsev pisateljevega najintimnejšega prepričanja, da je humanizem socialističnega kova vitalno težiš- če ne le življenja, marveč tudi umetnosti. Zanikati ali smešiti takšno pojmovanje po sebi pa pomeni uganjati enako nasil- nost, enako ždanovščino, kakor so jo uprizarjali utemeljevalci in privrženci državnototalitarnih koncepcij. Pod pretvezo zavze- manja za ustvarjalno svobodo se pogosto skriva nestrpnost do vsega, kar se ne razvija po she- mah zahodnjaške filozofske misli, težeče v dekadenco. Poklicni »novatorji«, ki se sicer po- stavljajo v vlogo pridigarjev filo- zofskega in umetnostnega plu- ralizma, so skoraj praviloma na- silniki in zatiralci, nič boljši od ždanovcev. Jemljejo si monopol na vse razsojanje o etiki in este- tiki. A začuda se ne zazdijo sami sebi ne krivični ne smešni, ko propagirajo svoje muhe enod- nevne (npr. reistične, ludistične in podobne sisteme) in ko že danes proglašajo za ukinjeno, kar so še včeraj proglašali za večno resnico. Te intencije, ki se selijo v naš prostor vselej z veli- ko zamudo, bi ne bile posebno

škodljive, če bi se zadovoljevale z nevtralnimi razlaganjem in lite- rarnim utelešanjem svojih mi- selnih sistemov, nevzdržne pa postanejo, ko se skušajo uve- ljavljati tako, da z zaglušljivim hrupom devajo v nič vse druge ustvarjalne načine.

Umetnost Ivana Potrča sicer ni bila deležna razvrednotenja teh samozvestnežev javno in eksplicitno. Morda zato ne, ker se vsaj zadnji desetletji ni pojav- ljala, da tako rečemo, v žarišču nacionalne književnosti. Težko pa je verjeti, da jo sprejemajo z demokratizmom, saj jim mora delovati kot bojni izziv, kot ne- kakšna reakcija na njihovo po- polno zanikanje družbene kom- ponente v človeškem bivanju. Denimo, čeprav je minilo že skoraj leto dni po izidu Potrče- vih izbranih del, doslej kljub si- ceršnji hitri odzivnosti naših avantgardistov ni prišlo izpod njihovih peres nobeno mnenje o teh delih. Ali to pomeni, da Po- trču vendarle priznavajo vred- nost? Ali pa čakajo, da bodo naj- prej kaj rekli »etablirani« recen- zenti, da bodo potlej oni, vrhov- ni literarni razsodniki, prišli na dan s tembolj uničujočo kriti- ko? Naj bo tako ali drugače, glu- hota okrog šestih zlato rumenih Potrčevih knjig ne bo mogla biti trajna, saj smo premajhen na- rod, da bi jih lahko kar meni nič tebi nič prezrli.

Res je sicer, kakor smo že ugotovili, da se je s Potrčevim delom ukvarjala doslej cela voj- ska znanstvenih in naključnih ocenjevalcev. Njihovim spisom ni kaj dodajati, čeprav so bili v sodbah nemalokrat različni, o čemer se bo lahko prepričal vsak bralec, ko se bo seznanil z odlomki teh kritik v Bohanče- vih spremnih besedah k sedanj- i izdaji. Karkoli bi se tu še reklo, ne bi moglo biti izvirno, saj so omenjene analize izpred let in desetletij obdelale Potrčevo umetnost tako iz idejnih kot iz estetskih in drugih literarno- strokovnih vidikov. Ne enkrat je bilo denimo ugotovljeno, da te- ga pisca ne gre prištevati med predstavnike tiste vrste pisate- ljevanja, ki se je skušala uveljavi- ti pod firmo »narodnoosvobo-

dilne breze s samarjem pod njo« in pozneje v poeziji »lopatе in krampa«. Potrč se je zgodaj od- trgal od takšne umetnosti, ki je bila pri nas v štiridesetih in de- loma petdesetih letih skoraj do- minantna, a vseeno kratkega di- ha. Vse življenje je bil vnet poli- tični aktivist, toda čeprav je nje- gova literatura zajemala snov v območjih, kjer je politična prag- matika zapolnjevala mnoga živ- ljenjska obzorja, ni dovolil, da bi se ta pragmatika zajedla v nje- gov aktivizem, ki mu ne gre od- rekati, da je človeško pomemb- nejšega kova, saj so njegovi »so- ciološko pozitivni« junaki sko- raj brez izjeme živi, obremenje- ni z značajskimi hibami, moral- nimi dilemami, strastmi, tragič-nimi krivdami. Nič drugačni ni- so tudi »sociološki negativni« protijunaki, npr. kreflovski gruntarji. Te slednje, poražence v revolucionarnem obračunu, gleda in sodočivljaj pisatelj s so- čutjem; njihov propad mu je nu- jen in neizbežen, toda to spozna- nje ga ne odvzuje, da ne bi ob- čudujoče zarisal njihove strasti po individualni in narodni sa- mobitnosti, njihove elementar- ne zagledanosti v zemljo in dru- gih njihovih obče človeških kva- litet. Ena izmed poglavitnih od- lik Potrčeve proze – in tu se je treba spomniti njegovega delov- nega postopka, ki se zavezuje »nepotvorjenemu« odslikova- nju stvarnosti – nastaja iz pisate- ljeve vnaprejšnje odpovedi sle- hernemu konstruiranju, naj že bo v oblikovanju fabule ali v raz- voju značajev. Tako odpade ne- varnost črno-belega slikanja, od- pade shematiziranje osebnosti in situacij za kakršnokoli ožje tendenčno ali celo konformis- tično rabo. Tvegajoč, da se bo zazdel komu suhoparno faktog- rafski in dolgočasen, žene pisa- telj oboje, zmagovalce in pora- žence v družbenem spopadu, skozi njihov čas takšne, kakršni pač so, z vsemi njihovimi notra- njimi možnostmi za premeno- vrtd. Toda neprestano je moč slutiti, da se s temi potrčevskimi ljudmi igra ta dve sili, ki sta moč- nejši od njih: prva je neka statič- na težnja, po starem imenovana usoda, druga, ki je za pisca bolj

odločilna, pa je komaj predstavljiva dinamika družbenih tokov, kakor jih pojmujeta dialektični materializem in marksizem.

To in še marsikaj je bilo v podobni ali drugačni obliki o Potrčevem pisanju že davno povedano. Zdaj pa se ponuja strokovnim ocenjevalcem neka možnost, ki njihovim predhodnikom še ni bila dana. Razmišljajo lahko, čeravno spet v veliki meri na spolzkih tleh osebnega okusa, kako se ta štajerski klasik drži v času; kako njegov opis ohranja umetniško aktualnost, skratka, kako so njegove knjige še berljive. Ali Potrč še lahko prepriča in pretrese? Koliko ostaja užitna ta njegova zmes realistične dokumentarnosti, estetsko in etično negovana, da ne rečem olikanega naturalizma in nove romantike? Ali zrcalo, ki ga je bil v svojem najplodnejšem času podprl pred slovensko družbo, odseva kakšne podobe trajnega pomena? Ali se ni morda njegov socialistično verniški vitalizem, kiče od čustvovanja in čutnosti, današnjemu času (z njegovim predmetnim kultom) že nekoliko odtujil? Ali ne deluje ta vitalizem morda naivno, ali ne zbuja nekaj otožnega nasmeha spričo vednosti, da sveta atomske dobe še zdaleč ne obračajo samo tiste silnice, ki jih je bil prepoznal kot bivanjsko tvorne in odločilne Ivan Potrč?

Na ta in podobna vprašanja kaže odgovoriti literarnim zgodovinarjem in estetom, da bi videli, kaj še lahko dajo bralcu spisi, ki rastejo iz upanja, hrepeneja, socialnoevangeljskega preostva in ki se krčevito obračajo zoper grozljivo možnost, da bi tako človek posameznik kot kolektivni junak (narod, socialna grupacija, človeštvo) utonila v cinizmu prakse in samouničenju. Presoditi kaže ali so potrčevska sredstva v tej igri in protiigri še umetnostno relevantna ali pa morda polagoma prehajajo pod označbo »passe«.

Ce je dovoljeno izreči mnenje ljubiteljskemu bralcu, ki vendar verjame, da njegovo mnenje ne bo osamljeno, moram brez zadrege povedati, da me zdajšnje

branje Potrčevih del ni manj osvojilo, kakor me je bilo priklenilo v času, ko so ta dela nastajala. Morda je v takšnem občutju nekaj generacijske nostalgije, ki jo utegne zadeti občutek staromodnosti, vendar zagotavljam, da povedanega nisem izrekel brez intimnega primerjalnega postopka, zakaj zavedam se, da je edino primerjanje most prek prepadov gole subjektivnosti. Že bežna spominska inventura, še bolj pa sočasna primerjava, me je opozorila, da so se mi v zavesti razblinila sporočila deset in deset in ne le slovenskih, ampak tudi drugih literarnih stvaritev, nastalih še včeraj in nastajajočih danes, čeravno so prihajala in prihajajo predme v bleščeči slogovni in kompozicijski opravi, tedaj z vsemi vnanimi obeti trajnosti. Vražji Potrč pa se je zapičil, obstal; ni več dvignil sidra navzlic svoji monotoni vsebini in fabulistiki ter navzlic neobrušeni formi. Ni se pustil pregnati kljub samosvojemu jeziku, ki ga je postavljaj, preobloženega z lokalizmi, v službo verističnega slikanja stvarnosti, in bi ga bilo mogoče ponazoriti – seveda ob malce hudomušnem zgoščanju – tudi takole: »V sparni večerki, polni smilečne letenske tihoče med vrbačami, je ličkana deklinca nafkrcočenih las rinila kankole po kolomijah v breg nad grabo; Južeku – vrag ga povrtaj z ločecem – bo dala sklečko marul in maličko knifrc, da bo imel kaj glodat, ko bo sčinjavanje in vejanje. Navek ji bo všeč, ta maclek, ta vdeb, ta czeek, pa naj se nesmielčno cmiha in cuma na ujdrcu, ali igra na ustne harmonike...«

Ko se torej vprašujem, kaj me vendar veže na Potrčevo knjigo, se mi pred vsem drugim oglašja spoznanje, da v tej knjigi zares ni ničesar zlaganega. Pisatelju se od strani do strani uresničuje lastni ustvarjalni velelnik: ničesar od stvarnosti spremeniti, ničesar potvoriti. V Južekih, Tunkah, Kreljih vstaja tista resnica, ki jo je bil Potrč od mladih nog gledal, čutil in sodoživljal ter jo sklenil vreči svetu v obraz. Resnica je Potrčev poglavitna skrb, iz nje pa samogibno raste – v

skladu s stopnjo pisateljevega literarnega daru – tudi psihološka utemeljenost njegovih junakov. Ne vem, zakaj naj bi bilo potrčevsko kopičenje resnic in socialnih situacij manj privlačno, kakor npr. kopičenje realističnih pojmov, neobvezujočih konstrukcij, brezvezij, pocestnih kvant, pornografskih elementov itd., s katerimi se ponša tako imenovana moderna ali avantgardna literatura? Mnogi pripadniki teh smeri, zavarovani z globokoumnimi filozofičnimi traktati, očitno pozabljajo, da s svojimi sredstvi, ki menda služijo procesu prevrednotenja vrednot, rušenju tabujev in mitov, protestniškemu vplivanju na sodobno podzavest in zavest itd, vzpostavljajo lastno »teorijo odraza« – ta pa, prav kot razvpita socrealistična, absolutno ne ustreza zakonom umetnosti.

Govorec ljudem o ljudeh in njihovih stiskah z neprikrito izpovedjo, da je z vsakim svojim vlaknom na strani človečnosti – mi ostaja Potrč popolnoma moderen! V sedanjem času, ko se vsepovsod širi zadah razčlovečenja in morbidnosti, deluje ta literatura krepčilno kakor kruh. Segati kaže po njej brez bojazni, da se komu utegne zdeti kakorkoli »presežena«. Vemo, da »pod soncem ni nič novega« in da se podobno kakor druge manifestacije življenja tudi umetnostni akti – glede na njihovo zunanost – gibljejo v vibah: slogi in načini, ki so v ljudeh, se rodijo, umirajo, pa se spet vračajo. Nepremakljivo ostaja samo tisto, kar ima umetnik pridodati svojega, sporočilno tehtnega v skupno zakladnico. Čeravno je Potrčevo pripovedništvo predvsem dokument svoje dobe, govori prepričljivo vsakomur, kdor verjame, da se svet ni začel šele z njegovim rojstvom in da se ne bo nehal z njegovo smrtjo. Še dolgo nam bo zvenel aktualno Potrčev klic zoper nasilje, sebičnost, krivico, izkoriščanje človeka po človeku. Potrebovali bomo njegovo silovito vero, da dobro v človeku mora zmagati nad silami zla in obupa.

Mile Pavlin

Zgodovina in krave

V lanski 10. številki Borca, v celoti posvečeni orisu življenjskih razmer med osvobodilno vojno in socialistično revolucijo, je izšel tudi sestavek poklicnega zgodovinarja Jožeta Dežmana z naslovom Vaje – razmišljanje o zgodovinopisju NOB – primer iz Bohinja.

V njem je pisec predvsem na široki črti prekoratil tematske okvire in se lotil opisovanja raznih pojavov ter dajanja sodb in ocen, čemur pa še zdaleč ni kos. Povrhu bi vse to terjalo dosti več prostora, zato se mi zdi pisec podoben partizanu, ki je končal enomesečni partijski tečaj, potem pa se je imel za popolnega poznavalca vsega marksizma.

Naj omenim le nekaj zadev in pojavov, ki se jih loteva ali jih načenja pisec, da bi bralec, ki njegovega spisa ni prebral, lahko spoznal njegove hudo pretirane ambicije in samozavest, ob kateri mu je čudovito uspelo razkriti predvsem svoje neznanje in površnost.

Tako beremo v Dežmanovem sestavku razmišljanje o razmerah v naših arhivih in o njihovi dosegljivosti, partizanski topografiji, življenjepisih padlih, zbiranju spominskega gradiva in zakaj so ga prekinili, o dosedanjih dokumentarnih delih (ki se nanašajo predvsem na Bohinj), politične ocene, polemiko z drugimi pisci in kritiko njihovih del, citate, orise gospodarskih razmer, denarništva, razna mnenja o vzrokih za takšno ali drugačno opredelitev Bohinjcev, prikaze o mobilizaciji Bohinjcev v nemško vojsko ali narodnoosvobodilno vojsko in nazadnje celo jezikovne očitke, kajpak neosnovane.

Spis takšen, kot je, že zaradi svoje raznolične vsebinske naravnosti ne more biti drugačen kot popolnoma neurejen. V njem pisec preskakuje z enega področja na drugo, nato pa se po večkrat vrača na že obravnavano ali omenjeno. Zato bi ga že zaradi tega morali napotiti h kakšnemu mentorju, če ni sam sposoben vsaj vsebinsko urediti svojega spisa.

Precejšen del prostora je Dežman posvetil kritiki drugih piscev (meni skupno kar poldrugo stran, če seštejem vse odstavke in stavke v skoraj vsem spisu). Njegovo mnenje tako o moji knjigi Jeseniško-bohinjski odred kot tudi o drugih je vseskozi odklonilno. Kot vem, je prvotno Dežmanov sestavek vseboval uničujočo kritiko Programskih in metodoloških načel za pripravo knjig Knjižnice NOV in POS, natisnjenih že 1968, po katerih je doslej izšlo že 50 knjig. Njihovi pisci so bili deležni številnih priznanj, s podobno zbirko se ne morejo pohvaliti nikjer drugje. Toda Dežman s tem, da jih kritizira (če temu sploh lahko rečemo kritika), napada tudi vso zbirko. Zakaj je iz osnutka

svojega članka črtal ta napad na Programsko načela, mi ni znano. Le mislim si lahko, da je eden takšnih, ki sodijo dela po imenih piscev, ne pa po njihovi vsebini. Ustrašil se je pač zamere pri znanih zgodovinarjih, njihovih sestavljavcih, pri meni pa se mu ni bilo treba bati ničesar, zato se je odločil prek mene napasti tudi vse druge pisce monografij in sestavljavce Programskih načel.

Glede na to, da je moj Jeseniško-bohinjski odred izšel že 1970. leta in da je vsa naklada že zdavnaj pošla, mi je popolnoma vseeno, kaj piše Dežman o meni, povrh pa se tudi z zgodovino ne nameravam več ukvarjati. Kljub temu bi rad bralce opozoril na vrsto Dežmanovih zmot, podtikanj in poskusov razvrednotenja posameznikov, prispevka celih območij in končno celo vsega našega gibanja, pa tudi na njegov namen, da bi z mlatenjem po drugih povzdignil svojo veljavo ter se prikazal kot neuklonljiv nasprotnik črno-belega in faktografskega opisovanja zgodovine naše osvobodilne vojne in socialistične revolucije.

Mojemu Jeseniško-bohinjskemu odredu Dežman očita v glavnem dvojne velikih načelnih pomanjkljivosti:

- da sem posvetil dosti premalo prostora orisu delovanja terenskih organizacij, okupatorski civilni oblasti in partizanskemu gospodarstvu.

- da Bohinjci niso bili tako navdušeni nad Osvobodilno fronto, kot bi rad prikazal jaz. Zato jih je toliko šlo v nemško vojsko, nekaj desetina so jih pobili pripadniki Varnostno-obveščevalne službe, večino novincev pa so partizani morali prisiliti k odhodu v hosto.

Glede prve skupine očitkov bi omenil, da bi moralo biti že iz naslova knjige vsakomur jasno, Dežmanu pa kot izobražencu še posebej, da gre za oris delovanja operativne enote naše vojske, ne pa za kako terensko kroniko ali kaj podobnega. To pomeni, da mora biti pretežno število strani posvečenih razvoju odreda, njegovim akcijam, sovražnikovim nasprotnim ukrepom in organizaciji enot odreda. Tako pa je Dežman zapisal: »Okupatorski civilni oblasti sta posvečeni dve, terenskim organizacijam NOG pa pet strani knjige (vseh ima knjiga skoraj 400).« Malo dlje se dotika orisa delovanja intendantske in orožarske službe v odredu, nad katerim je prav tako nezadovoljen, ker je dolg le dve strani.

Če bi se vsaj potrudil in malo bolj natančno prelistal knjigo, bi v njej lahko zasledil poglavje Začetki bitke za hrano. Med tekstom pa bi na mnogih mestih našel tudi odstavke z opisi akcij, s katerimi je odred skušal pridobiti

večje količine hrane. Seveda ne zase, pač pa za druge enote 9. korpusa, ki so v zadnjem vojnem letu večkrat trpele hudo pomanjkanje. Odred je na svojem območju zbiral hrano kot prostovoljne prispevke ali s prisilnim odkupom oziroma zaplembami, potem pa jo je prevažal mimo Gorij in Bistrice ali čez Jelovico proti Cerknemu. Tega pa Dežman niti ne omenja, čeprav se drugače dotika številnih malo pomembnih zadev.

Zato trdim, da bi v primeru, če bi v knjigi zajel vse tisto, kar bi rad tam videl Dežman, morala biti monografija odreda dosti obsežnejša ali pa bi moral močno okrniti oris dejavnosti odreda. Ne mislim zanikati, da v vsako monografijo kake enote ne sodi tudi oris političnih razmer na območju, kjer je nastala ali se je dlje mudila, toda le v skrčenem obsegu, sicer bi pisec preveč prestopil okvir teme in vsebino zapisanega razblinil kot je napravil Dežman v svojem spisu.

Pri tem pa je treba upoštevati tudi različne oblike povezanosti partizanske enote in organizacij med civilnim prebivalstvom po časovnih razdobjih in posameznih slovenskih pokrajinah. Če so poleti 1941 komiteji ponekod malo manj ko poveljevali partizanom, je imela narodnoosvobodilna vojska na začetku 1945. svojo partijsko organizacijo, povezano s Centralnim komitejem prek političnega komisiarata Glavnega štaba. Zaradi posebnih razmer, v katerih je deloval Jeseniško-bohinjski odred, pa so se člani jeseniškega okrožnega komiteja Komunistične partije Slovenije še konec 1944 lahko vmešavali v vojaške zadeve. O tem sem pisal v poglavju Moralno-politična dejavnost, česar pa Dežman ni izvolil prebrati in upoštevati.

Vsekakor je pomanjkljivost našega zgodovinarja, da je premalo opisovalo delovanje političnih organizacij med civilnim prebivalstvom kot tudi organov ljudske oblasti. Da bi to vrzel zapolnili, so pri nas pred leti ustanovili poleg Knjižnice NOV in POS še Knjižnico OF. Žal pa ni zaživela tako, kot bi morala, razprava o vzrokih za to pa ne sodi v ta sestavek. Del tega, kar mi očita Dežman, da nisem opisal, bi zato spadalo v Knjižnico OF, drugo pa v kakšno monografijo o intendentski službi, zaledni vojaški oblasti (partizanske straže, komande mest, komande vojnih področij).

Nadalje lahko zavrnem Dežmanove nesmiselne očitke tudi z vidika teritorialne pristojnosti Jeseniško-bohinjskega odreda. Njegovo operativno območje je namreč zajemalo poleg Bohinja še vse vasi med Jelovico in Savo od Podnarta do Radovljice, okolico Bleda, dolino

Radovne in Zgornjesavsko dolino do Javornika. Če bi hotel biti dosleden, bi potemtakem moral opisati enako podrobno kot za Bohinj tudi razmere v teh krajih. Kam bi me to pripeljalo in kako debela bi bila knjiga o Jeseniško-bohinjskem odredu, pa si lahko misli vsak sam.

Druga skupina Dežmanovih ugovorov zoper ugotovitve v moji knjigi, deloma pa tudi oporekanj drugim piscem, pomeni omalovaževanje prispevka Bohincev v osvobodilni vojni in socialistični revoluciji, česar se Dežman bržkone ne zaveda. Prav tako pa so tudi miselno zelo sorodni propagandističnim obrazcem sovražnikove propagande.

Med drugim navaja Dežman podatke o številu Bohincev, ki so služili v nemški vojski (po enih virih 199, po drugih 117), ali so jih usmrtili pripadniki Varnostno-obveščevalne službe in o številu partizanov po letih vstopa v narodnoosvobodilno vojsko. Razlike v številu vojakov nemške vojske v obeh virih se niti ne dotika, čeprav o sto devetindevetdesetih govori medvojni dokument. Toda če seštejemo Bohince, ki so bili v nemški vojski in tiste, ki so jih usmrtili partizani, seštevek pa primerjamo s številom partizanov, lahko pomislimo, da je bilo kar 27 odstotkov prebivalstva na sovražnikovi strani.

Zaradi tega je te podatke nujno treba pojasniti. V nekako opravičilo Dežmanovi površnosti in zmoti naj povem, da je bilo doslej o mobilizaciji naših ljudi v nemško vojsko napisanega zelo malo, prizadeti pa si bili dolgo prikrajšani za mnoge pravice.

Predvsem bi bilo treba razčleniti, zakaj in kako so fantje in moške odhajali v nemško vojsko. Upam si trditi, da je bilo prepričanih nacistov med njimi zelo malo. Vsi drugi so se zbal posledic: kdor se ni odzval vpoklicu, je lahko pričakoval, da mu bodo zaprli svoje, premoženje pa zaplenili. V nekaterih primerih so družinske člane takšnih poslali tudi v koncentracijska taborišča, tam so pomrli ali pa so jih pobili.

Če je bil vpoklicanec doma, pa si je lahko nekako pomagal; dogovoril se je s partizani, da so ga navidez s silo odpeljali. Kaj pa tisti, ki so živeli kje daleč v Avstriji ali celo Nemčiji? Tudi takšnih je bilo med Bohinjci precej, saj je nemški urad za delovno silo številne zdrave in mlade moške že leta 1941 poslal delat v tovarne. V tujini si niso mogli pomagati, pogosto jih niso pustili pred vpoklicem domov niti na kratek dopust. Podobno je bilo tudi s letnikom 1925, ki so ga najprej vpoklicali v »Arbeitsdienst«, od tam pa poslali pod stražo naravnost v vojašni-

ce. V nemško vojsko so bili vpoklicani celo mladeniči, ki so jih po letu 1942 skupaj z drugimi družinskimi člani pregnali v Nemčijo, ker so bili njihovi bratje partizani.

Dežman le navaja, da je v nemški vojski padlo 42 Bohincev. O tem, koliko pa jih je dezertiralo in se pridružilo narodnoosvobodilni vojski oziroma kaki zavezniški vojski, pa molči. Tako bo vsakdo, ki prebere te številke, takoj pomislil, da so se razen padlih vsi bojevali v nacistični vojski do njenega dokončnega poraza.

Se bolj pa Dežman razvrednoti prispevek Bohincev k zmagi, ko razglablja o vzrokih, zakaj je bilo pri partizanih drugih 73 odstotkov. Predvsem mi oporeka, da je bila uspešna mobilizacija (jeseni 1944) sad vztrajnega političnega dela komunistov v najmanj enem desetletju ter aktivistov Osvobodilne fronte v prvih treh vojnih letih. Po njegovem naj bi to bralca zapeljalo, češ da so mobiliziranci odšli v narodnoosvobodilno vojsko večinoma zavestno.

Kot že na več mestih se tudi glede tega Dežman naslanja na svoja zapažanja pri povrnem prebiranju moje knjige in prav tako površno poznavanje razmer v Bohinju ter nasploh naše osvobodilne vojne in socialistične revolucije.

Ko sem ocenjeval uspehe mobilizacije konec 1944 sem namreč imel v mislih celotno območje odreda, in ne le Bohinja. Tam namreč takrat človeških rezerv skoraj ni bilo več, razen nekaj mlajših in starejših letnikov ter dezertirjev iz nemške vojske. Pretežna večina Bohincev je odšla k partizanom že spomladi 1943 ali na začetku 1944. Zato je mobilizacija, ki jo ocenjujem, zajela pretežno le okolico Bleda in Jesenic ter Zgornjesavsko dolino. Vse to pa je Dežman prezrl. Prav tako je to prezrl tudi tam, kjer mi očita, da splošna vstaja v okolici Bleda (6. maja 1945) zanika moje ocene, da je bila mobilizacija konec 1944. leta uspešna.

Glede tega, ali so fantje in moške v letih 1944 in 1945 odhajali k partizanom zavestno, pa je vsaka razprava odveč. Partizanske mobilizacije nikakor ne moremo primerjati z mobilizacijo v kakšno drugo vojsko, čeprav je ta lahko prostovoljna ali s prisilo. Tudi pri nas govorimo o mobilizaciji, kadar se je v krajšem času pridružilo partizanom večje število prostovoljcev (Dolenjska in Notranjska 1942). Nikakor pa mobilizacija ne pomeni izključno samo lova na vojne obveznike, oziroma njihove prisilne privedbe v enote.

Ob razmišljanju, kako in zakaj so fantje in moške z območja Jeseniško-bohinjskega odre-

da odhajali k partizanom, pa je treba poudariti še nekaj značilnosti, ki jih po drugih predelih Slovenije ne zasledimo ali pa so bile manj izražene. Sorazmerno razvita industrija (Jesenice) je že desetletja vplivala na kmečko in polkmečko okolico. Jesenice so pretresale stavke, med stavkajočimi je bilo tudi dosti okolčanov. Po letu 1941 je število privrženecv Osvobodilne fronte in njenih aktivistov kljub hudemu nasilju vztrajno naraščalo. Celo za aktiviste je bila marsikdaj odločitev za odhod k partizanom zelo težavna, kar si lahko predstavljamo šele zdaj. Zato so partizanske patrulje, ko so prišle po posameznika, le pomagale omahljivcem k odločitvi.

Takšni mobilizaciji se ni bilo težko izogniti, dovolj je bilo, če je vojni obveznik odšel zvečer spat v kakšno postojanko. Če so koga, ki ni maral k partizanom, ti vseeno odpeljali, je imel neštete možnosti za pobeg med potjo v enoto, tam pa še več. Partizansko bojevanje je namreč omogočalo posamezniku dosti prostosti in mu dajalo dovolj priložnosti za odločitev. Zato so razlage o krutih partizanih, ki so skrbnega očeta ali ljubečega sina odpeljali iz toplega doma v negotovost, kjer je za njim stal rdeči komisar s pištolo, le propagandna izmišljotina.

Velika večina mobilizirancev z območja Jeseniško-bohinjskega odreda je ostala pri partizanih do konca. Poznamo pa še bolj množične mobilizacije, pri katerih je večina mobilizirancev pobegnila že med potjo v enoto ali pa iz enote (posamezni predeli Dolenjske in Notranjske).

Za podrobnejšo razčlenitev vseh Dežmanovih zmot bi bilo treba na desetine strani, zato se bom dotaknil le ene, ki je dovolj značilna, da bo bralec spoznal, kako površno in pomanjkljivo je njegovo znanje.

Tako na 630. strani revije *Borec* razlaga krepitev ilegalnega aparata OF v Bohinju, pri tem pa navaja podatke za maj 1944. Po njih je bilo tedaj tam »na terenu« 12 terencev, 32 ku-

rirjev, 6 oseb v tehniki, prav toliko v ambulanti, 25 v transportnem vodu, 18 obveščevalcev in 50 mož Vojske državne varnosti. Kaj pomeni Dežmanu izraz »na terenu« ne pove, iz konteksta pa lahko sklepamo, da gre za osebe izven Narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov, ki so opravljale razne naloge za Osvobodilno fronto, oziroma za »terence«, kot si jih predstavlja večina ljudi. Zlasti temu v prid govori podatek o 12 terencih.

Toda splošno je znano, da so bili kurirji, osebe ambulate (E prek 4 g), pripadniki transportnega voda, obveščevalci in Vojska državne varnosti vojaške osebe pod pristojnostjo Narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Slovenije. Le kako je mogel poklicni zgodovinar, ki se povrh še ukvarja z zgodovino osvobodilne vojne in socialistične revolucije, zagrešiti takšno osnovnošolsko napako?

Naj končam z Dežmanovo trditvijo, da so med nastajanjem tega spisa z več strani slišali, da krav ne kaže mešati s »politično zgodovino«. Ne vem, ali v tem primeru Dežman o sebi govori v množini, kot počno nekateri novinarji s staromodnim pojmovanjem svojega poklica, ali pa je res pri njegovem umotvoru sodelovalo več ljudi.

O primerjavi »krave – politična in vojaška zgodovina« sem mu pisal jaz, in sicer že 22. oktobra 1982, takole: »Ob vsem tem izvajanju pa sem odločno proti temu, da bi potek osvobodilne vojne v Bohinju obravnavali le na podlagi tega, koliko krav so pobrali partizani.«

Tega mnenja sem še vedno, čeprav ne mislim zanikati, da je treba pisati tudi o partizanski prehrani, navadah, življenjskih razmerah itd. Vendar ne tako, da bi bila prehrana pomembnejša od vojaške dejavnosti in političnega dela in da bi po številu odvzetih krav ocenjevali privrženost prebivalstva Osvobodilni fronti oziroma njegov odklonilni odnos do partizanov.

Marjeta Mikuž

»Nepisano
pravilo«
ali
kaj
nas
o
enobeju
sploh
še
zanima

V oktobrski številki Borca (1983) je izšel sestavek Božidarja Jezernika z naslovom O nekaterih teoretičnih in metodoloških vprašanjih raziskovanja NOB in socialistične revolucije na Slovenskem. V njem Jezernik piše: »Metod Mikuž . . . slabih strani ni opisoval in jih je zabrisoval še tam, kjer jih more pozornejši bralec slutiti . . . ta poteza je ostala ena izmed značilnosti Mikuževe metode tudi v kasnejših delih. Rečemo pa tudi še lahko, da je taka metoda postala sčasoma kar nekakšno nepisano pravilo . . . S prikrivanjem določenih plati predmeta znanstvene raziskave pa se seveda sproti onemogoča razkrivanje vzrokov in notranjih zakonitosti obravnavanega dogajanja. Nasprotno, raziskovalec mora v takem primeru, v interesu revolucije, zamolčati resnico, čeprav je bila in bi morala še zmerom biti prav resnica njeno poglavito orožje. Raziskovalec torej ne more s kritično in primerjalno analizo ovrednotiti predmeta svoje raziskave in mora privoliti v samoumevnost. Tam kjer se začenja samoumevnost, pa nehuje znanost«.

Kljub temu da je piscu tega članka očitno dana vsa življenjska in znanstvena modrost, pa Jezernik ne ve, da je bil odgovor njemu in podobnim objavljen že kakih petnajst let prej. Ker je tako imenovana vis maior (bojim se, da je prav tu vzrok) preprečila, da bi napadeni avtor sam nonšalantno odgovoril na učeno pisanje, je umestno, da na tem mestu in v tem trenutku citiramo leta 1971 objavljeni intervju, da bo odgovoril na nekatera ideološko-metodološka vprašanja slovenskega zgodovinskega, ki nekaterim na žalost niso razjasnjena.

»Videl sem mikrofilm, na katerem je bil s papirjem prekrit pasus. Videl pa sem tudi original in vedel, da gre za neugodne ocene še danes živečega človeka, ki ob neki priložnosti kot partizanski komandant ni pravilno nastopil. Vidite, jaz tega ne bi objavil. Naj bi bil kdorkoli še tako kompromitiran v določenem viru, bom ta vir pač omenil, določene stvari pa izpustil ker ni prav nič važno, kdo je naredil to napako. Važno je, da ljudje in zgodovina ne do za napako in tudi za okoliščine, v katerih je bila narejena. To zahteva zgodovinska poštenost in objektivnost . . . Zgodovina namreč išče pikantnih zgodbic iz življenja posameznikov, ampak raziskuje življenje, življenje pa je resna stvar«.

(Pogovor z Metodoma Mikužem, Zgodovina trka zaman, Delo, 27. novembra 1971)

JUN/JUL 1984

borec

67

REVIJA ZA ZGODOVINO NOB IN OHRANJANJE REVOLUCIONARNIH TRADICIJ

USTANOVITELJ REVIJE

Republiški odbor Zveze borcev Slovenije

REVIJO IZDAJA

Založba Borec

Revija izhaja ob denarni podpori Kulturne skupnosti Slovenije

UREDNIŠKI SVET

Franček Bohanec, Jože Dežman, France Filipič, Albert Jakopič, Vladimir Kavčič, Srečo Kirn, Ivan Križnar, Boris Mlakar, dr. Dušan Nečak, Mile Pavlin, Radko Polič (predsednik sveta), dr. Miro Stiplovšek (namestnik predsednika sveta), Franc Šali, Lojze Stradjot, Zima Vrščaj

GLAVNA IN ODGOVORNA UREDNICA

Milena Štrajnar

LEKTOR

Božidar Premrl

GRAFIČNA PODOBA REVIJE

Cveta Stepančič

CENA

Celoletna naročnina 540 dinarjev, za tujino 620 dinarjev – posamezna številka 50 dinarjev, dvojna številka 70 dinarjev in posebna – 200 dinarjev

ŽIRO RAČUN

50101-603-45772 (revija Borec)

DEVIZNI RAČUN

50100-620-107-257300-3105/4 (revija Borec)

Naklada 2300 izvodov

NASLOV UREDNIŠTVA IN UPRAVE

Revija Borec, 61001 Ljubljana, Miklošičeva 28/I – poštni predal 203, telefon 320 477

Uredništvo sprejema sodelavce in bralce vsak dan od 9. do 12. ure.

Oproščeno prometnega davka po pristojnem mnenju

Republiškega komiteja za informiranje št. 33-316/72 z dne 21. decembra 1982

TISK

Tiskarna Tone Tomšič, Ljubljana, Gregorčičeva 25a

REVIJA BOREC JE BILA Z UKAZOM PREDSEDNIKA REPUBLIKE JOSIPA BROZA TITA OB PETIN-DVAJSETLETNICI IZHAJANJA ODLIKOVANA Z REDOM ZASLUG ZA NAROD S SREBRNIMI ŽARKI

REVIJA BOREC JE PREJELA ZA POSREDOVANJE IN RAZVIJANJE VREDNOT NARODNOOSVOBODILNEGA BOJA IN REVOLUCIJE NAGRADO VSTAJE SLOVENSKEGA NARODA ZA LETO 1982, KI JO PODELJUJE REPUBLIŠKI ODBOR ZZB NOV SLOVENIJE

POEZIJA

<i>Mile Klopčič</i>	Oktobrsko jutro	383
---------------------	-----------------	-----

BOREC IN KULTURA

<i>dr. Bratko Kreft</i>	Neposredna poetičnost Klopčičeve poezije	384
-------------------------	--	-----

PRISPEVEK K ZGODOVINI NOB IN SOCIALISTIČNE REVOLUCIJE

<i>Branko Korošec</i>	Partizanska kartografija	390
-----------------------	--------------------------	-----

SPOMINSKO PRIČEVANJE

<i>Sandi Jesenovec-Aco</i>	Spomini na geodetsko sekcijo 9. korpusa	419
----------------------------	---	-----

ZGODOVINSKI SPOMENIKI V ODMEVU SEDANJOSTI

<i>dr. Marijan Slabe</i>	Uvodna beseda	428
<i>dr. Nace Sumi</i>	Vloga zgodovinskih spomenikov v naši družbeni zavesti (1)	429
<i>dr. Peter Krečič</i>	Spomeniki NOB v svojem okolju in s svojimi ozadji (2)	432
<i>Aleksander Bassin</i>	Estetska problematika spomenikov ljudske revolucije in njihovo mesto v prostoru (3)	435
<i>Aleš Arih</i>	Prezentacija Titove celice v bivši mariborski kaznilnici da ali ne (4)	438
<i>Nika Leben</i>	Problematika avtentičnih spomenikov NOB na Gorenjskem in prezentacija ciklostilne tehnike Meta nad Jamnikom (5)	
<i>Aleksander Leskovšek</i>	Rekonstrukcija avtentičnega okolja Gramozne jame v Ljubljani (6)	445
<i>Valentin Benedik</i>	Razstava o restavratorskih posegih v SVPB Franja (7)	446
<i>dipl. inž. arh. Franc Vardjan</i>	Spomeniki ljudske revolucije v naravnem okolju (8)	447
<i>Momo Vuković</i>	Vzroki za propadanje nekaterih spomenikov NOB v SR Sloveniji in možnosti za njihovo sanacijo (9)	449

BOREC IN KULTURA

<i>Ciril Cvetko</i>	Pozabljena himna Antona Lavrina	451
---------------------	---------------------------------	-----

OCENJUJEMO

<i>Nada Gaborovič</i>	Sporočilo zgodovinskega spomina	454
<i>Stane Skrabar-Braškar</i>	Patrulja zvestobe	455
<i>Rapa Šuklje</i>	Moj ata, socialistični kulak	457
<i>Dušan Voglar</i>	Čudovitost življenja	459
<i>dr. Dušan Nečak</i>	Komentar h knjigi Nikita Hruščov	460

VSEBINA

NA NAŠ NASLOV

<i>Ivan Jan</i>	O nekaterih dejstvih in vprašanjih h Krmeljevim spominom	464
<i>Milica Strgar</i>	Pismo	473
	Sporočilo	476
	Popravka	476
<i>Bojan Štih</i>	Zahvala	476

NA NASLOVNICI:

BOŽIDAR JAKAC, DR. LADO VAVPETIČ IN DR. MAKSO ŠNUDERL PRI DELU, SEPTEMBER 1945, LAVIRANA RISBA S TUŠEM (IZ ARHIVA MUZEJA LJUDSKE REVOLUCIJE SLOVENIJE)

*Mile Klopčič (16. 11. 1905 – 19. 3. 1984)**OKTOBRSKO JUTRO*

*rijetni prvi, vlažni hlad,
nad krajino megli sivina,
ki v nji medí se zadnji sad,
nad vsem nekje neba sinjina.*

*Nenadno zgine sivi čad,
odkrije se neba jasnina,
na zidu zagori v škrlat
plazeča, drobna se rastlina
in gozd je žolt, bleščeče zlat,
iskri se listja bagrovina.*

*Te dni brez tebe, sam uživam to predstavo,
trpko veselo, pisano slovo
in slutim novo, mlado vino,
tesnobo zime, hlad, temó . . .*

(nedokončano, 13. oktobra 1983)

dr. *Bratko Kreft*

Neposredna poetičnost Klopčičeve poezije

Beseda ob razstavi, 16. aprila 1983

Razstava o delu pokojnega akademika, pesnika in prevajalca Mileta Klopčiča sta v njegov spomin in hkrati kot priznanje vsemu njegovemu literarnemu delu pripravili po ustaljeni navadi Slovenska akademija znanosti in umetnosti ter Narodna in univerzitetna knjižnica, ki jo je delovno in organizacijsko zastopal prof. Jaro Dolar.

Že na žalni seji smo poskušali prikazati življenje in delo pokojnega Mileta Klopčiča, vendar je govor zelo strnjeno in zaradi tega tudi v tem ali onem ne dovolj izčrpno prikazal njegovo delo. Ena izmed zares izrednih lastnosti njegovih socialno-lirskih pesmi, ki jih je leta 1934 zbral v knjigi *Preproste pesmi*, je vsekakor preprostost jezika in stila in hkrati z njima njegova neposredna poetičnost. Vse to je prav gotovo ena najznačilnejših umetniško-literarnih lastnosti njegove poezije, ki pa jo hkrati izpričujejo tudi njegovi najboljši prevodi, zlasti Puškinovih pesmi.

Čas med viharimiškimi Plamtečimi okovi in Preprostimi pesmimi, ki so izšle deset let za njimi, se ni spreminjal in razvijal le literarno – po raznih avantgardističnih smereh od ekspresionizma, dadaizma, konstruktivizma in drugih je prehajal v tako imenovano novo stvarnost – marveč se je v tistih desetih letih svet spreminjal in spremenil tudi družbenopolitično. Če je izzvalo revolucionarno gibanje po oktobrski revoluciji in po revolucionarnih izbruhih, kakor so bili med drugimi tudi upori slovenskih vojakov v Judenburgu in Radgoni ter kotorskih mornarjev, upori v Kielu in v francoski mornarici in še kje, pri nas pa železničarska stavka aprila 1920 in trboveljska republika – izdajo Plamtečih okovov v letu 1924, ko je še vedno tlela iskra upanja na svetovno revolucijo, ki jo je po madžarski in nemški revoluciji 1919. leta pričakoval tudi Lenin, je široki revolucionarni val po svetu začel po letu 1924 dokaj naglo upadati. Vse svetovno revolucionarno gibanje se je moralo le braniti spričo naraščajoče reakcije s fašizmom na čelu, saj je v Italiji prišel celo na oblast, v Nemčiji pa se je počasi, vendar vztrajno, kljub zadušitvi tako imenovanega Kappovega in Hitlerjevega puča (1920, 1923), razvijal vztrajno in vedno bolj v tisto smer, ki je leta 1933 pripeljala Hitlerjev nacizem na oblast. Zadnji up je bila kitajska revolucija 1927., ki pa je bila tragično zadušena. Med prvimi nekulturnimi dejanji nacizma sta bila sežiganje vse domače in v nemščino prevedene revolucionarne in napredne literature in preganjanje vseh naprednih književnikov. Bert Brecht je ušel z zadnjim vlakom v emigracijo, prav tako Thomas in Heinrich Mann. Tudi k nam so po letu 1926, ko je Kosovel še februarja bral v Zagorju manifest Umetnost in proletarec, prihajali vedno resnejši časi in terjali na leviči novi realizem v politiki in književnosti. Ljudstvu je bilo treba javno spregovoriti v preprosti, jasni, trezni, a vendar socialno revolucionarni realistični pesniški besedi.

Zato stilna preprostost Klopčičevih pesmi ni nastala po tujih literarnih zgledih, kar velja po svoje tudi že za Plamteče okove, marveč iz našega okolja, vzdušja in razmer. Socialne, politične in tudi cenzurne razmere so se od dne do dne slabšale. Bilo je treba pisati in pesniti tudi v ezopovskem jeziku, hkrati pa preprosto, da je bila socialna pesem in pripoved razumljiva tudi preprostemu človeku, da je bila v izrazu ljudsko preprosta, hkrati pa social-

norealistična, kakor smo sami označili svojo literarno smer. Bili smo literarno in v globljem smislu napredna in tudi revolucionarna skupina od literarno-gledališkega krožka Ivan Cankar dalje, ki ga je vodil Kosovel, del splošnega naprednega in revolucionarnega političnega gibanja. Poseben poudarek pa smo dajali temu, da se ne izraža le gola ideja, marveč da mora biti pesem umetniško-idejna protestna stvaritev in tudi po svoji jezikovno-stilni izraznosti pesniška.

Moreče izkušnje reakcije, ki je nastopila zlasti po razglasitvi diktature, so se izrazile v Klopčičevem ciklu *Deževni čas*, v pesmih *Nedeljsko popoldne*, *Zapuščena kavarna*, *Temni večeri* in še nekaterih. Gre za moreče mestno in malomeščansko vzdušje, ki je skušalo sproti dušiti vsak upornejši in svetlejši pesniški in človeški polet.

Nekateri se sprašujejo, odkod takšna pristna preprostost Klopčičevih pesmi, in iščejo tuje literarne vplive. Bili pa so le zgledi, toda ne toliko v takratni svetovni socialni književnosti, kakor v preprostosti stare kitajske klasične lirike, ki jo je po Ehrensteinovem izboru prebiral in tudi nekaj prevedel Mile Klopčič. V bistvu pa je preprostost njegove zbirke *Preproste pesmi* doživet in neposreden izraz njegove preproste, ljudske narave, njegove realno pesniške biti in okolja.

Stilu *Plamtečih okovov* se je Klopčič spet nekoliko približal v kratkem ciklu *Viharni čas*, v katerem z nekaterimi pesmimi izpoveduje vzpone, podvige in osebná doživetja iz osvobodilnega boja, vendar ne več v viharškem izrazu, marveč v preprostem, neposrednem, a čustveno živem občutju odmevov na veliki čas boja in revolucije.

Kako je znal biti tudi preprosto prisrčen in kako je znal svojo literarno in človeško preprostost umetniško izoblikovati v občutje otroške duše, priča tudi nekaj njegovih otroških pesmi, ki so nevsiljiva upodobitev otroško naivnega čustvovanja in mišljenja.

Presegalo bi okvir skromnih uvodnih besed k tej razstavi, če bi se podrobneje ukvarjali še z njegovimi številnimi prevodi, v katerih prednjačijo predvsem prevodi in prepesnitve Puškinovih pesmi. Te ga niso privlačevale le zaradi svoje neposredne človeškosti in ljudskosti, marveč zlasti s poetično preprostostjo izraza in izpovedi, s svojo realistično poetiko. Tudi njegovi prevodi iz Lermontova in Heineja imajo isti umetniško preprost izraz in stil. Izvirni pesnik *Preprostih pesmi* je našel v pesmih vseh treh nekaj sebi sorodnega, in vsekakor sodijo Klopčičevi prevodi nekaterih Puškinovih pesmi med slovensko klasično pesniško prevajalsko umetnost.

Velika je bila zmeraj njegova skrb za neposredno, preprosto blagozvočnost slovenskega pesniškega jezika v pesmi in proznih prevodih. O tem se je Klopčič dosti pogovarjal s pesnikom Otonom Župančičem, ki je Klopčiča zelo cenil. Velika škoda je, da si ni sproti zapisoval teh razgovorov o slovenskem pesniškem izrazu, o izvirnem in prevajalskem pesniškem izrazu, po katerem se zlasti odlikujejo Župančičevi prevodi iz Shakespeara, ki mu je bil po njegovi lastni izjavi zaradi shakespearovskega včasih kipečega pesniškega izraza in stila bližji kakor umirjeni Puškin, a tudi v prevodu *Pravljice o carju Saltanu* je Župančič ustvaril izvirniku enakovredno, bleščečo prepesnitev. Klopčiču gre čast in priznanje, da sta prevode in prepesnitve Puškinovih pesniških pravljic izdala skupno v eni knjigi, to pa je vsekakor tudi Župančičevo priznanje Klopčiču.

Celostna analitično-sintetična monografija o književnosti naprednega in tudi revolucionarnega socialnega realizma, ki ima kljub različnosti svojih individualnih zastopnikov (Kosovel, Klopčič itd.) vidno mesto v naši književnosti, še ni napisana, čeprav pomeni v naši književnosti dovolj vidno in pomembno poglavje po vsebini, ideji in estetiki, tako v poeziji kot v prozi.

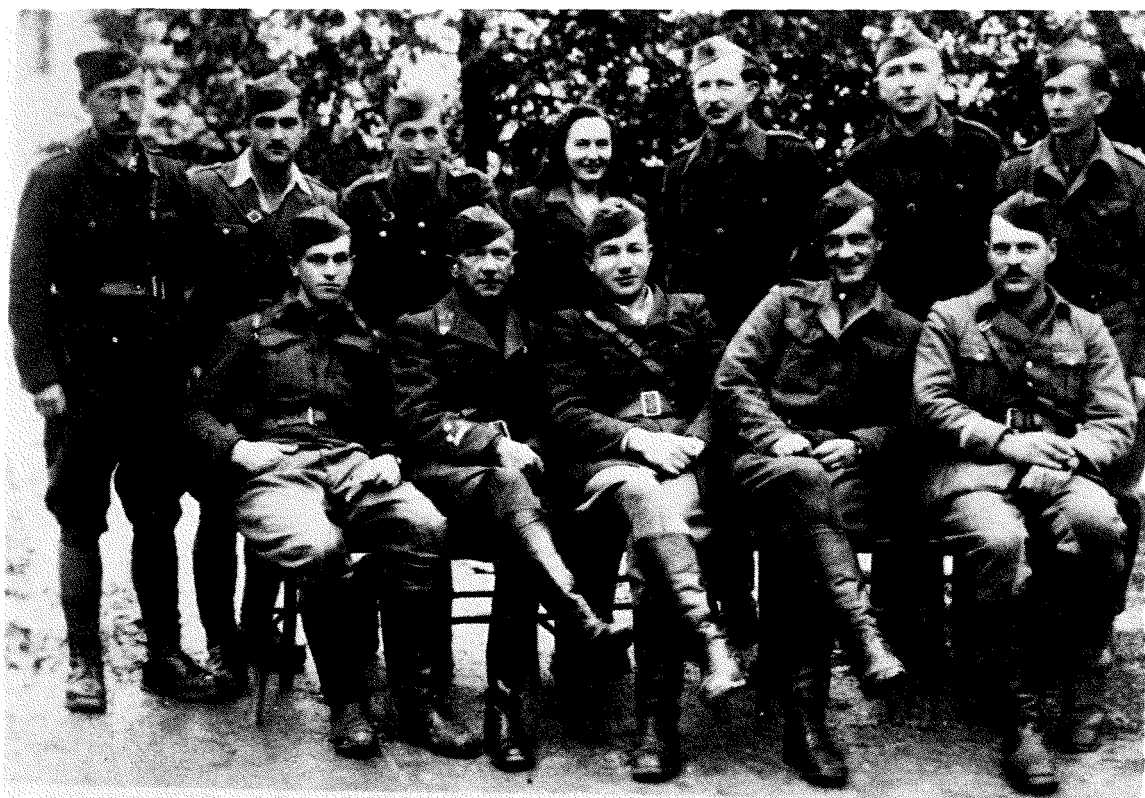
Klopčič zavzema kljub majhnemu obsegu svojega izvirnega dela v naši književnosti poleg Kosovela, Seliškarja in še nekaterih vidno, izvirno in trajno častno mesto. Pri socialno borbenem in naprednem osveščanju slovenskih ljudskih množic med obema vojnama, prebujanju narodne, ljudske odporiške in revolucionarne zavesti ima socialni realizem tudi politično-revolucionarne zasluge; je legalni, neločljivi del ilegalnega revolucionarnega političnega gibanja, čeprav je doslej ta stran v kulturno političnem zgodovinskem pregledu upoštevana in priznana, kakor je premalo upoštevano in raziskano delo slovenske napredne, revolucionarne inteligence sploh za osveščanje slovenskega človeka in ljudstva, da se je takoj v začetku okupacije pridružilo odporu in boju na življenje in smrt s premočnim okupatorjem. Mile Klopčič sodi vanjo kot pesnik in prevajalec in hkrati kot borec, saj se je udeležil osvobodilnega boja in revolucije tudi kot kulturnik partizan.

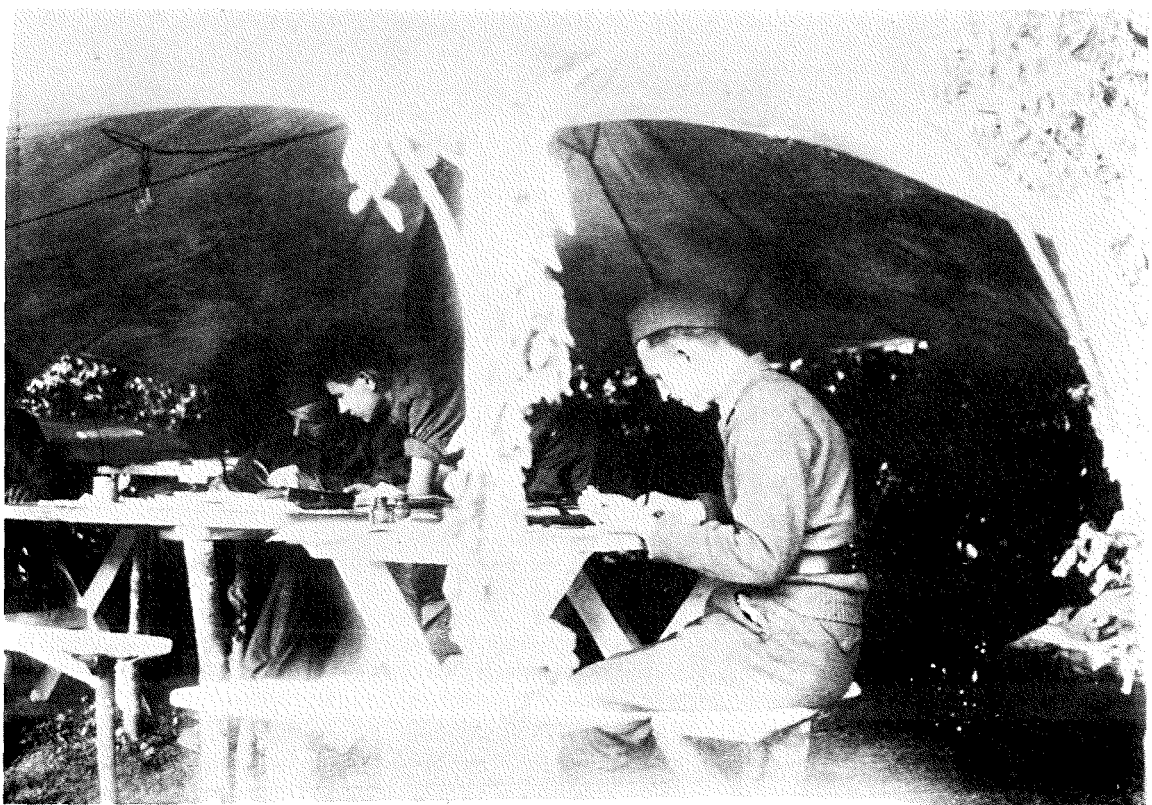

OSEBJE GEODETSKE SEKCIJE GLAVNEGA ŠTABA NOV IN PO SLOVENIJE V RUČETNI VASI –, AVGUST 1944. LETA. OD LEVE STOJE: POROČNIK INŽENIR BOŽIDAR RÖTHL, POROČNIK GEOMETER MILAN KOŠNIK, VODJA SEKCIJE GENERALMAJOR KAREL MARČIČ, KAPETAN HIDROGRAF HRVOJE GREGORIN. ZADAJ STOJI KURIR SEKCIJE, GIMNAZIJEK MARJAN ŠAVELJ. FOTO: BOŽIDAR JAKAC

GEODETSKA SKUPINA OPERATIVNEGA ODSEKA ŠTABA 9. KORPUSA NA LOKVAH – SEPTEMBER 1944. LETA. OD LEVE: VODJA SKUPINE IN GEODETSKI REFERENT ŠTABA KORPUSA, GOZDARSKI INŽENIR FRANC RAINER, STROJNI TEHNIK MATEVŽ ŠMIT, GRADBENI TEHNIK TOMO ŠTEFANČIČ, KURIR VENCELJ DEMŠAR, ADMINISTRATORKA KVETA KODRIČ IN FOTOGRAF SANDI JESENOVEC. PRED NJIMI LEŽI BIVŠI GEODETSKI REFERENT KORPUSA, GRADBENI INŽENIR TOMAŽ ŠTRUKELJ. FOTO: SANDI JESENOVEC

SKUPINA PRIŠTABNEGA OSEBJA ŠTABA 4. OPERATIVNE CONE V GORNJEM GRADU – JESEN 1944. LETA. OD LEVE STOJIMO: GEOMETER JOŽE SENČAR-GASPER, ADMINISTRATOR IVAN IZ ČRNE, TRETJI IN ČETRTO NEZNANA, GEODET IN OBVEŠČEVALNI OFICIR ALFONZ GAMS, ZUPAN MIRKO-MATJAŽ, SEDMI NEZNAN VEZIST, SEDIJO PA VILJEM MIŠIČ, GEODETSKI REFERENT ŠTABA, OTO HUDEČEK-GREGA, MIHA AVŠIČ, ŠEF OPERATIVNEGA ODSEKA ŠTABA, TER VEZISTA DRAGO MARKOVIČ IN FINK. FOTO: JOŽE PETEK

HIDROGRAF KAPETAN HRVOJE GREGORIN PRI RISANJU KOPIRNE MATRICE SPECIALKE V MERILU 1 : 100.000 V RISALNICI GEODETSKE SEKCIJE GLAVNEGA ŠTABA NOV IN PO SLOVENIJE V RUČETNI VASI – POLETI 1944. FOTO: BOŽIDAR JAKAC

GEODETSKA SEKCIJA 9. KORPUSA V TABORU A NAD VASJO LOKVE V TRNOVSKEM GOZDU – AVGUST 1944. LETA. Z LEVE: TOMO ŠTEFANČIČ, KVETA KODRIČ, INŽ. TOMAŽ ŠTRUKELJ, SANDI JESENOVEC, AVGUŠTIN OKROGLIČ. FOTO: SANDI JESENOVEC

BARAKA OPERATIVNEGA ODSEKA ŠTABA 7. KORPUSA V KOČEVSKEM ROGU, V KATERI STA DELALA GEODET KARTOGRAF INŽ. VLADIMIR PARDUBSKY TER INŽENIRSKO-TEHNIČNI REFERENT ŠTABA IN »OBCASNI« GEODET INŽ. MAKS TROST. FOTO: BOŽIDAR JAKAC

Branko Korošec

Partizanska kartografija

V prvih povojnih letih, ko je bila slovenska Primorska še razdeljena na coni A in B, Trst z najožjim zaledjem »mednarodno« Svobodno tržaško ozemlje (STO ali FTT), za potovanje v Koper ali Savudrijo pa je bila potrebna posebna prepustnica, je bilo v postojnski papirnici in knjigarni mogoče za nekaj dinarjev kupiti Pregledni zemljevid Slovenskega primorja, ki ga je skoraj takoj po koncu vojne izdal pokrajinski komite za Slovensko primorje. Ta preprosti, črno-beli zemljevid, razen v Ljubljani, drugod po Sloveniji ni bil posebno znan in je v poznejših letih povsem zatonil v pozabo – nadomestili so ga prvi upravni in topografski zemljevidi Slovenskega primorja (npr. Selanova karta Slovensko primorje v merilu 1 : 300.000 iz leta 1952) v različnih merilih in, razumljivo, tudi v boljši grafični izvedbi in natisu. Zemljevid Slovenskega primorja, ki ga imamo v mislih, je pravzaprav zasilen, začasni nadomestek uradnega zemljevida predela slovenskega ozemlja, ki tedaj še ni bilo povsem priključeno k matični republiki Sloveniji, saj pogajanja o njegovi pripadnosti na mirovni konferenci štirih velesil – jugoslovanska delegacija se jih ni smela udeležiti – še niso bila končana. Vsakovrstnih zemljevidov in kart tako imenovane Julijske krajine tisti čas sicer ni manjkalo, rabili pa so v druge namene in v širšo rabo niso prišli. Toda ne gre za to, temveč bolj za vprašanje, zakaj ta zemljevid Slovenskega primorja sploh omenjamo. Čeprav je bil natisnjen po koncu vojne v nekdanji Učiteljski tiskarni v Ljubljani, je to v Sloveniji edini po vojni v javnosti uporabljeni zemljevid, ki je bil izdelan in razmnoževan že med narodnoosvobodilno vojno, in hkrati eden izmed primerkov obsežne partizanske kartografske dejavnosti, o kateri smo še pred nekaj leti razmeroma malo vedeli. Zakaj tako, je poglavje zase in ga tu ne kaže načenjati. Drobce povojnega poznavanja kartografske dejavnosti narodnoosvobodilne vojske in dokumentacije o njej pa želimo vsaj v skromnem povzetku objaviti v tem sestavku.

*Ob
štiridesetletnici
ustanovitve
geodetske sekcije
in
vojaškogeodetske službe
v
Glavnem štabu
in
višjih štabih
NOV in PO Slovenije*

Brez zadrege ali očitka je mogoče trditi, da je vojaškokartografska dejavnost v narodnoosvobodilni vojski širši javnosti in celo premnogim aktivnim udeležencem narodnoosvobodilnega boja manj znana kot na primer partizanska saniteta, kulturna, pravna, šolska ali grafično-propagandna dejavnost. Eden izmed vzrokov za to je v tem, da se je z vojaško kartografijo neposredno

ukvarjala le peščica ljudi v ožjem krogu Glavnega štaba NOV in PO Slovenije ter obeh štabov korpusov (9. na Primorskem in 7. na Dolenjskem), in v tem, da so poznali njeno dejavnost in predvsem izdelke, karte in tematske pregledne zemljevide ne le borci, temveč tudi nižje poveljniško osebje enot narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov ter politični delavci in aktivisti v zaledju največkrat le posredno.

Peščica partizanskih kartografov – ta strokovna oznaka jim po vsej pravici pritiče ne glede na to, da zvečine sicer niso bili poklicni kartografi – je opravila veliko in pomembno delo, ki mu v zgodovini osvobodilnih gibanj v zadnji vojni ni najti primere. Ker je njihovo delo hkrati prispevalo k oblikovanju in posodabljanju iz partizanske narodnoosvobodilne vojske razvijajoče se Jugoslovanske ljudske armade – v programu in delu geodetske sekcije Glavnega štaba NOV in PO Slovenije so namreč vseskozi vidne osnove novega vojaškogeografskega inštituta, ki se je, spet s prizadevnostjo njenega prvega vodje, generalmajorja Karla Marčiča, oblikoval pri Vrhovnem štabu NOV in PO Jugoslavije že dva meseca po osvoboditvi Beograda, konec decembra 1944 – je vsekakor prav, da našim partizanskim kartografom v naslednjih vrsticah posvetimo nekaj več besed in obenem tudi opozorimo na to, sicer manj popularizirano vojaško strokovno dejavnost v narodnoosvobodilnem boju.

Odveč bi bilo poudarjati, da se je politično in vojaško vodstvo splošnega ljudskega odpora in boja proti okupatorju že ob pripravah na oboroženi odpor dovolj jasno zavedalo, kolikšnega pomena sta za začetek in uspeh boja z okupatorjem in njegovimi domačimi pomagači, podrobna obveščenost in poznavanje akcijske in operativne moči okupatorja, razporeditve njegovih vojaških formacij ter njihove prostorske gibljivosti. Prav tako je bilo izredno pomembno poznavanje razpoloženja med ljudstvom, predvsem terenskih razmer. Vse to je, kot vemo, opravljala obveščevalna služba Glavnega poveljstva slovenskih partizanskih čet, ustanovljena avgusta 1941, oziroma obveščevalna služba januarja 1942 ustanovljenih pokrajinskih štabov narodnoosvobodilne vojske. Med pomembnejše naloge obveščevalne službe sta sodila zbiranje vojaških zemljevidov in kart ter oskrba partizanskih povelj-

stev z njimi. Trdimo lahko, saj je dokazov za to dovolj, da je bilo celotno omrežje aktivstov Osvobodilne fronte vse leto 1941 in še posebno zgodaj leta dvainštiridesetega pri tem izredno dejavno in učinkovito, tako da so višji in odredni štabi partizanskih enot tedaj že imeli zadovoljivo količino za operativne namene potrebnih vojaških topografskih kart in zemljevidov, čeprav najrazličnejših meril in izvora. V partizanske štabe so od obveščevalcev in aktivstov prihajale ne samo vojaške topografske karte bivše kraljeve jugoslovanske vojske, temveč tudi karte in zemljevidi nekdanje avstro-ogrske monarhije, različne pokrajinske in turistične karte iz predvojnega obdobja, celo planinske »grebenarice« in tudi že prve zaplenjene vojaške topografske karte obeh okupatorjev. Ne bo odveč, če tu, povsem obrobno, ponovimo ugotovitev, oziroma izjavo enega najpopularnejših partizanskih poveljnikov, narodnega heroja Stanka Semiča-Dakija,¹ da tedaj, spomladi 1942, v štabih na novo oblikovanih odredov in enot partizanske vojske ni primanjkovalo uporabnih vojaških topografskih kart, prej je primanjkovalo ljudi, ki bi jih znali pravilno in s pridom uporabljati. Predvsem nižji štabi partizanskih enot so bili tedaj še brez vojaškoteoretično usposobljenega osebja. Zato vrednosti in uporabnosti dobre vojaške topografske karte pri vodenju partizanskega bojevanja še niso dobro dojemali. Glavno poveljstvo se je te slabosti poveljnikov jasno zavedalo in je o teh težavah nekajkrat obvestilo tudi vrhovni štab. Ta je že novembra 1942 poslal v Slovenijo prvo skupino izkušenih partizanskih oficirjev, ki so vojaškostrokovno občutno okrepili slovenske višje štabe. Ob reorganizaciji Glavnega štaba NOV in PO Slovenije poleti 1943. je prišla v Slovenijo še druga skupina oficirjev, večjih in izkušenih operativcev, ki jih je Glavni štab NOV in PO Slovenije razporedil v višje štabe slovenske narodnoosvobodilne vojske. Dotedanje bojne izkušnje, uspehi in neuspehi so pospešili tudi reorganizacijo glavnega štaba samega. Preosnovani so bili njegov kadrovski, operativni in obveščevalni oddelek, da ne govorimo posebej o razširitvi in dopolnitvi sanitetne, preskrbovalne ter politične in vojaške zaledne službe in uprave na osvobojenem ozemlju; snovala in pripravljala se je kadrovska vojaška šola, kasnejša oficirska šola pri Glavnem štabu NOV in PO Slovenije. Zamisel o redni

¹ V razgovoru z avtorjem zapisa januarja 1981 v Ljubljani.

pristabni vojaškokartografski službi ali skupini ljudi, ki bi poleg smotrnega zbiranja in razdeljevanja potrebnega vojaškotopografskega gradiva operativnim enotam opravljala še osnovne posle vojaškega geodeta ter tudi strokovno sodelovala pri vzgoji bodočih komandirjev in operativnih oficirjev v nastajajoči oficirski šoli, je na spodbudo novega vojaškega vodstva v glavnem štabu poleti 1943. dobila doslednejšo podobo, osnovanje skupine pa so zaupali kadrovskemu oddelku glavnega štaba in oficirski šoli. Vendar so septembrski dogodki po kapitulaciji Italije ter nemška oktobrska ofenziva proti silam narodnoosvobodilne vojske in osvobodjenemu ozemlju sestavitev take skupine in začetek njenega organiziranega dela začasno odložili.

Že v drugi polovici septembra 1943 so v kadrovskem odseku glavnega štaba začeli zbirati podatke o, če rečemo v današnjem žargonu, strokovnih profilih novih borcev, ki so po 8. septembru trumoma stopali v partizanske vrste. Iz ilegale in izmed aktivistov Osvobodilne fronte je tedaj prešlo v partizane poleg delavcev in uradništva tudi veliko število tehniško in fakultetno izobraženih mladih ljudi, med katerimi ni manjkalo gradbenikov, vseh vrst tehnikov, geometrov in geodetov ter tistih, ki so kot rezervisti bivše jugoslovanske vojske bolj ali manj obvladali tudi različne vojaške veščine. Zdaj ljudi, ki bi bili sposobni opravljati vojaškokartografsko delo, ni več manjkalo, treba je bilo le poiskati v enotah najprimernejše in najzanesljivejše ljudi in jih pripraviti za to delo. Predvsem pa je bilo treba najti dovolj strokovno usposobljenega in uglednega oficirja, ki bi prevzel organiziranje in vodenje pristabne vojaškokartografske službe, sodeloval kot vojaškokartografski in vojaškogeodetski pedagog pri vzgoji bodočih oficirjev narodnoosvobodilne vojske, v Glavnem štabu NOV in PO Slovenije pa bil višji vojaško geografski oficir – koordinator akcijsko-strateškega sodelovanja z zavezniškimi vojskimi misijami, ki so od poletja dalje že delovale pri glavnem štabu in obeh pokrajinskih štabih na Primorskem in Štajerskem.

Med tistimi, ki so se ob italijanski kapitulaciji in po njej pridružili partizanskim vrstam, je bil tudi že pred vojno upokojeni geodetski polkovnik Karel Marčič, predčasno upokojen zaradi nesoglasij z vodstvom Vojaškogeografskega inštituta kraljeve voj-

ske v Beogradu. Triinpetdesetletni Marčič je bil eden izmed maloštevilnih višjih oficirjev bivše jugoslovanske vojske, ki so se brez pridržkov pridružili narodnoosvobodilnemu gibanju. Kot poklicni vojaški geodet in kartograf je nemalokrat s precejšnjim tveganjem risal skice in načrte okupatorjevih postojank ter jih po obveščevalcih partizanskih enot pošiljal v glavni štab. Po italijanski internaciji je Marčič napol ilegalno živel in deloval v Novem mestu² – odlični talni načrt Novega mesta z obročem žičnih ovir in utrdb, ki ga je uporabljal operativni odsek štaba 15. divizije, je njegovo delo – od tam pa je ob vdaji italijanske vojske v Novem mestu odšel v partizane, v Glavni štab NOV in PO Slovenije, ki se je tedaj mudil v gradu Sotenska ob Krki. Seveda so mu v glavnem štabu takoj zaupali nalogo, naj osnuje vojaško geodetsko-kartografsko skupino pri glavnem štabu, pozneje pa so mu tudi prepustili organiziranje enakih, vendar podrejenih skupin vojaških geodetov v štabih obeh korpusov in 4. operativne cone na Štajerskem. Silovita nemška oktobrska ofenziva je Marčičeve priprave za sestavitev geodetske skupine pri glavnem štabu prekinila: kot operativni oficir se je pridružil štabu 18. divizije ter z njo preživel vse hude dni bojov in umika od Ilove gore do Kolpe. Tam ga je tudi dosegel poziv kadrovskega oddelka glavnega štaba,³ naj se nemudoma vrne h glavnemu štabu ter prevzame dolžnosti predavatelja za vojaško geodezijo in kartografijo na oficirski šoli. V glavni štab se Marčič ni vrnil sam, z njim je odšel tudi pomorski hidrograf bivše kraljeve mornarice, kapetan Hrvoje Gregorin. Novembra 1943. sta Marčič in Gregorin v oficirski šoli Glavnega štaba NOV in PO Slovenije že poučevala osnove vojaške geodezije, pripravljala pa tudi osnove za sestavo pristabnih vojaško-geodetskih skupin in njihovo delo. Pri tem je dal glavni štab predvsem na priporočilo tedanjega namestnika komandanta glavnega štaba Jaka Avšiča in načelnika glavnega štaba Dušana Kvedra Marčiču povsem »proste roke« ne samo pri sestavi učnega programa vojaške geodezije v oficirski šoli, temveč tudi pri izbiri članov bodoče geodetske sekcije glavnega štaba. Kasnejše delovanje spočetka sicer nesamostojne geodetske sekcije v sestavi oddelkov Glavnega štaba izpričuje široko Marčičevo zamisel osnovanja vojaškogeografskega in kartografskega oddelka osrednjega poveljstva nastajajoče jugoslovanske armade v Sloveniji z obveznostmi in dejavnostjo vojaškogeografske

skega inštituta. Z namenom in cilji vojaško-znanstvene ustanove na najvišji strokovni ravni je bil podkrepjen tudi prvi Marčičev »delovni program« bodoče geodetske sekcije, ali bolje, če dosledneje sledimo Marčičevim težnjam, baze bodočega vojaškogeografskega inštituta narodnoosvobodilne vojske Jugoslavije. O teh težnjah je Marčič razpravljal ne samo z vodstvom Glavnega štaba NOV in PO Slovenije in kolegijem predavateljev na oficirski šoli, temveč je prek glavnega štaba poročal tudi Vrhovnemu štabu NOV in PO Jugoslavije že novembra 1943, oprijemljivej pa v svojem predlogu in načrtu za prihodnje delovanje geodetske sekcije, naslovljenem na Glavni štab NOV in PO Slovenije na isti dan, ko se mu je posrečilo geodetsko sekcijo odtegniti podrejenosti tehničnemu oddelku glavnega štaba in jo priključiti glavnemu štabu kot samostojen oddelek.⁴ V našem okvirnem orisu partizanske kartografije bomo navedli le najpomembnejše odstavke tega Marčičevega programa, ki brez dvoma dovolj nazorno označujejo ne samo njegove vsebinske težnje in predvidevanja, temveč tudi vlogo in dejansko učinkovitost že delujoče vojaškogeodetske skupine pri glavnem štabu in posredno tudi pri drugih višjih štabih narodnoosvobodilne vojske v Sloveniji.

»Geodetska sekcija kot temelj bodočega geografskega inštituta Slovenije oziroma Jugoslavije,« piše Marčič v svojem programu, »ni samo vojaška, temveč splošna kulturna institucija. Kot taki ji podreditev nestrokovnjakom v njenem delu in razvoju samo škoduje. Upoštevajoč ta važna dejstva, so stremele slične ustanove za neposredno podreditev najvišji vojaški oblasti. Tako je bilo in tudi je po vseh državah Evrope in Amerike.

Kakor sem že pismeno in ustmeno večkrat poudaril, bo v naši vojski potreba po različnih kartah rasla vzporedno s teoretičnim izpopolnjevanjem NOV in POS. Čim bolj bodo naši komandirji in komandanti

napredovali tudi v teoretičnem znanju vojaške vede, tem bolj bodo svoje akcije izvajali načrtno in v toliko večji meri bodo naraščale potrebe po kartah. Že danes so zahteve, ki jih stavlja Geodetski sekciji vojska in civilna oblast, tako velike, da jih more komaj zmagovati. Na drugi strani pa se z naglimi koraki približujemo miru in bo potrebno predvideti vsa vojaškogeografska dela, ki bi se mogla zahtevati od nas že v najbližji prihodnosti in pripraviti načrt za njeno reorganizacijo v mirni dobi. Kakor sem že omenil, je Geodetska sekcija temelj takšne institucije Slovenije oziroma Jugoslavije. Z ozirom na to, da je to splošno kulturna in ne samo strogo vojaška institucija, ki bi morala tesno sodelovati z našim vseučiliščem, bi bilo priporočljivo, da bi imeli Slovenci samostojen Geografski inštitut, Hrvati svojega in Srbi svojega. Zaradi orientacije podajam kratek obris organizacije in naloge te ustanove v mirni dobi:

Pri sedanjem stanju naše NOV in POS izvršuje Geodetska sekcija Glavnega štaba, kakor tudi vsi geodetski referenti pri štabih korpusov, divizij in brigad⁵ *izključno kartografska dela* (podčrtal B. K.) Zaradi pomanjkanja podatkov o geografskih koordinatah trigonometrijskih točk našega slovenskega ozemlja je celo topografska priprava artilerijskega streljanja onemogočena. Takoj po končani vojni pa se bodo postavile za geodetsko vojaško službo njene prave naloge. Že za samo mirovno konferenco bo treba zbrati in pripraviti ves potreben zadevni kartni material, po mirovni konferenci pa začeti z razmejitvijo državnega obmejnega prostora v različnih razmejitvenih komisijah, kakor tudi z izdelavo potrebnih kart novoosvojenega slovenskega ozemlja.

Da pa bi mogla Geodetska sekcija po koncu vojne opraviti vsa ta dela, bi se jo moralo po nastopu premirja postaviti na sledečo osnovo:

Sedanja Geodetska sekcija bi se morala povečati za naslednje sekcije.

² Marčič je kot aktivist Osvobodilne fronte v Novem mestu sodeloval z gradbenim inženirjem Maksom Trostom, kasnejšim vodjem minerske skupine in geodetom v štabu 7. korpusa, ki je kot nadzornik gradenj imel italijansko pooblastilo za neovirano gibanje po tedenj Ljubljanski pokrajini. Skupaj sta obiskala večino utrjenih krajev in italijanskih postojank na Dolenjskem ter si vestno zapisovali in skicirala vse, kar je moglo koristiti narodnoosvobodilnemu boju. Skice in podatke o okupatorjevih objektih sta prek javke v Dolenji Straži odpošiljala obveščevalnemu oddelku glavnega štaba. – Po pisni in ustni izjavi inž. Maksu Trosta avtorju avgusta 1982 in februarja 1983.

³ Arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani (v nadaljevanju A IZDG), fasc. 4/b/II.

⁴ A IZDG, fasc. 32/II in 37/II.

⁵ Kljub Marčičevi zamisli in težnjam ni prišlo do tega, da bi imeli svoje geodetske referente tudi štabi partizanskih brigad in odredov. V praksi je del dolžnosti in opravil geodetskega referenta v štabih brigad in odredov opravljal oficir – član operativnega ali obveščevalnega oddelka štaba. Geodetska dejavnost in njena učinkovitost v štabih brigad in odredov sta bili tako odvisni od sposobnosti in prizadevnosti posameznega oficirja, ki je opravljal to štabno zadolžitev.

1 – *Astronomsko-geodetska sekcija*, ki bi se bavila z izvedbo vojaškega, civilno-tehniškega in znanstvenega značaja. Razen s triangulacijo bi se ta sekcija bavila z internacionalnim gradusnim merjenjem, astronomskim odrejanjem položaja različnih točk, kakor tudi z geofizičnimi meritvami. Tej sekciji bi bila dodeljena radiopostaja za sprejemanje časa od različnih evropskih zvezdarn, astronomske ure in kronometri.

Za vodje te sekcije bi bili najprimernejši geodetski oficirji bivše jugoslovanske vojske z višjo vojnogeodetsko izobrazbo.

2 – *Topografska sekcija*. Ta bi se bavila z detajlnim premerom (topografijo), torej z izdelavo kart na samem terenu.

3 – *Aerokartografska sekcija* bi se bavila z aerokartografijo na podlagi posnetkov iz zraka.

4 – *Kartografska sekcija* bi se bavila z risanjem kart v biroju (risalnicah).

5 – *Sekcija za reprodukcijo kart* s pomočjo fotolitografije in offsetnega tiska.

6 – *Solska sekcija* za šolanje potrebnega personala za lastne potrebe in potrebe artilerije radi topografske priprave za artilerijsko streljanje.

7 – *Administrativna sekcija*. Njeno osebje bi se moralo popolniti iz geodetskih oficirjev bivše jugoslovanske vojske, ki so za ta dela specializirani, ali pa iz inženirjev geodetov, kartografov in drugega strokovnega osebja.

Takšen, s strokovnega gledišča dovolj zgovoren in perspektiven, je bil Marčičev program za prihodnje delo in razvoj geodetske sekcije. Vendar je treba tu posebej poudariti, da ne samo program, temveč v določenih in možnih sestavinah tudi dejansko delovanje geodetske sekcije Glavnega štaba NOV in PO Slovenije ves čas njenega obstoja do osvoboditve – in v letu 1944 še posebej. Toda o tem bomo še spregovorili. Najprej se povrnimo v čas nastajanja in oblikovanja geodetske sekcije glavnega štaba in geodetskih skupin operativnih odsekov v štabih obeh korpusov in štabu 4. operativne cone.⁶

Že med poučevanjem osnov vojaške geodezije na oficirski šoli je Marčič s pomočjo kadrovskega oddelka glavnega štaba sestavil »moštvo« prihodnje geodetske sekcije. Poleg hidrografa Gregorina so bili vanjo dodeljeni geometer Milan Košnik, gradbeni inženir Božidar Röthl in gimnazijec Marjan Šavelj, sredi poletja 1944 pa še višji geometer Franjo Šmid in kmet Janez Križan.

Marčičev izbor sodelavcev v sekciji je bil dobro premišljen in utemeljen: poleg hidrografa Gregorina, ki je prav tako kot njegov šef Marčič povsem obvladal znanje višje vojaške geodezije, je Marčič vključil v delo sekcije poklicnega geometra, veččega vseh del praktične geodezije in geodetskega risanja. Gradbeni inženir Röthl je bil poklicno prav tako več vseh osnovnih geodetskih opravil, vsi trije pa so se zmogli v najkrajšem času preusmeriti v dobre in predvsem natančne kartografe, kar je Marčičevim načrtom in programu geodetske sekcije odlično ustrezalo.

Poleg kartografskega risanja so bili vsi člani sekcije večji tudi razmnoževanja, ali bolje kopiranja izrisanih kartnih matric s preprostim postopkom osvetljevanja ozalidnega papirja ter končno tudi opravljanja poenostavljenih administrativnih del pri evidentiranju in razdeljevanju razpoložljivega kartnega gradiva štabom in operativnim oficirjem bojnih enot ter političnemu in upravnemu aparatu zaledja. Ta skupina, recimo napol laičnih vojaških geodetov je zmogla pod Marčičevim ali Gregorinovem vodstvom brez strokovnih težav ali zadržkov izdelati detajlne topografske karte ali topografske talne načrte po predlogah, torej skicah in krokijih brigadnih in korpusnih obveščevalnih centrov (OC) za pripravo in vodenje bojnih akcij ali operacij večjega ali manjšega obsega, izrisati vojaškotopografsko pravilne dispozicije (terenske razporeditve enot pred akcijo) in relacije (topografske sheme premikov enot med bojem) po operativnih poročilih korpusnih, divizijskih in brigadnih štabov v tako imenovane mesečne situacijske preglede stanja narodnoosvobodilne vojske in sovražnika bodisi v območnem (korpusnem ali conskem) bodisi v celotnem obsegu.

Preden nadaljujemo, ne bo odveč, če si vsaj v grobem osvežimo spomin na organizacijsko in kadrovske sestavo vojaškotopografske službe v narodnoosvobodilni vojski Slovenije. Dne 20. januarja 1944 je Glavni štab NOV in PO Slovenije izdal odredbo o reorganizaciji nekaterih svojih oddelkov. Ta dokument je podrejal tedaj tudi formalno ustanovljeno geodetsko sekcijo operativnemu oddelku glavnega štaba, polkovnika Karla Marčiča pa je postavil za njenega načelnika.⁷ Za oblikovanje geodetskih skupin in organizirano delo geodetskih referentov v višjih štabih NOV in PO pa je bila po-

membnejša odredba o strukturi štabov korpusov, divizij in brigad, ki jo je glavni štab objavil 2. februarja 1944.⁸ V odstavku te odredbe, ki določa prihodnjo sestavo korpusnih štabov (tč. a), je določena zadolžitev in naloga operativnega odseka korpusnega štaba, načelniku operacijskega odseka štaba pa postavlja ob stran enega ali več operativnih oficirjev in *geodetskega referenta*.

Po tej odredbi so morali imeti geodetske referente ne samo v štabih obeh slovenskih korpusov, temveč tudi v štabih divizij in celo brigad, kjer je kadrovska zasedba brigadnega štaba to omogočala. Organizacijska sestava višjih štabov narodnoosvobodilne vojske je bila potem v letu 1944 dopolnjena in razširjena,⁹ kar pa položaja in predvsem vloge geodetskih referentov, ali bolje geodetskih skupin, ni bistveno spremenilo. Okvir naše ga zapisa nam ne dopušča, da bi se podrobneje pomudili pri organizacijskih spremembah, ki jih je geodetska sekcija glavnega štaba do svoje popolne osamosvojitve, odredjene z odlokom glavnega štaba 23. junija 1944,¹⁰ še doživela. Zadostuje naj, če omenimo, da je od 8. maja 1944 dalje delovala v sestavi tehničnega oddelka glavnega štaba kot referat za geodetsko-kartografsko službo z nalogo izdelovati in razmnoževati topografske karte in načrte ter skrbeti za geodetsko pripravo artilerijskega streljanja. Posreden dokaz torej, da se Marčičeva zamisel širše geodetsko-kartografske dejavnosti sekcije še ni uveljavila v celoti. Nasploš pa so se njene praktične naloge že od pomladi dalje tesno prepletale z nalogami obveščevalnega oddelka glavnega štaba, in če upoštevamo Marčičevo in Gregorinovo poučevanje osnov vojaške geodezije na oficirski šoli, Marčičevo sodelovanje v vojaško-znanstveni sekciji in na višjem vojaškem sodišču glavnega štaba¹¹ pa sodelovanje z zavezniškimi vojaškimi misijami pri Glavnem štabu NOV in PO Slovenije, tudi presegale program dela in razvoja geodetske sekcije, kot so si ju

pobudniki njene ustanovitve pri glavnem štabu spočetka zamišljali, Marčič pa predvsem samoiniciativno in dokaj avtoritativno močno razširil in tudi uveljavil. Popolna osamosvojitve geodetske sekcije kot samostojnega oddelka Glavnega štaba NOV in PO Slovenije je postala tako rekoč neizogibna.

Že spomladi 1944, nedolgo po odredbi glavnega štaba o strukturi štabov korpusov in uvedbi službene dolžnosti geodetskega referenta v operativnih oddelkih korpusnih in divizijskih štabov, je bila osnovana geodetska skupina v operativnem odseku štaba 9. korpusa, v katerem je dotlej delo korpusnega »vojaškega geodeta«¹² združeval v svoji vlogi operativnega oficirja topniški podporočnik Blagota Radusinović.¹² Konec pomladi 1944. je Radusinovića zamenjal prizadevni gradbeni inženir Tomaž Štrukelj in kot korpusni geodetski referent do srede poletja sestavil zelo delovno in uspešno skupino, ki jo skorajda lahko primerjamo z Marčičevo.

Štruklju je uspelo priključiti svojemu pomočniku, artileristu in vojaškemu geodetu Stanku Gorjancu-Petru še gradbenega in strojnega tehnika, Toma Štepančiča in Matvža Šmita, ter celo fotografa, Sandija Jesenovca-Aca, ki so postali pod njegovim vodstvom odlični vojaški kartografi – tu naj spomnimo na karto Slovenskega primorja, omenjeno v prvih odstavkih našega zapisa, ki je v prvi, izvirni kartni izvedbi delo teh Štrukljevih fantov – so pa, kar pomeni za našo partizansko kartografijo vsekakor izredno dejanje – tudi s pridom uporabili vse možnosti fotografske reprodukcije in povečevanja v kartografiji, torej uvedli v partizansko kartografijo uporabo fotografske tehnike.

Štruklja je konec poletja 1944 zamenjal gozdarski inženir Franc Rainer. V geodetsko skupino štaba 9. korpusa sta tedaj prišla absolvent arhitekture Vojko Fajt in admini-

⁶ Skupina geodetov v operativnem odseku štaba 9. korpusa se je formalno preimenovala v geodetsko sekcijo šele oktobra 1944. Geodetski referent in njegovi sodelavci v operativnem odseku štaba 7. korpusa so ostali le skupina, v štabu 4. operativne cone je deloval (formalno) samo geodetski referent.

⁷ A IZDG, fasc. 11/I.

⁸ A IZDG, fasc. 37/I.

⁹ Glej: Miroslav Štepančič, Organizacijski razvoj Glavnega štaba NOV in PO Slovenije, Vojnohistorijski glasnik 1/1974, str. 81 in dalje, in Sonja Reisp: Organizacijski sestav Glavnega poveljstva slovenskih partizanskih čet in Glavnega štaba NOV in PO Slovenije ter dejavnost oddelkov glavnega štaba, diplomska naloga 1959, tipkopis v A IZDG.

¹⁰ A IZDG, fasc. 11/II.

¹¹ O inštruktorstvu v višjem tečaju za komandni kader oficirske šole Glavnega štaba NOV in PO Slovenije v: A IZDG, fasc. 12/II; O Marčičevem članstvu v Vojaško-znanstveni sekciji oficirske šole NOV in PO Slovenije v: A IZDG, fasc. 50/E; O Marčičevem imenovanju za namestnika predsednika višjega vojnega sodišča pri Glavnem štabu NOV in PO Slovenije v: A IZDG, fasc. 9/F.

¹² Artilerijski podporočnik Blagota Radusinović je bil eden izmed oficirjev, absolventov oficirske šole pri Vrhovnem štabu NOV in PO Jugoslavije, ki jih je Vrhovni štab poleti 1943 poslal v Slovenijo kot okrepitev komandnega kadra slovenske narodnoosvobodilne vojske. - A IZDG, fasc. 11/III.

stratorka Cveta Kodrič, v skupino pa se je po razpustitvi korpusnega artilerijskega divizionu novembra 1944 vrnil tudi Stanko Gorjanc-Peter. Inženir Rainer in gradbeni tehnik Tomo Štepančič sta bila premeščena v korpusni Novgrad, za korpusnega geodetskega referenta pa je bil imenovan Gorjanc.¹³

Nekoliko šibkejša, vsaj kar zadeva številčnost, je bila zasedba geodetsko-kartografskega prištabnega osebja v štabu 7. korpusa in obeh njegovih divizij na Dolenjskem. Do konca aprila 1944. je v štabu korpusa opravljal delo geodetskega referenta major Jože Malnarič-Križevski, kartograf korpusa pa je bil vse do premestitve v NOVGRAD spomladi 1945. gradbeni inženir Vladimir Pardubsky.¹⁸

Geodetskega referenta s pomočnikom risarjem sta imeli tudi obe diviziji korpusa. V štabu 30. divizije je bil geodetski referent geometer Vladimir Tavčar, njegova sodelavca pa kasnejši geodetski referent divizije gradbeni inženir Ludvik Senica in tehnični risar Svetozar Srebot,¹⁴ v štabu 13. divizije je bil po premestitvi Tavčarja v štab 31. divizije geodetski referent rudarski inženir Slavko Zorc, njegov pomočnik pa geometer Božidar Mravlja.¹⁵ Seveda je prišlo med letom 1944, posebno med nemško jesensko in potem spomladansko ofenzivo na Primorskem do premeščanj in zamenjav, vendar je korpus obdržal v svoji geodetsko-kartografski službi v glavnem iste ljudi, spomladi 1945 pa je dobil še akademskega slikarja in grafika Vladimirja Makuca.¹⁶ O uspešnem delu te skupine kartografov bomo še pisali, tu naj omenimo le, da je imela svojega geodetskega referenta tudi brigada, ali natančneje divizija Garibaldi Natisione, in sicer italijanskega geometra Maria Ferrarija,¹⁷ ter da osnovnega kartografskega dela večjih oficirjev praktično ni manjkalo v nobenem izmed operativnih in predvsem obveščevalnih odsekov odredov korpusa in zaledne vojaške oblasti.

V korpusni podoficirski šoli je predaval o osnovah vojaške kartografije geodetski inženir Mirko Lenček, v operativnem odseku štaba je poleti deloval geometer Karel Jaklič, odlične topografske skice in načrte pa je risal tudi vodja korpusnega tehniško-minerskega odseka, kasnejši prvi šef korpusnega Novgrada, gradbeni inženir Maks Trost.¹⁹

V operativnem odseku štaba 15. divizije je bil geodetski referent gradbeni tehnik Lado

Vresnik, njegov pomočnik pa tehnični risar operativnega odseka Stanko Miljavec. V operativnem odseku štaba 18. divizije je opravljal posle štaba geodeta absolvent gradbene fakultete Dušan Sodnik, štabni tehnični risar in njegov pomočnik je bil Karlo Lavrenčič.²⁰ Geodetska skupina 7. korpusa, če jo lahko tako imenujemo, ni dosegla ravni dejavnosti geodetske skupine 9. korpusa – kar gre do neke mere pripisati bližini geodetske sekcije pri glavnem štabu – bila pa je vseskozi enako delavna in ne dosti manj uspešna.

Se najšibkeje je bila organizirana geodetsko-kartografska služba operativnega odseka štaba 4. operativne cone na Štajerskem. Sicer tudi tam med operativci in obveščevalci štabov ni manjkalo osnov situacijske kartografije večjih ljudi, dejstvo pa je, da je posebnost razmer in boja proti okupatorju na ozemlju, katerega slovensko prebivalstvo je najbolj trpelo raznarodovalni nacistični pritisk, dokaj oteževala redne stike z geodetsko sekcijo in glavnim štabom, kakršne sta imeli geodetski skupini obeh korpusov na Primorskem in Dolenjskem, in da tudi organizacijskih napotkov za samostojno in aktivnejše delo posameznih štabnih geodetov – bili so trije, geometer Jože Senčar, ki je bil hkrati referent korpusa za oborožitev, geometer Alfonz Gams, geodetski referent in pozimi 1944/45 obveščevalni oficir štaba 4. operativne cone ter gradbeni inženir Alojz Horjak v operativnem odseku Koroškega odreda, medtem ko sta oba »kozjanca« Stanko Zupančič in Marjan Seliskar opravljala geodetske posle kot odredna obveščevalna oficirja – zvečine ni bilo mogoče vselej upoštevati ali sploh izvajati.²¹

Seveda smo upoštevali le tiste člane višjih štabov narodnoosvobodilne vojske in odredov, ki jih je kot geodetske referente ali prištabne vojaške geodeite in risarje vodil v evidenci kadrovske zasedbe štabov oddelek za kadre pri Glavnem štabu NOV in PO Slovenije.

Poudariti pa je treba, da je bilo med štabnimi obveščevalci in posebno med operativnimi oficirji razmeroma veliko število vsaj osnov vojaške geodezije večjih ljudi, pa najsí so si to znanje pridobili v oficirski šoli ali pa poklicno še pred vstopom v partizanske vrste. Vsi ti so bili s svojim osnovnim poznavanjem vojašogeodetske dejavnosti svojim štabnim kolegom, geodetom in kartografom pri njihovih osnovnih nalogah v dokajšnjo

pomoč, v štabih divizij (npr. v Stirinajsti) ali odredov, ki formalno niso imeli geodetskega referenta, pa so tudi opravljali geodetska dela namesto njih. Tako je bilo v Belokranjskem, Dolenjskem, Notranjskem, Dolenjskem, Južnoprimorskem pa Kokrškem in Jeseniško-bohinjskem odredu – vojaške topografije večša obveščevalna oficirja Kozjanskega odreda pa smo že omenili.

Kakšne so bile torej dolžnosti in naloge štabnega geodetskega referenta in njegovih tovarišev v geodetski skupini, oziroma operativnega ali obveščevalnega oficirja v višjih štabih, ki uradno geodetskega referenta niso imeli? Dolžnost, da kdo od članov štaba skrbi za to, da je komandno osebje njegove enote dovolj opremljeno s potrebnimi vojaškimi topografskimi kartami, je po reorganizaciji štabov v jeseni 1943. sama po sebi prešla na geodetske referente. Ti so karte zbirali med vojnim plenom in »na terenu« ali so jih nabavljali pri geodetskih referentih nadrejenih štabov, pogostokrat tudi pri geodetski sekciji glavnega štaba. Razpoložljive topografske karte svojega operativnega območja so potem, v skladu z akcijskimi nalogami svojih enot, razdeljevali operativnim oficirjem svojega štaba in, kolikor le mogoče, tudi nižjemu komandnemu osebju. Vse do dobav vojaških topografskih kart slovenskega narodnostnega ozemlja iz zavezniške gmotne pomoči je bilo s kartami v štabih precej težav. Bile so namreč različnega izvora in z različnimi stopinjskimi in koordinatnimi sistemi. Karte bivše jugoslovanske vojske so bile izdelane po pariškem stopinjskem sistemu z označenimi greenwiškimi stopinjskimi poldnevnik in srednjeevropsko (Gauss-Krügerjevo) koordinatno mrežo.

Karte nemškega izvora slovenskega (in jugoslovanskega) ozemlja so bile natisnjene v treh različnih conskih izrezih in stopinjskih sistemih. Italijanske vojaške specialke ter leta 1943 in 1944 po njih ponatisnjene nemške specialke pa so imele stopinjsko razdelitev in obseg sekcij po rimskem montemarijskem sistemu. Nekaj ponatisov sta-

rejših avstrijskih in nemških specialk,²² »re-zanih« na liste (sekcije) po Ferrovem stopinjskem sistemu pa je v topografskih opisih imelo pretežno poitalijančene oro-, hidro- in toponime ter vse geografske podatke na robu karte v nemščini. To pa je seveda delalo precejšnje preglavice.

Pa tudi ene ali druge izmed sekcij (listov) karte določenega merila ali izvora ni bilo vedno dovolj na razpolago. Zelo je primanjkovalo tako imenovanih generalštabnih preglednih kart - danes jih imenujemo operativne, operativno-strateške in strateške karte, ki bi zajemale kar največ slovenskega ozemlja, prav tako pa tudi posameznih listov (sekcij) kart v nadrobnejših merilih (npr. v merilu 1 : 25.000). Uskladiti potrebe štabov in komandnega osebja z razpoložljivim ali dosegljivim kartnim gradivom je bila torej ena izmed pomembnejših osnovnih nalog vsakega geodetskega referenta ali štabnega oficirja, ki je opravljal to dolžnost.

Enako pomembna je bila priprava in izdelava *detajlnih akcijskih topografskih načrtov sovražnikovih postojank ali objektov*. Vojaška obveščevalna služba nižjih štabov je dobavljala obveščevalnim centrom višjih štabov vse potrebne in kolikor mogoče sprotne – tudi grafične – podatke o sovražniku. Po njih so štabni geodeti ali operativci izdelali topografske talne načrte sovražnikovih postojank ali objektov v krajih, ki jih je zasedal ali nadzoroval, pa še načrte njegovih prometnih zvez in objektov na njih, vojaških baz s skladišči in letališči.

Tretja pomembna naloga vojaških geodetov v višjih štabih narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Slovenije je bila izdelava topografskih grafičnih prikazov, tako imenovanih borbenih *dispozicij in relacij* k operativnim poročilom o akcijah svojih enot glavnemu štabu. In potem pravo kartografsko delo: sekcije (liste) kart ali celotne karte, ki jih je nasploh primanjkovalo, je bilo treba bodisi razmnožiti s kopiranjem na ozalidni papir, pri čemer so si pomagali z originalnimi kartnimi listi prerisanimi na presojni papir, bodisi jih v povečanem merilu pre-

¹³ A IZDG, fasc. 134/II.

¹⁴ Prav tam.

¹⁵ Prav tam.

¹⁶ A IZDG, fasc. 134/III.

¹⁷ Prav tam.

¹⁸ A IZDG, fasc. 36. Sezname strokovnikov, fasc. 37/I in fasc. 135/III.

¹⁹ A IZDG, fasc. 131/I, fasc. 133/I in 135/I.

²⁰ A IZDG, fasc. 133/I, fasc. 135/I in 135/III.

²¹ IZDG, fasc. 133/I in fasc. 135/II.

²² To so bili listi (sekcije) karte alpskega in podonavskega območja (Karte der Alpen- u. Donau- Reichsgaue) predvojne vojaške geografskega inštituta na Dunaju (Militärgeographisches Institut, Wien) v merilu 1 : 75.000 in njihove medvojne povečave v merilo 1 : 50.000.

risati (transponirati) v kopirno matrico za nadaljnje razmnoževanje. Največkrat je šlo za ožje »lokalne« kartne izreze akcijskega območja načrtovane bojne ali tudi sabotažne operacije, prerisane ali transponirane v primernem topografskem merilu (v merilih 1 : 12.500 in 1 : 10.000) in priročnem formatu (izrezu) z originalne vojaške specialke.

Kot smo že omenili, so geodeti v štabu 9. korpusa za takšno kartografsko delo s pridom uporabili fotografski postopek. Enega izmed redkih ohranjenih primerkov fotografsko transponiranega kartnega izreza si bomo še ogledali. Največkrat pa so gmotne in časovne omejitve in zadrege prisilile geodete, ali bolje štabne kartografe, da so reševali te naloge z najpreprostejšim postopkom razmnoževanja akcijskih topografskih načrtov in skic, z enostavnim in seveda manj natančnim prerisovanjem s kopirnim svinčnikom in indigo papirjem. Ohranilo se je izredno veliko število tako izdelanih topografskih akcijskih načrtov in skic, njihova kartografska kakovost pa je prav tako izredno pestra.

Geodetski referenti višjih štabov so bili tudi dolžni opravljati topografsko, ali pravilneje kartografsko *reambulacijo* razpoložljivega in uporabljanega sovražnikovega kartnega fonda slovenskega ozemlja, torej usklajevati vse, danes bi rekli infrastrukturne spremembe (zvečanje naselij, regulacije rek in potokov, modernizacija ali prekategorizacija cest in železniških prog, povečanje gostote industrijskih objektov, širjenje daljnovidnega omrežja, poprava in določitev novih višinskih točk, poprava mej agrokulturnih površin), ki so na operativnem območju korpusa nastale po registriranem stanju največkrat v tem smislu zastarelih sovražnikovih vojaških topografskih kart – predvsem pa predvojne jugoslovanske. Kot bomo videli, je to nalogo, ki presega okvir pollaičnih vojaških geodetskih opravil, katerim so bili štabni kartografi še kos, opravljal le geodetski referent štaba 9. korpusa inženir Tomaž Štrukelj ter seveda geodeti kartografi geodetske sekcije Glavnega štaba NOV in PO Slovenije.

Nič manj zahtevno ni bilo sodelovanje štabnih geodetov s člani zavezniških misij pri usklajevanju načrtovanih skupnih akcij proti sovražniku. Korpusni geodetski referent je namreč moral pripraviti članom zavezniške misije kar najtočnejše osnovne geografske in topografske podatke o določenem skupnem cilju akcije enot narodnoos-

vobodilne vojske in zavezniškega strateškega bombništva ter prav tako tudi topografske podatke o prostoru za spuščanje zavezniške pomoči z letali, torej podatke, ki jih zavezniške vojaške topografske pregledne karte našega ozemlja iz tega ali onega vzroka niso vsebovale, na občasnih zavezniških letalskih fotografskih posnetkih pa so bili vidni le približno, nejasno ali pa sploh ne.

Omenili smo, da se je dejavnost geodetske sekcije Glavnega štaba NOV in PO Slovenije praktično pričela že novembra 1943, in sicer potem, ko sta se Marčič in Gregorin vrnila iz 18. divizije v glavni štab oziroma v njegovo oficirsko šolo.

Geodetski polkovnik Karel Marčič je bil določen za predavatelja vojaške topografije v višjem oficirskem tečaju, kapetan Hrvoje Gregorin pa je predaval isti predmet v pehotnem tečaju reorganizirane oficirske šole glavnega štaba.²³ Učni tečaji oficirske šole so trajali po 28 učnih dni, v posameznih tečajih, višjem oficirskem, pehotnem, minerskem, artilerijskem, za zveze in kasneje še v tečajih drugih pomembnih vojaških strok (npr. obveščevalnem) se je šolalo po 15, 20 ali največ 25 tečajnikov: pouk vojaške geodezije in topografije je glede na specialnost tečaja obsegal od 12 do 42 učnih ur.²⁴ Za praktični pouk v višjem oficirskem tečaju so prvi tečajniki izdelali celo posebno maketo terenskega izreza z vsemi naravnimi značilnostmi, ki jih je mogoče najti na slovenskem ozemlju.²⁵ Poleg Marčiča in Gregorina sta v posameznih tečajih predavala osnove vojaške topografije in kartografije še major Janez Kramar in kapetan Slavko Kavšek. Učni program za vse tečaje vojaške topografije in geodezije v oficirski šoli je sestavil Marčič, ki je že decembra 1943. pripravil tudi prvo verzijo svojega vojaškotopografskega, spomladi 1944. izpopolnjenega in v geodetski sekciji glavnega štaba z novimi ilustracijami opremljenega – le-te je izrisal inženir Röthl – ter potem še nekajkrat razmnoženega *Priročnika za čitanje kart, krokiranje in skiciranje* oziroma kasnejšega 23. zvezka priročnikov glavnega štaba, natisnjenega v Belokranjski tiskarni spomladi 1945. in uporabljanega v vojaško-geografskem oddelku Akademije JLA še vse do leta 1848.²⁶

Ostale dolžnosti člana glavnega štaba, predvsem pa organiziranje in sestavljanje geodetske sekcije, so Marčiča že februarja 1944. odtegnile neposrednemu pedagoškemu delu v oficirski šoli. Februarja 1944. je,

kot smo omenili že spredaj, Marčič že zbiral okoli sebe bodoče člane geodetske sekcije glavnega štaba ter z njimi tudi takoj pričel opravljati prve naloge, ki jih je načrtoval geodetski sekciji in ki sta jih tedanji položaj in stanje narodnoosvobodilne vojske od takšne prištabne dejavnosti že nujno zahtevala.

Geodeti glavnega štaba so najprej napravili red v oskrbi višjih in nižjih štabov z vojaškimi topografskimi kartami. Ta naloga pa ni bila tako preprosta: s pooblastili glavnega štaba je Marčiču v razmeroma kratkem času uspelo opraviti dokaj realno evidenco vsakovrstnega kartnega »fonda« v korpusnih in divizijskih štabih, njegovim sodelavcem geodetom pa zbrati v geodetski sekciji glavnega štaba ves razpoložljivi ali »odvečni« kartni material, ki je po hudi, manevrirani polni sovražnikovi oktobrski ofenzivi 1943. še ostal na razpolago ali dosegljiv enotam narodnoosvobodilne vojske. Izkazalo se je, da je razpoložljivih kart zelo malo, še zdaleč ne dovolj za zadovoljivo oskrbo vseh štabov, da je ta fond kart po svojem izvoru izredno pester – poleg posamičnih starih jugoslovanskih in avstrijsko-nemških topografskih kart so, vsaj prve mesece leta 1944, prevladovala italijanske topografske karte slovenskega ozemlja v najrazličnejših merilih – in da občutno primanjkuje predvsem preglednih – generalštabnih strateških kart slovenskega ozemlja v merilih 1:200.000 in 1:500.000. nujno potrebnih ne samo glavnemu štabu, temveč tudi obema štaboma korpusov in štabu 4. operativne cone. Prav pomanjkanje takšnih preglednih kart slovenskega ozemlja je pripravilo Marčiča do tega, da je njegova geodetska skupina izdelala kot prvo kartografsko delo geodetske sekcije Glavnega štaba NOV in PO Slovenije kopirno matrico pregledne karte Slovenije v ustreznem »generalštabnem« merilu 1:200.000, ne oziraje se na okupatorjevo razkosanje slovenskega ozemlja in upoštevajoč predvsem strateško-operativno izredno pomembno prometno omrežje Slovenije. Ta, napol shematična

pregledna karta Slovenije, brez plastnic sicer izredno razgibanega reliefa, je vpeta v stopinjski sistem stare jugoslovanske vojaške topografske karte (po Parizu, z oznako greenwiških poldnevnikov) in razrezana na štiri liste, ki obsegajo celotno slovensko narodnostno ozemlje, tudi zunaj predvojnih meja »saintgermainске« Jugoslavije.²⁷ Razmnožena na ozalidni papir je bila zasilen, a v tedanji zadregi s takšnimi kartami slovenskega ozemlja zadovoljiv nadomestek »prave« vojaške topografske karte v takem merilu in obsegu, posebno še, če upoštevamo, da je razdelitev na štiri liste²⁸ omogočala uporabljati jo tudi nekompletno bodisi v vertikalnih ali horizontalnih polovicah bodisi v zložljivih listih ali celo izrezih. To njeno uporabnost omenjamo tudi predvsem zato, ker se je v praksi višjih štabov (korpusov) ohranila v rabi tudi še ob njeni kartografsko detajlnejši različici, ki jo bomo še omenili – ves čas bojev do osvoboditve, prav tako pa vedno znova uporabljala kot kartna osnova za različne neoperativne tematske karte – razen tako imenovane kodne karte Slovenije, h kateri se bomo povrnili kasneje. Ker se delovni postopek izdelave kart v kateremkoli merilu v geodetski sekciji glavnega štaba in tudi v obeh geodetskih skupinah 7. in 9. korpusa v glavnem ves čas do konca vojne ni dosti spremenil, pa tudi razmere, v katerih so delali naši partizanski kartografi niso ponujale posebnih možnosti za izboljšanje tehničnega postopka izdelave in razmnoževanja kart, je prav, da ga orisemo prej, kot se lotimo pregleda vsebinsko pomembnejših vojaških topografskih kart, ki so jih kartografi Glavnega štaba NOV in PO Slovenije in korpusni prištabni geodeti izdelali do konca vojne.

Težko si je zamisliti in danes tudi do kraja doumeti, da je bila vsa obilica vojaških topografskih kart in specialk ter vrsta preglednih zemljevidov Slovenije z najrazličnejšo vsebino izdelana s tako preprostimi risarskimi orodji in skromnimi tehničnimi pripomočki. Kartografski risar glavnega štaba – in

²³ A IZDG, fasc. 12/I.

²⁴ Prav tam.

²⁵ Terensko maketo Tržaškega zaliva z delom Krasa so spomladi 1945 začeli sestavljati tudi geodeti štaba in tečajniki podoficirske šole 9. korpusa, vendar ta ni bila namenjena samo pouku, temveč tudi strateški orientaciji korpusa. Pomladna nemška ofenziva na Primorskem je njeno dokončanje preprečila, že izdelani sestavni deli – relief – pa so se med sovražno ofenzivo izgubili. – Po izjavi tedanjega korpusnega geodeta-fotografa Sandija Jesenoveca-Aca, soavtorja makete, april 1982.

²⁶ Po nekaj izvodov tega priročnika – z različno ilustrirano naslovno stranjo posamičnih »ponatisov« – hranita danes knjižnica Muzeja ljudske revolucije in A IZDG v Ljubljani.

²⁷ V našem zgodovinoopisu pogostokrat tako poimenovana po mirovni konferenci 10. septembra 1919 v francoskem Saint-Germainu.

²⁸ Po zgledu predvojne Zemljevida slovenskega ozemlja Slovenije matice iz leta 1922, ki ga predvojni čaršijsko-kraljevi režim iz političnih razlogov več let ni dovolil uporabljati ter je po več neuspehih poizkusih s pretiskom novih državnih in upravnih meja in železniškega omrežja končal v mlinskih evske papirnice.

prav tako tudi njegov kolega v geodetski skupini 7. in 9. korpusa – je pri svojem delu uporabljal sicer skrbno brušeno in negovano risalno peresce za izvlačanje najtanjših črt na prozorni kopirni (paus) papir. Ostalo risalno orodje, »redis« peresa, ničelno šestilo, običajno tehniško šestilo, kotomere (transporterje), ravnila in trikotnike pa tuš in barve (barvne svinčnike in akvarelne barve) ter preprosti pantograf so z vso potrebno – in zahtevano – skrbjo uporabljali vsi člani risarji skupine. Kartne osnove, ki so jih uporabljali za izrisovanje svojih kart, torej nekakšen manjši, skromnejši kartni »arhiv« vojaških topografskih kart v vseh operativno uporabljivih kartnih merilih, največkrat različnega nacionalnega izvora, je običajno hranil vodja skupine ali – v divizijskih štabih – geodetski referent sam. Za vse karte, izdelane v geodetski sekciji glavnega štaba ali v geodetskih skupinah obeh korpusov, so risarji izrisali kopirne matrice največkrat s (črnim) tušem ter potem glede na potrebe štabov bojnih enot in zalednih vojaških in političnih ustanov izdelovali črno-bele, ali pravilneje rdečerjave, ali vijoličastomodre kopije kart na ozalidnem papirju. Tudi način kopiranja in razmnoževanja je bil najpreprostejši: kopirno matrico so na razvitem kosu ozalidnega papirja osvetlili v večjem ali manjšem kopirnem okviru, izpostavljenem sončni svetlobi. Postopek razmnoževanja kopij je bil lahko zelo zamuden, predvsem v dneh, ko je bilo sončno svetlobo ali žarke treba »loviti«. Na ta preprosti način je bilo izdelanih do konca vojne več kot 12.000 izvodov najrazličnejših kart z več kot 150 kopirnih matric, izrisanih s tušem na »paus« papirju – če upoštevamo le opisani risarsko-kopirni postopek, ki so ga partizanski geodeti-kartografi nasplošno uporabljali. V skupini geodetov štaba 9. korpusa je fotograf Jesenovec z vso podporo tedanjega šefa skupine inženirja Rainerja sicer zelo domiselno in spretno začel reproducirati in povečevati vojaške topografske karte operativnega območja korpusa Primorske s fotografsko kamero in preprostim povečevalnikom, vendar mu pomanjkanje potrebnega fotografskega materiala (razvijalcev ipd.) in papirja ni omogočalo kaj več oziroma stalnejše izrabe fotografske tehnike transponiranja (večanja ali manjšanja merila karte) ali razmnoževanja kart. Ker bi dosleden preris posamezne vojaške topografske karte s tušem na presojno matrico praktično zelo zmanjševal njeno čitljivost, saj so bile originalne

barve njenih elementov, reliefa, voda, naselij, komunikacij in opisa – če omenimo le najosnovnejše – izrisane v isti, črni barvi, so morali risarji topografsko risbo karte nekoliko reducirati, zlasti pri plastnicah ozemeljskega reliefa, kjer so, primerno kartnemu merilu, prerisali le vsako drugo ali tretjo, na »gostih« predelih karte pa samo tiste plastnice, ki so bile za orientacijo na terenu značilnejše in pomembnejše. Podobno je bilo pri izrisu voda pa tudi naselij in pri topografskem opisu karte. O obsegu ali stopnji redukcije osnovne topografske risbe so odločali merilo karte, njena pomembnost in seveda Marčič, ki kot edini poklicni oficir z najvišjim činom v slovenski narodnoosvobodilni vojski ni dopuščal svojevoljnosti ali kakršnekoli površnosti pri tem vsekakor zelo odgovornem reprodukcijskem delu.

Naslednje zahtevnejše risarsko-kartografsko delo geodetov v geodetski sekciji Glavnega štaba NOV in PO Slovenije je bila kartografsko in topografsko podrobnejša kopirna matrica Pregledne karte slovenskega ozemlja v merilu 1 : 200.000 na štirih, posebej poimenovanih listih, ki smo jo že omenili kot »naslednico« prve, shematične karte Slovenije v tem merilu. Kot osnova zanjo je služila že omenjena pregledna karta Slovenske matice,²⁹ ki je zajemala vse slovensko ozemlje na zahodu (levi začetni meridian kartnega izreza je bil 30°50' po Ferru oziroma 10°30' po Parizu), pa tudi vso slovensko Koroško in del slovenskega Porabja do sedeminštiridesetega severnega vzporednika. Tej zelo podrobno izrisani karti Marčičevi geodeti niso vrisali plastnic, temveč le pomembnejše višinske točke – kote, zato je ostala izredno pregledna in kartografsko lična tudi v svojem opisu: oro-, hidro- in toponimi so izrisani v pokončni (npr. gorstva, gorski vrhovi) in poševni tehniški pisavi. Uporabnost te pregledne karte slovenskega ozemlja v merilu 1 : 200.000 je bila tolikšna, da so ji sredi poletja 1944. Marčičevi geodeti dodali še dva lista, petega in šestega, zajemajoča območje severne Istre, Gorskega kotarja in zahodne Like, torej tistih obrobni predelov matične Slovenije, v katerih so občasno operirale enote slovenske narodnoosvobodilne vojske bodisi samostojno bodisi z ramo ob rami z enotami narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Hrvatske. Brez dvoma je bila ta karta slovenskega ozemlja največkrat razmnožena karta geodetske sekcije Glavnega štaba NOV in PO Slovenije (danes je dokumentirano ugotovljivih sko-

raj 300 kompletnih izvodov z osnovnimi štirimi listi), posebno še potem, ko je na Marčičevo zahtevo postala osnovna karta ne samo bojno-operacijskih prikazov, priloženih območnim (korpusnim in conskemu) poročilom glavnemu štabu in poročilom le-tega Vrhovnemu štabu NOV in PO Jugoslavije – nekaj se jih je ohranilo v njegovem arhivu v Vojaškozgodovinskem inštitutu v Beogradu³⁰ – temveč tudi glavna kartna osnova vseh preglednih tematskih kart oddelkov Znanstvenega inštituta pri predsedstvu Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta ter ostalih pomembnejših vojaških, upravnih in političnih ustanov na osvobojenem ozemlju.

Poleti 1944. je bila kopirna matrica te karte že tako obrabljena, da so geodeti glavnega štaba – ob vsem ostalem tekočem delu – izdelali nove matrice osnovnih štirih listov te karte, ji po Marčičevem navodilu vrisali poleg stopinjske tudi koordinatno mrežo, enotno za vse jugoslovansko ozemlje, opustili pa na njej navedek, da je bila izdelana v geodetski sekciji Glavnega štaba NOV in PO Slovenije.³¹ Iz dokumentov, ki so se ohranili, je razvidno, da je bilo v geodetski sekciji glavnega štaba izdelanih blizu 200 izvodov ozalidne kopije tega zemljevida. Nemalo se jih je ohranilo v povojni čas; najpogostejše so »dodelani« s poznejšimi vrši (z barvnimi svinčniki in tudi vodnimi barvami) stanja (= dispozicije) sovražnikovih objektov in sil v različnih obdobjih bojov ali ofenziv, pa tudi z drugimi, historiografsko-dokumentarno zelo pomembnimi podatki.

Še spomladi, aprila in maja 1944., je geodetska sekcija Glavnega štaba NOV in PO Slovenije izdelala kopirne matrice situacijskih kart in topografskih načrtov kemične tovarne pri Zalogu in tovarne papirja v Radečah, pa partizanskih letališč pri Brezniku, zahodno od Dragatuša in pri Otoku, južno od Metlike, če omenimo le pomembnejše izmed teh »drobnejših« kart oziroma priredb kartnih izrezov in talnih načrtov v velikosti oficirske torbice. Med enako pomembno kartografsko delo tega obdobja sodijo tako imenovani železniški progovni itinerarji, podrobni topografski posnetki ozemeljskega pasu ob vseh progah v Sloveniji, na katerih ozalidne kopije so obveščevalci in potem

operativni oficirji štabov posameznih enot narodnoosvobodilne vojske označevali sovražnikove utrdbe, postojanke, mesta možnih prehodov, točke miniranja in podobno. Večina teh itinerarjev je bila izdelana v merilu 1 : 50.000, korpusni in divizijski geodeti – največ takih primerkov je ohranjenih za 18. divizijo – pa so jih po potrebi povečevali v razmerja 2 : 1 ali celo 2,5 : 1 (tj. v približno merilo 1 : 10.000). S kopijami originalnih železniških progovnih načrtov so bili ti itinerarji vsekakor eden najpomembnejših »drobnih« kartografskih izdelkov geodetov glavnega štaba in ostalih višjih štabov narodnoosvobodilne vojske. Hkrati s postopno izdelavo matric železniških itinerarjev so v geodetski sekciji izrisali vrsto detaljnejših topografskih kart – »situacijskih kart«, kot jih imenuje Marčič v svojih poročilih glavnemu in vrhovnemu štabu – mesta Kočevje z okolico, ki je bila sestavljena iz štirih izrezov predvojne jugoslovanske specialke v merilu 1 : 25.000, Novega mesta s pasom utrdb v obroču žičnih ovir, poenostavljenih situacijskih kart Kostanjevice z delom Gorjancev, Žužemberka, Logatca in Borovnice ter posebno pomemben detajlni kartografski posnetek karte širšega obmejnega pasu ob medvojni nemško-italijanski meji (demarkacijski črti) od Zaloga do Krke – nanjo naj bi obveščevalci in operativci višjih štabov vrisali uporabljana in možna mesta prehodov meje, prek katerih je potekala povezava partizanskih štabov in enot na Štajerskem z glavnim štabom in enotami na Dolenjskem.

Že pred poletno ofenzivo narodnoosvobodilne vojske 1944. se je geodetska sekcija glavnega štaba nekajkrat selila, največkrat skupaj z enim ali drugim oddelkom glavnega štaba, iz Črmošnjic v Metliko pa v Petrovo in Ručetno vas pod Semičem, kjer se je mudila najdlje. Dne 23. junija 1944 je bila geodetska sekcija z odredbo Glavnega štaba NOV in PO Slovenije tudi formalno priznana za samostojni oddelek glavnega štaba.³² Marčič je bil imenovan za generalmajorja in člana širšega vojaškega vodstva glavnega štaba, postal je član višjega vojnega sodišča in šef kantonmana v Ručetni vasi, kot vodja geodetske sekcije je bil v neposrednem sti-

²⁹ Glej opombo 28.

³⁰ Arhiv Vojaško zgodovinskega inštituta v Beogradu, fond K 16, fasc. 1, dok. 10 in fond K 1502, fasc. 3, dok. 18.

³¹ V depozu kartnega fonda knjižnice Muzeja ljudske revolucije Slovenije v Ljubljani hranijo blizu 50 izvodov modro vijoličastih ozalidnih kopij te karte, ki je ostala nerazdeljena po formalni razpustitvi geodetske sekcije glavnega štaba 15. junija 1945.

ku z zavezniškimi vojaškimi misijami pri glavnem štabu in – kar je bilo za kasnejše delo geodetske sekcije glavnega štaba izredno pomembno – z Znanstvenim inštitutom predsedstva Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta.

Priprave na ofenzivo proti sovražniku so od geodetov glavnega, obeh korpusnih in divizijskih štabov zahtevale podvojene delovne napore, ki tudi sicer niso bili majhni. Iz razpoložljivih zalog vojaških topografskih kart so morali geodetski referenti oskrbeti operativni kader svojih štabov z zadostnim številom topografskih kart njihovega operativnega območja, kar pa ni bilo lahko, saj je kart v primernih topografskih merilih še vedno zelo primanjkovalo. Korpusni štabi so za karte moledovali pri glavnem štabu, geodetska sekcija glavnega štaba pa je skušala zadostiti njihovim potrebam, kolikor so ji dopuščale lastne zaloge kart. Kljub Marčičevim neposrednim stikom z zavezniškimi misijami in njihovim zagotovitvam o pomoči s topografskimi kartami so prve pošiljke zavezniških kart slovenskega ozemlja začele prihajati z letali sprva v skromnem obsegu in tako rekoč z zamudo šele sredi poletne ofenzive. Dotlej je geodetska sekcija glavnega štaba porazdelila štabom korpusov in divizij – in prav tako tudi štabu 4. operativne cone, ki pa pošiljk prek demarkacijske črte največkrat ni dobil v roke – svojo zalogo kart skoraj do zadnjega izvoda posamezne sekcije (lista). Oskrba s kartami iz zavezniške pomoči se je izboljšala šele proti koncu poletja in zgodaj jeseni 1944., ko so zavezniške pošiljke vojaške opreme postale rednejše in tudi izdatnejše.

Pri tem moramo opozoriti na zelo pomembno okoliščino. Še spomladi 1944. so štabi enot narodnoosvobodilne vojske imeli in uporabljali vojaške topografske karte treh nacionalnosti oziroma držav in – kar ni bilo nič manj pomembno – z različnimi stopinjskimi in koordinatnimi sistemi. Tujejezično poimenovanje topografskega opisa teh kart je prav tako povzročalo težave. Štabni geodetski referenti niso imeli dosti težav samo s kompletiranjem kartnih sekcij (listov) svojega operativnega območja, temveč tudi z združevanjem kart različnega izvora v sestavljene kartne komplete območja svoje aktivnosti. Zadrega te vrste ni rešila tudi zavezniška pomoč – v kontejnerjih s padali poslani britanske topografske karte so bile sicer izredno lično kartografsko delo, nji-

hova slabost pa je bila v tem, da so bile, praktično vzeto, le ponatis predvojnih jugoslovanskih (British Map Series: Yugoslavia 1:100.000) ali pa italijanskih originalnih kart (British Map Series: Italy 1:100.000 in 1:50.000), ki so bile za predel Slovenske primorske do bivše državne meje le površno reambulirane na podlagi zavezniških letalskih posnetkov.³³ Potrebneja je bilo precej truda štabnih geodetov in predvsem Marčiča, da je do srede jeseni 1944., ko je geodetska sekcija glavnega štaba začela dosledno razdeljevati le karte iz zavezniške pomoči ter kopije pregledne karte slovenskega ozemlja v merilu 1:200.000 in pregledno karto Slovenije z obmejnimi deželami v merilu 1:500.000,³⁴ prišlo do poenotenja kartnega fonda višjih štabov ter da ti odtlej niso več uporabljali nemških, italijanskih ali celo zastarelih avstrijskih topografskih kart. Ko je geodetska sekcija Glavnega štaba NOV in PO Slovenije sredi jeseni 1944. dokončala izdelavo kopirnih matric prvih listov (sekcij) lastne vojaške topografske specialce slovenskega ozemlja v merilu 1:100.000, izdelala kopirno matrico karte operativnega območja 7. korpusa v istem merilu in začela risati kopirno matrico nove pregledne karte celotnega jugoslovanskega ozemlja, karte Jugoslavije v merilu 1:1.000.000 ter prve ozalidne kopije teh kart tudi razdeljevati višjim štabom, praktični prehod, ali bolje omejitev na uporabo samo v geodetskih risalnicah narodnoosvobodilne vojske izdelanih in razmnoževanih ter zavezniških topografskih kart ni bil več težak.

Doslej smo opisovali le dejavnost in kartografske izdelke Geodetske sekcije Glavnega štaba NOV in PO Slovenije. Vendar tudi dejavnost obeh korpusnih geodetskih skupin – seveda glede na obsežnost njihovega dela, ki je bila ožja in pretežno podrejena bojnim operacijam in pogostokrat tudi zaledni aktivnosti korpusa – ni zaostajala. Omenili smo že strokovno pestro in učinkovito sestavo geodetske skupine štaba 9. korpusa. Že pod Štrukljevim vodstvom se je ta skupina geodetov lotila izdelave kopirne matrice pregledne karte operativnega območja korpusa – celotne Primorske – v merilu 1:200.000, v tej prvi izvedbi še dokaj poenostavljene karte Ceste in železnice na območju 9. korpusa, s katero so v korpusu hkrati skušali zadovoljiti tudi naraščajoče potrebe po enotnem zemljevidu zahodnega slovenskega ozemlja s slovenskim poimeno-

vanjem, ki jih skromne pošiljke zahodnih dveh listov pregledne karte slovenskega ozemlja geodetske sekcije glavnega štaba niso mogle več zadovoljiti. Pod vodstvom inženirja Rainerja je skupina jeseni 1944. izdelala topografsko popolnejšo in v risbi dokaj ličnejšo različico iste karte, ki je takoj po vojni z naslovom Pregledni zemljevid Slovenskega primorja doživela svoj natis v izdaji pokrajinskega komiteja za Slovensko Primorje in ki smo jo omenili na začetku našega orisa partizanske kartografije. Ob prav tako že omenjenih poizkusih fotografskega povečevanja in razmnoževanja kart ali njihovih izrezov je skupina korpusnih geodetov prizadevno in, recimo, dokaj ažurno izdelovala risarsko izredno lične kopirne matrice ter kopirala topografske talne načrte, situacijske karte in izreze specialk v transponiranih merilih – s kart v merilu 1 : 50.000 ali 1 : 25.000 so izbrani izsek ali območje določenega sovražnega objekta prek osnovne prenosne mreže povečali v merilo 1 : 12.500 ali 1 : 10.000, pri topografskem opisu pa dosledno uporabljali samo slovensko poimenovanje – pa tudi že nekatere tematske pregledne karte, kot na primer karto elektrifikacije Primorske, karto cestnih objektov na cestnem omrežju Primorske, primernih za miniranje, pa karto kurirskih zvez ali nekaterih nekonspirativnih zalednih objektov in ustanov narodnoosvobodilnega gibanja na območju korpusa.

Manj samostojna je bila skupinica vojaških geodetov pri štabu 7. korpusa. Njegov kartograf, inženir Pardubsky, je sicer izdelal detajlnejšo karto operativnega območja korpusa (v merilu 1 : 25.000), a pri tem delu mu je krepko pomagal geodetski referent 18. divizije, gradbenik Sodnik. Karto oziroma matrico zanj istega geografskega obsega v merilu 1 : 100.000 je štabu 7. korpusa sicer izdelala, kot že omenjeno, geodetska sekcija glavnega štaba. Pardubskemu in Sodniku je uspelo do odhoda Pardubskega v Novgrad izrisati in nekajkrat kopirati na ozalidni papir le vzhodni del te karte kor-

pusnega območja, zahodnega, »notranjskega« dela pa ne več.³⁵ Večino »drobnih« situacijskih in topografskih talnih načrtov dolenskih krajev Stične, Višnje gore, Velikih Lašč, Ribnice, Kočevja, Kostanjevice in drugih s sovražnikovimi posadkami in utrdбами sta pripravila geodetska referenta 15. in 18. divizije Vresnik in Sodnik, na ozalidni papir pa so jima jih kopirali nekajkrat tudi v geodetski sekciji glavnega štaba – geodeti 7. korpusa so imeli z geodeti glavnega štaba bolj neposredne stike kot njihovi kolegi na Primorskem.

Akcijske situacijske karte in topografske talne načrte so bolj ali manj kartografsko uspelo izdelovali tudi operativni oficirji v štabih partizanskih odredov, Dolomitskega, Belokranjskega – ki je imel v risarjih belokranjske tehnike prizadevne pomočnike – ter Notranjskega, katerega minerski vod si je sam risal zelo podrobne topografske načrte tržaške proge in sovražnikovih objektov ob njej. Uspešnejši kot v štabu 4. operativne cone, kjer je šefu operativnega odseka, ki ni imel nominalnega geodetskega referenta vse do konca poletja 1944., Viljemu Mišiču in njegovemu nasledniku Mihi Avšiču pri vojaško-geodetskih delih pomagal geometer Jože Senčar, sicer referent štaba za oborožitev in motorizacijo. Glavni oskrbovalci enot 4. operativne cone s topografskimi kartami s terena – drugi geodet v štabu cone Alfonz Gams je opravljal predvsem dolžnosti obveščevalnega oficirja – so bili operativni oficirji, zadolženi za pripravo akcijskega kartnega gradiva v 14 diviziji, Kokrškem, Koroškem, Zasavskem in posebej v Kozjanskem odredu, ki je imel med oficirji odlična risarja Zupančiča in Seliškarja. Tudi operativni oficir v Koroškem odredu, gradbeni inženir Lojze Horjak,³⁶ ni bil manj prizadeven. Ohranila se je vrsta njegovih situacijskih skic in talnih načrtov krajev in nemških vojaških objektov na slovenskem Koroškem.³⁷ Obseg našega zapisa nam ne dopušča podrobnejše obravnavati akcijske ali operativne topografske načrte in skice, ki so jih ti moške tako

³² A IZDG, fasc. 11/III – 293.

³³ Izdaje britanskih topografskih kart Italij v merilih 1 : 100.000 in 1 : 50.000 ter Jugoslavija v merilu 1 : 100.000 iz jeseni 1944 in prvih mesecev leta 1945 so bile v tem oziru precej boljše. Za primer naj omenimo, da so Britanci na drugi izdaji (second Edition) lista Rogatec karte Jugoslavija v merilu 1 : 100.000 vkartirali industrijsko železniško progo Pragersko-Medvedce, ki so jo Nemci zgradili 1944. leta, niso pa je vkartirali v svoje vojaške topografske karte.

³⁴ Ta, kasneje enako »popularna« pregledna karta v razširjenem geografskem izrezu – na severu sega celo do Dunaja – je bila dokončana 20. avgusta 1944 in ima zaporedno številko matrice 56, služila pa je tudi kot kartna osnova večini tematskih kart, izdelanih v geodetski sekciji glavnega štaba v sodelovanju z Znanstvenim inštitutom predsedstva SNOS. Arhivsko ohranjenih »čistih« primerkov te karte je le še nekaj v A IZDG, fasc. 60/II, in v kartnem fondu knjižnice Muzeja ljudske revolucije Slovenije v Ljubljani.

³⁵ Po ustni izjavi pokojnega inž. D. Sodnika, ki je piscu tega zapisa tudi odstopil svoj »spominski« izvod ozalidne kopije te karte. Ta je zdaj v kartnem fondu knjižnice Muzeja ljudske revolucije Slovenije, mapa 2, Sodnikova donacija.

prizadevno izdelovali in ki prav tako sodijo med dosežke naše partizanske kartografije. Tudi je zaenkrat še nemogoče v krajšem zapisu zajeti vse to obsežno kartno dokumentarno gradivo, ki, kar ga je ohranjenega v naše dni, presega nekaj tisoč primerkov, razsutih po arhivih in depojih muzejskih zbirk križem po Sloveniji, ne da bi ga prej faktografsko-dokumentarno uredili in strokovno ovrednotili. To delo bo treba še opraviti.

Prva pregledna karta, Pregled sovražnikovih postojank v Sloveniji, grafično dopolnilo izčrpnega poročila Glavnega štaba NOV in PO Slovenije Vrhovnemu štabu NOV in PO Jugoslavije o položaju v Sloveniji, je bila v geodetski sekciji glavnega štaba izdelana že aprila 1944. Izdelana je bila v več izvodih z barvnimi tuši na ozalidne kopije pregledne karte slovenskega ozemlja v merilu 1 : 500.000 (GS, matrica št. 9); enega od izvodov te več kot samo zanimive karte najdemo danes v arhivu Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani.³⁸ Ta skupni izdelek obveščevalnega oddelka glavnega štaba in vodilnih geodetov geodetske sekcije, Marčiča in Gregorina, je sodil med pomembnejša redna opravila geodetske sekcije glavnega štaba oziroma je bil dolžnost, ki jo je sekcija vestno opravljala vse do konca vojne. Od junija 1944. dalje so ta kartna poročila o stanju v Sloveniji risali na ozalidne kopije karte v merilu 1 : 200.000, kar je preglednost take grafične dispozicije sovražnika v Sloveniji še izboljšalo. Enaka mesečna grafična poročila o stanju (dispozicije) na svojem operativnem območju so bile dolžne pošiljati glavnemu štabu tudi geodetske skupine obeh korpusov in štab 4. operativne cone. Vendar se je pretežna večina teh poročil kasneje izgubila in je danes težko soditi o njihovi kartografsko-grafični in vsebinski kakovosti. Prav tako je izgubljenih nekaj tematskih kart – ali pa tičijo še neevidentirane in neidentificirane v enem ali drugem arhivskem depoju – ki jih je geodetska sekcija glavnega štaba začela postopoma izdelovati kot rezultat skupnega dela z Znanstvenim inštitutom predsedstva SNOS in njegovimi oddelki. Delo, ki so se ga Marčič in njegovi geodeti poleg redne oskrbe s kartami lotili že junija deloma na zahtevo vojaškega vodstva glavnega štaba, deloma pa na pobudo predsedstva SNOS, je začelo v vseh ozirih – razen omejitev v tehnični izvedbi – presegati siceršnji okvir delovanja prištabnega vojaškokartografskega oddelka in se odločno širiti v delovanje vojaškogeografske ustanove,

kakršno je Marčič v svojem, prej citiranem programu geodetske sekcije kot predhodnice novega Vojaškogeografskega inštituta predvideval in načrtoval ter predlagal glavnemu štabu in dalje Vrhovnemu štabu NOV in PO Jugoslavije že januarja 1944.

Med najpomembnejše kartografske izdelke geodetske sekcije Glavnega štaba NOV in PO Slovenije, ki jih je ta opravila poleti in v zgodnji jeseni 1944. ob rednem delu v sekciji, sodijo vsekakor karta območij pravosodne odgovornosti enot, poveljstev in predvsem poveljnikov italijanske vojske in fašistične milice za zločinska pobijanja, streljanja in mučenja slovenskega prebivalstva ter ropanja in požiganja njegovega premoženja na ozemlju tako imenovane Ljubljanske pokrajine v letu 1942 ter skupina historičnonarodopisnih kart slovenskega ozemlja kot dokumentacijsko kartno dopolnilo jugoslovanskih zahtev po pravični povojni meji nove Jugoslavije. Gradivo za prvo karto, zaplenjene »slepe« presojne folije z vrisanimi sedeži italijanskih komand in mejami njihove pristojnosti, a brez najosnovnejše topografske podlage je Marčiču poverila v kartografsko obdelavo komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev pri predsedstvu SNOS v začetku septembra 1944.³⁹ To karto sta izdelala Marčič in Gregorin sama, brez pomoči svojih risarjev v geodetski sekciji. Dragoceni izvornik (unikat) te karte je ohranjen,⁴⁰ prav tako dvojce, troje izvornikov historično-narodopisnih kart slovenskega ozemlja, od katerih naj tu omenimo narodopisni pregledni karti slovenske Koroške in Primorske, obe izdelani z opisom v angleškem jeziku in na manjšem formatu.⁴¹ K tej skupini historično-narodopisnih kart, izdelanih po navodilih zgodovinskega odseka Znanstvenega inštituta pri predsedstvu SNOS, ki ga je vodil dr. Fran Zwitter, sodita tudi Zwittrova karta naselitve Slovencev od 9 do 19. stoletja ter nedokončana upravna karta slovenskega narodnostnega ozemlja z dvojezičnim (slovenskim in nemškim, slovenskim in italijanskim) poimenovanjem upravnih občin na Koroškem in Primorskem in celo trojezičnim poimenovanjem (slovenskim, nemškim in italijanskim) upravnih občin v Kanalski dolini – nedokončan je ostal del te karte s poimenovanjem občin v Pomurju in Porabju.⁴² Seveda je treba upoštevati, da je bilo po kopirnih matricah teh kart izdelano le omejeno število ozalidnih kopij, saj so bile namenjene reševanju povojnih političnih in mejnih vpra-

šanj kot dokumentarno gradivo nove ljudske oblasti in države, ki se je rojevala v najtežjih letih boja za nacionalno osvoboditev in zlom nacifašizma ter protirevolucije na domačih tleh. To »nevojaško« kartografsko delo geodetske sekcije Glavnega štaba NOV in PO Slovenije moremo brez zadržkov šteti ne samo za dokaz tesnega sodelovanja vojaškokartografskega oddelka najvišjega poveljstva slovenske narodnoosvobodilne vojske s političnimi in znanstvenimi ustanovami nove ljudske oblasti, temveč tudi za neposreden, spontan prehod vojaškostrokovne operativne discipline (panoge) v dejavnost z znanstvenimi osnovami in usmeritvami, ali če rečemo drugače, v dejavnost nacionalnega ali državnega Vojaškogeografskega inštituta. Dejstva, da med osvobodilnimi gibanji podjarmljene Evrope ni najti vsebinsko enakovredne odporiške ustanove, ob tem seveda ne kaže prezreti.

Že poleti 1944. so v geodetski sekciji izdelali tudi prvi dve karti z gospodarsko tematiko, karto industrijskih panog in razširjenosti industrije ter karto prometnega omrežja na slovenskem ozemlju. Za obe je Marčič določil kot osnovo pregledno karto Slovenije z obmejnimi deželami v merilu 1 : 500.000, ki je bila v geodetski sekciji glavnega štaba izdelana kot vojaškostrateška pregledna karta, a je hkrati seveda dobro služila tudi za takšne namene. Jeseni so se ji pridružile še pregledne karte ležišč rud in energetskih virov, kmetijstva in gozdarstva ter električnega omrežja.⁴³ Ne gre pa prezreti, da so pregledne karte istih gospodarskih panog – predvsem električnega omrežja – svojega operativnega območja po nalogu glavnega štaba in posredovanju gospodarske komisije pri predsedstvu SNOS izdelali tudi geodeti štaba 9. korpusa: na drugi, izboljšani pregledni karti Slovenskega primorja v merilu 1 : 200.000 so združili prikaz elektrifikacije obalne Primorske s Trstom, ki ga je izdelal Južnoprimorski odred (geodet-artilerist Zorko Ukmar), z lastno

karto elektrifikacije Goriške in severne Primorske, vštevši Kanalsko dolino. S posredovanjem obveščevalnega centra gorenjskega vojnega področja je nastala karta elektrifikacije Gorenjske – in prav tako cestnega omrežja in industrije na Gorenjskem, kar vsekakor sodi v okvir te naloge – medtem ko za Štajersko, torej za območje 4. operativne cone, ni dokazov, da bi bila karta elektrifikacije na Štajerskem partizanski izdelek ali pa samo originalna kopija enake okupatorjeve pregledne karte.⁴⁴

Nasploh bi lahko rekli, da je bilo jesensko obdobje leta 1944, kar zadeva dejavnost partizanske kartografije, ne samo najplodnejše, temveč tudi vsebinsko najobsežnejše. Odlično organizirana vojaška in zaledna obveščevalna služba, ki je budno nadzorovala in beležila vsak sovražnikov premik, zbiralala in kopičila vsakovrstne vojaške in nevojaške podatke o dogajanjih na zasedenem ozemlju ter jih vestno, nemalokrat opremljene z grafičnimi prikazi, skicami in krokiji, pa tudi zaseženimi originalnimi sovražnikovimi načrti in kartami dobavljala obveščevalnim centrom korpusnih, conskega in glavnega štaba, je bila glavna »dobaviteljica« podatkov, po katerih so potem štabni operativci in geodeti izdelovali tako operativne in akcijske kot tudi ostale, politični in zaledni civilni ljudski oblasti in upravi potrebne pregledne in detajlne karte. Jeseni 1944. je, na primer, Glavni štab NOV in PO Slovenije imel na voljo detajlne topografske načrte vseh sovražnikovih letališč na slovenskem ozemlju, detajlne načrte njegove obrambe pred morebitno zavezniško invazijo v Tržaškem zalivu ali na istrski obali, načrte in podatke o okupatorjevi industrijski učinkovitosti v severni Italiji in Tržaškem zalivu, najpodrobnejše podatke o razmestitvi in moči belogardističnih in četniških enot – in še bi lahko naštevati. Zavezniki so povečali in pospešili letalske pošiljke svojih vojaških topografskih kart slovenskega ozemlja ter letalsko-suhozemnih strateških kart Italije in Balkanske

³⁶ A IZDG, fasc. 133/I.

³⁷ Večina njegovih situacijskih skic in talnih načrtov – med njimi izjemna panoramska risba železniškega mostu v Podrožci – je shranjena v A IZDG, fasc. 60/I in 60/II.

³⁸ A IZDG, fasc. 62/I.

³⁹ A IZDG, fasc. 32/II in fasc. 37/I.

⁴⁰ Po informaciji v Vojaško-zgodovinskem inštitutu v Beogradu je med dokumenti o okupatorjevih zločinih Višjega vojaškega sodišča JLA, a je še nedosegljiv javnosti.

⁴¹ Karti Karintha in Julijska krajina – Julian March v merilu 1 : 1.000.000 z narodnostnimi mejami in prikazom gostote poseljenosti slovenskega prebivalstva. Ozalidne kopije obeh kart sta v arhivskem fondu Znanstvenega inštituta predsedstva SNOS v SAZU. V slovenski historiografiji doslej še nista bili objavljeni.

⁴² Ozalidna kopija te karte, ki sicer ni naslovljena, je v A IZDG, fasc. 60/III.

⁴³ Dokaj poškodovane, pa tudi samo fragmenti ozalidne kopije naštetih preglednih kart so v A IZDG, fasc. 60/III.

⁴⁴ A IZDG, fasc. 60/IV in 60/V.

ga polotoka v merilih 1:500.000 in 1:250.000, pa tudi letalskih ciljnih kart (Target Maps) strateških objektov ob vseh prometnih smereh proti frontni črti v Severni Italiji. Poslali so tudi nekaj osnovnega merilnega kartografskega orodja (ki pa ga zaradi različnega merskega sistema nismo mogli uporabljati). Kljub temu da je precejšen del poslanega zavezniškega kartnega materiala ob spustu zašel v nemške roke, so se kartne zaloge glavnega štaba in geodetske sekcije dovolj napolnile in je geodetska sekcija glavnega štaba od septembra dalje, kot smo že omenili, zalagala korpusne geodetske reference predvsem z zavezniškimi topografskimi kartami. Hkrati so v geodetski sekciji glavnega štaba prizadevno pospešili izrisovanje kopirnih matric vojaškotopografske specialke slovenskega ozemlja v merilu 1:100.000 ter, kolikor so zaloge in dobava ozalidnega papirja dopuščale, preudarno zamenjavali liste (sekcije) zavezniških kart v tem merilu z ozalidnimi kopijami kartografsko reducirane črno-bele specialke geodetske sekcije glavnega štaba. Dotlej so Röthl, Smid in Košnik že izdelali kopirne matrice listov (sekcij) Bled, Ljubljana, Celje, Vrhnika, Cerknica in Novo mesto, kot zadnja dva pa še lista Tolmin in Trst (spomladi 1945), torej samo jugozahodni del sicer nameravane celotne serije sekcij te karte slovenskega ozemlja. Geodetom glavnega štaba je že skoraj primanjkovalo časa, da bi opravili vse, kar je to obdobje našega osvobodilnega boja od njih oziroma od geodetske sekcije Glavnega štaba NOV in PO Slovenije zahtevalo in pričakovalo.

Da bi zadostili želji propagandne službe in oskrbeli politične funkcionarje partizanskih štabov s primerno pregledno karto celotne Evrope, na kateri bi bilo mogoče slediti vojaškim uspehom sovjetske armade in anglo-ameriških invazijskih armad pri prodiranju k mejam tretjega rajha, so v geodetski sekciji glavnega štaba sredi poletja 1944. izdelali prvo, po velikosti zelo priročno karto Evrope v merilu 1:4.500.000 z vrisano mejo rajha in njegovih satelitov ter smerni predorov Rdeče armade in armad zahodnih zaveznikov. Sicer kartografsko preprosta karta, katere težišče je bilo v gostoti krajev in mest, omenjanih v zavezniških radijskih vojaških poročilih, ter mejah okupiranih dežel in držav, je postala zelo popularna ne samo v višjih, temveč tudi v četnih partizanskih poveljstvih. Jeseni 1944. izdelana varianta iste karte Evrope v večjem formatu na dveh zleplje-

nih listih (v merilu 1:3.000.000), enako poenostavljena kopija medvojne Freytagove karte Evrope pod nacistično nadoblastjo, je zadovoljevala štabne potrebe po takšni, nekoliko detajlnejši karti še vso jesen in zimo 1944.⁴⁵ Geodetska sekcija je to drugo karto Evrope zaradi občutnega pomanjkanja ozalidnega papirja v prvih mesecih leta 1945 razmnoževala le v zelo omejenem številu: vrisovanje naglega premikanja frontne linije na vzhodu in zahodu Evrope spomladi 1945. je kaj kmalu napravilo karto nepregledno, zato so štabi vse pogostejše prosili za nove in nove izvode. Novo karto Evropska bojišča v merilu 1:3.000.000 so v geodetski sekciji izdelali že po Marčičevem odhodu v Vrhovni štab NOV in PO Jugoslavije v Beogradu, pod vodstvom novega šefa sekcije Marjana Regallyja. Kartografsko je tudi ta karta prav tako nezahtevna, a dovolj nazorna in pregledna, da je odlično ustrezala svojemu namenu. Tudi ohranjene je precej več kot obeh njenih predhodnic.

Septembra 1944. je geodetska sekcija glavnega štaba v risalnici v Črmošnjicah dokončala že v avgustu začeto kopirno matrico karte Jugoslavije v merilu 1:1.000.000. Marčič je o risanju te karte dvakrat poročal Vrhovnemu štabu NOV in PO Jugoslavije; zadnjemu poročilu, 30. novembra 1944, je priložil dopolnjeni predlog svoje zamisli o vlogi, organizaciji in praktičnih nalogah prihodnjega Vojaškogeografskega inštituta. Toda o tem predlogu nekoliko kasneje, najprej še nekaj besed o tej pomembni karti.

Karta Jugoslavije 1:1.000.000 sodi med – vzeto v celoti – najličnejše kartografske izdelke Marčičevih geodetov-kartografov geodetske sekcije Glavnega štaba NOV in PO Slovenije. Kljub poenostavitvi v topografski risbi in opisu – relief namreč ni vrisan, kar pa je komajda opazno – je karta zelo pregledna in topografsko dovolj podrobna, da jo je mogoče uvrstiti med strateške pregledne karte jugoslovanskega ozemlja, čeprav ji pripada hkrati pomen politične pregledne karte ali zemljevida. Narisana in vpeta je v greenwiški sistem poldnevnikov v kartnem oziroma geografskem izrezu, ki obsega vse slovensko narodnostno ozemlje, vendar upošteva predvojne državne meje. Mogli bi ji očitati nekaj površnosti pri krajevnih imenih, ki niso vedno pravilno napisana, ponekod celo napačna – npr. Lašče namesto Lesce pri Radovljici, pa Tarnova, Plava, Coll, Bergogna, Občina na primorskem delu Slovenije, če upoštevamo le tisti del karte, ki ga

prikazuje objavljena slika. Karto Jugoslavije so v geodetski sekciji nekajkrat razmnoževali, skupno število njenih kopij je po izjavi Marčičevega naslednika, geometra Regallyja, doseglo najmanj 60 izvodov, kar je bilo za tedanje reprodukcijske zmožnosti geodetske sekcije kar veliko število. Ta karta v domači »pripredbi« je bila namreč v operativnih štabih enot in med političnimi delavci narodnoosvobodilne vojske zelo dobrodošla in iskana, saj so po njej z lahkoto sledili razvoju sklepnih bojev za osvoboditev Beograda, preboju sremske fronte in operacijam enot NOV in PO Jugoslavije, ki so se bližale južnim in vzhodnim mejam Slovenije. Nič manj pomembno pa ni, da je to *prva karta celotnega jugoslovanskega ozemlja*, nastala med osvobodilno vojno v risalnici vojaško-geodetskega oddelka najvišjega štaba narodnoosvobodilne vojske enega od jugoslovanskih narodov, v geodetski sekciji Glavnega štaba NOV in PO Slovenije.

Omenili smo, da je Marčič konec septembra 1944. svojemu poročilu o delu geodetske sekcije Vrhovnemu štabu NOV in PO Jugoslavije priložil razširjeni predlog prihodnje organizacije Vojaškogeografskega inštituta nove Jugoslavije in njene Jugoslovanske armade. Dovoljujemo si v danem okviru našega zapisa – da ne bi ponavljali že citiranih programskih točk Marčičevega predloga – povzeti le tisti del njegovega razširjenega predloga, ki za naš oris partizanske kartografije dovolj nazorno prikazuje siceršnjo podobo in probleme jugoslovanske medvojne vojaške kartografije. »Vojnogeografski inštitut bivše Jugoslavije,« piše Marčič v drugem delu svojega predloga, »ki je izvršil v teku 20 let ogromno delo in dal državi in vojski potrebne karte, je obstojal iz temu primernege števila strokovnega osebja, ki je znašalo okoli 20 oficirjev in uradnikov. *Od vsega tega personala se nahajata danes v NOV in POJ* – kolikor je meni znano (in Marčič je bil o tem dobro obveščen – opomba B. K.) *vsega dva oficirja, tj. podpisani in major Emil Adamik* (podčrtal B. K.), ki je bil vse do razglasa Maršala v hrvaški vojski, nakar je prešel v našo vojsko in se sedaj nahaja v Glavnem štabu NOV in PO Hrvatske. Ves drugi personal pa je več ali manj v službi sovraž-

nika. Po mojem mišljenju mora obstojati za celo Jugoslavijo en Vojaškogeografski inštitut, in sicer iz sledečih razlogov: Vse slične institucije v veliko večjih državah kot je Jugoslavija, so centralizirane. To pa deloma zaradi čim boljše in racionalnejše uporabe strokovnega osebja v dotični državi, zaradi dragocenih in mnogovrstnih inštrumentov, ki so taki instituciji potrebni, in zaradi zvezdarne, ki bi v slučaju podelitve zahtevala preveč stroškov in strokovnega osebja. Pri snovanju bodočega našega Vojaškogeografskega inštituta bi se pokazalo največje pomanjkanje potrebnega strokovnega personala in bi bilo potrebno podvzeti že sedaj vse potrebne korake za izšolanje potrebnega kadra.

Ker naše univerze niso mogle dati tako vsestranske izobrazbe, ki je potrebna geodetskemu oficirju, je obstojala v bivšem jugoslovanskem Vojaškogeografskem inštitutu nižja in višja vojaška geodetska šola. Iz te šole so izšli odlični strokovnjaki, katere bi se dalo vsaj v prvem času pritegniti, čeprav so sedaj v nasprotnem taboru. Razen tega bi se moralo izbrati takoj že absolvirane kulturne inženirje⁴⁵ in jih poslati na dopolnjevanje strokovne izobrazbe v Sovjetsko zvezo, ki je v geodeziji napravila ogromen napredek in je v tem pogledu vodilna sila na svetu.

V kakem stanju se nahaja sedaj Vojaškogeografski inštitut (bivše jugoslovanske vojske v Beogradu – opomba B. K.), mi ni znano. Dobil pa sem obvestilo iz Glavnega štaba NOV in PO Hrvatske, da ima Zemljepisni zavod Nezavisne države Hrvatske v Zagrebu odlične inštrumente, ki jih je dobil iz Nemčije (t. j. od nacističnih vojaških oblasti – opomba B. K.) in najboljši fotoaparat iz Leipziga, ki mu ni enakega na Balkanu. V slučaju, da je bivši Vojaškogeografski inštitut v Beogradu porušen ob bojih za osvoboditev, bi bilo umestno osnovati nov inštitut v Zagrebu, kar bi bilo tudi političnega pomena. V kratkem bom dobil iz Glavnega štaba NOV in PO Hrvatske načrt dela, ki so ga Nemci predvideli za Evropo in ki je baje čista kopija sovjetskega načrta dela. Po vpogledu in preštudiranju tega načrta bom naslovu dostavil nov referat. Dela pa, ki se jih lahko predvidi že sedaj, so naslednja:

⁴⁵ Za novo leto 1945 je geodetska sekcija glavnega štaba razposlala *partizanskim bolničnicam* prek 100 izvodov ozalidnih kopij te karte, da bi jih razdelili med ranjence, ter bila za to gesto, svojim novoletnim darilom ranjenim soborcem, deležna posebnega priznanja. Zamisel je bila Regallyjeva. – A IZDG, fasc. 37/III.

⁴⁶ Kulturni inženir je predvojni fakultetni naslov inženirja geodetske stroke z usmeritvijo današnjega komunalnega strokovnjaka fakultetne ravni.

1 – Razmejitev med Jugoslavijo in prizadeti mi sosednjimi državami.

2 – Reambulacija novopriključenih ozemelj, oziroma njihovih kart.

3 – Reprodukcijska, oziroma nov premer tam, kjer bi bil bivši material uničen.

4 – Merjenje dveh osnovnic v Sloveniji in izvršitev triangulacije, ker se je pokazalo, da obstajajo v stari avstro-ogrske triangulaciji napake.

V smislu gornjega referata smatram za potrebno, da se predvzamejo vsi potrebni koraki in da se že sedaj pooblasti enega strokovnjaka, ki bi pričel z organizacijo našega bodočega dela.

Smrt fašizmu – svobodo narodu!

Šef geodetske sekcije Glavnega štaba NOV in PO Slovenije, generalmajor Karel Marčič l. r.⁴⁷

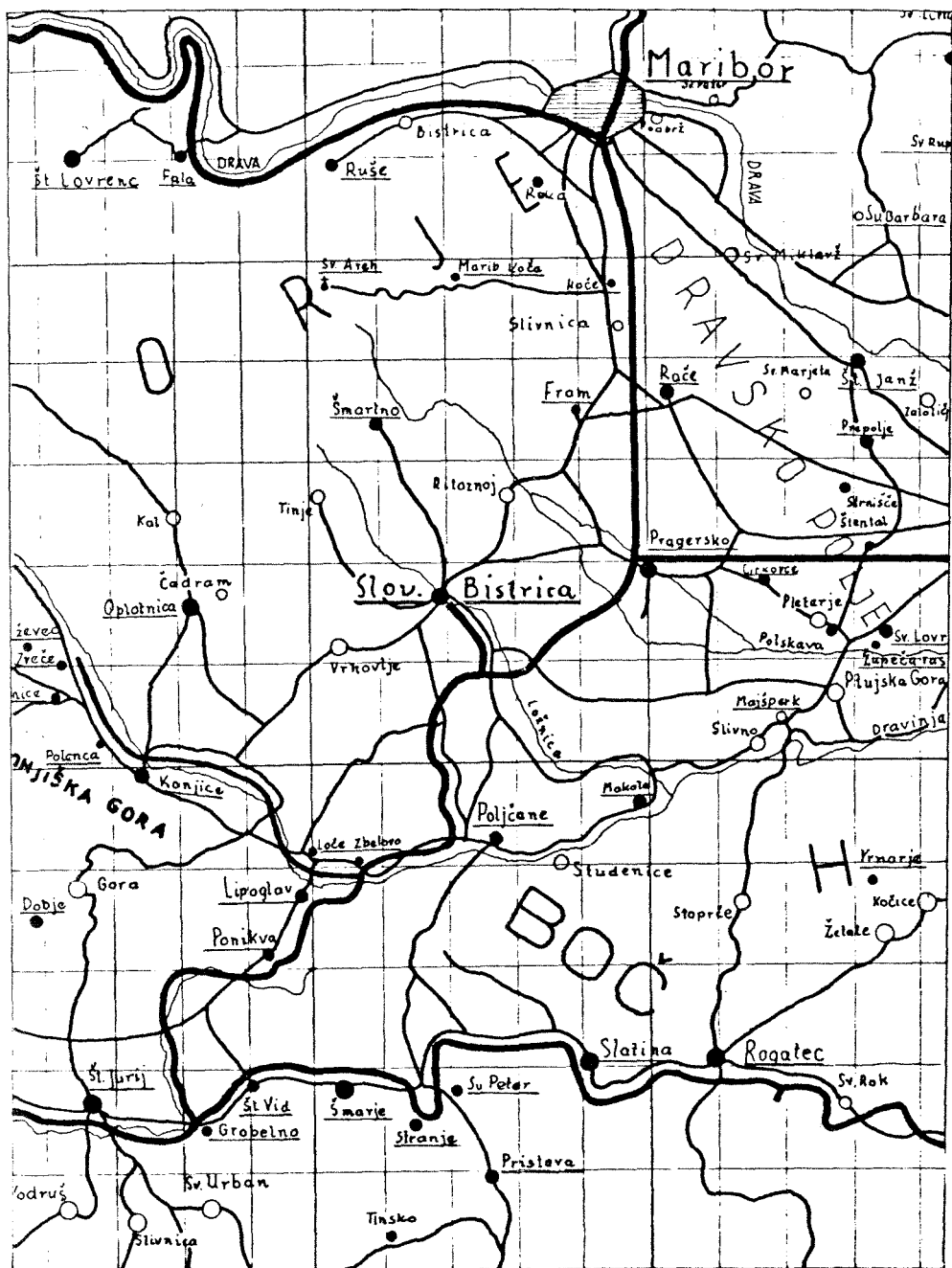
Tu citirani del Marčičevega »referata« pač ne potrebuje posebnega komentarja! Učinek tega strokovno vsekakor zelo tehtnega in daljnosežnega predloga je bil takojšen: Vrhovni štab NOV in PO Jugoslavije je Marčiča pozval, naj se takoj javi v Beogradu in prevzame izvedbo svoje zamisli. Marčič je na novo vodstveno mesto odpotoval konec novembra z letalom prek Barija. Sledil mu je tudi član sekcije, inženir Božidar Röthl, vendar le-ta s še nekaterimi drugimi gradbenimi strokovnjaki iz štabov slovenske narodnoosvobodilne vojske (npr. inž. Maks Trost, inž. Pardubsky, šef Novgrada inž. Tavzes in drugi) na druge službene zadolžitve pri vrhovnem štabu in nastajajočih državnih oblasteh. Pomorski hidrograf, tesni Marčičev sodelavec v geodetski sekciji, inž. Hrvoje Gregorin je bil v novi štab jugoslovanske vojne mornarice poklican že oktobra 1944.

Kljub zamenjavam v osebju je geodetska sekcija Glavnega štaba NOV in PO Slovenije pozimi 1944/45 enako zavzeto nadaljevala svoje delo kot prej. Novi šef sekcije, geometer Marjan Regally, je Marčiča organizacijsko enakovredno nadomestil; pod njegovim vodstvom je geodetska sekcija izdelala zadnja dva lista vojaškotopografske specialke slovenskega ozemlja v merilu 1 : 100.000, omenjeno karto Evropska bojišča in vrsto kopirnih matric talnih načrtov slovenskih mest, ki jih je imel zasedene okupator, Kra-

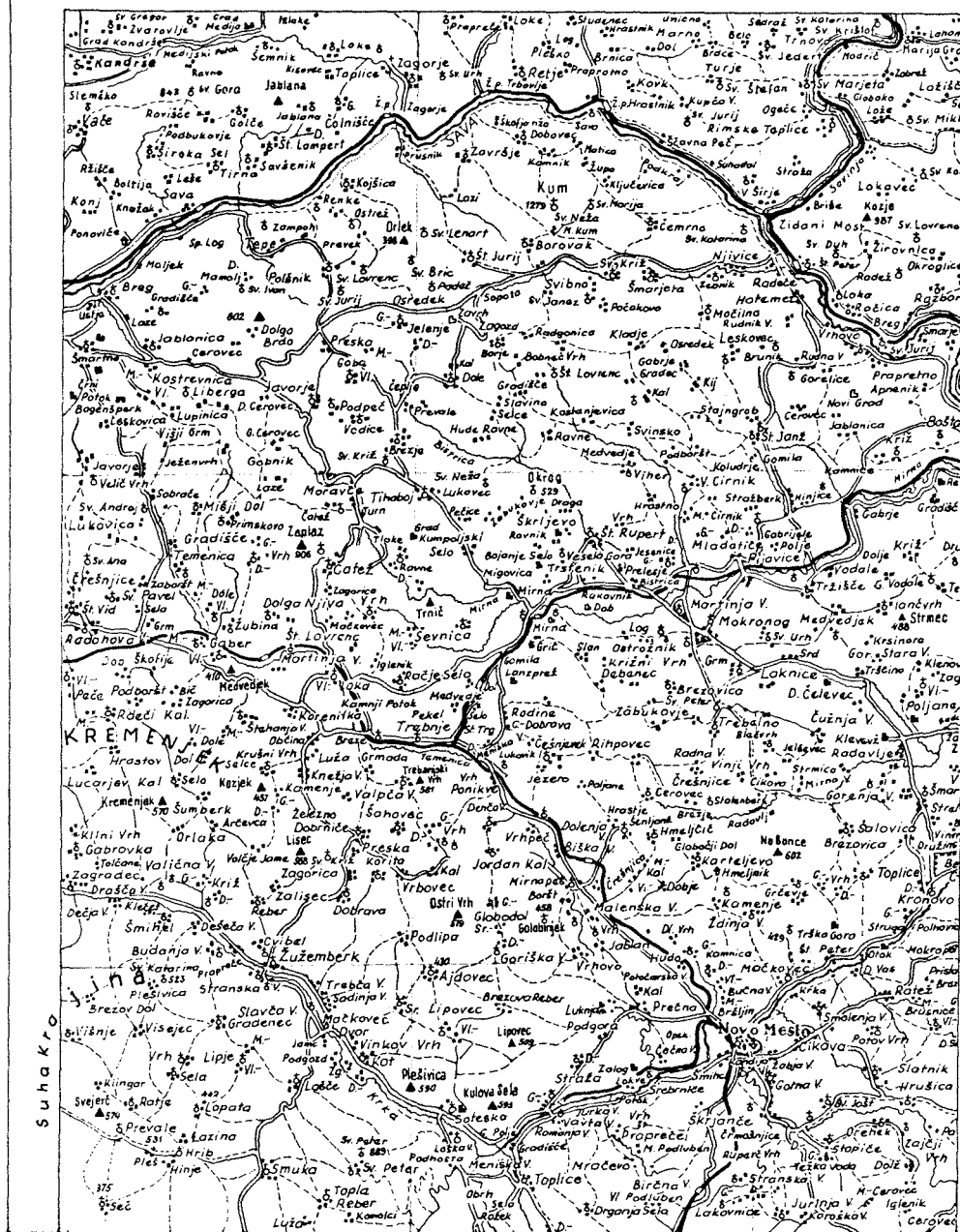
nja, Gorice, Trsta, Beljaka in Celovca ter Celja in Maribora (ta je zadnja, sicer neregistrirana kartna kopirna matrica geodetske sekcije glavnega štaba). Vse te kopirne matrice so bile izdelane po sovražnikovih talnih načrtih. V geodetski sekciji so v nove matrice vnesli le poslovenjene opise in imena ulic oziroma druge toponime.

Spomladanska sovražna ofenziva 1945 je delo geodetskih referentov v korpusnih in conskem štabu, prav tako pa tudi v geodetski sekciji glavnega štaba, ki se je že pripravljala na priljučitev k štabu 4. armade, zelo zavrla, v zadnji fazi bojev, pred začetkom sklepnih operacij, pa celo povsem onemogočila. Korpusni in divizijski geodeti so se tedaj pridružili bojnim enotam, še prej pa porazdelili kartne zaloge, svojo delovno opremo, kopirne matrice in arhive pa deponirali. Šef geodetske sekcije glavnega štaba, ki se je iz Bele krajine (Črnomlja) premaknila v Gorski kotar, je bil še pred našo osvoboditvijo Trsta dodeljen za adjutanta generalu Dušanu Kvedru, geodetsko sekcijo pa sta v Trstu predstavljala le še dva člana nekdanje Marčičeve skupine. Geodeti štaba 9. korpusa so po osvoboditvi Primorske predali vojaškogeodetsko imetje korpusa pokrajinskega komiteja za Slovensko primorje, geodeti 4. operativne cone, Avšič, Senčar in Horjak, so bili po umiku Jugoslovanske armade (14. divizije, Bohinjsko-jeseniškega odreda in motorizirane enote 4. armade) s Koroške razrešeni svojih vojaškogeodetskih dolžnosti. Enako je bilo s preostalimi geodeti v 7. korpusu. Le nekaj mesecev po osvoboditvi in koncu vojne je bil demobiliziran tudi zadnji izmed medvojnih štabnih geodetov; odšli so na nova delovna mesta pri obnovi razrušene domovine ali nadaljevat zaradi vojne prekinjeni študij – nekateri med njimi ne da bi se sploh kdaj spoznali med seboj. Opravili so ogromno, ob junaštvih, žrtvah in naporih aktivnih borcev v bojnih enotah naše narodnoosvobodilne vojske vse prevečkrat neopazno, manj priznано delo. Karte, ki so jih izdelovali in ki se tu in tam še najdejo v vitrinah razstav o našem narodnoosvobodilnem boju, ne morejo povedati zadosti o njih in njihovem delu. Gornji zapis naj vsaj deloma osveži spomin nanje in na njihovo delo, pa tudi skuša pripomoči, da njihov delež v narodnoosvobodilnem boju ne bi prehitro zatopil v pozabo.

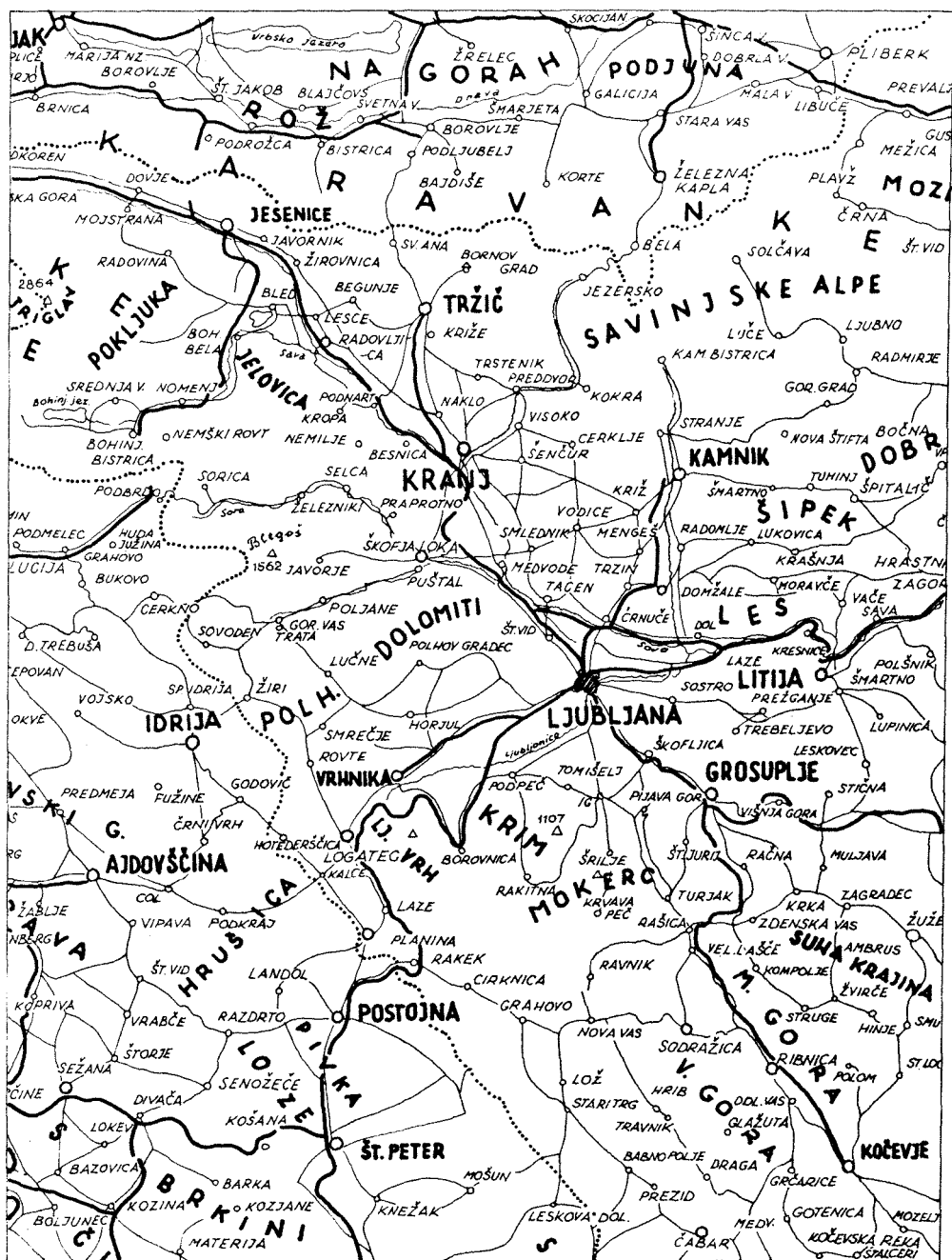
⁴⁷ A IZDG, lasec. 32/11.

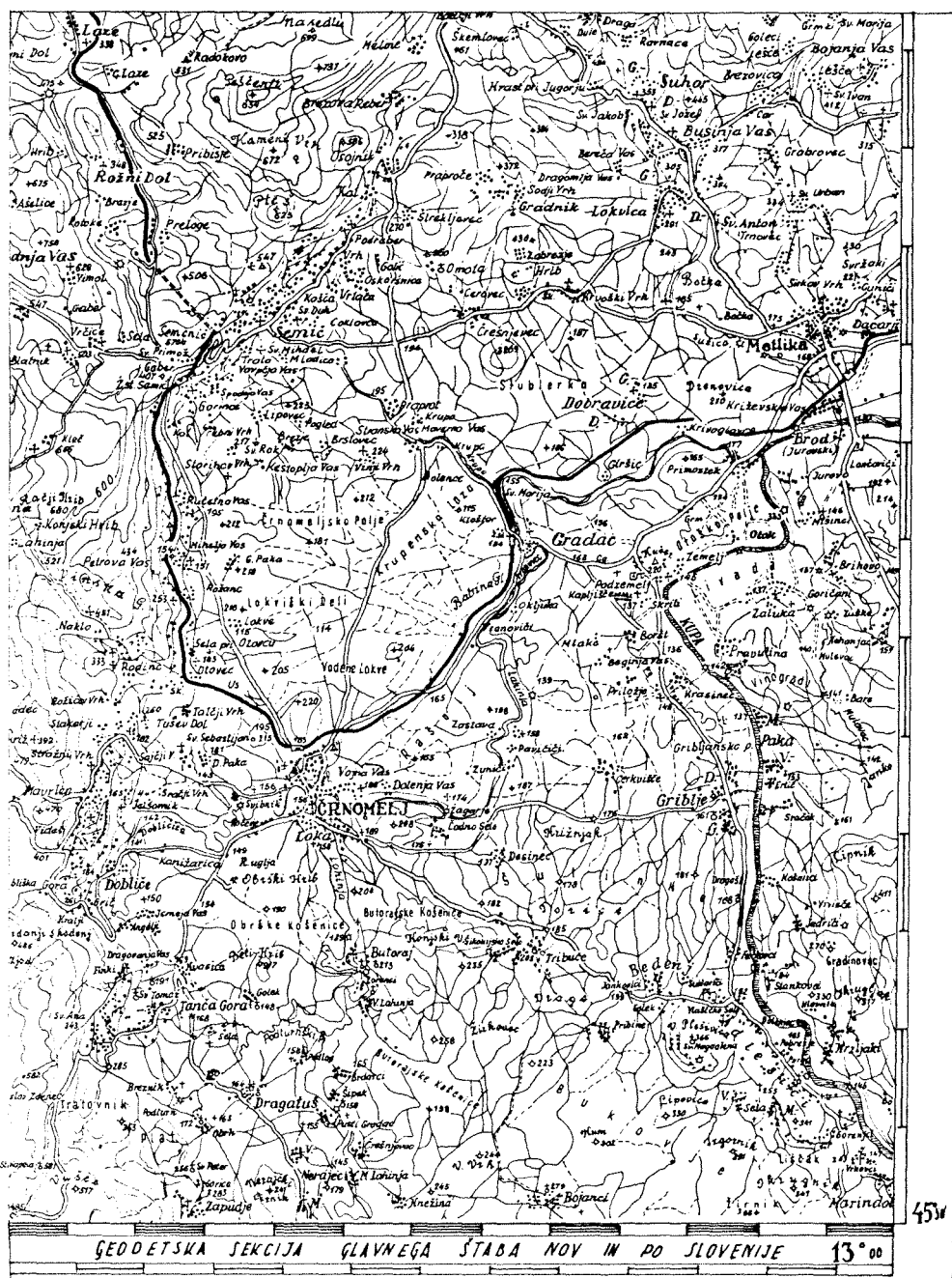
FAKSIMILE - IZREZ - PRVE PREGLEDNE KARTE SLOVENSKEGA OZEMLJA V MERILU 1 : 200.000 NA ŠTIRIH LISTIH, IZDELANE V GEODETSKI SEKCIJI GLAVNEGA ŠTABA NOV IN PO SLOVENIJE V POENOSTAVLJENI, SHEMATIZIRANI TOPOGRAFSKI RISBI

FAKSIMILE - IZREZ - 4. LISTA PREGLEDNE KARTE SLOVENSKEGA OZEMLJA V MERILU 1 : 200.000, IZDELANE V GEODETSKI SEKCIJI GLAVNEGA ŠTABA NOV IN PO SLOVENIJE PO KARTI ZEMLJEVID SLOVENSKEGA OZEMLJA SLOVENSKE MATICE IZ LET 1922

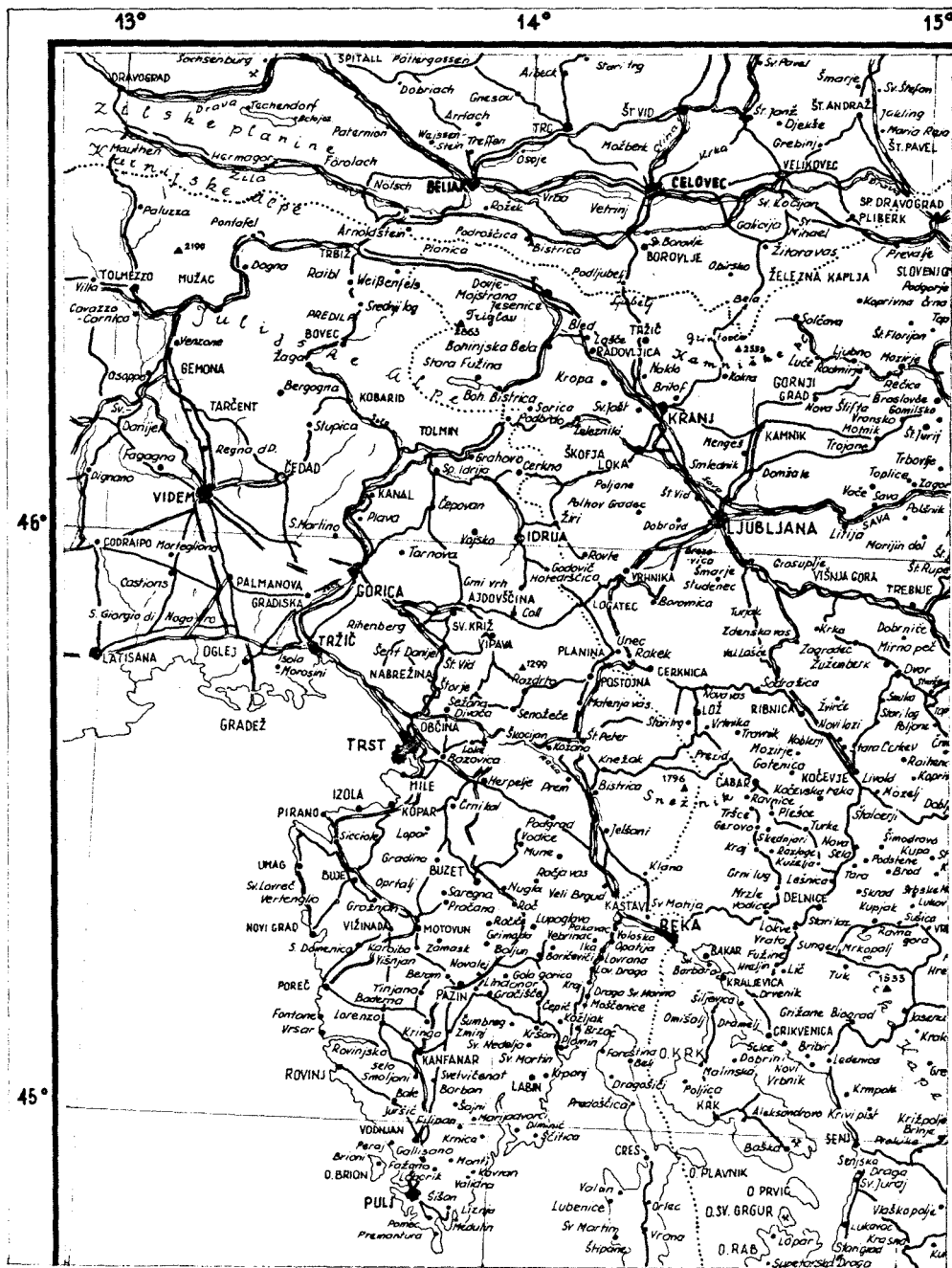
FAKSIMILE – IZREZ – PREGLEDNE KARTE SLOVENIJA S SOSEDNIMI DEŽELAMI V MERILU 1 : 500.000, IZDELANE V GEODETSKI SEKCIJI GLAVNEGA ŠTABA NOV IN PO SLOVENIJE. UPORABLJALA SE JE TUDI ZA OSNOVO MESEČNIH KARTNIH PRILOG K POROČILOM O STANJU SOVRAŽNIKOVH SIL V SLOVENIJI VRHOVNEMU ŠTABU NOV IN PO JUGOSLAVIJE TER TEMATSKIH KART ZNANSTVENEGA INŠTITUTA PREDSEDSTVA SNOS

FAKSIMILE - IZREZ - VOJAŠKE TOPOGRAFSKE SPECIALKE SLOVENSKEGA OZEM-LJA V MERILU 1 : 100.000, LIST NOVO MESTO, IZDELANE V GEODETSKI SEKCIJI GLAVNEGA ŠTABA NOV IN PO SLOVENIJE POLETI IN JESEN 1944. S TEMI SPECIAL-KAMI, KOPIRANIMI NA OZALIDNI PAPIR, JE GEODETSKA SEKCIJA POSTOPOMA NAD-OMESTILA ENAKO KARTO OBEH OKUPATORJEV

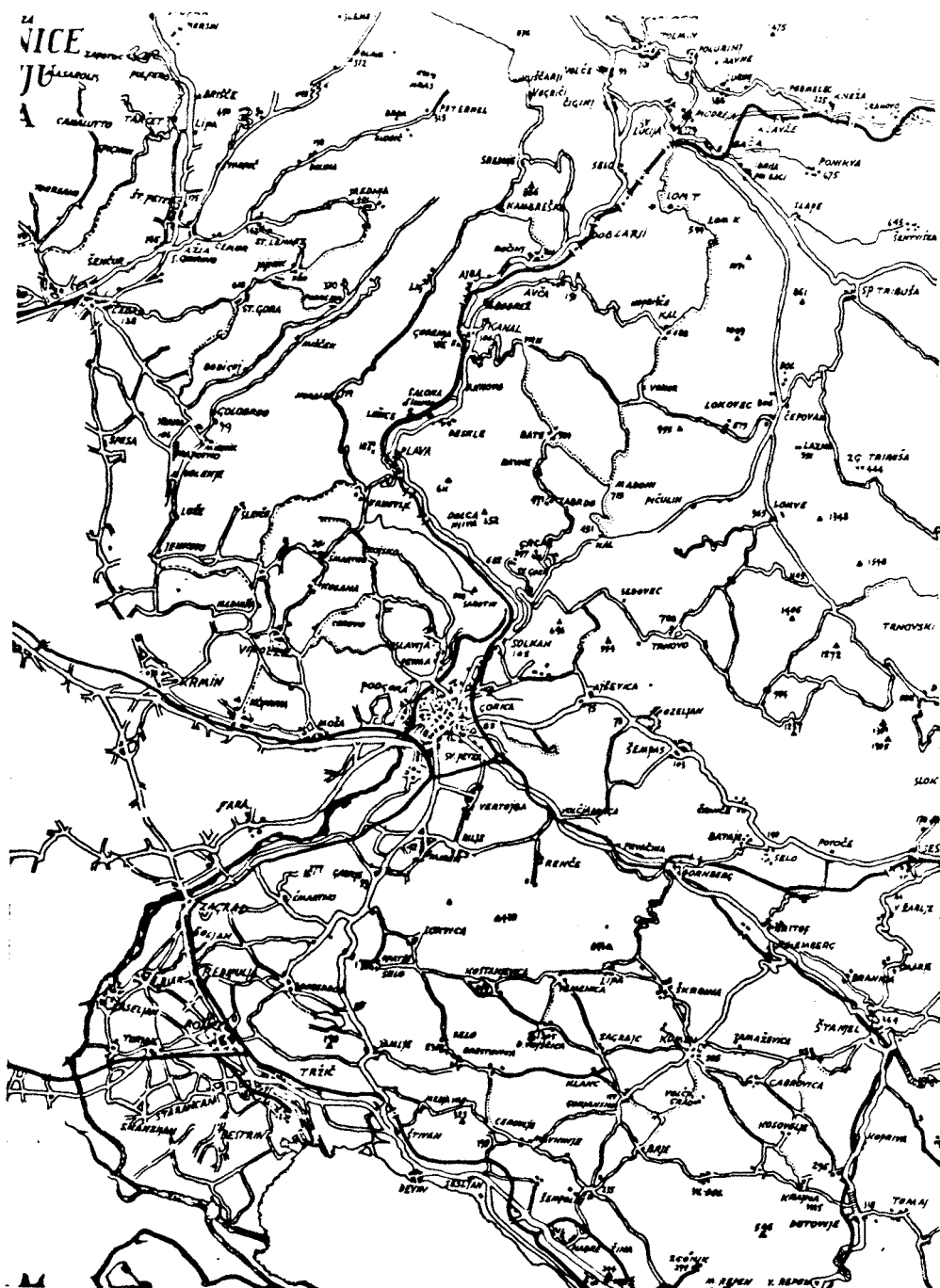
FAKSIMILE - IZREZ - PREGLEDNE KARTE EVROPE V MERILU 1 : 4,500,000, IZDELANE V GEODETSKI SEKCIJI GLAVNEGA STABA NOV IN PO SLOVENIJE

FAKSIMILE - IZREZ - PREGLEDNE KARTE JUGOSLAVIJE V MERILU 1 : 1.000.000, IZDELANE V GEODETSKI SEKCIJI GLAVNEGA ŠTABA NOV IN PO SLOVENIJE SEPTEMBRA 1944. TO JE EDINA PREGLEDNA KARTA JUGOSLOVANSKEGA OZEMLJA, IZDELANA MED NARODNOOSVOBODILNO VOJNO V PARTIZANSKI KARTOGRAFSKI RISALNICI

FAKSIMILE SITUACIJSKE KARTE PROJEKTIRANEGA LETALIŠČA PRI OTOKU V BELI KRAJINI, IZDELANE V MERILU 1 : 50.000 V GEODETSKI SEKCIJI GLAVNEGA ŠTABA NOV IN PO SLOVENIJE. K TEJ SITUACIJSKI KARTI SO GEODETI GLAVNEGA ŠTABA IZDELALI SE DETAJLNA TALNA NAČRTA LETALIŠČA V MERILIH 1 : 10.000 IN 1 : 5000

FAKSIMILE - IZREZ - PREGLEDNE KARTE PRIMORSKE, CESTE IN ŽELEZNICE NA TERITORIJU 9. KORPUSA V MERILU 1 : 200.000, IZDELANE V GEODETSKI SKUPINI OPERATIVNEGA ODSEKA ŠTABA 9. KORPUSA. KARTO STA IZDELALA GEODETSKI REFERENT INŽ. TOMAŽ ŠTRUKELJ IN GEODET STANKO GORJANC-PETER

RISALNICA GEODETSKE SEKCIJE 9. KORPUSA V POLJANAH PRI CERKNEM – FEBRUAR 1945. LETA. FOTO: SANDI JESENOVEC

Sandi Jesenovec-Aco

Spomini na geodetsko sekcijo 9. korpusa

Z ustanovitvijo 9. korpusa decembra 1943 v Gorenji Trebuši, so naše partizanske enote na Primorskem in Gorenjskem dobile značaj redne armade. Začelo se je načrtovanje ofenzivnih in protiofenzivnih operacij večjega obsega proti okupatorju in njegovim sodelavcem. Brigade, ki so se zaradi tega vedno bolj opremljale s težkim orožjem, so postajale vedno bolj odvisne od prometnih poti – to jim je narekovalo temeljite priprave pred bojnimi pohodi.

Okrog ožjega štaba korpusa so se kmalu začeli oblikovati razni odseki s strokovnimi službami. Tako je operativni odsek ustanovil geodetsko sekcijo, ki naj bi vse štabe in komande, kasneje pa tudi civilne ustanove opremila z geografskimi in topografskimi kartami v vseh potrebnih merilih in količinah.

Naloga je bila vsekakor pogumno zastavljena, možnosti pa so bile vsaj na začetku skorajda minimalne. Delo geodetskega referenta je prevzel arhitekt podporočnik Blagota Radusinović, ki pa je že sredi februarja 1944. leta predal posle inž. arh. Tomažu Struklju. Navodila o zbiranju kart na terenu, ki so bila razposlana odredom, divizijam, vojnim področjem in drugim ustanovam, so kmalu rodila uspeh. V štab so začele prihajati pošiljke vojaških sekcij v raznih merilih jugoslovanskega, italijanskega, nemškega in celo avstroogrskega izvora.

Iz tako dobljenega gradiva, so začeli v geodetski sekciji sestavljati komplete za ozemlje 9. korpusa v merilih 1 : 25.000, 1 : 50.000 in 1 : 100.000, predvsem za potrebe ožjega štaba korpusa, en komplet pa za tehnično uporabo geodetske sekcije. Vsi odvečni izvodi so bili razporejeni v operativne enote.

Oskrba s kartami pa se je bistveno izboljšala proti sredi leta 1944, ko so nam jih pričeli pošiljati zavezniki z letali na osvobojeno ozemlje Primorske. To so bili ponatisi jugoslovanskih vojaških kart za ozemlje, ki je bilo pred drugo svetovno vojno na jugoslovanski strani državne meje. Za tista območja, ki so pred vojno pripadala Italiji, pa so kopirali italijanske vojaške karte. Te so bile kvadratne oblike, medtem ko so bile jugoslovanske pravokotne. To je pri sestavljanju povzročalo težave, k sreči pa sta se oba sistema ob stičišču lepo ujemala.

Za območje 9. korpusa smo potrebovali v merilu 1 : 100.000 predvsem sekcije Celovec, Bled, Vrhnika (po jugoslovanski izvedbi) ter Trbiž, Tolmin, Gorica, Trst, Pontebba, Videm in Palmanova (po italijanskih originalih).

Dogajalo pa se je, da smo v angleških pošiljkah dobivali tudi večje količine sekcij, ki jih enote našega korpusa niso potrebovale. Obsegla so namreč ozemlje srednje in severne Italije, Dolenjske, Štajerske, Hrvaške in celo Madžarske (sekcija Simeg 1 : 100.000). Razposlali smo jih italijanskim partizanom, 4. operativni coni na Štajersko, 7. korpusu in Glavnemu štabu NOV in PO Slovenije.

Kaj kmalu pa so se pokazale potrebe po kartografskih izdelkih, ki jih ni bilo mogoče dobiti nikjer. Treba jih je bilo kratko malo izdelati. Redne armade imajo v te namene kadrov-

sko in tehnično odlično opremljene ustanove, pri partizanskem bojevanju pa si tega razkošja zaradi specifičnih razmer nikakor ni bilo mogoče privoščiti.

In vendar smo se nekako znašli. Improvizacije, ki so bile tako značilne za partizansko bojevanje, so bile stalni spremljevalec geodetske sekcije. Včasih smo imeli bolj, drugič manj srečno roko.

Ko sem bil 9. junija 1944. leta premeščen iz Gorenjskega odreda v geodetsko sekcijo štaba 9. korpusa, so ravno potekale priprave za ofenzivo naših enot na komunikacije v Baški grapi. Za vsa območja, kjer so bile sovražnikove postojanke, bunkerji ali objekti, ki smo jih nameravali porušiti, je bilo treba izdelati taktične topografske karte v merilu 1 : 12.500, v nje vrisati vse podatke o bunkerjih, oborožitvi, žičnih ovirah in podobno, vse skupaj pa razmnožiti v določenem številu izvodov. Naloga je bila dokaj težavna, ker je bila sekcija tedaj kadrovsko in tehnično zelo šibka. V tistem času je bil v njej poleg inž. Štruklja še Stanko Gorjanc, z mojim prihodom pa smo postali tričlanski kolektiv.

Risanja omenjenih kart so se doslej lotevali tako, da so na sekcijo v merilu 1 : 25.000 narisali mrežo, na risalni papir pa tudi, vendar v dvakrat večjem merilu. Nadaljnje delo je potekalo po znanem zelo zamudnem postopku, točnost pa je bila tudi problematična. Dobljeno risbo smo nato prevlekli s kemično tinto, vrisali še podatke, ki nam jih je dala obveščevalna služba in razmnožili s hektografom ustrezno število izvodov.

Meni je bilo to prerisavanje odvratno, pa sem se spomnil na dni, ko smo si v šoli izdelali preproste lesene pantografe za prerisavanje zemljevidov za zemljepisne domače naloge. Prav takega so mi po predloženih skici izdelali v mizarški delavnici. Z njim smo delali precej hitreje in natančneje. Odslej smo vrisavali tudi vse plastnice, kar po prejšnjem postopku ni bilo mogoče.

Ker se je pantografska tehnika obnesla, smo kasneje naročili v mehanični delavnici korpusa večje število enakih pantografov iz aluminijeve pločevine. Ti bi bili še bolj precizni, z njimi pa bi se lahko prerisavalo tudi v poljubna merila. Nekaj primerkov smo nameravali poslati tudi v obe diviziji. To pa se ni zgodilo, ker je izvajalce prehitela sovražnikova ofenziva, delavnico pa so za nekaj časa zaprli.

Z mojim prihodom naj bi se geodetska sekcija izpopolnila s fototehniko. Bil sem poklicni fotograf in kot tak poslan v to ustanovo. Vsem je bilo znano, da imajo podobne ustanove po svetu tudi fotolaboratorije. Kako in kaj se v njih dela, pa ni vedel nihče. Ker sem bil izučen za portretnega fotografa, tudi sam nisem bil kaj dosti poučen o tehnični fotografiji. Imel pa sem neko koristno lastnost: bil sem mlad in zagnan pa tudi partizanske iznajdljivosti mi ni manjkalo.

Kaj hitro sem ugotovil, da bom imel opraviti z reproduksijsko fototehniko. Zato mi je intendantura nabavila fotoapararat na plošče, povečevalni aparat, kemikalije, fotografske plošče in fotografski papir.

Tedaj je bil štab korpusa z vsemi odseki nastanjen v razpotegnjeni vasi Lokve sredi Trnovskega gozda. Naša sekcija je domovala v nadstropju kmečke hiše v jugovzhodnem delu vasi. Temnico sem si uredil na podstrešju v za silo ograjenem prostoru, ki so ga dotlej uporabljali za ropotarnico. Proti koncu junija je bilo že vse nared.

Karte, ki smo jih dotlej risali v ustreznem merilu prostoročno in kasneje s pantografom, smo začeli izdelovati po fototehničnem postopku, podobno kot počno v specializiranih ustanovah, le da smo mi uporabljali skrajno primitivne naprave. Izdelal sem posebno stojalo, s katerim sem reproduciral na fotografsko ploščo ustrezni del sekcije v merilu 1 : 25.000. Dobljeni negativ sem povečal v točno merilo 1 : 10.000 na fotografski papir. Tako dobljena karta je bila zelo natančna kopija originala z vsemi podrobnostmi, predvsem pa je bila izdelana hitreje, ker je odpadlo zelo zamudno risanje. Ročno je bilo treba vrisati samo še dodatke, ki so jih priskrbeli obveščevalci.

Ker je prav v tistem času štab korpusa načrtoval številne ofenzivne akcije, se je pokazala velika potreba po sekcijah v merilu 1 : 50.000. Nekaj malega smo jih dobili od Glavnega štaba NOV in PO Slovenije, nekaj pa tudi na podlagi razpisa za zbiranje kart na terenu. Vse skupaj pa vseeno ni zadoščalo potrebam. Zadevo smo rešili tako, da smo originalne sekcije kopirali

pri sončni svetlobi na ozalidni papir. V ta namen so nam v mizarški delavnici izdelali poseben okvir s 5 mm debelim steklom in leseno komoro za razvijanje z amoniakovimi hlapi.

Da je osvetlitev potekala hitreje, smo originalne sekcije prepojili z oljem. Tako so »matrice« postale prozornejše, kar je še posebej prispevalo k večji produkciji ob oblačnem vremenu. Na podoben način sta v tistem času razmnoževali karte tudi geodetski sekciji 30. in 31. divizije, toda v manjšem obsegu.

Ozalidni papir in amoniak pa tudi ostali risarski material in potrebščine smo nabavljali po posebni nabavni mreži iz Trsta, Gorice in ostalih večjih italijanskih mest, tja do Milana. To pa nikakor ni bilo preprosto. Te materiale so v vojnem času proizvajali v omejenem obsegu. Tudi transport do osvobojenega ozemlja je bil nevaren. Ni bilo namreč vseeno, če je sovražnikova patrolja v tistem času našla pri kom nekaj kilogramov sladkorja, ki ga vsakdo potrebuje ali pa nekaj zvтков ozalidnega papirja, ki ga le redkokdo potrebuje. Z vsem tem materialom smo oskrbovali tudi obe diviziji, deloma pa tudi Glavni štab NOV in PO Slovenije. Pošiljke zanj so se včasih izgubile ali pa je prispel ozalidni papir do njega pokvarjen. Predvsem prenašanje smrdljivega amoniaka v kurirskih nahrbtnikih ni bilo preprosto. Majhna nepazljivost, pa je bil lahko cel nahrbtnik uničen. Ozalidni papir pa se je kvaril predvsem zaradi svetlobe in vlage. Pri takratnem transportiranju po dolgi poti s Primorske na Dolenjsko, mimo nešteti sovražnikovih postojank, se je bilo temu težko izogniti. Ozalidni papir, ki smo ga pošiljali na daljše razdalje, smo skušali zavarovati tako, da smo po dva ali tri zvitke zavili najprej v ovojni papir, vse skupaj pa še v padalsko svilo.

Delo je lepo potekalo in porajale so se nam ideje, kako bomo razširili dejavnost. Načrte pa nam je za nekaj časa zavrla velika sovražna ofenziva na osvobojeno ozemlje Primorske, ki je trajala kar tri tedne.

Šestindvajsetega julija smo morali na hitro pospraviti stvari in jih znositi v bunker. Imeli smo ga že vnaprej pripravljenega. Izkopali smo ga v gozdu nad vasjo in obložili z deskami. Vhod je bil z vrha, ki smo ga ob vsakem odpiranju in zapiranju dobro zamaskirali z zemljo, mahom in listjem.

Zaradi močnega pritiska sovražnikovih kolon na osvobojeno ozemlje smo se začeli umikati proti Laznam in se za krajši čas ustavili v naselju pravkar zgrajenih lesenih barak. Vanje naj bi se v naslednjih dneh z Lokev preselil štab korpusa z vsemi ustanovami in tako razbremenil domačine. V njih smo bili le nekaj ur, ko so nas kmalu popoldne obvestili, da je treba kar najhitreje kamuflirati vso odvečno prtljago. Umikali smo se s pospešenim tempom prek Kozjih sten na Predmejo in dalje proti Otlici.

Delo geodetske sekcije je skoraj popolnoma zastalo, kajti vse tehnična sredstva so bila spravljena v bunkerju blizu Lokve, ki so jih zasedli Nemci. Vsa stvar je trajal do 14. avgusta.

Naselili smo se v gozdu nad Lokvami in si uredili tabor, imenovan Logor A. Za delo geodetske sekcije smo postavili velik šotor iz padala, na sredo šotora pa preprosto mizo za risanje in klopi.

Začeli smo risati skice, prve dni predvsem za ožji štab korpusa v zvezi z analizo pravkar končane sovražne ofenzive. Tudi kopiranje sekcij na ozalidni papir je steklo, saj so se vse naprave, shranjene v bunkerju, ohranile, prav tako papir in amoniak. Vreme nam je bilo tudi naklonjeno, kar je spričo takratnega tehnološkega postopka močno vplivalo na produkcijo.

Nekoliko dalj časa pa je trajalo, da smo spravili v pogon fotolaboratorij. Za to delo je bil nujno potreben popolnoma zatemnjen prostor, tega pa v šotoru iz padalskega platna ni bilo mogoče doseči niti v najtemnejši noči.

Stvar smo rešili tako, da smo v naselju požganih korpusnih barak razstavili popolnoma novo latrino, ki je, kdove iz kakšnih razlogov, Nemci med požiganjem niso uničili. Prepeljali smo jo v taborišče in poleg našega šotora ponovno sestavili. Stene so bile le iz enojnih desk, zato je na vseh koncih vdiral v prostor nezaželen svetloba. Ugnali smo jo tako, da smo notranjost oblekli s padalom iz črne svile. Ta naš fotolaboratorij je bil kar zadovoljivo usposobljen za takratne potrebe geodetske sekcije, čeprav je bil nenavadne zunanosti. Takoj sem pričel delati, ker je štab prav tedaj načrtoval uničenje domobranske postojanke na Črnem

vrhu, pa je bilo treba v najkrajšem času izdelati karte v merilu 1 : 10.000 za nekatere kraje, v katerih so bile sovražnikove utrdbe.

Kadrovska sestava geodetske sekcije se je v tistem času nekoliko spremenila. Že pred ofenzivo je odšel v artilerijski divizion Stanko Gorjanc, takoj po ofenzivi pa sta nam bila dodeljana Kveta Kodrič in Tomo Štefančič. Čeprav smo bili kadrovsko nekoliko okrepljeni, delo le ni potekalo kot tedaj, ko smo bili na Lokvah, kajti šotori so bili vse prej kot primerni za delo. Še posebno neugodno je bilo ob deževnem vremenu, ko je na vseh koncih curljalo v šotor in namakalo naše papirje.

Sredi avgusta so nam zavezniška letala odvrгла na Lokvah večjo količino vojaškega materiala. S to pošiljko smo dobili tudi precej sekcij v merilu 1 : 100.000. Na našo veliko žalost pa je bilo od 1050 izvodov le 150 uporabnih za enote našega korpusa, vse ostale pa smo morali odposlati Zapadnokoroškemu odredu, 4. operativni coni in Glavnemu štabu NOV in PO Slovenije, ker so zajemali njihovo operativno območje. Istočasno smo razposlali v naše enote tudi večjo količino sekcij, ki smo jih prejeli od angleške vojaške misije pri štabu 9. korpusa tik pred sovražno ofenzivo.

Postajalo je vse bolj hladno in 10. septembra smo se preselili iz taborišča na Lokve. Dosti hiš so Nemci med zadnjo ofenzivo požgali, zato smo bili v hišah zelo na tesnem. Risalnico smo imeli v manjši sobi v nadstropju kmečke hiše ob cesti proti Laznam, fotolaboratorij pa smo postavili tik ob hiši. V taborišču smo ga namreč razstavili in prepeljali sem.

Prav tiste dni pa je bil referent geodetske sekcije inž. Štrukelj službeno premeščen v Novgrad, na njegovo delovno mesto pa je prišel inž. gozdarstva Franc Rainer, dotedanji geodetski referent pri štabu 31. divizije.

Delo je steklo v vsem obsegu po že ustaljenih postopkih, dejavnost pa smo razširili s kaširanjem sekcij na tanko padalsko platno olivne barve. S tem naj bi jih obvarovali pred prehitrim uničenjem.

Ker je zelo primanjkovalo sekcij v merilu 1 : 100.000 s slovenskimi imeni – Angleži so namreč tiskali karte predvojnega italijanskega ozemlja po italijanskih vojaških kartah – smo jih nameravali fototehnično izdelovati sami. Zaradi pomanjkanja fotografskih plošč smo negative predvidenih sekcij napravili kar na fotografski papir. Za ponovno povečavo v pravo merilo smo skonstruirali poseben dodatek k povečevalnemu aparatu po principu odbojne svetlobe, ki so nam ga izdelali v mizarski delavnici korpusa. Nanj smo čakali precej časa, izdelali pa so ga zelo pomanjkljivo. Medtem se je ozračje močno ohladilo, laboratorija pa nikakor ni bilo mogoče ogrevati. Razvijalec sem temperiral tako, da sem pod razvijalno skodelo podstavil v štedilniku razgret zidak, v nekaterih primerih pa sem ga ogreval s plamenom sveče. Tudi fotografskega papirja in kemikalij nam je začelo primanjkovati. Zato smo na ta način lahko izdelali le nekaj vzorčnih sekcij, ki smo jih kaširali na padalsko svilo. Kasneje pa je bilo s temi sekcijami urejeno tako, da so jih v Glavnem štabu NOV in PO Slovenije izrisali na prozorni prerovalni papir in nam pošiljali ozalidne kopije. Podobno so nam pomagali tudi s kartami v merilu 1 : 200.000.

V začetku oktobra so bile vojaške enote 9. korpusa že precej dobro opremljene s kartami v merilih 1 : 100.000 in 1 : 50.000, saj so jih imeli deloma tudi v štabih bataljonov. Zelo pa je primanjkovalo sekcij v merilu 1 : 25.000, ki so jih potrebovali predvsem obveščevalne službe in artilerija. V nujnih primerih smo posamezne dele teh kart razmnožili tako, da smo zeleni del sekcije direktno kopirali na fotografski papir, iz dobljenega negativa pa prav tako fotografsko kopirali naročeno število kopij. Ta postopek smo uporabljali predvsem tedaj, ko zaradi svetlobnih razmer ni bilo mogoče kopirati na ozalidni papir.

Ob jesenskem razpisu tekmovanje po enotah je geodetska sekcija sodelovala z izdelavo posebnih navodil za: zbiranje kart po terenu, razmnoževanje kart in skic, evidentiranje kart, hrambo, nego in restavracijo kart s kaširanjem na platno, razdeljevanje kart, pouk o čitanju kart, reambulacijo kart, izdelavo operativnih in drugih skic.

Osmega oktobra pa smo zopet vse stvari znosili v bunker, ker so Nemci z močnimi silami prodrli že do vasi Trnovo, komaj nekaj kilometrov oddaljene od Loke. Umaknili smo se proti Predmeji in Otlici. Naslednje dni se je zaradi stalnih premikov naše redno delo popolnoma ustavilo, kar je trajalo vse do srede oktobra, ko smo se nastanili v Čepovanu.

Vso tehniko, ki je bila skrita v bunkerju na Lokvah, smo prenesli v Čepovan in se skušali lotiti dela. Najprej smo poskrbeli za nov bunker, kamor bi ob morebitni ofenzivi shranili vso našo tehniko, kajti tisti na Lokvah je bil zdaj preveč oddaljen. To nam ni delalo preveč težav, ker je bila v bližini manjša podzemna votlina, zelo primerna za te reči. Pri kopiranju kart na ozalidni papir pa so nastopile težave, ker se nam je ob transportiranju razbilo steklo kopirnega okvirja. Tudi reprodukcijskega materiala je primanjkovalo. Fotolaboratorija pa zaradi prostorske stiske tudi nismo imeli kje urediti.

Ozalidni papir smo v naslednjih dneh nabavili iz Gorice, pa tudi amoniak. Primerno debelega stekla za kopirni okvir nismo mogli dobiti, zato smo kopiranje do skrajnosti improvizirali: na desko smo položili zloženo odejo, nanjo ozalidni papir, nato matrico in steklo. Potem sva dva s prsti pritisnili vse štiri vogale stekla k deski in držala ves »sendvič«¹ proti soncu. Kasneje smo stvar izboljšali tako, da smo vse skupaj stisnili s posebnimi sponkami. Nabava stekel je bila problematična, zato smo si jih tu in tam »izposojali«² kar iz okvirov, ki so viseli po stenah in ščitili slike pred prahom in mušjo nadlego.

Vesela pa je bilo kmalu konec. Ker so naše brigade na vseh koncih stalno napadale sovražnika, v tistem času so likvidirale kar dve sovražni postojanki v Poljanski dolini, nas je tudi on začel vznemirjati. Zato smo se že v začetku novembra morali za dober teden umakniti v Gorenjo Trebušo.

Ob vrnitvi smo si uredili prostore v naselju Dol pri Čepovanu. Soba, ki so nam jo določili, je bila v pritličju in zelo prostorna. Z deskami, ki so nam še ostale od nekdanjega laboratorija, smo provizorično pregradili enega izmed kotov in si v njem uredili temnico za fotografska opravila. Od pokrajinske tehnike Komunistične partije Slovenije za Gorenjsko smo namreč prejeli večjo količino fotomateriala, zato je tudi fotolaboratorij lahko začel delati.

V začetku decembra je bil inž. Rainer službeno premeščen v Novgrad, sočasno pa je odšel tja tudi Tomo Stefančič. Malo kasneje je bila premeščena v obveščevalni center Kveta Kodrič. Na novo pa so prišli v geodetsko sekcijo strojni tehnik poročnik Matevž Smid, ki pa je bil kmalu premeščen, Stanko Gorjanc, ki je prevzel delo geodetskega referenta in Vojko Fajt, do tedaj vodja propagande v artilerijskem divizionu.

V decembru so nas pri delu močno ovirali stalni premiki. Kar dvakrat smo se morali umakniti v Gorenjo Trebušo in dalje na Vojsko. S seboj ni bilo mogoče prenašati celotne tehnike. Tu in tam smo narisali kako provizorično skico, ki so jih štabi potrebovali za načrtovanje ali analizo bojev. Proti koncu decembra sem moral na hitro fotografirati karto sovražnikovih ofenzivnih operacij, ki so jo zaplenili vedevejevci italijanskemu polkovniku, ko jim je na Banjski planoti padel v zasedo.

Za dalj časa smo se naselili šele sredi januarja 1945. leta v naselju Poljane pri Cerknem. Risalnico smo si uredili v manjši sobi pritlične hiše, temnico pa s preostalimi deskami nekdanjega laboratorija v delu črne kuhinje.

Tiste dni je pritiskal hud mrzaz pa tudi snega je bilo precej. Gospodar Tone Razpet, priletel samec brez družine, je vse dni pridno kuril v krušni peči, da nas ni preveč zeblo. Imeli smo polne roke dela. Poleg kopiranja in razpošiljanja sekcij v divizije in ostale enote, izdelave skic kot prilog k poročilom in podobnih opravil smo se lotili sistematične obdelave krajev s sovražnimi postojankami na območju 9. korpusa.

Sektorje, na katerih so bile postojanke, sem reproduciral s sekcij 1 : 25.000 na fotografske plošče in napravil povečave v točno merilo 1 : 10.000 ali pa 1 : 12.500. Prekrili smo jih s preisovalnim papirjem in prevlekli s tušem plastnice, poti, ceste in vse ostalo. Tako pripravljene matrice smo v zelo kratkem času lahko izpopolnili z dodatnimi obveščevalnimi podatki in razmnožili na ozalidni papir. Kopiranje bi bilo v skrajnem primeru možno tudi v manj ugodnem vremenu, ker nam je prav v tistem času uspelo nabaviti nekaj posebno občutljivega ozalidnega papirja.

Izdelali smo tudi matrico cest in železnic na območju 9. korpusa v merilu 1 : 200.000 in jo razmnoževali na ozalidni papir.

Stanje na evropskih bojiščih je kazalo, da se vojna nagiba h koncu in da bomo z našimi vojaškimi enotami krenili na Trst in Gorico. Po nalogu štaba bi morali po predloženem planu mesta Gorica izdelati matrico in ga razmnožiti. Ta naloga pa je bila preložena, ker smo se sočasno dogovorili za izdelavo reliefa mesta Trst z bližnjo okolico. Tega bi štab korpusa

potreboval za nazoren prikaz oblikovitosti terena oficirjem, ki bodo vodili boje za osvoboditev mesta.

Relief smo zastavili v izmeri 2 × 2 metra. Zaradi lažjega premeščanja naj bi bil sestavljen iz starih kvadratnih kosov.

Mizarska delavnica nam je izdelala leseno podlago zelene velikosti, medtem pa smo na prerisovalni papir izrisali plastnice, komunikacije in vse ostalo. V dogovoru s podoficirsko solo, ki je bila nastanjena v bližnji vasi, so gojenci po predloženih matricah izrezali iz lepenke plastnice in jih po naši predlogi tudi oštevilčili. Prav pri koncu smo že bili z delom, ko nas je prehitela velika sovražna ofenziva.

Ob treh zjutraj, 21. marca, smo morali kar na hitro pospraviti stvari v bunkerje, ki smo jih že ob prihodu v Poljane pripravili nad vasjo v peščenem plazu. Umaknili smo se proti Sentviški planoti, Trebuši in dalje na Predmejo. Hudi pritiski sovražnikovih enot najrazličnejših narodnosti, vseh napadalcev je bilo po nekaterih podatkih kar 20.000, so nas silili v neprestane pohode. To je delo odsekov štaba korpusa popolnoma ohromilo. Zato so jih začasno razformirali, ljudi pa razporedili po brigadah.

Ofenzivo sem srečno pretolkel v 1. bataljonu Bazoviške brigade, prav tako tovariš Vojko. Nekaj dni smo bili že na Vojskem, ko je 11. aprila kurir prinesel sporočilo, naj se takoj javim v štabu korpusa. Naslednji dan je bil poklican tja še Vojko Fajt, kasneje pa tudi podporočnik Vlado Tavčar, poklicni geometer, ki je že pred ofenzivo delal kakšnih štirinajst dni pri nas v geodetski sekciji, prišel pa je iz 30. divizije, kjer je bil dotlej geodetski referent. Niso pa nam več dodelili kurirja, ker je zaradi velikega pomanjkanja borcev ostal v brigadi.

Tudi Gorjanca ni bilo več v naši sekciji. Že v začetku marca je bil premeščen v artilerijski divizion, njegove dotedanje naloge pa so zaupali meni.

Na štabu so nam našli kup nalog, ki jih bo treba v najkrajšem času rešiti. Vsak čas bomo napadli sovražnika v Trstu in Gorici ter ga dokončno pregnali, je bilo rečeno. Zato je treba naše enote opremiti s potrebnimi kartami in skicami.

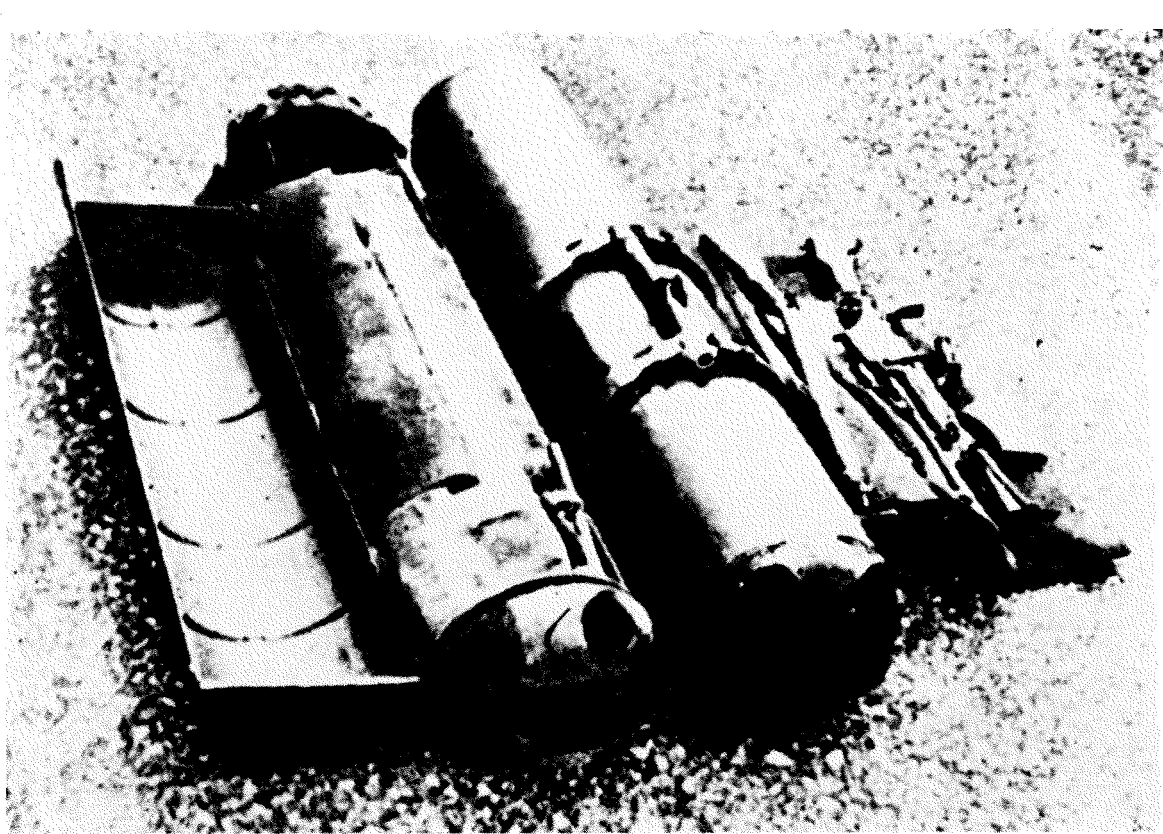
Kart nismo imeli več na zalogi, ker smo vse razposlali že pred ofenzivo, novih pošilk pa že dolgo ni bilo ne od zaveznikov ne iz Glavnega štaba. Relief, ki še ni bil popolnoma dokončan, je bil uničen in ni kazalo, da bi se ga lotili ponovno. Tistega malo pribora, ki smo ga imeli pri sebi, pa je komaj zadoščalo, da smo narisali nekaj skic in diagramov za štabno poročilo o poteku zadnje ofenzive. Razmnožili smo jih kar z indigo papirjem, kot so počeli v prvih dneh obstoja geodetske sekcije.

Cez teden dni smo vsi trije odšli s posebnim kurirjem v Hotenje. Ustavili smo se prav na koncu grape v veliki hiši. Tam smo imeli prostora dovolj. S Cerkljanskega smo prinesli najpotrebnejše stvari in začeli predvsem kopirati na ozalidni papir karto Trsta, po kateri smo na Poljanah nameravali izdelati relief. Delo pa ni šlo prav dobro od rok, ker je bilo vreme slabo in smo morali kopije osvetljevati tudi po nekaj ur. Izdelke so posebni kurirji kar sproti odnašali v štab.

Sicer pa se je konec vojne res naglo blizal. Po desetih dneh bivanja v Hotenjski grapi so nam sredi noči po telefonu sporočili, da se moramo takoj z najpotrebnejšo opremo odpraviti v Gorenjo Trebušo. Tam so nas že čakali v dolgi koloni. Krenili smo prek zasneženih Kozjih sten na Predmejo, se spustili po pobočju Cavnja v Vipavsko dolino, jo prečkali in se ustavili v Stanjelu. Naslednji dan smo krenili v Koprivo; tam so nam izročili večjo količino sekcij nemškega izvora, ki so jih naši pravkar zaplenili umikajočemu se sovražniku.

Tretjega maja smo prišli v Trst, čez tri dni pa v Gorico. Delo geodetske sekcije se je praktično končalo v Vipavi, kamor smo se iz Gorice preselili sredi maja in so nas po razformiranju 9. korpusa dodelili komandi tržaškega vojnega področja.

Enajst ljudi je šlo skozí geodetsko sekcijo 9. korpusa, različnih poklicev in starosti, od diplomiranih inženirjev do izučenega kovača. Delo je potekalo v skrajno neugodnih razmerah, s pomanjkljivo opremo. Na eniz med tistih neskončno dolgih pohodov, ko smo bili otovorjeni z osebno opremo, orožjem in geodetsko tehniko, nas je obšla misel, da bi nam vsaj tehnične stvari prenašala tovarna žival. Inž. Rainer je pripravil skice, kakšna naj bi bila embalaža, v katero bi spravili vse skupaj in naložili na mulo. Končalo se je že pri nabavi živali, pa tudi z mislijo na oskrbovanje le-te se nismo mogli sprijazniti. In neprestano upanje, da je ta ofenziva zadnja, je tudi pripomoglo k temu, da smo vseskozi, prav do Trsta, prenašali vso našo tehniko v nahrbtnikih.

PLOČEVINASTA »KONTEJNERJA«, V KAKRŠNIH SO NAM ZAVEZNIKI IZ LETAL OD-
METAVALI OROŽJE IN OSTALI MATERIAL. FOTO: SANDI JESENOVEC

ČLANI GEODETSKE SEKCIJE 9. KORPUSA V GORENJI TREBUŠI – NOVEMBER 1944. LETA. Z LEVE: INŽ. FRANC RAINER, KVETA KODRIČ, STANKO GORJANC, MITAR RAIČEVIČ (SEF OPERATIVNEGA ODSEKA ŠTABA 9. KORPUSA), VOJKO FAJT, MATEVŽ SMID, SEDITA PA TOMO ŠTEFANČIČ IN SANDI JESENOVEC. FOTO: SANDI JESENOVEC

GEODETSKA SEKCIJA 9. KORPUSA SE SELI Z VOJSKEGA V ČEPOVAN - 7. JANUAR 1945. LETA. FOTO: SANDI JESENOVEC

dr. *Marijan Slabe*

Uvodna beseda

V ciklusu šestih strokovnih posvetovanj s široko, vendar zaokroženo tematiko, ki jih je v zadnjih dveh letih samo ali v sodelovanju z drugimi ustanovami priredilo Slovensko konservatorsko društvo, je bil kot zadnji načrtovan posvet z naslovom Spomeniki ljudske revolucije in ostali zgodovinski spomeniki v odmevu sedanjosti, ki je potekal 23. in 24. junija v Cerknem. Na to je vplivalo več različnih stvari, predvsem pa težnja, da bi s postopno pridobljeno prakso tako glede vsebine posameznih posvetov kakor tudi glede njihove praktične izvedbe dosegali vedno višjo raven in končno takšno, kakršna je potrebna za uspešno izvedbo takšne strokovne akcije. Torej je posvetovanje o zgodovinskih spomenikih pravzaprav pomenilo krono strokovnega delovanja slovenskih konservatorjev, kar tematika, ki ji je bilo posvečeno razpravljanje v teh dveh dnevih, vsekakor zasluži.

Obenem je bil izpolnjen tudi programski okvir strokovnega konservatorskega delovanja v smeri, ki je želela prikazati najnujnejšo in najbolj aktualno problematiko posameznih zvrsti kulturne in deloma tudi naravne dediščine in s tem zapolniti marsikatero vrzel, oziroma je skušala na zastavljena vprašanja dati nekatere odgovore na današnji ravni stroke.

Na tem posvetu Slovenskega konservatorskega društva, zadnjim s takšnim značajem, je v dvodnevni razpravi zavzemala poglobljeno mesto problematika spomenikov in območij ljudske revolucije in delavskega gibanja (večina referatov je objavljena v nadaljevanju), ki jih je bilo pred nekaj leti v Sloveniji evidentiranih približno 2400. Prav tem spomenikom, ki jih moremo označiti za izrazito našo, slovensko posebnost, sta bila zlasti v zadnjem desetletju posvečena posebna skrb in delo. Lahko celo govorimo o prioritetenem programu, v okviru celotne kulturne dediščine, ki ga srednjeročni načrt spomenikovarstvene dejavnosti v Sloveniji 1981–1985 jasno opredeljuje. Vendar doslej o njih v takšnem okviru še ni bil govor.

Spomeniki ljudske revolucije se od ostalih zgodovinskih spomenikov razlikujejo predvsem po svojem spominskem in pietetnem značaju. Hkrati pa so priče najtežjih ur v naši zgodovini in po svojih vrednotah so vsekakor najpomembnejši spomeniki v novejšem obdobju zgodovine slovenskega naroda.

Zato je povsem razumljivo, da so bili spomeniki NOB kot posebna zvrst zakonsko opredeljeni že leta 1946. Skrb zanje je tedaj prevzel takratni Republiški zavod za spomeniško varstvo, kmalu za njim pa Muzej ljudske revolucije Slovenije. Leta 1958 so prišli v varstvo krajevnih muzejev in borčevskih organizacij. Končno pa je bila vsa strokovna skrb zanje naloga regionalnim zavodom za spomeniško varstvo.

Gotovo je, da omenjena neenotnost v razvoju varstva in lahko bi rekli tudi nezadovoljivo strokovno skrbstvo nista bila koristna za razvoj načina varovanja te zvrsti kulturne dediščine; vsekoli sta se namreč kazala pomanjkljiva evidenca in njihovo različno vzdrževanje. Poleg tega so znane tudi nekatere neustrezne, vsekakor pa sporne odločitve pri opredeljevanju pomembnosti posameznih spomenikov, saj so jih v nekaterih primerih celo porušili, ipd.

Tudi danes, in to je treba poudariti, je zlasti v tej zvrsti in sploh pri zgodovinskih spomenikih še vedno mnogo nerešenih vprašanj. Prav gotovo si ne moremo več misliti, da varstva in vzdrževanja teh spomenikov ne bi upoštevali kot enakopravno sestavino pri načrtovanju družbenopolitičnih in ustreznih samoupravnih interesnih skupnosti ter drugih družbenih dejavnikov.

Iz sklepov posveta je jasno razvidno, da sta bila ta dva dneva smiselno in s pridom izkoriščena ter da sta sledila namenu in zastavljenim ciljem. Poudariti moramo, da v predavanjih in razpravah ni bil govor le o kvalitetnih rezultatih ali pa številnih negativnih primerih na doslej prehojeni, mnogokrat tudi vijugavi poti, marveč lahko rečemo, da so bile hkrati postavljene tudi temeljne smernice za doseganje tistih, res pravih vrednot, ki jih od strokovnih delavcev zahteva konservatorska stroka. S tem pa je bilo tudi zadoščeno osnovnim pogojem, ki jih mora ta panoga izpolniti, če hoče opravljati svojo dolžnost, z drugimi besedami rečeno, da narodu ohranja prepričljive materialne priče o njegovi daljini, zlasti pa bližnji preteklosti, v kateri je mogoče spoznavati zametke temeljnih načel današnje družbe.

dr. Nace Šumi

Vloga zgodovinskih spomenikov v naši družbeni zavesti (1)

Naše zborovanje je posvečeno pretresu odprtih vprašanj, ki zadevajo zgodovinske spomenike. Prvo vprašanje, ki ga v zvezi s tem ni mogoče obiti, je sam pojem zgodovinskega spomenika. Že nekateri naslovi poročil, pripravljenih za to posvetovanje, govore, da so zgodovinski lahko sploh vsi spomeniki. Tako široko pojmovanje zgodovinskega spomenika je nedvomno upravičeno, čeprav je v nasprotju z uradnim stališčem spomeniškovarstvene službe, kakor ga je mogoče povzeti po »beli knjigi« spomenikov prve kategorije iz leta 1974. Široko pojmovanje zgodovinskega spomenika je upravičeno kratko malo zato, ker sleherni spomenik, vsa dediščina, tako ali drugače ohranja in omogoča pričevanje preteklosti. Seveda zgodovinska veda – ali bolje zgodovinske vede – gradivo ustrezno izbirajo, tako da se potem varstveni ukrepi nanašajo na posebej pomembno ali tipično gradivo. S tem je tudi že rečeno, da je spomeniška služba odvisna od vrednotenja, uveljavljenih v posameznih disciplinah, poseben prispevek konservatorske vede pa je upoštevanje stanja spomenikov in oblikovanje možnosti za njihovo ohranjanje. Rečeno je tudi, da nikakor nimamo na voljo preveč ohranjenega gradiva, za katero naj bi na podlagi strokovnih stališč skrbela naša družba, prej narobe; nekatere skupine so tako razredčene, da komaj še lahko govorimo o zadostni ponazoritvi zgodovinskih dogajanj. Nekaterih zgodovinskih dogajanj pa uradno s spomeniki sploh nismo evidentirali.

Toda še se je treba pomuditi ob temeljnem vprašanju zgodovinskega spomenika, pri vprašanju, v čem je zgodovinski pomen vseh tistih zvrsti, ki po uradni nomenklaturi niso »čisti« zgodovinski spomeniki. Znano je, da se na primer »čistim« zgodovinarjem zdi, da je mogoče ob posebnem značaju denimo umetnostnega, etnološkega spomenika izluščiti brez škode za njegovo posebno pričevalnost nekakšno dodatno zgodovinsko vrednost ali zgodovinski pomen. Reči je treba, da je takšno pojmovanje lahko upravičeno, da pa popolnoma spregleduje poseben pomen takih spomenikov. Spričuje pač ozko gledanje našega zgodovinskega, ki se omejuje na sestavine družbenega, političnega in gospodarskega dogajanja v preteklosti z nekaterimi ne dovolj organsko dodanimi, na tematsko pričevanje navezanimi kulturnimi prvini.

Tako uveljavljeno vrednotenje celo hote spregleduje posebne pomene omenjenih spomeniških vrst. V nasprotju s takšnimi pogledi sodim, da je treba uveljaviti stališče, po katerem so umetnostni, etnološki, arheološki in tehnični spomeniki zgodovinski v prvi vrsti zaradi umetnostnega, arheološkega, etnološkega in tehniškega značaja. Sprejetje takega izhodišča bi ustrezno razširilo obzorje zgodovinopisja, zajelo bi življenje v celoti ali bi se taki celoti vsaj približalo. Ta trenutek se namreč še zmeraj ukvarjamo predvsem z materialno ohranjenimi spomeniki, nematerialna dediščina še ni prišla resno na vrsto, čeprav je tako razvedenje že v programu UNESCO za leto 1984. Pri omenjenih vrstah spomenikov je šele sekundarno mogoč dodatni ožjegzgodovinski pomen, se pravi, da je tudi dokument gospodarskega, družbenega in političnega življenja. Zato bi bilo vsekakor prav, da bi obravnavali vse vrste spomenikov najpoprej z vidika njihove posebne pričevalnosti in prav zaradi nje kot zgodovinske spomenike. Vprašanje potemtakem nikakor ni samo terminološko, saj zadeva temelje vrednotenja zgodovine, vodi k temeljem naše zgodovinske zavesti.

Tukaj je treba opozoriti še na neko stališče, ki je očitno resda obrobno, a se je vendarle zastavilo ob razpravljanju o današnji zgodovinski zavesti. Mislim na mnenje, da se prizadevanja za ustrezno oblikovanje zgodovinske zavesti sploh ne bi smela nanašati predvsem na materialne ostanke preteklosti, torej na spomenike ali dediščino, kakor ta pojma porabljam v konservatorski vedi, marveč zgolj na neko abstraktno metodo presojanja in življenja. Tako stališče bi bilo seveda dobrodošlo predvsem tistim, ki bi radi spomeniško gradivo še bolj skrhili ali ga preprosto prepustili zobu časa, je pa v popolnem nasprotju s temeljnimi človekovimi sposobnostmi in zahtevami po celostnem doživljanju zgodovine, pri čemer so materialne priče kajpak nujno potrebno izhodišče.

Naj te uvodne opombe zadoščajo. Oglejmo si zdaj bežno tisto kategorijo spomenikov, ki ji je, spet po uradni nomenklaturi, posvečeno naše zborovanje. Tudi sami zgodovinski spomeniki, kakor so v svoji prvi kategoriji upoštevani v publikaciji iz leta 1974, so zoženi na odlomek zgodovinskega dogajanja, na odlomek, ki je sicer izredno pomemben, ne more pa nadomestiti vsega drugega dogajanja. Spomeniško varstvo je pri nas še leta 1974 upoštevalo med zgodovinskimi spomeniki zgolj spomenike delavskega gibanja in ljudske revolucije, spomenike pomembnih ljudi in spomeniške knjižice. Pri tem se človek upravičeno sprašuje, ali zares ni mogoče šteti v spomeniško kategorijo zgodovinskih pričevanj starejših, neprimerno daljših in tudi še za današnje življenje soodločilnih, v nekaterih pogledih celo odločilnih obdobjih. Ne vem, ali je še kje v Evropi narod, ki bi se odrekal svoji zgodovini do te mere, da bi spregledal na primer materialna spomeniška pričevanja, povezana s celo vrsto kmečkih puntov ali preprosto z vsakdanjim kmečkim življenjem. Da ne govorim o zgodovinsko pomembnih dogajanjih, ki so jim odmerjale pomen tudi druge družbene plasti fevdalne in meščanske epohe. Vse to je nasledek tistega ozkega, da ne rečemo omejenega, za zajetje kulture popolnoma nezadostnega pogleda na slovensko zgodovino, ki še zmerom obvladuje našo zgodovinsko vedo. O neverjetno togih, celovitosti vsakokratne družbene skupnosti in celovitosti pričevanj naravnost sovražnih stališčih smo se lahko še nedavno prepričali v odgovorih nekaterih naših zgodovinarjev na kritike, ki jih je, morda res malce ostro, na račun naše zgodovinske vede izrekla N. Klaič. Kakorkoli: sedanji razvid naših zgodovinskih spomenikov v ožjem pomenu besede je nevzdržen, med koncem antike in staro Jugoslavijo ne more zijati praznina. Bil bi slab izgovor, češ da to praznino zapolnjujejo drugi, na primer umetnostni spomeniki, zakaj govor je o posebnih zgodovinskih pričevanjih, ki se lahko povezujejo z drugimi spomeniški vrtami, lahko pa tudi ne.

Podobno lahko rečemo o seznamu spomenikov pomembnih ljudi, ki bi ga kazalo vsekakor še razširiti in predvsem ne omejevati zgolj na kulturne delavce, med njimi pretežno umetnike.

Navsezadnje pa ni treba iskati problematičnih strani našega razmerja do zgodovinskih spomenikov zgolj tam, kjer jih nismo upoštevali, marveč lahko ostanemo kar pri spomenikih delavskega gibanja in ljudske revolucije, pri spomenikih, ki so bili dovolj široko evidenrirani, pa vendar z velikimi vrzelmi, povrhu tega pa je pri tem zelo zgovorno naše poseganje vanje, naše dokumentiranje revolucionarnega časa, naše spregledovanje ali neupoštevanje avtentičnih lastnosti, kjer jih je bilo mogoče in treba ohraniti.

Najprej nenavadna ugotovitev, da je najstarejši spomenik delavskega gibanja, evidentiran v razvidu leta 1974, šele iz leta 1920, in sicer Švicarija v ljubljanskem Tivoliju, kjer je bila tedaj ustanovljena komunistična stranka za Slovenijo. Človek se sprašuje, čemu ni upoštevano tudi delavsko gibanje starejšega datuma. Zato že v naslovu ni dovolj jasno navedeno, da gre samo za tiste spomenike zadnje etape delavskega gibanja, ki spričujejo vlogo in delež komunistov. Najmanj, kar bi ob omembi Tivolija še dodatno pričakovali, bi bilo upoštevanje zbora, ki je tamkaj leta 1909 sprejel znano tivolsko resolucijo.

Ob vseh priznanja vrednih prizadevanjih, da bi kar moč na gosto označili revolucionarno dogajanje in narodnoosvobodilni boj na naših tleh, je težko razumeti, kakšno nezrelost smo pokazali v razmerju do skupine ključnih spomenikov, ki naj ohranijo spomin na rojevanje slovenske državnosti. Dopuslili smo, da so adaptacije prekrile ali celo uničile izvirno podobo prostora, v katerem je leta 1943 zasedal kočevski zbor odposlancev slovenskega naroda, prostora, v katerem je bilo prvo zasedanje SNOS v Črnomlju 1944. leta, stavbe, v kateri je bila maja 1945. oblikovana prva slovenska narodna vlada v Ajdovščini. Ta okoliščina sama po sebi spričuje, da je naš smisel za avtentičnost pomembnih prizorišč tudi najbolj popularnega obdobja nezadosten. V omenjenih primerih je očitno prevladala teza o nenehnem spreminjanju vsega, tudi tistega, kar odločilna dogajanja lahko dokumentira. Pomanjkljiva zgodovinska zavest, vsekakor. Ob tem se kaže spomniti nenavadnih dilem, ki so se tedaj ponujale pod videzom znanosti, da naj bi namreč vrsto izvirnih spomenikov ali lokacij sploh opustili ter jih nadomestili z muzejskimi »postavitvami« na prav nepričevalnih in nemogočih krajih. Taka je bila znana zgodba o bunkerjih précej za Muzejem ljudske revolucije v Ljubljani, ki naj bi nam prihranili trud pri ohranjanju izvirnih objektov na terenu.

Odtlej je preteklo mnogo vode, toda nekaterih napak kratko malo ni mogoče popraviti. Popravljive so napake, ki so grozile na primer s kozmetičnim preurejanjem Gramozne jame v Ljubljani in marsikje drugod. Največje težave in dileme pa gotovo nastajajo pri označevanju ali ponazarjanju dogajanja na večjih območjih. Mislim predvsem na bojišča. Med njimi je gotovo najbolj zgledno dokumentirano, toda z umetniško povzdigo zaznamovano prizorišče zadnjega boja Pohorskega bataljona pri Treh žeblih. Tukaj pa se jasno zavedamo tako deleža naravnega okolja, ki ga je treba ustrezno vzdrževati, kakor prispevka človekovih rok. Kaže, da se praviloma sicer usmerjamo v centralno spomeniško zaznamovanje takih okolišev, včasih seveda z zelo skromnimi sredstvi.

Ne glede na kritične pripombe je gotovo treba reči, da je obdobje revolucije in boja edino približno ustrezno zaznamovano v naši spomeniški evidenci, na terenu in v naši zavesti. Nekateri spomeniki, tudi celi kompleksi (kakor bolnice Franja in Kočevski rog z bazo 20), so prava doživetja; svojo neokrnjeno vlogo pa seveda lahko ohranijo samo, če pustimo čimbolj nedotaknjeno celotno okolje z dostopi vred, drugače je pričevalnost spomenikov ogrožena; to se je zgodilo, žal, pri dostopu k Franji in grozi menda tudi na Rogu.

Naj sklenem: v današnjem razvidu zgodovinskih spomenikov, v katerega po najširši zamisli sodijo sploh vsi spomeniki preteklosti, so tudi v ožjem pomenu besede neustrezno zoženi na eno samo etapo zgodovinskega razvoja, kar je treba popraviti, kajpak ne brez sodelovanja pristojne zgodovinske vede in tako preseči sedanjo škodljivo selekcijo, ki ne more prispevati k poglobitvi naše zgodovinske zavesti, širini zgodovinskega dožemanja in vzgoji novih generacij. Nekateri spomeniki so seveda – vsaj v zavesti starejših generacij – še živi, vendar zaradi znanih preozko zakoličenih stališč niso prišli v naše uradne akte in niso predmet naše dejavno organizirane skrbi. Brez tega pa ni mogoče govoriti o naši kulturni razvitosti. Naj ponovim že stokrat zapisano resnico: v našo neodtujljivo kulturo sodi vse, kar se je pričevalnega nabralo iz vseh časov človekovega življenja na naših tleh. Samo tako je mogoče uresničiti znano zahtevo, naj bi bila socialistična družba dedič vse pretekle kulture, samo tako je mogoče izpolniti najpomembnejšega med družbenimi cilji, humanizacijo našega življenja. Ali ni zadnja leta značilno, da tako široka evidenca hitreje in bolj učinkovito nastaja na slovenskem obrobju, v tako imenovanem ramejstvu. Knjiga o slovenskem Dunaju ali monumentalna zasnova goriškega biografskega leksikona sta lahko dober nauk, ki ga ne bi smeli preslišati.

dr. *Peter Krečič*

Spomeniki NOB v svojem okolju in s svojimi ozadji (2)

Vse kaže, da prihajamo v čase, ko moramo vse bolj nagosto razmišljati o spomenikih NOB pri nas. Še pred leti (1967) je bila cela številka Sinteze posvečena spomeniški problematiki in v njej je imela tematika spomenikov NOB osrednje mesto. Podoben značaj pregleda in kritične presoje je imelo poglavje o spomenikih NOB v okviru velike predstavitve slovenske povojne umetnosti, ki sta jo pripravila Moderna galerija in Arhitekturni muzej. Ta je v dobršni meri upoštevala do tedaj izoblikovana kritična stališča in na njihovi podlagi je poskušala osvetliti še vse tisto, kar je nastalo po prvi poglobljeni oceni tega gradiva. Kot smo že tolikokrat obžalovali, da ni bilo mogoče razstave prikazati v skupnem prostoru ali pa tako, da bi mogli hkrati videti likovne dosežke vseh umetnostnih zvrsti in oblikovanja v določenem časovnem prerezu, se je zdela ravno ta pomanjkljivost ob tematiki narodnoosvobodilnega boja še posebno boleče. Kiparske stvaritve so bile prikazane v delu Moderne galerije, medtem ko smo dela arhitektov na tem področju pokazali v okviru arhitekturno oblikovalskega dela te razstave in tako izpustili enkratno priložnost, da bi jih mogli neposredno primerjati. Tako je ostalo v tej problematiki nič koliko vrzeli, ki so jih že poprej in pozneje poskušali različni avtorji zapolnjevati na različne načine.

Tako smo dobili s knjigo Pogledi na slovensko umetnost Naceta Sumija izvrsten sintetični oris posebnosti slovenskih spomenikov NOB v primerjavi s spomeniki v drugih jugoslovanskih republikah. V njem se je avtor zamislil predvsem nad dejstvom, da se slovenski spomeniki v veliki večini ozirajo na ambient, v katerem stojijo, in še posebej na širši krajinski okvir. Tu imajo po njegovem pomembno vlogo formati, ki včasih niti ne zmorejo zanesljivo opravljati svoje spomeniške naloge, vendar pa tudi spomeniki večjih formatov ne rušijo, ne presegajo z ambientom danih okvirov. Po njegovem je odločilno pri tem naše gledanje, ki je likovno, in ne »literarno«. Pri tem je imel v mislih še vedno precej živo navezanost ljudi na heroični ljudski ep. Kmalu bo minilo deset let od izida Bassinove publikacije Umetnost v revoluciji, ki opozarja na to, da pravzaprav še zdaj nimamo spomenikov NOB – samo ob sebi se razume, da mislim na najkvalitetnejše – monografsko obdelanih in reprezentančno predstavljenih tako, kot ta tematika zasluži.

Manjkajo nam tudi podrobni tematski in regionalni pregledi spomenikov NOB. Razstave z natančnim katalogom ohranjenih risb in načrtov Plečnikovih spomenikov NOB, ki smo jo pripravili leta 1975 v zimskem vrtu Plečnikove hiše, bi utegnili biti možni vzorec za podobne predstavitev posameznih avtorjev.

Lani je izšla knjiga Melite Silič-Nemec z naslovom Javni spomeniki na Primorskem, ki se seveda v veliki meri ukvarja zlasti s problematiko spomenikov NOB, pa bi morala dobiti posnemovalce v vseh drugih slovenskih regijah. Gre namreč za študijo in predvsem za izčrpno dokumentarno obdelavo problematike, ki nas tu zanima in o kateri ni dvoma, da jo najprej stroka, tako njen raziskovalni del kot tudi spomeniška služba nujno potrebuje. Ko je bila ta knjiga še v tisku, pa je njena avtorica prikazala na razstavi v Novi Gorici (pozneje je bila prenesena v Muzej ljudske revolucije v Ljubljani) samo tisti del gradiva, ki se nanaša na spomenike NOB. V nasprotju s podobnimi razstavami, ki se zadovoljuje s fotografskimi prikazi, je ta obsegala še vrsto dokumentov, ki osvetljujejo ozadja nastankov teh spomenikov: družbena, gospodarska in širše kulturna. Po teh dokumentih je bilo mogoče za izbrane spomenike povsem jasno razbrati, kaj je pomenil delež določenega pobudnika, forumov in seveda kaj delež kiparja, kaj arhitekta in naposled izvajalcev. Med temi je seveda nekaj sorodnosti. Med njimi bije v oči izredna vna nekaterih okolij (nikakor ne vedno samo forumov in posameznikov) za postavitev spomenika, katere cilj je bil žal večkrat samo postaviti spomenik, ne pa vedno tudi njegova kvaliteta. Na razstavi se je tudi videlo, da je bil v

splošnem delež slovenskih arhitektov vsaj v prvih fazah, ko so se različni odbori in posamezniki obračali z željami za spomenike, presenetljivo velik in razmeroma kvaliteten. Izvedbe pa so bile včasih zanje prav usodne. Neučakanost in izvedbene omejitve so včasih prvotne dobre zamisli šolanih ustvarjalcev krnile ali pa narekovala izvedbo v mejah zmožnosti posameznega okolja in po zamislih lokalnih načrtovalcev. Lahko smo torej spoznali, da je potemtako še dosti več elementov, ki so bili v nastajanju spomenikov posebni, in vse kaže, da bo treba za vsak, vsekakor pa za kvaliteten spomenik raziskovati njegovo posebno zgodovino. Raziskovanje teh, včasih kar napetih zgodb razkriva zgodovinski položaj in mentaliteto, da tako rečem, naše povojne družbe v zelo širokem spektru v nekaterih njenih zelo pomembnih delih in razdobjih.

In če vidimo v teh spomenikih tako v količini kot po pomenu osrednjo javno spomeniško nalogo v skoraj štiridesetletnem razvoju naroda, potem bi v strokovnem oziru vsekakor morali tudi odgovoriti na osrednja vprašanja te problematike: vprašanje tipologije (nanj je bilo že nekajkrat opozorjeno) in ikonografije zgodovinskih in sočasnih zgledov. Tu smo komaj dobro načeli tako zarisano problematiko. Pomemben delež pri tem vstopanju ima Špelca Čopić, ki je v nekaj besedilih prispevala temeljne opredelitve spomeniških plastik, jim odmerila kvalitete in težo v celotnem kiparskem razvoju v novejšem času. Zadnje zaokroženo razmišljanje je podala v svojem referatu na 10. plenumu kulturnih delavcev, ki je bil posvečen razmerju umetnosti in NOB. O prispevku arhitektov pri obdelovanju spomeniških nalog je na tem plenumu spregovoril Stane Bernik. Od Ravnikarjevega prispevka v Sintezi leta 1967, Šumijevega prispevka v Pogledih do Bernikovega razmišljanja v katalogu k razstavi Slovenska likovna umetnost 1945–1978 ter še drugih tekstov na plenumu se pravzaprav ves čas ponavlja misel, da je bil prispevek arhitektov boljši k tej temi, kot je bil kiparski. Šumi je to povedal približno takole: boljše rešitve so bile tam, kjer se je kiparska stvaritev uspešno zlila z arhitektonskim okvirjem, kjer je kipar poskušal razmišljati kot arhitekt in kjer je arhitekt razmišljal po kiparsko. Bernik pa pravi: »Če je razmerje med kiparskimi in arhitekturnimi spomeniki, ki so posvečeni narodnoosvobodilnemu boju in revolucionarni preteklosti značilna prevlada prvih, potem moramo ugotoviti tudi drugo dejstvo te primerjave, ki ga vidim v nekoliko kvalitetnejši produkciji arhitektonsko zasnovanih obeležij. Morda se je to zgodilo zaradi tega, ker je bil delež strokovno izobraženih ustvarjalcev večji kot pri prvi skupini, morda tudi zaradi tega, ker je pri kiparskih spomenikih, ki so bili takoj po vojni in zvečine tudi še sedaj figuralni, prevladovala narativnost, zaradi česar je bil vpliv naročnika očitnejši in kompromisi pogostnejši«. Bernikov prispevek v tem besedilu je razkritje in razmeroma visoka ocena prispevka k oblikovanju spomenikov NOB mlajšega rodu arhitektov. Opozorilo, da je mogel Marko Mušič doslej samo v drugih jugoslovanskih republikah izvesti »spominske arhitekture« v funkciji spomenikov NOB in večje, malone krajinske ureditve, da misliti o novih kvaliteten pobudah modernega označevanja »spomeniškega« prostora vrst mlajše generacije arhitektov.

Ko sem govoril o razstavi primorskih spomenikov NOB v Novi Gorici, sem omenjal potrebo po raziskovanju konkretnih »ozadij«, ki so tako ali drugače vplivala na nastanek in končno podobo spomenikov. Poseben del teh ozadij, lahko rečemo tudi najpomembnejši, so seveda vsakovrstne predstave pobudnikov o tem, kakšen naj bo spomenik NOB, kaj je zanje lepo in estetsko pomembno. Te predstave pa so povezane s širšim kulturnozgodovinskim okvirom, iz katerega so zrasli, kot smo lahko videli kaj različni poganjki celo v istem času ali v zanemarljivih časovnih presledkih. Dovolite mi zdaj, da se vsaj bežno dotaknem nekaterih vprašanj, ki niso vsa neposredno povezana s spomeniki NOB, a bi želel, da bi našo temo ugledali tudi v tej luči.

Podreditev slovenske in jugoslovanske umetnosti zahtevam socialističnega realizma je bila razmeroma kratkotrajna (položaj je deloma olajšal spor z informbirojem), toda ugotovimo lahko, da vse umetnostne zvrsti niso bile enako ideološko obravnavane (o tem govori Šumi na posvetu o Slovenski likovni umetnosti 1945–78). Odgovor, da je mlada revolucionarna oblast morala vztrajati pri takšnem umetniškem izražanju, pri katerem so sporočila nedvoumna, teme pa v naprej predvidene (zato so bile tiste umetnostne zvrsti, ki po svoji naravi laže »formulirajo« takšna sporočila, bolj nadzorovane kot druge), nas ne more povsem zadovoljiti. Nekako ne sodi v okvir popolnoma ideologiziranega in politiziranega pojmovanja (umetnostne informacije, kjer se ta pojavi kjer koli).

Vsekakor je dejstvo, da je napoved abstrakcije v slikarstvu v letu 1952 minila manj boleče kot podobno formulirane namere na področju literature, medtem ko pritiskov takšne vrste v arhitekturi, v oblikovanju pa še manj, sploh ni bilo čutiti. Tako je Ravnikarjev knjižni ovitek Silonejeve Fontamare leta 1952 izoblikoval umetnostni vzorec, ki v slikarstvu tedaj ne bi bil mogoč. Šele ko je bil po letu 1952 dosežen umetnostni horizont za svobodno umetnostno raziskovanje, ko so bile določene, celo najpomembnejše poti odprte, so bile ideološke razprave bolj umirjene, niso pa bile nikoli povsem odpravljene. Treba je tudi povedati, da so pomenila svobodna pota raziskovanja sprva le načelno možnost, ki pa si je nihče ne bi upal »zlorabiti« v duhu absolutne svobode raziskovanje ali čistega eksperimenta. Doživetja vojne in težavnega povojnega časa so bila za mnoge udeležence vojne in tiste, ki jih je zaznamovala kot mladostnike in otroke, preveč resna izkušnja in zato preveč obvezujoča, da bi privolili v tisto zvrst umetnostnega eksperimentiranja, ki neposredno ni sposobno izraziti splošne človeške prizadetosti. Svobodno raziskovanje jim tedaj pomeni svobodnejše formalne rešitve prvotnih predvojnih in medvojnih tem in hkratno razgledovanje po sočasni evropski in svetovni likovni sceni. Zdi se, da so šli v tem najdlje slikarji iz kroga Neodvisnih, medtem ko samo upodabljanje vojnih doživetij, junaštev in tragike umiranja, s čimer so se ukvarjali mnogi slikarji in predvsem kiparji, ni dalo sadu, če ni bilo hkrati tudi likovno kvalitetno in sodobno. Iz ožje, neposredne prizadetosti udeleženca vojne se težišče premakne v širšo, obče veljavno prizadetost, ki ji je vojna kot doživljajska izkušnja močno, vendar ne izključno izhodišče. To je obveljalo tudi za generacijo umetnikov, ki je sledila tej. Na likovno prizorišče je stopila v času, ko se je na Slovenskem razvoj v umetnosti prevesil iz abstrakcije v informel, in je s prednjo generacijo v celi vrsti del sintetizirala in sklenila razvoj, katerega začetek sega še v vojna leta in nazaj. Po zarezi z narodnoosvobodilnim bojem je bilo leto 1960 ponovno ključna umetnostna prelomnica. V informel so se zlepe domala vse bistvene silnice novejšje slovenske umetnosti. V njem so našle mesto tako ekspresivnost kot fantastika, tako nagnjenje k izraznosti snovi same in pripovednosti naključnega zapisa ali vgrebnine kot k izraznosti gostega barvnega nanosa. Šele odtod so se razvojne poti razšle v novi konstruktivizem, novo figuraliko in konceptualno umetnost, računalniško umetnost in raziskavo medijev, ko se je neposredni stik s tematiko narodnoosvobodilnega boja ali na njej temelječo prizadetostjo v resnici izgubil in beseda angažiranost ni pomenila prikazovanja sovražnikovih grozodejstev in sploh trpljenja, marveč je začela označevati stopnjo likovne raziskovalne radikalnosti.

Podobno razvojno pot je imelo slovensko kiparstvo, pravzaprav le njegov, denimo atelejski, razstavam namenjeni del. Spomeniško kiparstvo je bilo neprimerno dlje zavezano figuralnim, zvečine monumentalnim nalogam. Zakaj je tako dolgo obveljal tak kiparski vzorec, je pojasnila na lanskem plenumu Špelca Čopič, ko je rekla, da je bil »kiparski spomenik najbolj prepričljiv izraz vodilne ideologije« in da je »socialistični realizem uveljavil bogato pripovedno snov in dvojnost upodobitve preteklega boja in dosežene zmage in da je ta dvojnost povzročala kiparjem težave pri iskanju enovite in udarne plastične rešitve«. Figuralna rešitev je bila skoraj popolnoma obvezna še v času, ko v slikarstvu in v arhitekturi že nekaj časa ni bilo podobne vezanosti (za zgled Dolinarjev spomeniških kompleks v Kranju in sočasna pozidava stavbe občinskega ljudskega odbora Kranj). Niti poznejši Tršarjev zmagoviti spomenik revolucije (1964, izveden 1975), ki sicer povzema abstraktno kompozicijsko shemo, uporabljeno že v nekem partizanskem plakatu (strma poševnica in horizontala), se ne odreka figuram. Tihčev spomenik NOB v Mariboru (postavljen 1975) je združitve abstraktnih oblike, kakršno je kipar razvil s svojimi »kontejnerji«, in jasno berljive fotografske upodobitve v rastriranih pokončnih pasovih. To je samo nekaj znamenj, ki kažejo, kako pomembna je za te naloge figura, ki tako ali drugače vztraja še daleč prek socialistično realističnega obdobja, in sicer kljub temu da so se arhitekturno-abstraktno zasnovane spomeniške stvaritve izkazovale ves čas za uspešnejše in zvečine kvalitetnejše, kot smo že omenili.

Podobno, kot opažamo trdoživost figuralnih spomenikov, ki zagotovo ne bi bili takšni, če ne bi sloneli na solidnem temelju številne in kvalitetne generacije slovenskih kiparjev Neodvisnih, formirane v letih pred vojno, jo vidimo tudi pri nekaterih tipičnih izročilih arhitekta Jožeta Plečnika in njegove šole. Že pred vojno in predvsem po njej je začel tradicijo, ki je živela izrazito močno v času njegovega življenja, a jo v nekaterih delih predvsem ljudskih klesarjev čutimo ponekod še danes. Nobenega dvoma ni, da teh nalog ni mogoče ob-

ravnati ločeno od njegovega prejšnjega ustvarjanja kot tudi ne od nalog, ki jih je reševal sočasno s spomeniki. So izredno slikovit zgled, kako je potekalo delo v njegovi delavnici. Obdeloval je vrsto različnih zamisli, katerim je obnavljal starejše rešitve in snoval nove. Ko pa je dobil naročilo za spomenik NOB, se je navadno odločil za to ali ono obliko in jo *določil* za spomenik. Različne študije, dele stavb ali člene je bilo mogoče kaj hitro prilagoditi za spomenik. Postavljal je znamenja po zgledu ljudskih znamenj, spominske lope, vodnjake ipd. Med posebno zanimivimi so spomeniki, s katerimi je želel izoblikovati nekaj povsem novega (denimo spomenik NOB v Trnovem, spomenik v Laškem, v Štepanji vasi idr.), ki pa ne morejo docela skriti vezi s preteklostjo (spomin seže nazaj do secesije in še globlje v zgodovino), pa tudi ne pešanja mojstrovih moči. Forme so postale ostro zasekane in racionalne, zdi se, kot da se osamosvajajo in žive druge ob drugi vsaka svoje življenje. Spomeniki pravzaprav ne rastejo več iz svojega notranjega jedra, marveč zbuja občutek zloženosti, sestavljenosti, četudi znajo ugajati s svojo domiselnostjo in prostorsko učinkovito kompozijo. Za vrsto realizacij Plečnikovih zasnov so poskrbeli Plečnikovi učenci. Ti so se v naslednjem hipu znašli v vlogi projektantov in izvajalcev lastnih zamisli. Eni še dolgo vztrajajo pri Plečnikovem načinu ograjevanja spomenika s stebriči, med katerimi spomenik živi svoje posvečeno, ločeno življenje v okolju, drugi začenjajo opuščati ta prijem in si prizadevajo za večjo ubranost spomenika z ambientom. Viden dosežek v tem razvoju pomeni Ravnikarjev spomenik NOB na Blokah, saj gre pri njem v resnici za poskus organskega zajetja širšega prostora spomenika v prostor vaškega križišča. Naslednji njegov korak je spomenik – pokopališče žrtev internancev na Rabu, ki ga je zasnoval kot miniaturni urbanizem. Prav podobno razvija misel o spominskem parku v Begunjah. Toda tu je opustil geometrično mrežo in je tristrane prizme-nagrobneke poljubno grupiral in razmeščal po zelenju, kot je učila tisti čas aktualna urbanistična teorija postavljati stavbe, bloke neposredno v zeleno okolje. Zato ni naključje, da je postal motiv dveh tristranskih prizem, ki si stojita nasproti z ozkima robovoma, osrednji motiv urbanistične ureditve Trga revolucije v Ljubljani. Ideja o polivalentnosti izbrane forme je Plečnikov prispevek k modernizmu; Ravnikar je izpeljal to idejo z velikim pogumom in v velikem merilu. Prav ta zadnji zgled pa navaja na misel, da se tematika narodnoosvobodilnega boja, spomin na vojni čas, ne manifestira samo z izrecno opredeljeno temo, s prav določenim načinom izražanja. Skriva se globje v ravninah splošne človeške prizadetosti naših umetnikov, vdihnena je v nekatere oblike našega grajenega okolja ...

Aleksander Bassin

Estetska problematika spomenikov ljudske revolucije in njihovo mesto v prostoru (3)

V svojem prispevku bi želel opozoriti na pomembnost nekaterih estetskih kvalit, ki izvirajo neposredno iz kiparskega motiva, še posebno v tistih specifičnih kompleksih, ki imajo izrazito kiparsko komponento. Gre torej za arhitekturno-kiparske oziroma kiparsko-arhitekturne figuralne spomenike in za tako imenovano kiparsko arhitektoniko. Menim, da igrajo te konstante pomembno vlogo tudi danes, ko je od postavitve nekaterih spomenikov minilo že tudi več desetletij, in sicer prav pri ocenjevanju teh estetskih lastnosti v zvezi z uresničevanjem novega zakona o naravni in kulturni dediščini oziroma pri proglašanju tistih najpomembnejših, najznačilnejših, najbolj pričevalnih – vse to pa ima globoko osnovo prav v objektivni presoji estetske problematike – delov kulturne dediščine te vrste za zgodovinske spomenike. Naj to svojo ugotovitev potrdim z dejstvom, da je Ljubljanski regio-

nalni zavod za varstvo narave in kulturne dediščine v širši razpravi z občinskim odborom Zveze združenj borcev predlagal na primer samo 17 spomenikov ljudske revolucije v občini Ljubljana-Center v razglasitev občinski skupščini za zgodovinske spomenike med več desetimi s tega občinskega območja.

Naj uvodoma povzamem vrednostna načela, do katerih se je dokopalo kiparstvo v dvajsetem stoletju (do tedaj je vladal še klasično-renesnančni model), ki presegajo tudi ideje Rodina (ne več načelo ustvarjanja po naravi, temveč ustvarjanje kot narava; skulptura je masa, vržena v prostor) in Hildebranda (temeljni smoter kiparstva je predstavitev prostorske enotnosti). Sodobno kiparstvo je v ustvarjalnem procesu moralo predvsem zanikati mehanično prenašanje zakonov narave in preiti od površinskega ogledovanja v globino, v strukturo objekta. Herbert Read je tako možnost ustvarjalnega kiperskega dejanja pripisal razvijanju tako imenovane skulpturalne emocije.

Toda estetska, likovno-izrazna razsežnost prvih povojnih spomenikov je zastala in se končala pri Rodinu, pri Hildebrandu. Spričo doktrine socialističnega realizma, ki je praktično izenačevala ideološko-politično stališče z estetskim, je bilo kljub dobri realistični tradiciji, ob tako imenovanem neotradicionalizmu, težko odgovoriti na vprašanje, ali je neko umetniško delo lahko kritično zrcalo časa ali pa samo ezoterično meditacijsko pomagalo. Ker realizem dlje od zrcalne slike realnosti, se pravi do kritično-fenomenološke strukture, ni mogel dospeti, je večkrat prešel v naturalistično stopnjo, včasih s poudarjenim psihološkim podtonom, ki se je večinoma izražal v pomenljivo modelirani fiziognomiji. V bistvu je šlo v takem primeru bolj za osamosvajanje formalnih kvalitete, za določeno vrsto metaforično obarvane simbolike, ki ji je vsaj na videz uspelo prikazati bolj celostno podobno spomeniško povečanega dogajanja. Če je bil tak naturalizem poizkus izhoda iz stereotipnega tematskega okvira, saj bi neposredna predstavitev ali celo upodobitev lahko pomenila korak bliže k objektiviranju določenega zgodovinskega izkustva, pa je na drugi strani v spomeniku ločevala spominsko od spomeniške narave, kajti taka neposrednejša predstavitev je s svojo prepričljivostjo lahko mimogrede prekrila vrednost spomenika kot utelešenja spomina na določeno dogajanje. Kiparjeva angažiranost v takšnih figuralnih rešitvah je sicer poudarila njegovo avtorsko osebnost, polnost doživetja, ki naj bi ga spomeniški kompleks zbujal v obiskovalcu oziroma gledalcu kasnejših generacij, pa je bila okrnjena.

Tedaj veljavno represivno estetiko bi na kratko označili takole: antropomorfizem kot edini predmet kiparstva, intimizem kot značilnost njegovega izvora, konservativnost, izražena v lažni patetiki in prazni ilustrativnosti, nespoštovanje prostora in strukture materiala.

V prvih povojnih letih, torej nekako do leta 1955, pred nastopom kiparjev in arhitektov novejših, po vojni šolane generacije, nastali spomeniki narodnoosvobodilnega boja so čisti kiparski v figuralnem smislu, čisti arhitekturni, bodisi kot zgolj naravna obeležja z arhitektovim posegom v okolico bodisi plastično oblikovane prostorske dominante kot obelisk pa tudi pomensko-funkcionalni (navidezna kostnica, sarkofag, hram). Zaradi izrazito nedejavnega stika kiparja z arhitektom [po Stanetu Berniku – Spomeniki v Sloveniji, Sinteza 7/1967, Ljubljana] so kiparsko-arhitekturni kompleksi tistega časa razen v izjemnih primerih neenovite spomeniške rešitve: kipi funkcionirajo enkrat kot eksteriorni poudarki na arhitekturi, drugič pa jim je arhitektura tako podrejena, da je praktično nepotrebna oziroma brez vsakega, razen navidezno urejevalnega pomena. Tudi oblikovanje trdnjega in jasnejšega kiparskega stila v prvi polovici šestdesetih let, ko je bil razširjen [po J. Doklerju – Spomeniki v Sloveniji, Sinteza 7/1967, Ljubljana] dotlej zelo ozek in uniformiran tematski repertoar in so začeli vdirati »mehkejši«, celo lirčni motivi v spomeniško plastiko, pri večini kiparjev ni povzročilo bistvenega preseganja tradicionalnega odnosa kipar-arhitekt v povojni spomeniški plastiki.

Arhitektura v drugi polovici šestdesetih let pa je postala [po Stanetu Berniku – Spomeniki v Sloveniji, Sinteza 7/1967, Ljubljana] znanilka novih teženj v snovanju spomenikov, ki so se začele popolneje uresničevati šele desetletje kasneje. Ta premik bi mogoče lahko označili z izrazom nova simbolika; pogosteje so se začele ponavljati tudi anikonske oblikovne rešitve, ki so se zvečine opirale na tradicijo znamenja, torej na abstraktno idejo arhitekturnega spomenika, se pravi na stebričasta in slopasta obeležja, nastala že tik po vojni, pa tudi na arhitekturo prostorske zasnove – grobišča. Dejstvo je, da so nastop novih, tako kiparskih kot arhitektonskih generacij, dalje sproščena duhovna klima, ki ni nasilno vztrajala pri člo-

veški figuri kot edinemu nosilcu etičnih vrednot, ter zmanjšane materialne možnosti za postavljane novih spomenikov narodnoosvobodilnemu boju povzročili kvalitetne spremembe v razvoju novih spomeniških zasnov.

Od tod dalje šele lahko opazamo že prej omenjeno skulpturalno emocijo, ki temelji na priznanju *materialnosti*, upoštevajoč, da ima vsaka skulptura svojo fizično resničnost, kar je v dvajsetem stoletju posledica določenih estetskih teorij in vplivov tujih (ne samo klasične zahodne) umetnosti: pri tem je tako dokazovanje določenega materiala, ki ustreza določeni kiparski ustvarjalni ideji, prešlo s samo metierske na višjo raven – dokazovanje smisla skulpture sploh.

Nadaljnji fenomen skulpture poleg materiala je njena *masa*; masa kot specifična teža oblike, mera in število njene prostornine, njeno vidno in izmerljivo razmerje do prostora. Masa ima svojo lastno notranjo gravitacijsko moč, nedotakljivost, svoje zakonitosti nastajanja in širjenja, svoje možnosti, da se likovno opredeli, in svojo strukturo. Po Herbertu Readu je tako pojmovana masa bistvo enega glavnih tokov sodobnega kiparstva, ki zahteva tako imenovano emotivno aktivnost (za razliko od spoznavne aktivnosti, vezane na tektonsko umetnost, ki zanika maso in volumen kot elemente teže in trdnosti).

V obeh umetnostnih tokovih igra tretji fenomen, to je *prostor*, posebno vlogo. Pri tem gre za resnični prostor kot pogoj, za fizično učinkovanje skulpture, to je za prostor v *širšem pomenu*, in za prostor v *ožjem pomenu*, ki obstaja v sami skulpturi, ki vpliva na maso, tako da zbujajo v njej odpor proti prostoru v širšem pomenu. Likovnoestetska funkcija tako opredeljenega prostora (v ožjem pomenu) lahko preraste z ozirom na svojo aktivnost v različne simbolne vrednosti.

Vsi trije kiparski fenomeni, to so *material*, *masa*, *prostor*, pa morajo biti navzoči ne le fizično, temveč tudi v likovnih elementih: če je skulptura razmerje mas v prostoru, nas pojem razmerja vodi na višjo, duhovno abstraktno raven k miselni kategoriji, ki je odvisna od ustvarjalnih kiparskih predispozicij za oblikovalsko intervencijo, se pravi za prevajanje amorfnе mase v plastično osmišljeno celoto. Možnosti načinov in postopkov takega oblikovanja pa so prav gotovo številne.

Ostaja še vprašanje *vsebine*, ki jo je treba v skulpturi opredeliti, ker je oblika materialni izraz abstraktne vsebine. Ne glede na splošno filozofsko in estetsko obravnavanje umetnostnega fenomena sta vsebina in oblika v umetniškem delu tesno povezani; pri tem ima oblika v kiparstvu vedno dvojni pomen: enkrat je materialne narave, ko delujejo material, masa in prostor po zakonitostih svoje fizične strukture, drugič pa idejne narave, ko je oblika simbol ali znak nekega občutka, ideje. Možnosti oblike, da pridobi simbolični pomen, so velike; zato je tudi treba opazovati sodobne skulpture z veliko zbranostjo, ki zajame vse naše moči, naše znanje, izkušnje, sproži naše asociacije. Simbolični pomen oblike postane tako tudi asociativni, torej imajo psihološki dejavniki pomembno mesto v sodobni skulpturi, saj le-ta deskriptivnih likovnih elementov tako rekoč ne pozna več. In v tem je tudi bistvena razlika, po Herbertu Readu, med modernim umetnostnim gibanjem in tradicijo. [Povzeto po dr. Lazarju Trifunoviću: Beleške o skulpturi, Katalog Kiparski atelje šeste beograjske gimnazije, Beograd, marec 1974.]

Nove spomeniške zasnove so se [avtorica dr. Špela Čopič] v slovenskem kiparstvu torej nasploh razvijale v treh smereh: prvič v zgostitev kiparske gmote do arhitektonskega bloka, ki je lahko kiparsko figuralno obdelan, toda tako, da je relief podrejen stereometrični obliki bloka. Njegova končna stopnja je lahko čisti abstraktni spomenik, kiparsko modeliran oziroma arhitekturni monolitni ali grajeni steber, stolp, piramida in podobno. V drugi smeri poteka postopna destrukcija kiparske gmote do končnega votlega prostora, ki ga omejujejo in razgibavajo skoraj grafično občutene silnice polnega materiala. Sem štejemo tudi v prostor postavljene reliefe, obdelane in vidne od vseh strani, in zelo iztanjene oblike, še figuralne ali že abstraktne, ki stojijo kot znamenja v prostoru in dajejo temu prostoru novo vsebino. V tretji skupini so spomeniki, ki prevzemajo osnovno značilnost arhitekture in ustvarjajo notranji prostor, ki ga obiskovalec dojame vizualno ali tudi neposredno z vstopom vanj. Zanje je značilna nenavadnost tega notranjega prostora za razliko od tradicionalnih arhitektonskih prostornin; v tako obsežno oblikovanih prostorskih kompleksih omogočajo arhitekti dejavno sodelovanje s kiparji ali slikarji.

Za sklep bi želel povedati še ugotovitev, ki je načelno vezana na uvodno opozorilo, na

pomen umetniške, to je kiparske oblike: ena in ista oblika lahko deluje enkrat pozitivno, drugič konservativno, kar je odvisno od razmerja, v katerem merimo njen značaj. Pravi in resnični občutek o vrednosti take oblike dobimo lahko samo, če ga skušamo izmeriti po kriterijih najvišje stopnje umetnostne zvrsti, ki ji taka oblika pripada. Vprašanje tako imenovanih lokalnih kriterijev – ki so žal v naši polpreteklosti tako usodno odločali tudi o vrednotenju spomeniške kvalitete – pa je treba razjasniti samo s popolnim definiranjem umetnozgodovinskega razvoja na posameznem območju.

Aleš Arih

Prezentacija Titove celice v bivši mariborski kaznilnici da ali ne (4)

V zadnjem času v sredstvih javnega obveščanja spremljamo številne polemike o ohranitvah kulturno-zgodovinskih objektov, ki so zaradi različnih stališč o njihovi vrednosti propadli, npr. Rogaska Slatina – Vandelban, Breginj. Zaradi neupoštevanja strokovnih mnenj spomeniške službe, zaradi neznanja in zaradi vpliva »širšega družbenega interesa« do danes številnih avtentičnih spomenikov naše preteklosti v Sloveniji nismo mogli ohraniti.

Tudi v Mariboru opazamo podobne težnje glede ohranitve nekdanje moške kaznilnice. Polemike in članki v zvezi z njeno usodo so bili objavljeni v sredstvih javnega obveščanja. (Kaj bo z mariborsko kaznilnico – Delo, 26. marca 1983; Brozova celica kot spomenik – Delo, 16. aprila 1983; Slovenska spomenika – Večer, 27. decembra 1982 in Lahko nas je sram – Večer, 22. novembra 1982.)

Že leta 1979, ob devetdesetletnici ustanovitve moške kaznilnice, so novinarji v Večeru v članku Hiša, ki so se je izogibali, zapisali: »Usoda te celice, ki je spomnik prve kategorije, je še nejasna. Sedemdeset let staro stavbo kaznilnice bodo prej kot slej porušili, vendar pa se je treba odločiti, kaj s spomenikom v kaznilnici. Do celice št. 42, kjer je bil zaprt tovariš Tito in še vrsta znanih revolucionarjev, je težko priti, ker so ob celici delovni prostori. Zanesljivo je, da se bo o usodi celice v bivši moški kaznilnici odločalo kmalu.

Danes teče mimo kaznilnice promet, redki se ozro proti nenavadno grajeni stavbi, ki je prej v napoto, kot pa v korist na zemljišču, kjer stoji.«

V letih 1982 in 1983 je bila problematika moške kaznilnice zopet aktualna, saj se je lani v Mariboru končala javna razprava o spremembah in dopolnitvah že leta 1978 sprejetega urbanističnega načrta mesta Maribor. Načrt predvideva na površinah, kjer stojijo objekti nekdanje moške kaznilnice, gradnjo stanovanjsko-poslovnega kareja, ki bi naj obsegal 1,2 hektara in bi ga naj pozidali s 665 stanovanji in 15 800 m² poslovnih površin. To pa pomeni rušenje nekdanje moške kaznilnice.

Omenjene zapore so začeli graditi leta 1884 na desnem bregu Drave kot značilno kaznilniško peterokrako zgradbo, tik pred priključkom sedanje mestne magistrale na Titov most. Kaznilnica je bila dograjena 1889 in je oktobra tega leta sprejela prve obsojence; namenjena je bila le moškim kaznjencem.

V tedanji Avstro-Ogrski je veljala za eno najsodobnejših kaznilnic, saj je bila grajena in opremljena v skladu s predpisi o higienskih in drugih razmerah, ki so veljali za sodne zapore po vsej Avstro-Ogrski. Predpisi so veljali tudi za notranjo ureditev, opremo, hišni red in režim. Režim se je spreminjal samo glede na spreminjanje splošnega političnega položaja v Avstro-Ogrski.

Od ustanovitve kaznilnice do razpada Avstro-Ogrske se je v tej kaznilnici zvrstilo 12.048 kaznjencev. Značilno zanjo je tudi to, da je kot prva avstro-ogrška kaznilnica imela v svojem sklopu poseben mladinski oddelek in da so kaznjence med prestajanjem kazni navajali na delo kot metodo prevzgoje.

V stari Jugoslaviji je ohranila svojo prvotno funkcijo in je bila najmočnejša takšna ustanova v Sloveniji. Prostora je imela za 472 kaznjencev, ki so kazen prestajali v samicah ali v skupinskih celicah. Občasno je prestajalo kazen v njej tudi 500 kaznjencev.

Z uvedbo šestojanuarske diktature se je spremenila tudi struktura kaznjencev, saj so zaradi splošne državne gonje proti komunistom le-te množično preganjali in zapirali tudi v mariborsko kaznilnico.

Tako so že leta 1929 pripeljali v kaznilnico nekaj političnih kaznjencev, leta 1930 pa je prišla na prestajanje kazni prva večja skupina komunistov iz Sremske Mitrovice – v njej je bil tudi Rodoljub Čolaković. Leta 1931 so pripeljali iz Lepoglave v Maribor na prestajanje kazni oblastem zelo nevarno skupino štirih vplivnih partijskih voditeljev: Josipa Broza, Jovana Trajkovića, Srdjana Čolovića in dr. Salamona Levija.

Te politične zapornike so najprej v skladu s hišnim redom zaprli v samice, vendar so jih potem zaradi njihove grožnje z gladovalno stavko preselili v skupne prostore. Tako je bil tudi Josip Broz najprej zaprt v samici, v kateri je danes spominska plošča in nekaj kaznilniškega inventarja (postelja, miza, stol, umivalnik). Kasneje so ga premestili v skupno sobo z ostalimi komunisti. Med znanimi predvojnimi komunisti, ki so prestajali kazen v mariborski kaznilnici, so bili: Moša Pijade, Boris Kidrič, Rodoljub Čolaković, Slavko Šlander, Miloš Zidanšek, Viktor Kobal, Anton Lubik in drugi.

Po doslej zbranih podatkih je bilo pod staro Jugoslavijo v kaznilnici zaprtih 91 jetnikov, ki so bili obsojeni zaradi komunističnega delovanja ali zaradi sodelovanja z delavskim revolucionarnim gibanjem.

Zaprti komunisti so v kaznilnici nadaljevali revolucionarno delo. Tako so ustanovili partijsko organizacijo, katere sekretar je bil Josip Broz, ustanovili so tudi »univerzo Djura Đakovića«, v okviru katere so prebirali in prevajali marksistično literaturo. Najbolj zgovorno pripoveduje o tem Rodoljub Čolaković: »Postavili smo si za cilj izkoristiti literaturo, s katero smo razpolagali, ter teoretično in praktično znanje in praktične izkušnje posameznih tovarišev. Na ta način smo napotili iz zapore tovariše, ki bodo lahko takoj aktivno delovali kot člani partije, zdaj še obogateni tako s teoretičnim znanjem kot z izkušnjami, ki so si jih pridobili v boju.«

Na ta način so pomembni predvojni komunisti v mariborski kaznilnici v tistem obdobju prispevali k revolucionarnemu boju in delu Partije.

Delež vseh predvojnih komunistov, zaprtih v mariborski kaznilnici, poleg Josipa Broza, je nedvomno izredno velik. Štirinajst izmed tam zaprtih revolucionarjev je bilo po vojni odlikovanih z redom narodnega heroja.

Med narodnoosvobodilnim bojem so v kaznilnico zapirali antinacistične iz Nemčije, Avstrije in Koroške in sodelavce narodnoosvobodilnega boja, jih zasiljevali, mučili in jih spomladi 1945., tik pred zlomom nacizma, približno 200 peljali na streljanje pod Pohorje. Nekaterim pa je uspelo ob bombardiranju Maribora in zrušenju enega izmed traktov osvoboditi se.

Zaradi tega bi morali moško kaznilnico s Titovo celico in skupno sobo, v kateri so prestajali kazen že omenjeni revolucionarji, ohraniti kot avtentičen spomenik naše revolucionarne preteklosti.

Po vojni je bil v moški kaznilnici Kazensko-poboljševalni dom, torej se je v njej še naprej opravljala osnovna funkcija. Leta 1962 so v skladu z urbanističnim načrtom zgradili novo vpadnico oz. magistralo v Mariboru s Titovim mostom tik ob kaznilnici. S takšno urbanistično rešitvijo so kaznilnico praktično odrezali od nekdanjega mestnega jedra. Kazensko-poboljševalni dom so preselili v Dob, nekdanjo kaznilnico pa so zaradi prostorske stiske zasedle različne mariborske delovne organizacije in imajo še danes v njej poslovne prostore ali skladišča.

Novi uporabniki so prostore na veliko prezidavali, tako da je nekdanja ureditev bistveno spremenjena. Edino trakt, v katerem sta Titova celica in skupni prostor, je ohranjen v prvotni obliki zunaj in znotraj, čeprav so s številnimi lesenimi ogradami in stropovi spremenili nekdanji videz.

Kaznilnica je glede na svojo zgodovinsko vlogo kulturno-zgodovinski spomenik ljudske revolucije širšega pomena in je bila leta 1962 proglašena za kulturni spomenik prve kategorije s splošnojugoslovanskim pomenom. Tudi po spomeniškovarstvenem redu mesta Maribor je na seznamu spomenikov ljudske revolucije in narodnoosvobodilnega boja.

Razpravo o ohranitvi zgodovinskih prvin kaznilnice smo v Mariboru široko zastavili v okviru razprave o dopolnitvah in spremembah urbanističnega načrta. V njej lahko sodelujejo vsi zainteresirani družbeni subjekti, da bi čim natančneje opredelili način in potek ohranitve spomeniške funkcije v kaznilnici. Do sedaj so se v široki razpravi izoblikovala tale stališča:

1. Svet za ohranjanje in razvijanje revolucionarnih izročil in spomeniško varstvo pri predsedstvu MK SZDL Maribor je v zvezi s ohranitvijo kaznilnice sprejel konec leta 1982 stališče, da je glede na zgodovinski pomen kaznilnice treba ohraniti dele zgradbe, Titovo celico in skupno sobo zapornikov, v kateri naj bi bila razstava pomembnejših dokumentov o kaznilnici. Takšno stališče sta podprla tudi občinski upravni organ in spomeniška služba v Mariboru, ki menita, da nobeno umetniško delo ne more nadomestiti prvobitnih, izvirnih spomenikov revolucije in boja.

2. Urbanistični načrt predvideva rušenje kaznilnice, »kaznilniški plato« pa bi ohranili v okviru dokončne ureditve širšega mestnega jedra. Urbanisti menijo, da je možno s sodobnimi oblikami vkomponirati v zgradbe novega kareja zgodovinske prvine s Titovo celico. S takšno rešitvijo bi plato znižali do nivoja mestne magistrale, obstoječi gramoz pa bi porabili za gradbeni material. Tako bi ustvarili življenjsko povezavo s tem sedaj osamljenim delom Maribora. Seveda gre tukaj za dolgoročne zasnove, saj za gradnjo še ne bo kmalu denarja.

3. Posamezniki, ki sodelujejo v javni razpravi prek sredstev javnega obveščanja, pa v celici ne vidijo zgodovinskega pomena in menijo, »da ne glede na to, da so v njej pred drugo svetovno vojno bili zaprti zaslužni revolucionarji, ki so kovali načrte in se pripravljali na revolucijo, v revoluciji zrasle legende, kot maršal Tito, Moša Pijade, Rodoljub Čolaković in drugi, katerih prispevek k naši stvari je domala neprecenljive vrednosti, je objekt, takšen kot je, *treba porušiti*. Razglašati ga za kulturni spomenik ne bi imelo opravičila, tem bolj ker so ves čas v kaznilnici prestajali kazen tudi kriminalci, morilci in drugi nepridipravi ...«

[Slavko Kobal je, na primer, v Delu 15. aprila 1983 zapisal:]

(...) »Da je ta kaznilnica v Mariboru ohranjena še danes, gre pripisati nemoči mariborskega gospodarstva, subjektivnim in objektivnim dejavnikom, v dokajšnji meri tudi politiki ‚policentrizma‘, tako da si nismo mogli privoščiti več kot to, da smo se zadovoljili s tem, da kaznilniške prostore najemajo posamezne gospodarske organizacije za opravljanje svojih dejavnosti. To gotovo ni v ponos mestu, marveč narobe – v sramoto.«

Tovariš Apih v Delu 16. aprila 1983 prav tako meni, »... da nima nobenega smisla kakor koli ovekovečiti stavbe kot take – bodisi kot celote, bodisi njenih delov ... , temveč se v glavnem omejiti na to, da povemo znanecem, da so bili v tej kaznilnici zaprti mnogi revolucionarji in komunisti, med katerimi je bil (od 7. maja 1931 do 13. novembra 1933 takratni sekretar Pokrajinskega komiteja KP Jugoslavije za Hrvaško) tudi Josip Broz Tito.«

Danes je nekdanja kaznilnica s Titovo celico v Mariboru praktično nedostopna za ogled širši družbeni javnosti in zato pogosto zbujajo zgražanje in proteste tistih, ki jim ni vseeno, kako izpričujemo spomin na našo revolucionarno preteklost.

Začasno ohranitev, dostop in možen ogled tega zgodovinskega spomenika – kaznilnice in Titove celice je Zavod za spomeniško varstvo Maribor pripravil idejni osnutek, katerega uresničitev ne zahteva dosti časa in denarja.

Idejni načrt predvideva enostaven dostop po posebnih stopnicah, ki bi vodile od zunaj v prvo nadstropje, v celico nasproti Titove. Iz tega prostora bi po hodniku, ograjenem z montažnimi elementi, prišli v Titovo celico in skupno sobo. V hodniku, po katerem bi prišli do celice in skupne sobe, bi bila razstavljena znano gradivo in dokumentacija o času prestajanja kazni naših uglednih revolucionarjev v mariborski kaznilnici.

Vendar za to rešitev zaenkrat še ni denarja, kljub temu da v srednjeročnem planu predvidevamo v Mariboru postavitev kar 23 novih spomenikov, pogosto pa pozabljamo na ohranitev in vzdrževanje kulturno-zgodovinskih spomenikov, ki jih že imamo.

Ob reševanju problematike takšnih spomenikov, kot je mariborska kaznilnica s Titovo celico, ne smemo pozabiti na vlogo, ki so jo komunisti, ki so prestajali kazen, imeli v boju našega revolucionarnega delavskega razreda za oblast.

V naši samoupravni socialistični družbi moramo kljub včasih različnim interesom glede ohranjanja naše kulturne dediščine upoštevati nedvomne zgodovinske vrednosti takšnih spomenikov in preseči drugačne interese, ki se včasih skrivajo za demokracijo.

Po vojni se nam je vse prevečkrat zgodilo, da smo zaradi naše miselnosti in odnosa do ohranjanja kulturne dediščine prepustili propadanju objekte, ki so bili pomemben ostanek naše zgodovinske preteklosti.

Želimo in upamo, da bomo ohranili mariborsko kaznilnico s Titovo celico kot avtentičen zgodovinski dokument naše revolucionarne preteklosti.

Nika Leben

Problematika avtentičnih spomenikov NOB na Gorenjskem in prezentacija ciklostilne tehnike Meta nad Jamnikom (5)

UVOD

Zavod za spomeniško varstvo v Kranju obsega območje šestih občin: kranjske, radovljiske, jeseniške, trziške, domžalske in kamniške, to je celo Gorenjsko od Rateč do Trojan, razen Škofje Loke. Spomenikov in spominskih pomnikov imamo približno 830, med njimi tudi nekaj spomeniških območij oz. parkov: Begunje z Drago, Goreljek na Pokljuki, Ljubelj, pripravljajo pa se predlogi za razglasitev spominskih parkov Udin boršt in Rovt – Planica v kranjski občini ter parka spominskih tradicij Oklo–Vinje–Tabor–Krumperk v občini Domžale. Na območju radovljiske občine so tudi štiri večja grobišča iz prve svetovne vojne.

Od leta 1977, ko je bilo na zavodu sistemizirano in zasedeno delovno mesto konservatorja za spomenike ljudske revolucije, smo dokumentirali vse spomenike v občinah Kranj, Radovljica, Jesenice in Tržič, za domžalsko in kamniško občino pa bo urejena dokumentacija letos. Obenem s spomeniki so bili na terenu dokumentirani tudi družinski grobovi, v katerih so pokopani borci, talci in žrtve fašističnega nasilja, po podatkih, ki jih je po posameznih občinah podal občinski upravni organ, pristojen za vprašanja borcev narodnoosvobodilne vojske in vojaških invalidov, v skladu z zakonom o grobovih in grobiščih (Ur. list SRS, št. 78/4/. Ta popis grobov še ni končan le v domžalski občini in ga opravljamo obenem z dokumentiranjem spomenikov.

Za učinkovito opravljanje nalog, ki jih določa zakon, je bil v kranjski občini že leta 1979 podpisan družbeni dogovor o varstvu, urejanju in postavljanju spomenikov in obeležij iz obdobja socialistične revolucije, o urejanju in vzdrževanju grobov in grobišč borcev ter o pomenovanjih na območju občine Kranj. Kranjski model družbenega dogovora so prevzele in ga prilagodile svojim potrebam tudi trziška, radovljiska in domžalska občina, še ne v celoti je podpisan v Kamniku, medtem ko na Jesenicah vse zadeve s spomeniki še vedno ureja borčevska organizacija. Za izvajanje družbenega dogovora skrbijo skupščine občin, odbori podpisnikov in sveti za ohranjanje in razvijanje revolucionarnih tradicij pri SZDL. Odbori podpisnikov so sestavljeni iz delegatov družbenopolitičnih skupnosti, zveze borcev, kulturne in izobraževalne skupnosti, krajevnih skupnosti, ostalih podpisnikov, po enega delegata pa delegira tudi naš zavod. Poleg nalog, s katerimi nas zavezuje družbeni dogovor, smo tako neposredno seznanjeni z vso problematiko, saj sodelujemo pri pripravi in izvedbi srednjeročnih in letnih programov. Namen družbenega dogovora je predvsem podružbljanje skrbi za spomenike in grobove NOB. V Kranju je bil postopek podružbljanja speljan v dveh fazah: v prvi se po določi družbenega dogovora skrb za spomenike s samoupravnim sporazu-

mom prenese na krajevne skupnosti, v drugi pa krajevne skupnosti prenesejo skrb za vzdrževanje na patronat. V ostalih občinah so samoupravne sporazume s krajevnimi skupnostmi preskočili in skrb za spomenike prenesli kar na oskrbnike. Žal proces podružbljanja še ni povsem uspel, saj krajevne skupnosti pogosto zadolžujejo za varstvo borčevske organizacije ali pa le-te menijo, da je ta skrb v njihovi pristojnosti. Kljub večkratnim opozorilom, da je za vse večje posege na spomenikih, razen rednega vzdrževanja, potrebno soglasje zavoda, se pogosto dogaja, da oddajo pobudniki akcij svoje vloge kar pri občinskih borčevskih organizacijah ali pa začnejo postavljati nov spomenik brez soglasja k lokaciji in ureditvenemu načrtu. Najmanj sodelovanja je z občinama, ki še nimata družbenega dogovora; tam poteka večina posegov mimo nas. Najbolj so utečene stvari v Kranju: v štiriletnem mandatu odbora podpisnikov so bila urejena številna grobišča in grobovi, odkupljena zemljišča, izšlo pa so tudi štiri brošure s skupnim naslovom Gorenjska v NOB (peta se pripravlja).

PROBLEMATIKA AVTENTIČNIH SPOMENIKOV NOB

Originalnih lesenih objektov, v katerih so bile bolnišnice, tehnike, kurirske javke in druge delavnice, na območju našega zavoda nimamo. Po vojni, ko je bila stiska z gradbenim materialom, so ljudje vse ohranjene stavbe razdrli in pobrali uporaben les. V dolini Radovne je stalo 13 lesenih objektov, med njimi celo porodnišnica, vendar se od njih ni ohranilo praktično nič. Zato bo treba tem spomenikom posvetiti v prihodnosti večjo skrb in zbrati o njih čimprej vsaj dokumentacijo.

Nekaj objektov je bilo po vojni obnovljenih, toda te rekonstrukcije so potekale brez pravih načrtov, po spominu, predvsem pa tako, da bi bili objekti trajnejši, čeprav je zato trpela avtentičnost. Na Kisovcu pod Storžičem so barako bolnišnice dvignili za dober meter in obrnili naklon strehe, nad Črnim vrhom na Jesenicah pa so na mestu kurirske postaje postavili pravo brunarico s pogradi in žarom, ki je uporabna za tovariška srečanja. Dober primer ponazoritev partizanskega tabora je znana Titova vas nad Žirovnico, požgana januarja 1945: z lesenimi bruni je nakazana lega in velikost posameznih barak, kratka razlaga pa je na spominskem pomniku.

Ob lesenih objektih se nam poleg vprašanj rekonstrukcije, prezentacije, vzdrževanja in ne nazadnje tudi enotnega oznamovanja dostopov zastavljajo tudi vprašanja o ohranjanju avtentičnega okolja spomenika ob vse večji urbanizaciji, poseganju v njegovo identiteto zaradi dopolnitve podatkov ali materialnega propadanja in o likovni vrednosti novih postavitev.

Za ponazoritev teh vprašanj sem kot primera požganih vasi izbrala Sr. Radovno v radovski občini in zaselek Oklo nad Ihanom v domžalski občini.

Pri požigu Radovne 20. septembra 1944 je umrlo 24 ljudi. Po vojni je bila ena od požganih domačij – Smolejeva – zaščitena kot spomenik; ob njej je bilo leta 1967 odkrito obeležje z imeni žrtev. Na fotografiji, ohranjeni iz prvih povojnih let, je na zidovih ohranjen še omet v celoti, velb v kuhinji, vse okenske in vhodna odprtina. Ker stavba ni imela več strešne zaščite, je postopoma odpadel ves omet, velb in dimnik sta se podrla, prav tako tudi vezi nad okenskimi odprtinami in vrati, zaradi odpadanja malte pa so se začeli podirati tudi predelni zidovi. Hiša je bila ob začetku akcije leta 1980 le še kup ruševin, preraščenih z grmovjem.

Rekonstrukcija je bila izvedena do stanja ob požigu, le da ni bil obnovljen omet. Notranjost stavbe in zunanji pas ob zidovih sta bila očiščena do estriha. Odstranjeno je bilo vse rastlinje in material, ki je odpadel z zidov. Ob severni, zunanji steni je bila izvedena drenaža, obstoječi zidovi so bili očiščeni, utrjeni in pozidani do prvotne višine. Na vrhu so bili ojačeni z betonskim vencem in zaščiteni z ibitolom, tako da ne zamaka z vrha zidu. Rekonstruirane so bile vse okenske odprtine, razen v kuhinji, kjer je ostala prvotna ožgana lesena preklada, ostale preklade so bile obnovljene v hrastu in ustrezno tonirane. Manjkajoči zid okrog okenskih odprtij je bil pozidan, prav tako venec nad okni, do prvotne višine. V prvotni velikosti je bila obnovljena povsem podrta okenska odprtina ob vratih in vhodna odprtina, ki ima namesto lesene betonsko preklado (ustrezno zakrito). V notranjosti so bili očiščeni, utrjeni in deloma ponovno pozidani vsi predelni zidovi (in črna kuhinja), v črni kuhinji pa je bil

obnovljen podrti velb. Velb je ojačen z armaturno mrežo, zaščiteno z ibitolom in popeskan, tako da je zakrita izvedba v cementu. Utrjen in pozidan je bil tudi deloma podrti dimnik.

Pod velbom bomo namestili tablo s kratko razlago in lokacijami ostalih požganih hiš ter spominskih pomnikov v dolini.

S to akcijo smo rešili eno požgano hišo – spomenik, ostaja pa vprašanje, kaj je z ostalimi tremi hišami, ki v ruševinah še vedno kljubujejo vremenskim neprilikam. Sedanji lastniki so jih pustili propadati, spomeniška zaščita bi bila pretežko finančno breme, ostaja nam le možnost, da jih po ustrezni dokumentaciji odstranimo in primerno obeležimo.

Drugi primer je zaselek Oklo nad Ihanom v domžalski občini. Tu je pri preboju iz treh obkoljenih domačij 24. februarja 1944 padlo več kot 70 borcev Kamniško-zasavskega odreda. Po spopadu so Nemci domačije požgali, ohranil se je le Kramarjev hlev, ki doživlja podobno usodo kot Radovna: postopoma se podira, čeprav se z obeležjem, odkritim leta 1959, uvršča med najpomembnejše spomenike v domžalski občini, ki so narekovali proglasitev spominskega parka Oklo–Vinje–Tabor–Krumperk. Okolica je neurejena, na temeljih dveh hiš je prostor za parkiranje in tabore, na temeljih tretje pa je zrasel velik vikend in zraven še eden, oba brez soglasij.

Obeležena tudi ni tehnika, ki je delovala v enem od treh Kramarjevih silosov, ki še stojijo. Celoto bi lahko primerno uredili, žal pa jo bosta oba vikenda precej razvrednotila.

Naslednje vprašanje, s katerim se srečujemo pri izdajanju soglasij za preureditve ali dopolnitve spomenikov, se nanaša na poseganje v identiteto spomenikov z zgodnjo letnico postavitve. Zadnje čase se kaže težnja, da bi nadomestili čim več starih, skromnih obeležij z novimi, večjimi in dražjimi spomeniki, kar je v primerih, ko gre za bistvene popravke podatkov, upravičeno, največkrat pa gre za to, katera vas bo imela večji in lepši spomenik.

V Šenčurju pri Kranju je bil na kraju streljanja 40 talcev že leta 1946 postavljen spomenik, ki je eden najstarejših na Gorenjskem. Krajanje so ga želeli dopolniti z imeni in rojstnimi podatki talcev, zato je bil sprejet sklep, naj se ob poti k spomeniku postavijo granitni stebriči z imeni in uredi okolica. Potem pa jih je začel motiti tudi videz obstoječega spomenika, zlasti podstavka in betonske zvezde na vrhu, ki se kljub zaščiti s silikonom in fungicidi ne da popeljšati. Ob ponovnem ogledu smo se domenili, da se bo z granitom obložil tudi temelj in zamenjala zvezda ter plošča z napisom. Toda, ali ne bo spomenik s tem posegom izgubil precej svoje izvirnosti?

Kombinacija starega z novim pa je lahko povsem uspešna. V Strahinju pri Kranju je bilo ob zbiranju gradiva za proglasitev spominskega parka ugotovljeno, da na piramidi, ki označuje grobišče borcev 2. bataljona Kokrškega odreda, niso vpisani vsi pokopani borci. Izdelan je bil ureditveni načrt, ki je ohranil zidano piramido iz leta 1950, pokopani borci pa so vpisani na tlaku, ki je nadomestil prejšnjo, neustrezno ograjo.

PREZENTACIJA CIKLOSTILNE TEHNIKE META NAD JAMNIKOM

Na Gorenjskem imamo prezentirano le tehniko Kokrškega odreda v Dolini nad Trzičem, ostale pa so oznamovane samo s spominskimi ploščami. Za prezentacijo ciklostilne tehnike Meta, ki je delovala pod vodstvom Adolfa Ariglerja-Bodina pri štabu 1. grupe odredov leta 1942 nad Jamnikom, smo se odločili zato, ker je bila to prva vojaška tehnika na Gorenjskem med narodnoosvobodilnim bojem, predvsem pa zato, da bi mlajšim rodovom pokazali, v kakšnih razmerah so živeli in delali borci in kje so nastajali prvi partizanski tiski. Tehnika je namreč delala v opuščeni rudniški votlini na Jelovici, 200 m vzhodno od markirane peš poti, ki z Jamnika vodi proti Mošenjski planini in Vodicam, na nadmorski višini 1115 m.

Adolf Arigler-Bodin je bil po nalogu CK KP Slovenije v juniju leta 1942 poslan na Gorenjsko, da bi pomagal organizirati partizanski tisk. V štab 1. grupe odredov, ki je bil na Jelovici, je prispel šele 17. avgusta, čez dva dni pa je začel že razmnoževati radijske vesti. Primeren prostor za tehniko (bunker ali barako) je začel iskati 7. septembra z Vinkom Hafnerjem in Stankom Kersnikom-Jelovčanom, ki sta bila člana štaba. Material za potrebe tehnike so imeli spravljen v oglarski bajti pod Mošenjsko planino. To je bilo več pisalnih strojev, ročni in rotacijski ciklostil, matrice in več vrst papirja ter drugega tehničnega materiala, ki so ga zaplenili 27. avgusta v akciji v Kropi.

Nemška ofenziva je zavrila začeto delo. Šele 18. septembra, po ponovni vzpostavitvi zveze s štabom, sta Arigler in Kersnik začela urejati manjšo skalno votlino za tehniko. Zadnje dni septembra, ko je Kersnik odkril večjo in bolj skrito votlino, so sklenili, da bodo prvi prostor uporabljali kot skrivališče materiala, v novem pa bodo uredili tehniko. Po Kebetovi smrti 20. oktobra 1942 so jo na predlog Vinka Hafnerja poimenovali Meta.

Večja nova votlina je bila urejena in opremljena v štirih dneh, od 8. do 12. oktobra. Posebna zemeljska dela niso bila potrebna: odbili so samo ostre robove in zravnali tla, da so mogli vanjo postaviti leseno ogrodje. Jama je kar precej velika. Vanjo se spustimo po 80 cm širokem strmim lijaku, ki se po 1 m razširi v 8 m dolgo in povprečno 2 do 3 m visoko in široko votlino, ki poteka v smeri sever-jug. Razen skozi vhod votlina nima osvetlitve. Levo in desno od vhoda sta bili dve zračni odprtini, vidni le od znotraj, nasproti vhoda pa je bil rov, ki bi tehnikom lahko služil kot zasilni izhod. Arigler, ki je bil droban, je skušal zlesti skozenj, a se je rov po nekaj metrih močno zožil, tako da ni bil več prehodni in so ga raje založili s skalami. Tla so pokrita z ilovico, s stropa in sten pa neprestano kaplja voda in ponekod je že apnenčasta siga. Pred temi kapljami so se zavarovali tako, da so na omenjeno leseno ogrodje napeli velike ustrojene kože, zaplenjene v akciji v Češnjici, ki so tako služile kot nekakšna streha. Ostala oprema je bila skromna (prilagojena takratnim razmeram in možnostim), zbili so jo iz desk, ki so jih pobrali po bližnjih oglarskih bajtah – kolpernih. Miza, velika 150 × 50 oz. 100 cm in visoka 75 cm, je bila prislonjena s poševno stranico ob steno levo in vhoda. Pred njo je stala klop, dolga približno 130 cm in široka 45 cm; druga klop enake velikosti pa je bila ob severozahodni steni. Ob zahodno steno so prislonili nekakšen pograd, velikosti 140 × 200 cm, ki je bil le četrt metra dvignjen od tal. Pokrili so ga s približno 50 ustrojenimi kožami, ki so služile kot udobno ležišče, obenem pa so bile dobro uskladiščene. Zbili so tudi leste, nekaj polic in pokrov, ki jim je posebno dobro uspel, kot se spominja Arigler: na deske so pribili juto, nanjo pa večje kose mahu. Pokrov so z usnjenimi tečaji pribili na okvir iz okroglih brun, ki je obdajal vhod v votlino. Jama je bila dobro zakrita, da je Nemci, kljub temu da so šli med hajko 16. oktobra večkrat mimo, niso odkrili. Slabše je bilo zakrito skladišče. Ta votlina, ki je 85 m oddaljena od tehnike, leži v smeri vzhod-zahod. Dolga je okrog 6,5 m, globoka največ 1,5 m, široka pa 1,5 do 2 m in ima bolj opazen vhod. Zapri so jo prav tako z lesenim pokrovom, na katerega pa mah ni bil pritrjen, temveč samo naložen, zato se ob omenjeni hajki Kersnik v njej ni mogel dobro zakriti in so ga Nemci ujeli. Tehnika je bila opremljena z rotacijskim ciklostilom, dvema pisalnima strojema in vodoravnim ciklostilnim razmnoževalcem. Po hajki so hodili v tehniko le ponoči in delali ob luči petrolejke navadno celo noč, zjutraj pa so se vračali v štabno taborišče. Tehnika namreč za daljše bivanje ni bila usposobljena. Zaradi pomanjkanja vode v njej tudi niso kuhali, spali pa so le po 2 do 3 ure med delom.

Enajstega decembra se je zaradi bližanja zime in nevarnosti, da bi Nemci odkrili štabno taborišče, štab razšel. Arigler je odšel v Mišače k Cirilu Pečniku, kjer je Meta nadaljevala svoje poslanstvo. V jami je 14. decembra zadnjič razmnožil Slovenski poročevalec, zaradi pomanjkanja papirja v 135 izvodih, ker pa je bila tehnika v Mišačah 24. decembra že v glavnem zgrajena, je obiskal jamo samo še 27. decembra, ko je z borci Jelovske čete prenesel v Mišače ves uporaben tehnični material. En pisalni stroj in ciklostil je odnesel že Ilich, ko je bil imenovan za tehniko v Kokrškem odredu, ustrojene kože pa so romale v čevljarске delavnice šele spomladi ali poleti leta 1943.

Votlina je bila ponovno identificirana leta 1966 ob razstavi Gorenjskega muzeja v Kranju o partizanskih tehnikah na Gorenjskem. Takrat je bila v njej še ohranjena lesena oprema, čeprav že zelo trhla, saj se je Ariglerju ob poskusu, da bi splezal v jamo po lestvi, le-ta sesula.

Zavod se je lotil prezentacije v preteklem letu s finančnimi sredstvi republiške in kranjske kulturne skupnosti. Jama je bila šele lani načrtno raziskana in izmerjena. Lesena oprema je v teh letih popolnoma strohnela in je nismo mogli uporabiti pri prezentaciji, pač pa so bili ob čiščenju najdeni predmeti, ki dokazujejo njen obstoj: usnjen hrbet Leksikona dravske banovine, škarjice, steklenička, polna črnila, petrolejka, zakrpana lopata, kos lesene šatulje s ključavnico, železna ključavnica in kosi stekla.

Pri urejanju votline za prezentacijo niso bili potrebni večji posegi, razen čiščenja in utrjevanja manjših skal na stropu in ob vhodu ter ob vhodu v skladišče. Zaradi nevarnosti udara ob zunanji obremenitvi je bil založen južni zračnik ter zaščiteni opuščeni rudni jaški v

blizini. Zaradi vlage, pomanjkanja svetlobe in vzdrževanja bo v jami obnovljena samo lesena oprema po načrtu in izmerah Adolfa Ariglerja; uporabili bomo hrastov les, zaščiten z večkratnim zaščitnim premazom.

Pred jamo bomo postavili leseno počivališče z opisom delovanja tehnike in nekaj fotografijami (plastificiran pano), ki bo skupaj z vodnikom nadomeščal muzejsko prezentacijo tehnike. Predmeti, najdeni v jami, pa so preparirani in bodo shranjeni v Gorenjskem muzeju v Kranju.

Aleksander Leskovšek

Rekonstrukcija avtentičnega okolja Gramozne jame v Ljubljani (6)

Kraji, na katerih so italijanske okupacijske oblasti v Ljubljani streljale svoje žrtve, so bili zelo različni. Talci so padli na vojaškem strelišču ob Dolenjski cesti, v Gramozni jami ob Tomačevski cesti v bližini Žal, mnogo pa so jih ustrelili kar tam, kjer je bila izvedena kakšna akcija.

Po zbranih podatkih je v Gramozni jami od februarja 1942. do februarja 1944. izkrcavalo 124 žrtev, med njimi tudi organizacijski sekretar Centralnega komiteja Komunistične partije Slovenije Tone Tomšič in slovenski slikar Hinko Smrekar.

Pred dokončnim ureditvenim posegom leta 1957 je bilo v Gramozni jami več spontanih ureditev. Prvič so jo improvizirano »okrasili« zaradi obiska sovjetskih komsomolcev že junija 1945. Na mestu streljanja, na zloženem kupu kamenja pred sliko talke, je bilo po izjavi Bena Kušarja še videti strjeno kri žrtev.

Prva trajnejša ureditev sega v leto 1948. Gre za urejen popeskan dostop po dnu do konca 75 metrov dolge gramoznice, ki se polkrožno zaključuje okrog mesta streljanja. Polkrožni zaključek je še poudarjen z živo mejo iz smrečic. Ohranja se še avtentično okolje – gramoz in samoniklo zatravljene del brežin ter tu in tam grmički in drevesa avtohtone vegetacije: hrasti, dren, glog in trdoleška.

Z ureditvijo leta 1957 je dobila Gramozna jama dokončno podobo, ki nam je vsem znana (avtorji: arhitekta Vinko Glanz in Nikolaj Bežek ter akademski kipar Boris Kalin). Arhitektonska zasnova kar najbolj upošteva naravne danosti in značilnosti terena gramoznice, žal pa je s kultiviranjem brežin in hortikulturno ureditvijo izgubila pristnost in izvirnost naravnega okolja.

V dvajsetih letih po zasaditvi se je rastlinje tako razbohotilo, da ni bilo več niti vizualnega stika med obeliskom ob vhodu v Gramozno jamo in plastiko, postavljeno na mestu, kjer so streljali žrtve (poleg tega dajejo tej krajini zimzeleni iglavci in vrtnarske vrste grmovnic tuj in nenaraven videz).

Rekonstrukcija krajinske ureditve naj bi v najkrajšem času vrnila Gramozni jami približno takšno podobo in krajinske značilnosti, kakršne so bile v času zločina. Zato predlog rekonstrukcije krajinske ureditve obsega te posege:

1. Odstranitev kasneje zasajenih ekološko tujih rastlin.

– Gre za kar 75 srednje velikih smrek in črnih borov. Z njihovo odstranitvijo se bo izboljšala veduta Gramozne jame kot spomenika NOB, v širšem ekološkem smislu pa bo hrastov gozdiček bolj skladen z okoljem.

– Mednje sodijo tudi kasneje zasajene grmovnice, zlasti brini, pa ciprese, ameriški glog, panašpljice, svibe in medvejke, ki niso sestavni del prvotne vegetacijske podobe Gramozne jame.

2. Rekonstrukcija Gramozne jame v skladu s stanjem iz let 1942–1944.
 - Odstranitev humusne plasti na približno dveh tretjinah brežin – oboda jame.
 - Oblikovanje gramoznih brežin.
 - Oblikovanje ostalih površin in setev travne mešanice.
 - Oblikovanje in usklajitev avtohtonih dreves in grmovja (hrast, dren, glog, trdoleska itd.) kot nujne ekološke in spomeniškovarstvene sestavine kompleksa Gramozne jame.
- Rekonstrukcijo je izvedel Arboretum Volčji potok jeseni 1980 in spomladi 1981.

Valentin Benedik

Razstava o restavratorskih posegih v SVPB Franja (7)

Namen razstave je bil predstaviti širši javnosti restavratorske posege v SVPB (Slovenska vojaška partizanska bolnica) Franja od konca vojne do danes in hkrati opozoriti na nekatere probleme. Ti posegi so se v začetku omejevali na vzdrževalna dela na objektih (obnavljanje streh, preoblačenje notranjščin s papirjem ipd.) in na urejanje dostopov, ki naj bi bili čim bolj varni zaradi vedno večjega obiska. Zaradi nevarnosti plazov je bilo treba zgraditi varovalni sistem palisadnih sten (»palvis« mreže). Obnova objektov samih pa v začetku še ni bila tako sistematična in načrtna, saj niti ni bila narejena primerna osnova za dokumentarno obnavljanje niti se niso restavratorski postopki dokumentirali. Skrbelo se je za fizični obstoj objektov v grobem, niso se pa strogo upoštevali materiali in dimenzije, kar bi bilo pri tako pomembnem spomeniku nujno potrebno.

Razstavo smo pripravili iz obstoječega dokumentarnega gradiva, ki je nastalo ob spremljanju restavratorskih posegov, to gradivo pa smo primerjali z arhivskimi posnetki iz medvojne obdobja ali tik po njem. Te fotografije so zelo dragocene, saj najbolj zvesto kažejo videz originalnega stanja barak in zaščitne maskirne poslikave na njih.

Na restavriranih barakah so bili zamenjani vsi dotrajani deli, zlasti nosilno ogrodje, ki je zaradi velike vlage popolnoma propadlo, predvsem do višine 0,5 m od tal. To se vidi na posnetkih zunanjščine operacijske sobe med obnavljanjem. Vse posege na objektih pa smo prikazali tudi z risbami, da bo kasneje možno takoj ugotoviti, kaj je bilo zamenjano in kaj je originalno.

Zanimiv problem se je pojavil tudi pri obnovi sobe za zdravnike, kjer smo rekonstruirali maskirno poslikavo. Po pričevanju in fotografijah je bilo ugotovljeno, da je bila originalna poslikava barak popolnoma drugačna od sedanje. Nekdanje odlično posnemanje skalovja in senc v sivih odtenkih je kasneje, verjetno v letu 1964, nadomestila organsko tropska poslikava, ki je s svojimi živimi barvami tujek v tem okolju. Glavni problem pa je v tem, da večina obiskovalcev pozna bolnišnico v tej kasnejši preobleki, kakršno vidimo tudi na vseh propeklih. Ostanke originalne poslikave so bili deloma vidni na južni fasadi objekta, drugod pa so bili preslikani. Postopoma bo treba rekonstruirati originalno poslikavo tudi na ostalih barakah.

Nekaj barak so v preteklosti skoraj v celoti obnovili, saj je kamniti plaz 1957. močno poškodoval šest objektov in deloma tudi opremo v njih. Tudi zunanjščine teh barak so bile poslikane po novem vzorcu, poleg tega pa je zaradi pomanjkljivega strokovnega nadzora in premajhne doslednosti pri obnovi nastalo več napak: električna centrala je obrnjena drugače, kot je bila prvotno, pri izolirnici so deske, namesto (originalno) vertikalno, položene horizontalno ipd.

Ključni problem pa pomeni obnova streh. To je najbolj očitno na objektu kopalnica – pralnica, katerega streha je bila večkrat predelana (najprej lesena, nato eternitna). Strehe so že med vojno obnavljali, ker jih je poškodovalo kamenje, ki je padalo s pobočij, in tudi zato, ker je zaradi izredne vlažnosti in načina maskiranja zob časa načel kritino že tedaj, saj je bolnišnica delovala od 23. decembra 1943 pa do 5. maja 1945.

Osnovo za dokumentarno obnavljanje pomenijo točne izmere objektov in izdelani načrti tlorisov, presekov, narisov fasad in aksonometrij posameznih objektov, nekateri detajli pa so izrisani v merilu 1 : 1. Tako bi bilo mogoče ob morebitni naravni nesreči (plazu, požaru) vsak objekt posebej zvesto rekonstruirati do najmanjših podrobnosti – desko za desko. Načrte sobe za zdravnike smo na razstavi tudi razgrnili, načrti ostalih objektov pa so bili na ogled v mapah.

S posebnim grafikonom smo prikazali, kako se je gibala krivulja obiska bolnišnice. Že na prvi pogled vidimo, da število obiskovalcev stalno narašča, zato bo nujno treba uvesti nekatere zavarovalne ukrepe in omejiti gibanje po notranjščini barak. Le tako bomo lahko podaljšali življenje spomenika, ki ga dovolj ogroža že okolje samo.

Na te probleme smo skušali opozoriti z majhno razstavo, ki je bila odprta 23. junija v prostorih Mestnega muzeja Idrija – oddelek NOB, Cerklno, s sodelovanjem Restavratorskega centra SR Slovenije, ogledali pa so si jo udeleženci posvetovanja o spomenikih ljudske revolucije in vsi, ki jih zanima takšna tematika.

dipl. inž. arh. Franc Vardjan

Spomeniki ljudske revolucije v naravnem okolju (8)

Praviloma se spomenikom ljudske revolucije v prostoru posveča večja pozornost kot njim pripadajoči neposredni okolici. Še zlasti velja to za tiste objekte v naravnem okolju, kjer je območje samo po sebi pričevalna prвина. To so območja zgodovinskih dogodkov, med katere sodijo pomembne bitke, kraji ustanovitve brigade, predvojna in medvojna zborovanja, skratka mesta v krajini, ki so izbrana z določenim namenom in funkcijo, pri čemer ima lahko naravno okolje strateški, konspirativni, estetski ali drugačen značaj, tudi naključnega. Mednje sodijo baze za namestitev slovenskega političnega vodstva, prezimovališča partizanskih enot, območja, kjer so naravne razmere omogočale varnost, povezavo in sorazmerno lahek dostop, obrambo ali umik. Posebno mesto imajo tiste partizanske bolnišnice, ki so bile dobro skrite pred sovražnikom v naravnem okolju prav v osrčju Slovenije, blizu partizanskih enot. Prav tako tehnike in tiskarne, skladišča, delavnice in drugo. Posebnost so taborišča, kraji, kjer so streljali talce, grobovi in grobišča in ne nazadnje spomeniki revolucije – figuralni, arhitekturni spomeniki, preproste plošče ali stavbe, katerih okolica je tipična naravna in v sožitju s pričevalnostjo spomenika.

Nedvomno gre za povezavo dveh varstvenih kompleksov: naravnega in kulturnega, za kombinacijo naravne in kulturne dediščine, ki ima stično točko v kulturni krajini, če hočete v historični krajini, glede na izbrano temo. Sožitje obeh komponent soustvarja poseben značaj naše krajine. Tudi v teh območjih so iste kvalitete kot pri ostali dediščini historičnega učno-vzgojnega, estetskega, ekološkega, znanstvenega, turistično-rekreacijskega, ekonomskega, sociološkega pomena, pri čemer je prav družbeni pomen spomenikov ljudske revolucije poudarjena, večkrat prednostna kategorija posebne politično-kulturne vrednosti s posebnim družbenim varstvom.

Ob pravkar povedanem se sprašujemo, kakšno je dejansko stanje naravnega okolja, kako zanj skrbimo in kateri mehanizmi, strokovne službe, interesne skupnosti, delovne organizacije in drugi, skrbijo, da so raba prostora, ohranjanje in urejanje na primerni ravni.

Najprej žalostna ugotovitev: stanje je slabo, da ne rečem zaskrbljujoče. Samo izjemoma urejamo območja s posebno urbanistično dokumentacijo in predpisi (primer bolnišnica Franja, ki ima zazidalni načrt), imamo nekaj družbenih dogovorov, ki se povsod, žal, ne izvajajo najbolje, pri redni dejavnosti strokovnih služb se tem problemom samo občasno posveča pozornost, redke so delovne organizacije (gozdarji v Novem mestu in Kočevju, tovarna Krka in druge), ki dajejo za ohranjanje območij del svojih sredstev in pomoč, skoraj nikoli pa niso to kmetijci, vodarji ali drugi upravniki in uporabniki prostora. Prej smo nagnjeni k preobrazbi in celo k varstvenim določitvam, da v zavarovana območja ne smemo posegati, ker da je pasivno varstvo dobra rešitev. Redka je utemeljena strokovna presoja in akcija, ki na osnovi ekoloških in bioloških kriterijev ter inventarizacije, valorizacije naravnih prvin, skupaj s historičnimi, določa optimalno rabo tal na varovalne in razvojne interese v prostoru.

Nekaj primerov očitnih neskladij:

Trebnje: tipično ožje območje »kozjanske krajine« so preobrazili novo traso sodobne ceste prestavitve in regulacija potoka Bistrica, gradnja ribnika ob stari strugi pri spomeniku, rušitev etnološkega spomenika – hiše Titove tete Ane Kolar, neprimerne nadomestne gradnje kot posledica potresa, postavitve gostišča v kraju tuji arhitekturi.

Frankolovo: pozabljeno vzdrževanje in obnova drevedreda jablan, na katerih so obešali talce, območje ni urbanistično zavarovano s posebnim odlokom, komaj je bilo preprečeno odprtje peskokopa, v ozadju rastejo vikendi.

Podljubelj: nova cesta loči spomenik od taborišča, slabo vzdrževaje, kopica nadzemnih vodov prek območja, gradnja vojašnice v neposredni bližini, propad krematorija.

Žužemberk: Zafara – razglašeni spomenik boja je propadel, deklarirano spomeniškovarstveno načelo ni bilo upoštevano, v odprtem prostoru nove hiše pred spomenikom.

Čebine: dolgotrajen proces odločanja, katera varianta je najboljša in smotrnejša. Če uspe rekonstrukcija spomenika s preselitvijo kmeta, kakšna bo potem usoda kmetijsko-gozdarskega prostora, ki identificira spomenik, če kmet ne bo več opravljal svoje primarne dejavnosti.

Bolnišnica Pavla: pogled, po naravni nesreči, popoln posek na območju, nobenega dogovora s strokovno službo, da bi preostale zdrave osebkke gozda okoli bolnišnice ohranili.

Kako dalje? V letu 1978 so bila izdelana priporočila za obravnavanje spomenikov NOB v naravnem okolju in minimalni kazalci opremljenosti za območja takih spomenikov, če obisk presega 20.000 ljudi na leto. Tudi nekaj projektov je, npr.: Bolnišnica Franja, Čebine, Smiglova zidanica, Knežec, Trebnje, Tiskarna Slovenije, in drugi. Ker je nemogoče v kratkem prikazu obravnavati vso problematiko, se tokrat za sklep pomudimo v gozdnem prostoru.

Po Zakonu o gozdovih (po 52. členu) štejemo taka območja med gozdove s posebnim pomenom. Poleg spomeniškovarstvene opredelitve in zakonodaje, urejajo gozdarji taka območja s posebnimi gozdgojitvenimi načrti. Običajna produkcijska funkcija gozda postane pričevalna, navezana na konspirativne prednosti iz preteklosti (gibanje, napadanje, bivanje, skrivanje, nedostopnost, tudi prehranjevanje ipd.) Pri ohranjanju gozdne krajine se srečujemo najprej z vprašanjem avtentičnosti. Živ gozdni prostor s svojimi ekološkimi in estetskimi učinki se nenehno spreminja. Če k odmiranju, sušenju in starosti prištejemo še regresije zaradi pogostne hoje obiskovalcev, gradnje, onesnaževanje, imamo vzroke sprememb na dlani. V takih primerih je nujno določiti dovoljeno obremenitev prostora in predvidevati prihodnjo rabo tal v ekološkem in oblikovnem oziru.

V nekaj stavkih želim prikazati, kakšne so možne projektne rešitve:

- ohranjanje avtentičnega sestoja za določeno dobo (vzdrževanje obstoječega),
- sprememba sestoja ali pomladitev gozda,
- sprememba območja spomenika z gozdno-parkovno ureditvijo.

V prvem primeru je gozdno drevje pričevalna prвина zgodovinskega dogodka, vendar so gozdno gojitveni ukrepi danes že pri izoblikovanem gozdu omejeni na dobo približno 30 let. Rog, Osankarica, Jelenov žleb, Tiskarna Slovenije so taki primeri, obstoječi sestoji pri njih so stari približno 80 let. Na Bazi 20 podremo na leto od 5 do 10 velikih dreves, zlasti bolane jelke.

V drugem primeru s pomladitvijo gozda ustvarimo osnovo, da se gozdna oblika spomeniškega prostora ohrani za novo obdobje približno sto let. Gozd v prvih štiridesetih letih je v nenehnem spreminjanju brez avtentične vsebine. Za nov sestoj je potrebna ograja, da bi mladike zavarovali pred divjadjo.

Primerna je tudi kombinacija obeh variant, ki zahteva posebno obravnavo in izdelavo krajinskoureditvenega načrta, da bi pri oblikovanju upoštevali tudi estetske, likovne in druge prvine, kot so vedute, počivališča, oprema, informativne table, prostori za postanek za drževanja in razlage, urejene poti, dostopnost in drugo, če narava in funkcija spominskega območja to zahtevata. V ta namen je bil na Bazi 20 izveden zanimiv poskus. Zasadili so 1000 jelk in 1000 bukev, da bi ugotovili, kako in s kakšnim podmladkom je možno najhitreje in najučinkoviteje obnoviti prvobitni gozd.

Tretja varianta je pravzaprav izhod v sili, če bi oba poprejšnja ukrepa odpovedala ali bi drugi vzroki narekovali tako rešitev. Parkovna ureditev je problematična zaradi investicijskih in vzdrževalnih stroškov.

V vseh primerih je nujen strpen in načrten pristop s sodelovanjem fitocenologov, ekologov, specializiranih strokovnjakov, krajinarjev in nas, da bi v ureditvenem načrtu opredelili gozdnogojitvene, biološko sanacijske, tehnično sanacijske, pokrovno-ureditvene ukrepe, ki bi uveljavljali zgodovinski, učno-vzgojni, memorialni in gozdarski interes z opredelitvijo namembnosti in rešenim varstvom.

Momo Vuković

Vzroki za propadanje nekaterih spomenikov NOB v SR Sloveniji in možnosti za njihovo sanacijo (9)

Spomenikov NOB ni mogoče ločevati od arhitekture, gradbeništva in javnih spomenikov. Še več, zgradbe, javni spomeniki in druge stvaritve iz kamna, ki so jih ustvarile prejšnje generacije, nam zgovorno pričajo, kako kamen prenaša vremenske vplive v daljši dobi. Pri tem pa seveda ne smemo pozabiti, da se tudi vremenski vplivi na istem območju spreminjajo. Ne mislimo samo na naravne spremembe podnebnih razmer, ampak tudi na delež človeka, ki je ob velikem povečanju materialnih dobrin povzročil veliko poslabšanje okolja, zlasti ozračja.

Gradbeni material je nastajal različno: kamen počasi, moderni material hitro. Pri nastajanju se ena ali več snovi pri določenih pogojih pretvorijo v novo snov, novo po svoji notranji zgradbi in sestavi. Ta nova snov se prav tako spreminja, včasih se tudi spet pretvarja v nove snovi, seveda v drugačnih razmerah, npr. atmosferskih. Že manjše spremembe v atmosferi imajo lahko velike posledice. Lahko prispevajo k spreminjanju materialov, ki so trajno izpostavljeni atmosferskim vplivom, vplivajo pa tudi na smer in način spreminjanja. S tega stališča lahko govorimo o čistem naravnem ozračju in onesnaženem industrijskem. V čistem ozračju so snovi, ki različno vplivajo na kamen. Poleg osnovnih sestavin: dušika, kisika, ogljikovega dioksida in nekaterih inertnih plinov, je v zraku še voda v obliki hlapov ali zračna vlaga. Prav ta se stalno spreminja, prehaja iz ozračja na zemljo in v gradivo in nazaj v ozračje skladno s spremembami temperature.

V onesnaženem ozračju pa je še precej prašnih delcev žveplovega oksida, ki se usedajo na površino kamna. Prav ti oksidi tvorijo z vodo žveplasto in žvepleno kislino, ki dajeta atmosferski vodi mnogo bolj agresiven značaj, kot ga ima, če je čista. Čista voda, agresivna od

apnenca, ga počasi raztaplja. Če vsebuje žveplove okside, ga pretvarja v sulfate, v sadrenec, ta pa se pretvori v prah apnenca, tam kristalizira in s svojim kristalizacijskim pritiskom rahlo porozni kamen, tako da se počasi zdrobi v prah.

V porozni kamen prihaja voda difuzijsko in kapilarno. Z nabiranjem vode v porah se povečuje njegova toplotna prevodnost, zato prihaja do večjih temperaturnih nihanj, s tem pa do večjih mehanskih napetosti. V naših podnebnih razmerah (Ljubljana, Črnomelj, Poljane) temperatura niha pod in nad zmrzliščem vode, pri tem pa nastopajo v porotnih kamnih velike notranje obremenitve. Čimbolj so pore kapilarno povezane, tem bolj je kamen občutljiv za zmrzovanje.

Porozni kamni imajo precejšnjo notranjo reakcijsko površino in so zato kemični procesi v njih bolj intenzivni; z vodo potujejo v kamenju tudi v njej raztopljene snovi in se koncentrirajo na površini kamna oziroma tik pod njo. Zaradi kristalizacije soli in vodne raztopine v porah se kamen lušči, npr. pri spomeniku v Črnomlju, v Poljanah.

Če ni hidroizolacije, prenaša voda topne soli iz tal v kamen do višine kapilarnega dviga, tam se nabirajo v takšnih količinah, da začne kamen propadati. Zaradi izhlapevanja vode na površini kamna namreč nenehno doteka vodna raztopina soli. Biološki oziroma biokemični vplivi so za kamen škodljivi. Rastline s koreninami učinkujejo mehanično in biokemično. Mehanično širijo razpoke, biokemično pa tako, da razni insekti in mikroorganizmi napadajo v svojem biološkem procesu. Takšne korozijske pojave opažamo celo pri nekaterih kovinah. Močno vpliva tudi žarčenje (svetlobni žarki, še posebno ultravijolični del spektra), bodisi, da spreminja barvo površine kamna, bodisi da slabša njegove mehanske lastnosti. Posebno če je površina ponekod onesnažena in temna, nastajajo večje temperaturne razlike na delih objekta, s tem pa neenakomerne napetosti. Temna površina je zelo primerne za razvijanje mikroorganizmov, in sicer zato, ker je dosti toplejša od svetle.

Objekti, ki jim je po kulturnozgodovinski funkciji namenjen daljši obstoj, so iz trajnejšega materiala, seveda v skladu s funkcijo in razpoložljivim materialom.

Vsaka generacija sprejema takšne objekte od prejšnjih, ki jih izroča naslednji v boljšem ali slabšem stanju. Vsaka generacija ima več skrbi z vzdrževanjem spomeniških objektov, vendar pa ima vsaka nova generacija na voljo tudi več znanja in novih materialov, ki jih lahko s pridom uporabi za vzdrževanje spomenikov. Z uporabo raznih novih materialov a s spremembo namembnosti nikakor ne smemo spremeniti razmer tako, da bi ogrozili trajnost objekta ali posameznih njegovih delov. O dobrih ali slabih izkušnjah je nujno treba obveščati strokovno javnost in jih temeljito in vsestransko analizirati. Tako dobimo dragocene napotke za podobne posege v bolj ali manj podobnih razmerah.

Koristen ukrep bi bila zaščita spomenika ali vsaj nekaterih njegovih sestavin pred zmrzaljo. To lahko storimo npr. z lesenim obodom. Pri tem pa je pomemben čas postavljanja in odstranjevanja zaščitne naprave. Če spomenik zavarujemo prepozno, če je že zapadel sneg ali je pritisnila zmrzal, s tem do neke mere ohranjamo tudi neustrezno stanje. Tudi če prepozno odstranimo zaščito, zaradi prevelike temperaturne razlike (v maju je npr. sonce že dovolj močno) pride do velikih napetosti na površini spomenika, kar zmanjšuje njegovo obstojnost.

Ciril Cvetko

Pozabljena himna Antona Lavrina

Ko sem se pred poldrugim letom oglasil pri mojstru Božidarju Jakcu, da bi pri njem dobil portret Marjana Kozine, ki sem ga želel imeti na uvodni strani skladateljeve monografije, mi je Jakac pokazal tudi nekaj svojih zapisov, ki jih je vrgel na papir ob prijateljevi smrti. Med njimi je »odkril« dva lista, izpolnjena s fotokopiranimi notami in besedili, porisana z znakom Osvobodilne fronte in podpisana od skladatelja Antona Lavrina. Odkritje je bilo zanimivo za mojstra, še bolj pa seveda zame, kajti v notah je bila na prvem listu zapisana Slovenska himna, kakor je pesem v enoglasju ob spremljavi klavirja imenoval avtor, na drugem listu pa sta bili dve verziji besedila te himne, ki ju je podpisal Lavrin, pod njima znak OF in ob koncu še dan, ko je skladatelj vse to izdelal: 25. maj 1944.

Maj 1944 je bil čas, ko smo glasbeniki partizani skupaj s pesniki partizani hiteli pisati slovenske himne. K temu nas je spodbujal razpis Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta, ki je še pred koncem vojne želel dobiti novo slovensko himno. Anton Lavrin sicer ni bil partizan, tega mu zdravstveno stanje ni dopuščalo, živel pa je na Vinjem vrhu, blizu Semiča v Beli krajini, med nami.

Na Vinjem vrhu, na tem čudovito lepem koščku slovenske zemlje, je torej ustvarjal Anton Lavrin. Svojih skladb ni nikomur vsiljeval, nikogar ni opozarjal nase. Tako tudi njegovi kolegi nismo vedeli, kaj vse je napisal med narodnoosvobodilnim bojem in v osvobojeni Beli krajini. Poznali smo le njegov Teloh, lepo in občuteno skladbo za triglasni mladinski zbor, ki je postala znana in priljubljena že med osvobodilnim bojem in ki jo naši mladi radi pojo še danes, ugibali smo o tem, kakšna more biti njegova Partizanska uvertura za pihalni orkester, kontrabase in tolkala, ki jo je napisal v prvi polovici 1944, in vedeli smo, da je nekaj orkestralnih in komornih del ustvaril že pred začetkom druge svetovne vojne. To pa je bilo tudi vse.

Pravzaprav je Lavrin celotno življenjsko in skladateljsko pot prehodil v zatišju. Javna občila v tridesetih letih nikdar niso govorila o skladatelju, ki je glasbo študiral najprej pri Srečku Koporcju in nato na dunajski visoki glasbeni šoli, le malo ljudi je vedelo za njegove skladbe, ki jih je tedaj skrbno spravljaj v predal. Tudi po osvoboditvi, ko je kot profesor glasbene akademije več let deloval v Sarajevu in nato kot profesor pedagoške akademije v Mariboru, ni bilo drugače. V Sarajevu so sicer tedaj, ko je deloval tam, vljudno izvedli nekaj njegovih novitet, v Mariboru pa še tega ni bilo. Pozabila ga je tudi Ljubljana, še preden se je sploh mogel predstaviti.

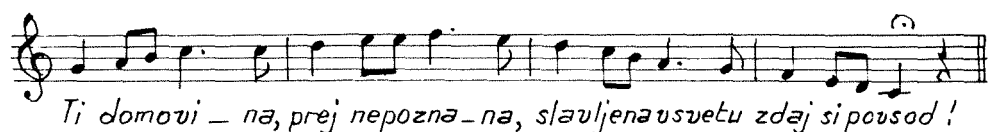
In vendar je Lavrinov skladateljski opus, kot je moč spoznati iz zapuščine, kar precej zajeten in zanimiv. Menda ne bi bilo najustreznejše, če bi ob tej priložnosti in na tem mestu podrobneje govoril o njegovem delu. Na kratko naj opozorim le na njegov skladateljski prispevek, ki se nanaša na narodnoosvobodilni boj. Sem pa ne spadata le dve Partizanski uverturi, fuga na temo Katjuša za pihalni kvintet in samospeva na besedilo Milene Mohorič, kakor je bilo nekje že zapisano, temveč precej več. Lavrin je med osvobodilno vojno poleg naštetega uglasbil še vrsto del po besedilih Mateja Bora in Franceta Kosmača, namenjenih solistom in zborom, napisal je nekaj koračnic, koncipiral več komornih skladb in, kar je v zvezi z naslovom pričujočega zapisa posebej zanimivo, lotil se je pisanja nove slovenske himne.

Napev, ki sva ga z Božidarjem Jakcem odkrila, do današnjega dneva še ni bil objavljen, ne izveden, nikoli doslej ga tudi nismo imenovali v zvezi z napori, da bi Slovenci že leta 1944 dobili novo himno.

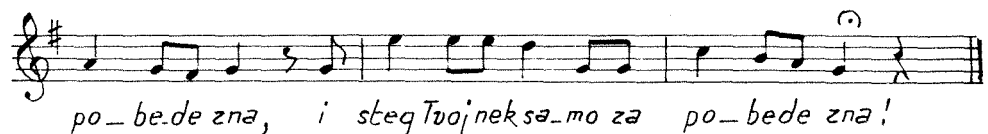
Po tem, kar je pred menoj, lahko sklenem: omenjeno Lavrinovo delo je vredno upoštevati in dati našim zborom, da ga pojo. Če že ne kot himno, pa vsaj kot pesem, ki je nastala med osvobodilnim bojem. Pravzaprav ne gre le za eno pesem. V Lavrinovi zapuščini obstaja notna in besedna varianta te pesmi, ki je tehtnejša od izvirnika. Kar zadeva glasbeni del: obe verziji sta identični do konca prvih osmih taktov, nato se razideta. Naj notna zapisa pokažeta, kje so razlike med njima.

*Veličastno**Besedilo: A. Laurin*

Po osmih taktih sledi v prvi verziji tole nadaljevanje :

V drugi verziji pa (za kvarto nižje in v G duru) sledi :

Besedilo: Č. Minderović

Ob primerjavi obeh napevov je na prvi pogled očitno, da je druga verzija, »sarajevska« (za kvarto niže), ki je nastala po osvoboditvi, za dva takta daljša in tudi boljša od prve, v svojem drugem delu, torej od devetega takta dalje melodično inventivnejša in prepričljivejša v sklepnih taktih, ki so v resnici »himnični«.

Tudi Lavrinov zapis besedila iz leta 1944 ima varianto. Po uvodni kitici prve verzije je v drugi verziji dodana nova kitica, izpuščena pa tretja kitica druge verzije. Sklepno besedilo obeh verzij je identično.

Prva skupna kitica se v tem smislu glasi:

Suženjstva težke zdrobil je okove, / narod slovenski, narod tlačan, / novo življenje v požgane domove / nosi naš hrabri vojak, partizan.

Vstavljena kitica druge verzije:

Borba bo naša slavno končana, / k večni svobodi naša gre pot. / Ti, domovina, prej nepoznana, / slavljenja zdaj si v svetu povsod.

Izpuščena je tretja kitica prvotne zasnove:

Borci vi padli, le spite v grobovih, / mirno na Rabu počivaj trpin, / mrtvi heroji, še v poznih rodovih / živel nesmrten na vas bo spomin.

Skupno sklepno besedilo:

Smrt tisočerih, vse to trpljenje / v borbi orjaški bilo ni zaman. / Vstalo bo novo, lepše življenje, / prastare pravde bliža se dan.

Borba bo naša z zmago končana, / k večni svobodi naša gre pot. / Ti, domovina, prej nepoznana, / slavljenja v svetu zdaj si povsod.

Še nekaj besed v zvezi z besedilom. V prvotni zasnovi (in ob obeh slovenskih besednih verzijah) je Lavrin, kot rečeno, označil sebe kot avtorja besedila. Pod »sarajevsko« verzijo pa je podložil besedilo Čedomirja Minderovića, ki se ritmično popolnoma prilega skladateljevi zasnovi iz leta 1944. Kot je znano, je leta 1946 Minderović to svoje besedilo predložil ob razpisu za novo jugoslovansko himno.

Lavrin je naslov svoje sarajevske verzije nekajkrat spreminjal. Sprva je bila to Naša pjesma, nato Himna, nazadnje pa jo je naslavljal kar Sužnosti težke, torej tako, kot je prve besede svoje pesmi zapisal pesnik.

Ob koncu tega kratkega zapisa ostaja brez odgovora le še vprašanje, ali je Lavrin svojo »sarajevsko« verzijo himnične pesmi z Minderovićevega besedilom predložil ob razpisih za novo jugoslovansko himno v letih 1959 in 1963. Izbrana in nagrajena vsekakor ni bila. K temu pa je nedvomno prispeval predvsem očitek, da literarna osnova ne ustreza.

Nada Gaborovič

Sporočilo zgodovinske- ga spomina

Obsežno delo o trnovi poti 14. divizije na Štajerskem težko odložiš, dokler ga ne prebereš. Bržčas je po svoje brez primere v naši zgodovinski dokumentarni literaturi. Tudi zaradi obudovanja vredne pisateljeve vztrajnosti, s katero je skoraj dvajset let zbiral in preverjal bodisi ustna, bodisi pisna pričevanja udeležencev pohoda in drugih prič, na podlagi dokazanih dejstev pa po skrbnih preverjanjih popravil spodrsiljaje in napake, ki so se vrinile v doslej napisano in povedano o tej junaški poti. Zaradi čim popolnejše razvidnosti se je po zamisli udeleženca pohoda Franca Požarja-Aljoša odločil za zgibanko, nekaj grafični diagram poti Šercerjeve brigade na pohodu glavnine 14. divizije od prestopa reke Sotle do končnih bojev. Objavil je tudi svoje fotografije pokrajine, ki jo je nešteto krat premeril peš v vseh letnih časih in različnih okoliščinah, kar priča o zagnanosti, resnosti in odgovornosti raziskovalca, ki se je z vso predanostjo posvetil svoji nadvse težavni nalogi. Posebno vrednost dajejo tudi izvirne umetniške fotografije slovitega fotografa divizije Jožeta Petka, ki je ohranil na celuloidu prenekateri pretresljiv trenutek zgodovine in našega človeka v njem.

Pekoči sneg se globoko vtisne v bralčevo zavest. Skupaj z borci stopi v sled Pohoda, ki se je zapisal v našo novejšo zgodovino kot izjemen zgled zavezanosti svobodi, zvestobi načelom, ki se potrjujejo v mejnih situacijah, četudi so ljudje pahnjani na rob človeškega. Od ure do ure, od dne do dne spremlja bralec borce divizije in še posebej Šercerjeve brigade, ko premagujejo nečloveške napore, tako natančno je avtor zbral in zapisal dogajanja v strahotnih mesecih januarja in februarja leta 1944, ko se je brigada prebijala skozi sneg na Štajersko, kjer naj razneti ogenj odpora in vstaje, kakor ji je bilo naloženo.

Pisatelj se je upravičeno odločil zapisati v znak najglobljege spoštovanja to dejanje divizije, Pohod, z veliko začetnico, saj je prispevka slovenske moči, od-

pornosti, izpolnjevanje dolžnosti, zavezanosti osrednji ideji, zmagi nad fašizmom. In je visoka, vrhunska stopnja vztrajnosti na poti do cilja.

Iz vrste prizorov je nastala velika podoba Pohoda, vtkana v pobočja, kolovoze, planote, gozdove, domačije vse od Sotle do Rastoka, kamor se je premikala velika partizanska vojska, da bi ovrgla govorice nemškega okupatorja, da je navzočnost »banditov« na Štajerskem le nekaj naključnega, da ne gre za nikakršno trdno vojsko v sestavi vseslovenske narodnoosvobodilne vojske, ki se bojuje za osvoboditev izpod nemškega okupatorja, ki si je te pokrajine slovenske Štajerske kratko malo prisvojil. Pohod je pomenil poseg v kritični zgodovinski trenutek, ko je nacistični propagandi, ki je marsikoga zaslepila do nerazumne mere, bilo treba stopiti na rep. Naloga, ki jo je prevzela 14. divizija, je torej toliko pomembnejše dejanje, saj je šlo za visoko zastavljene cilje v izredno težavnih okoliščinah, katerim so se pridružili še zapletljivi in nesporazumi, ki so videti nepojmljivi.

Še posebej odseva Pohod – gledano realno in simbolično – kot prelomno dejanje na Štajerskem, kjer se je dal del slovenskega naroda tujcu, nemškemu okupatorju, in nacizmu uspraviti oziroma je privolil zaradi obljub in prgišča dobrin v obstoječe stanje ter se je odvrčal od misli na boj za osvoboditev. Torej je bila naloga, ki jo je dobila 14. divizija, toliko težja in odgovornejša, saj je njena pot vodila skozi zamete odpora in nasprotovanj tudi domačih ljudi, ki so lažni blesk obljub imeli za resničnost in so sprejeli vlogo ova-duhov, izdajalcev, sovražnikov lastne dežele in nasprotnikov borcev za njeno osvoboditev. Pohod bi moral biti ogledalo vsem tem in omahljivcem, da bi v njem uzrli svojo lastno bedno podobo. Toda proti borcem Štirinajste se je zareklo mnogo okoliščin, ki so usodno posegale v načrtovano in prekrizale marsikateri dobro zamišljen načrt. Predvsem strahotne vremenske

Milan Guček:
PEKOČI SNEG,
Založba Borec
in

Partizanska knjiga,
Ljubljana 1984,
opremil Matjaž Vipotnik,
strani 190.

razmere in huda odtujenost in odmaknjenost teh predelov dogajanjem v osrednjih delih Slovenije v vojnem času. Svetle točke in zanesljive opore so bili borcem ljudje ob prehodu čez Sotlo, pa Kozjanski odred, koroški borci in pohorski partizani ter zavedni kmetje, ki so se tvegajoč svoje življenje, odločali za pomoč pohodnikom.

Borci so se torej prebijali skozi nenaklonjeno zimo in razmere, ki so bile posledica zgodovinske zaostalosti, večje kot kjerkoli drugje na Slovenskem. Pisatelj se je odločil, da ne bo prezrl nobenega dejstva, da ne bo ničesar olepšal ali preveličal. Zato smo priče trpljenju brez primere, kot v grški tragediji sledimo dramatskim zapletom in stopnjevanjem, ki se tragično končujejo. Bodisi zaradi človeške neodjenljivosti, bodisi zaradi močnejših protisil, ki lahko stroše tako trdno osebno ali jo narkrhajo, nalomijo.

Zaromet avtorjeve pozornosti je uperjen zlasti na Šercerjevo brigado, ki je skupaj z Bračičevo in Tomšičevo sestavljala 14. divizijo in ki ji je posvečen že prvi del monografije. Priče smo resnici o zmagah in porazih, trpljenju in radosti, herojstvih in slabostih, kajti beseda teče o ljudeh z vsem človeškim v sebi, zato nas prepriča in presune. Ta pripoved o nečloveških naporih in trpljenju brez primere, najsi gre za fizično in psihično, je namreč hkrati pripoved o premagovanju najhujših preizkušenj, da se na koncu lahko vzdigne v zmagoslavje nad poraženimi sovražnimi silami zunaj in znotraj posameznika in skupnosti. Pripoved je bleščeča prispodoba rezultatov človeške moči, sposobne nadčloveškega, kadar je zavest do kraja prebujena in posameznik ter celota ozaveščena, ko dilem v boju ne more biti, saj gre za obstoj ali smrt naroda.

Pekoči sneg je sporočilo zgodovinskega spomina. Zajema neolepšana dejstva, resnico, ki jo je izbrusil čas. Če je zategadelj še posebno grenka, naj bo zaradi rodov, ki jim je namenjena, da se bodo iz nje in ob njej pomagali oblikovati. Da bodo znali

bolje ceniti strahotni davek, ki je bil plačan za zmago, ta temeljnik naše prihodnosti. Da bodo doumeli žrtve zanjo in vsa dejanja v našem narodnoosvobodilnem boju, med katerimi je bil Pohod brez dvoma eno najbolj dostojanstvenih.

Pekoči sneg utegne navaditi bralca brati zgodovino. Dopolnjava dovolj možnosti, da bralčeva spremljevalna misel sledi poteku dogajanja in išče v njem sebe, svoj odnos do sveta. Še posebno za tehtanje svojih lastnih dejanj v danih situacijah, v trenutkih samoodločanja.

Zaradi svoje dokumentarnosti kot zaradi izrisane vloge, ki jo je Pohod odigral, je Pekoči sneg tehten prispevek k naši novejši zgodovini. Dramatska napetost, dozorevanje ljudi v dogajanju, osvobajanje iz okovov, starih stoletja, razvoj novih pogledov in odnosov, dostojanstveno prehojena pot, vsem sovražnim silam navkljub, pa tudi literarna vrednost mu dajejo toliko večjo težo in pomen. To velja predvsem za prizore, ki se vrežejo v spomin – prizore umiranja v grozljivih okoliščinah z vsemi posledicami; razsežnosti junaštva, tragike in kljubovalne upornosti jim dajejo pečat nesmrtnosti, hkrati pa pripovedujejo, kako se ustvarja zgodovina.

Pisatelj se je ogibal sleherni privzdigljeni besedi ali misli. Ob temeljitom poznavanju dogajanja je dopustil, da ga je vodil le potek dogodkov, da so ti govorili sami zase, na svoj nepopovljivi način. S tem je dosegel pristno prepričljivost. Veličina narodnoosvobodilnega boja, slovenskega upora in resnice je jasno in nedvoumno razgrnjena pred bralce, nenehno prebujena v spomin, ga dramatično iz malobrižnosti in bliža časom, ki se jim je odtujil ali odmaknil, zavedno ali nezavedno.

Za Pekoči sneg lahko zapišemo: obsežno, izčrpno in v nekaterih prizorih umetniško polno-krvno besedilo, ki je na novo odprlo čas in dopolnilo vednost o trenutkih naše zgodovine, hkrati pa postavilo spomenik junaštvu, ki ostaja zgled in kažipot rodovom.

*Stane Škrabar-
Braškar*

Patrulja zvestobe

Zvone Kržišnik:
PATRULJA ZVESTOBE,
Založba Borec
in

Partizanska knjiga,
Ljubljana 1984,
opremil Matjaž Vipotnik,
strani 160.

Pred nami je zgodovinsko pričevanje Zvoneta Kržišnika Patrulja zvestobe, se pravi literarno-reportažna pripoved o znameniti Kajuhovi kulturniški skupini v 14. diviziji.

Ceprav je izšlo o 14. diviziji in o njenem pohodu čez Hrvaško na Štajersko, pa tudi o Kajuhu samem, že več zgodovinskih zapisov, razprav in knjig, se je sedanjí odbor borcev te divizije odločil, naj bo prigodna publikacija ob štirideseti obletnici pohoda 14. divizije hkrati posvečena njeni kulturniški skupini, ki jo je vodil in navdihoval pesnik revolucije Karel Destovnik-Kajuh. Odbor je imel srečno roko, da se je za izvedbo te naloge povezal z rutiniranim avtorjem. Ceprav je imel na voljo sila malo časa, je njegova knjiga izšla do februarkega jubileja divizije, ne da bi bila spričo pospešenejša dela vsebinsko ali kompozicijsko bistveno nepopolna ali neizvirna. Nasprotno!

Avtor je vzporedno z rastjo 14. divizije živo, kakor da bi bil vse to sam sodoživljal, opisal vso viharo umetniško pot njene slovite kulturniške skupine, od njenih začetnih, tako rekoč nenehnih prešernih nastopov po Dolenskem, Notranjskem, Beli krajini in na pohodu po hrvaški deželi do pretresljive Golgotе med štajersko tritedensko nemško ofenzivo, ko je hotel sovražnik s svojo rastočo premočjo za vsako ceno fizično uničiti vse manj številno in nenehno obkoljeno 14. divizijo. Ko so v strahotni zimi in ob vsakršnem pomanjkanju hrane in streliva člani kulturniške skupine požrtvovalno pomagali v velikem snegu in hudih strminah nositi in reševati ranjence, ki jih je bilo vedno več, ko so izkravali Kajuh, komponist Špik, kipar Belac in harmonikar Janez, polovica članov kulturniške skupine, in ko sta po končanem pohodu ostali samo še Brina in Vera, hudo izčrpani, bolni in s pomrznenimi nogami, prav tako pa še Kiauta, Petek in Krn, tudi ti trije z resno načetim zdravjem, je zdesetkana in skrajno izčrpana divizija vendarle potrebovala sorazmer-

no malo časa, da se je moštvo zdravstveno in številčno okrepilo in znova začelo napadati nemškega okupatorja na Štajerskem. Ko je ta prerोजना Titova vojska na Štajerskem spomladi in poleti štiriinštiridesetega začela s podvojenimi močmi opravljati svoje bojne naloge, zaradi katerih je prišla na ta del slovenskega ozemlja, je nastopilo tudi pričakovano obdobje, ko je bilo treba na tej zemlji uresničiti Kajuhovo oporoko o ozaveščanju štajerskih ljudi s široko zastavljenim kulturno-političnim delom.

Avtor Patrulje zvestobe je tudi to obdobje popisal zvesto, brez nepotrebnih okraskov in velikih besed, s kratkimi potezami in v stilu mojstra lepe besede. Knjigo je zaključil s svetlo podobo Vere Hreščak, ki je s pomočjo na novo došlih kulturnikov v propagandnem odseku pri štabu 4. operativne cone na Štajerskem razvila in raznetila takšno kulturno-politično evforijo, da je pomagala preusmerjati vsakršno ljudsko dejavnost v teh krajih v pomoč domači osvobodilni vojski. Če bo Kržiškova knjiga doživela ponatis, bi avtorju poleg nekaterih manj bistvenih popravkov in dopolnil svetoval, naj bi prav to poglavje, Zapuščina Kajuhove skupine, dopolnil z malce bolj celostnim prikazom izpolnjevanja Kajuhove oporoke po končanem pohodu divizije. Poleg svoje najštevilnejše in najaktivnejše sekcije (kulturno-prosvetne) je namreč propagandni odsek pri štabu 4. operativne cone razvil tudi ostalo propagandno in agitacijsko dejavnost z vojnodopisniško, Petkovo fotosekcijo, mrežo na novo ustanovljenih tehnik – tiskarn ter z izdajanjem treh periodičnih listov, brošur, letakov, radijskih vesti itd. Kajuh nam je namreč kot šef propagandnega odseka pri štabu 14. divizije (hkrati je bil tudi šef divizijske kulturniške skupine) na dolgih pohodih, zlasti ob počitkih, rad govoril o svojih načrtih, kasšno in kako razvejeno propagandno in kulturno-prosvetno delo bomo morali po prihodu na Štajersko razviti z dosedanjimi in na

novu pridobljenimi sodelavci.

Sicer pa je avtor svojo osnovno idejo, da je bil narodnoosvobodilni boj v bistvu tudi kulturni boj, plastično razvijal skozi vso knjigo. Precej izviran je že uvodni prikaz množične udeležbe vidnih slovenskih kulturnikov v osvobodilnem boju, to sliko pa dopolnjuje tudi s sestavo in dejavnostjo Kajuhove kulturniške skupine. Kot izvirno dragocenost pa je treba pri tem poudariti, da je avtor po razpoložljivi literaturi in dokumentaciji, predvsem pa po pripovedovanju preživelih pričevalcev naslikal vsakega od devetero članov Kajuhove kulturniške skupine biografsko, akcijsko in značajsko tako zvesto, da je v to preseñetljivem skladu s spomini preživelih tovarišev!

Kakor izhaja iz zahvale avtorja v predgovoru, imata največ zaslug za literarnozgodovinsko ohranitev teh spominskih dragotin obe preživelí najtesnejši Kajuhovi sodelavki, Marta Paulin Schmidt-Brina in Vera Hreščak-Bebler. Vrednost knjige pa večajo poleg povedanega še mnogi, izvirno komentirani Kajuhovi stihí, vsekakor pa tudi objava dokajšnjega števila zgodovinskih fotografij pozneje padlega divizijskega fotoreporterja Jožeta Petka.

In končno še to: posebnost te jubilejne knjige je tudi to, da sta za njeno izdajo združili sredstva in delo dve »naši« založbi, Borec in Partizanska knjiga; ta sloga je hvale vredna zlasti v sedanjem stabilizacijskem času, ko tako kopnjno sredstva za subvencioniranje lepih in koristnih knjig.

(Dopolnjene
besede
ob
predstavitvi
knjige)

Rapa Šuklje

Moj ata, socialistični kulak

Kje in kdaj se končuje narodnoosvobodilni boj in katere faze mora preiti revolucija, ki naj v socialističnem smislu preobrazí družbo in predela človeka?

Tone Partljič, štajerski rojak, rojen leta 1940, je z odraslimi očmi začel opazovati obdajajočo ga razmere šele v poznih petdesetih, zgodnjih šestdesetih letih; vse prejšnje dogajanje sodi zanj med otroške spomine. V mladi odraslosti, ki ji je otroštvo komaj preboljena faza nezrelosti in neumevanja, so pogledi uprti malodane izključno v danes in perspektivo jutrišnjega dne; in »danes«, kot ga je mladi učitelj doživljal v slovenski provinci, se mu je prikazoval kot nepregledna zmeda oblastiteljnosti in grabelživosti, drobnih in velikih egoizmov, komolčarstva, hlimbe in podkupljivosti, vse v neutešljivi želji, biti večji, pomembnejši kot sočlovek, imeti več, znati bolje, povzpeti se više. In posebej grenko je občutil paradoks, da so bili med vnetimi privrženci tedaj vzbrstevajoče porabniške družbe tudi ljudje, ki so imeli vsa usta polna socialističnih gesel, krajevni oblastniki in predstavniki sredstev množičnega obveščanja. Njegove zgodnje komedije, posebno popularna, leta 1973 prvič izvajana *Šuke pa ni*, se jedko zaganjajo v dvoličneže, ki govore eno, delajo pa drugo in ki so se jim pojmi kot socializem in samoupravljanje zmaličili v fraze, s katerimi krote in zastrašujejo tiste, ki jih občutijo kot nevarne za svoj položaj. *Šuke pa ni* se dogaja v svetu malomestne »inteligence«, med novinarji in napovedovalci lokalne radijske postaje, samimi krepkimi ženskami in možaki v cvetu let, ki dobro vedo, kaj hočejo, in med katerimi se ostareli bivši partizan v obupu zapija, ker se s svojim že malce oguljenim idealizmom v tej družini ne more znajti, kje, da bi jo mogel spremeniti. Toda družbena kritičnost komedije ostaja vendarle na ravni nekakšne splošnosti, z nekaj retušami bi jo lahko igrali kjerkoli in ne bi bilo čuti, da gre za specifično naše okoliščine in za napad na popušcanje človeškim šibkostim, ki pomenijo v končni konsekvenci izdajo velike ideje, za katero smo se borili in ki je podlaga naši družbeni ureditvi.

Deset let pozneje, pri »žalostni komediji o agrarnem« *Moj*

ata, socialistični kulak, je Partljič dozorel kot človek in kot dramatik. Predvsem: v polni moški dobi ne gleda sveta več črno-belo, temveč mnogobarvno in znansirano; tudi ne čuti nobene potrebe več, norčevati se iz tistih, ki mu niso po duši, temveč skuša razumeti nagibe ljudi, tudi takrat, kadar jih iz vsega srca odklanja. In, kar je najlepše, znova se je odprl svetu svojega otroštva in spomin na tedanji neobremenjeni pogled je pred njim razgrnil povsem novo podobo dogajanja, ki ga zdaj, ko ga gleda tako rekoč z umitimi očmi, občuti veliko bolj »zgodovinsko«, kot je to zmogel pri *Šuki*, se pravi vpeto v logiko razvoja, pri katerem sodelujejo tako velike sile, ki ga programirajo, kot majhni ljudje, ki ga izvajamo.

Partljičev ustvarjalni otroški spomin se začenja s pravkar pribojevano svobodo in je zasidran v okolju, kot nalašč prikladnem za pisanje v okviru ene izmed slovenskih literarnih konstant, plebejsko demokratičnega humanizma, ki ga po svoje pozna že naše srednjeveško ljudsko slovstvo. Družinica skromnega, na podeželju živečega železničarja, je orisana z vso toploto in ljubeznijo tega pogleda, »mali« človek je vatel in merilo za vse človeštvo, njegove stiske in radosti univerzalnega pomena. Toda vsenacionalna izkušnja narodnoosvobodilnega boja in v njem vsebovanih kali družbenega preobrata, ki je sooblikovala pogled vseh današnjih generacij, je opremila Partljiča z zmožnostjo, v nagonem ravnanju, ki označuje življenjski način njegovih junakov, ostro razlikovati med odstopi, v kakršne potegne v nekih okoliščinah človeka njegov mogočni samoohranitveni nagon, vanj vgrajeni »mali program«, in med prav tako vrojeno »generalno linijo«, ki navede istega človeka k velikim dejanjem za zavarovanje in množenje pridobitev, potrebnih za ohranitev in nadaljevanje rodu. »Veliki program« je železničarja Jožo Maleka pognal med »Stalinove vojaške«, tvegati je, dezertiral na fronti iz nemške vojske in prešel na stran, ki je v danem trenutku bila boj za pozitivno prihodnost – človeštva, Slovencev in Malekove družine. »Mali program« ga je pripravi do tega, da je skušal po vrnitvi iztržiti zase vsako

Tone Partljič:
MOJ ATA, SOCIALISTIČNI
KULAK,

Slovensko narodno gledališče,
Ljubljana 1983/1984.

možno korist, pri čemer je tudi do smešnosti bobnal na svoje nekdanje junaško dejanje. Partiljič je Maleku pravičen; jasno pokaže, kako zelo se mora zvijati pod pritiski z raznih strani, da izsili svoj košček človeka vrednega, dostojanstvenega obstoja. »Agrarno« – tako imenujejo Malekovi krpo zemlje, ki jim jo je dodelila agrarna reforma – je za Maleka med drugim potrdilo njegove človeške vrednosti, otiplen dokaz, da je svoj človek na svojem, ne več »mali«, temveč drugim enak; zato ga tako bridko prizadene sprememba agrarne politike, ki mu to prgišče ljubeče obdelovane grude spet vzame, da je tako rekoč »na istem kot prej«. To seveda ni res.

Ko se je bojeval za pridobitev »agrarnega«, se je postavil po robu župniku in velikemu kmetu Medvedu, v čigar bajti s svojo družino živi kot enak, celo kot močnejši sogovornik je trčil z dvema mogočnikom, proti katerima si некоč nikoli ne bi drznil vzdigniti glasu. Ne glede na trenutno potrtost ob porazu se je v Maleku in njegovih začel počasni proces preoblikovanja iz ljudi, ki se jim zdi naravno, da so drugi »zgoraj« in oni sami »spodaj«, v ljudi z drugačnim pojmovanjem človeške vrednosti, svoje in tuje. Za samega Maleka, ki pripada pred vojno formirani generaciji, je za sprožitve tega procesa potreben konkreten simbol, »lastnina«; njegova hčerka, natrpna s parolami, ki jih stresa o pravem in nepravem času, tega že ne potrebuje več; otroški sinko, pesnik in »filozof«, pa z bistrino, ki je ne kale in ne zamegljujejo nikakršne življenjske »izkušnje«, zadeva v svojih rimanih in prozih komentarijih prav v jedro dogajanja. Tako vidi v očetu, ki si je zagotovil »agrarno«, pri priči »kulaka«, človeka z mentaliteto večrajšnjega dne, četudi brez materialne podlage zanjo. Materi, ki ji je dramatik sicer odmeril razmeroma malo besed, se je treba najmanj spreminjati. Kot ženska in trdna realista, nikoli ni občutila kakovostne razlike med svojo in drugih človeškostjo. Kmet Medved je zanjo tisti, ki je trenutno v položaju, da ji dá delo in kruh; nič več. Enako malo strahospoštovanja občuti do predstavnika nove »oblasti«, svaka Vanča; in ne samo, ker ve, da je možak zaljubljen vanjo. V njegovi zaletavi vsevednosti

vseskozi zaznava skrito razpoko – neupoštevanje nekaterih osnovnih zakonitosti življenja – medtem ko je njeno prilagajanje okoliščinam spontano in mirno. Ne šteje med tiste, ki »spreminjajo svet«, a se brez trenja s svetom vred spreminja.

Globlja vsebina Partiljičeve »žalostne komedije« je tedaj premik v mentaliteti ljudi, ki ga je sprožil naš narodnoosvobodilni boj s svojo bitko na dveh frontah, vojaški in idejni; tisti premik, ki ga je v *Ščuki* videl zavrtga in v nevarnosti, da se izniči. V *Mojem atu* je, nasprotno, živo v nastajanju; zato ta »žalostna komedija« nikakor ne izvenj pesimistično, kakor tudi sočustvujemo s »kulakom« Jožo, ko na koncu pokopuje svoje najljubše sanje. Tistega, kar mu je ostalo, je še vedno veliko: poleg ljubeče družine nova samozavest, trenutno sicer poklapljena, a pri njegovi vitalnosti ne za dolgo. Zares huda je samo usoda malega oblastnika Vanča, ki je zabredel v kolesje protiinformbirojske gonje; pa, kar zadeva Vanča, se dramatik tako in tako potruji, naprtiti mu težo vseh bolečin in napak, nastalih med породnimi krči nove družbe. Vanč je vse, kar izvajalec velikega koncepta ne bi smel biti: nepotističen, podkupljiv, zaletav in gospodovalen oportunistek, le, da blažita vse te slabosti njegova preproščina in dobrodusnost. Sepav je pač: v realističnem in simbolnem pogledu.

Vsi ti liki so vpeti v razmere in okoliščine, ki so to pot zares nezamenljivo naše, geografske in časovno jasno opredeljene. Pri pisanju teksta je pisatelju zvenela v ušesih sočna štajersčina – in četudi je *Moj ata* pisan v knjižni slovenščini, se je celo ljubljanska uprizoritev odločila za – stilizirano – štajersko govorico. Za uho ožjega rojaka je izgovarjala Ljubljancanov gotovo pomanjkljiva, toda približanje narečja je dalo predstavi barvo, ki je v zborni izreki slovenščine ne bi imela. Na srečo je dobil Partiljičev Ata, Joža Malek, v Poldetu Bibiču interpreta, ki ni samo več štajersčine, temveč pozna tudi mentaliteto štajerskega človeka in je dal tako polnokrvnega Ata, da ga je veselje gledati in poslušati. Bibič je napel vse strune svoje radoživosti, njegov hrupni, strahopetni in pogumni, preprosti in prebrisani Ata, Stalinov vojak, agrarni interesent

in, končno, socialistični »kulak«, je tudi v svojih šibkih točkah in trenutkih simpatičen, živa podoba Slovence, pripadnika stoletja zatiranega naroda, ki se je naučil v vsakršnih razmerah preživeti, ne da bi se v kritičnih trenutkih izneveril »generalni liniji« ki nam je zagotovila zgodovinski razvoj in današnji obstoj. Bibičev so- in proti-igrallec je Ivo Ban kot Vanč, imenitna figura prikrajsanca, ki se mu je slednjič posrečilo, prigrabiti si kanček oblasti in uživa z vsem srcem v tej novi, oh, tako kratko odmerjeni mu vlogi. Vanč je drugi pobudnik partiljičevskega smeha: Ata ga sprošča zaradi svoje neposredne pristnosti, Vanč zaradi svoje nepristnosti, svojega zgrešenega režimovstva, ki ga šteje za zvestobo Stvari. Njegov tekst je pisal dramatik s posebnim veseljem, zastrupil ga je z vso svojo zamero praznemu parolarstvu in gnevom ob omahljivi poti, ki jo je ubiral naš razvoj zaradi ne dovolj premišljenih ukrepov.

Mimiko, Atovo veliko tišjo družico, podajata dve igralki, Milena Zupancičeva in Mojca Ribičeva, vsaka po svoje, pa obe v razponu dramatikovega videja. Tinček – mlad Partiljič – je simpatični Klemen Petrovčič; nehvaležno vlogo hčerke Olge, v predsednika mladine, miličnika Eda, zaljubljenega »parolarke«, oblikuje Silva Čušinova s tankim živjetjem; in Edo, nesigurni predstavnik »oblasti«, ki svojo negotovost prikriva z odrezavo »uradnostjo« je zelo dobri Marko Okorn. Učiteljica Alenke Vipotnik, Tovariš z okraja Daret Valiča, predsednik Krajevnega ljudskega odbora Braneta Ivanca in – kot predstavniki starega sveta – župnik Toneta Homarja, Kmet Medved Borisa Kralja in Farovska Roza Jerce Mrzelove, odlično dopolnjujejo šahovnico figur, ki bojujejo svoje bitke na plečih Ata in njemu podobnih in prek njihovih glav. Dolgo pa tega ne bodo več počenjali: režiser Jože Babič je – krepko poudarjajoč komične elemente v Partiljičevi »žalostni komediji« – izluščil temeljno resnico prikaznega dogajanja, ki je v spoznanju, da pripada svet tistim, ki znajo v njem obstati in rasti. In Partiljičevi junaki so to pot začrtani tako, da nas za pridobitve našega boja ni strah; samo čas je treba dati ljudem, da v njih dozori.

Dušan Voglar

Čudovitost življenja

Pisateljica Nada Kraigher nam s svojo najnovejšo knjigo, ki ji je namenila naslov *Ej, življenje*, vabi k premišljevanju o človeškem življenju. O življenju, ki nas po pisateljičinih besedah vrta iz kraja v kraj, nam postavlja na pot čudne zgodbe ter nas zapleta vanje, da se komaj izmotamo iz njih, nas gnete po svoje, trpinči, preskuša in zmeraj znova neskončno zveseli – prav dandanašnji je tako zanimivo zapleteno in nevarno, da ga nekateri zlahka zapuščajo, drugi pa se ga držimo z rokami in nogami; ne, nočemo ga prepustiti, čudovito darilo naše! Takšna in tolikšna je pisateljičina vera v čudovitost in čudotvornost življenja.

V svoji knjigi niza bralcu divji vrtnec in očarujoč preplet dogodkov, sreč in nesreč, osebnih razpotij in svetovnih prevratov, kakor so jih v dolgi – ali pa po bliskovito minevajoči – dobi treh desetletij doživljali trije pobratimi. Žane, Sergej in Silvo, Kraševci, ki so nekega neurnega dne, ko je narava bučala in divjala, v temačni kraški jami posrkali drug drugemu po tri kaplje krvi in se tako pobratili na življenje in smrt. Zmeraj so tiščali skupaj in bili domala vedno tudi istih misli. Navdušili so se za levčarstvo, pogledovali k revolucionarnemu vrenju v carski Rusiji in si ob pričetku prve svetovne vojne prisegli, da se ne bodo bojevali za Nemce, temveč bodo ob prvi priložnosti pobegnili »čez«, pomagat svojim, Slovanom – Rusom, Srbom. Potem pa jih je življenje razteplelo, da so se spet sešli šele po tridesetih letih...

Skozi prikazovanje, kaj vse so preživeli pobratimi, se zvrstijo tudi najpomembnejša svetovna dogajanja: od prve svetovne vojne, vzpostavljanje države južnoslovanskih narodov, boja ruske revolucije s kontrarevolucijo, graditvijo Sovjetske zveze in valovanja delavskih gibanj v ZDA prek vznika fašizma, španske državljanske vojne, vzpenjanja nacizma in vzcvetenja ljudske fronte v Franciji pa do novega svetovnega vojskovanja in našega narodnoosvobodilnega

boja. Knjiga prehaja mestoma kar v dokumentarno orisovanje političnih dogodkov. Seveda ti orisi ne prinašajo kakšnih novih podatkov ali prispevkov k življenjepisu Evrope za čas, ki ga omejujeta začetek prve svetovne vojne in iztekanje druge svetovne morije, torej za leta, ki so jih napolnjevali razkroj, trpljenje, krize in somrak vrednot, a tudi zanosen boj za nove družbene smotre in zamisli. In posamezni bolj ali manj čustveno podajani stvarni podatki tudi ne prevešajo knjige v neakšno poučujoče poljudno branje o kosu zgodovine boja za socializem po svetu in pri nas. Izhodišče vseh takih navajanj je namreč vedno povezanost oseb romana s svetovnim dogajanjem in zato tudi ostajajo v ospredju življenjske usode pobratimov in tistih, ki so se vpletali v njihova življenja.

Vse te življenjske usode so zelo razgibane in barvite, zajemajo razsežne svetovne prostore in vsebujejo nešteto nenavadnosti. Rekel bi, da imajo kar nekakšen nadih svetovljanskega pustolovstva, ko bi v resnici ne rasle iz včlenjenosti pobratimov in drugih oseb v svetovna vrenja ter iz njihovega preseganja ozkih osebnih pehanj pa ograd zasebnosti.

Pisateljičina navdušenost nad tolikšnimi razsežnostmi človeških usod potegne za seboj tudi bralca, saj je prestop med take usode zanj bogateča bralska izkušnja – kot nasprotni pol introvertiranemu doživljanju osebnih stisk in zagat in nemoči v drugih plasteh sodobne slovenske književnosti. Odločilni so pri tem tudi pisateljičini dosežki pri prodajanju duševnih in čustvenih silnic, nihanj in vzlovov. Eden takih osvajajočih dosežkov je lik Elze: presenetljiv, topel in prepričljiv lik primorske Slovenke. In v skladu s svojim izhodiščem za zasnovo likov in njihovega razmerja do sveta pisateljica poudarjeno orisuje, kako se junaki opredeljujejo ob dogajanjih okrog njih, kako se vedejo v navzkrižjih med skrbjo za zasebniško srečo in klicem po angažiranju v gibanju za preobrazbo družbe in za osvobodit

Nada Kraigher:
EJ, ŽIVLJENJE,
Založba Borec,
Ljubljana 1983,
opremil Matjaž Vipotnik,
strani 331.

tev. V tem niso pobratimi, če ostanem z mislijo pri njih, prav nič premočrtno ali enostransko herojski, temveč so prav po človeško tudi negotovi, tudi omahujejo, ravnaajo tudi napačno. Tako se oblikujejo pred bralcem zares mnogostransko osvetljeni in osenčeni liki; tudi ideološke in politične prvine so vtakane vanje v ubranosti z drugimi sestavinami ter jih ne poenostavljajo v kakšne like-teze.

Razkrivanje vsega tridesetletnega dogajanja je postavljeno v nenavaden okvir, kakršnega lahko ustvari samo splet vojnih okoliščin. Pobratimi se snidejo v neki sanitetni misiji na italijanski jadranski obali, kjer majhna družbica navdušeno proslavlja oktobra 1944 osvoboditev Beograda in bližnji konec vojne. Svoje zgodbe pripovedujejo pobratimi sami – takšni, kakršni so zdaj proti koncu druge svetovne vojne: so že tik pred svojimi petdesetletnicami, zaradi pravkaršnjih preizkušenj se jim prehojena življenjska pot kaže v posebnih osvetljavah in pomenih, hkrati pa se vedro, neobzdrano, razčustvovano potaplja v spomine. In pred bralcem se odvijne prav svojevrsten obračun treh življenj.

Pripovedi pobratimov, ki se držijo časovnega zaporedja dogodkov, se ves čas prepletajo med seboj. Razbite so na kratke drobce in premešane, pobratimi si ves čas segajo drug drugemu v besedo in po načelu enostavne in neposredne asociacije brž naveže, denimo, Žane svoje pripovedovanje na »geslo«, ki se pojavi med Silvovimi besedami. In po istem načelu posega v pripovedovanje še njihov sorodnik Mirko. S tem dosega pisateljica živahno nizanjanje manjših in tudi prav drobnih prizorov in podob in misli, da kar vrviyo, saj jih podžigata divja hlastnost in neučakanost.

Izbranega izhodišča – češ da gre za pripovedi junakov samih – pa pisateljica potem pri zgradbi in slogu ne izrabi v celoti. Pripovedi namreč ne zapisuje tako, kakor da bi jih govorili pobratimi sami, tj. vsakič v prvi osebi pripovedovalca. Pripovedujoči

nastopajo – kar je vendarle nenavadno – v »svoji« pripovedi vedno v tretji osebi. S tem je pisateljica zavrnila možnost, da bi že prek opisov in izjav in podob, ki bi jih izrekli posamezni pobratimi, kar neposredno gradila pred nami njihove osebnosti. Namesto takega »zavajanja« bralca, da stojijo pred njim in mu neposredno govorijo glavni junaki sami, si je očitno raje ohranila nekaj tradicionalnih »prednosti« pisatelja-pripovedovalca ter oblikovala »pripovedi« pobratimov vendarle po meri svojih pisateljskih namenov in v svojem osebnem pisateljskem slogu. Odtod vrsta dodatnih, iz pisateljičinega »objektivnega zornega kota« izvirajočih prvin – čeprav je v vsem pisanju jasna njena težnja, da bi dogajanja podajala s stališča doživljanj, razmišljanj, čustvovanj in odzivanja junaka-pripovedovalca. Pa tudi pri tem popusti pisateljica kdaj pa kdaj svoji »objektivni vednosti« in se ji v preplet pripovedi prikrade poročilo, recimo, o Klari v Parizu, ki ga pravzaprav ne moremo pripisati nobenemu od nastopajočih pripovedovalcev. Tudi za pripoved o trpljenju, ki ga je morala prestati Elza v koncentracijskem taborišču, je »vir« zabrisan ali pa v bistvu nelogičen.

Takim posebnostim se pridružujejo še značilnosti pisateljičinega sloga: hlastnost, zagnanost, kar neustavljivost, kopičenje vzklikov in čustveno napetih stavkov, tudi nekakšnih pogajnajočih komentarjev. Oboje izvirajo iz temeljnega pisateljičinega razmerja do življenja: ves čas, skorajda na vsaki strani odmeva tisti njen Ej, življenje! In pisateljica ne more drugače, kot da mu tkivo svoje knjige tudi podreja.

dr. Dušan Nečak

Komentar h knjigi Nikita Hruščov

Roy Medvedjev:
NIKITA HRUŠČOV,
Cankarjeva založba,
Ljubljana 1983
opremil Cveto Jeraša,
strani 314.

Sovjetski zgodovinar Roy Medvedjev je, tako po svojih delih, še bolj pa zaradi tega, ker je oporečnik in ga doma ne priznavajo, širši evropski zgodovinarški in siceršnji javnosti dobro znan. Zlasti kadar gre za novejšo sovjetsko zgodovino, skorajda ne moremo mimo njegovega imena, saj so ga dosti tiskali v tujini. Tudi pričujoča knjiga je izšla v tujini, in sicer v Rimu leta 1982 z naslovom: N. S. Hruščov: politična biografija (v ruščini). Cankarjeva založba se je odločila knjigo hitro po izidu prevesti in objaviti v slovenščini, zato: »ker ... se je Medvedjev lotil težavne, a hvaležne naloge – predstaviti Nikito Sergejeviča Hruščova stvarno, objektivno, brez lizunstva na eni strani in nepravičnih podtikanj na drugi strani. Tako je nastala knjiga, ki je do slej najpopolnejša resnica o Hruščovu, bere pa se kot najbolj napet roman ...«. Tako piše na ovitku, preprosto, a lepo opremljene knjige.

Avtor se je res na široko razpisal o Hruščovu. V osmih poglavjih, na več kot tristo tipkanih straneh večjega formata, je obdelal življenje Nikite Hruščova od njegovega vstopa v politično življenje med prvo svetovno vojno do njegove smrti leta 1971. Razumljivo je, da je podrobnejši in izčrpniji pri opisovanju tistih enajstih let (1953–1964), ko je bil Hruščov politik št. 1 v Sovjetski zvezi in eden najpomembnejših državnikov sveta. Medvedjev dovolj natančno prikazuje tista tri torišča političnega delovanja Nikite Hruščova, po katerih ga je poznal ves svet: destalinizacija, zunanja politika in sovjetska kmetijska politika. Po pravici ga ocenjuje kot človeka, ki je bil prepričan, da se najbolje spozna na kmetijstvo, in po pravici šteje napake, ki jih je storil na tem področju, med najpomembnejše, med tiste, ki so ga stale oblasti. Podobno pravično ocenjuje njegovo vlogo pri destalinizaciji, čeprav ga sem ter tja zanese in šteje Hruščovu za napako, ker da ni do konca izpeljal rehabilitacije žrtev stalinskih čistk. Na koncu sicer zapiše:

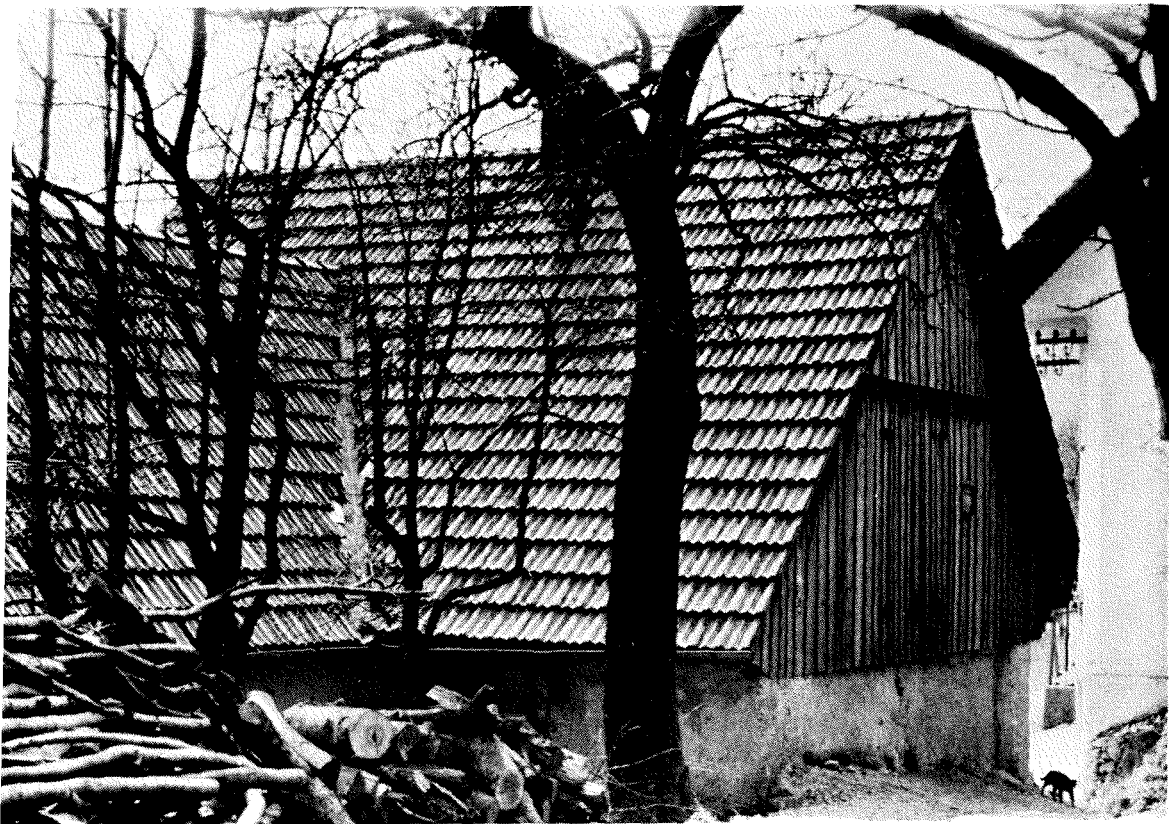
»V tej knjigi smo večkrat omenjali njegove napake, vendar nihče ne more pozabiti, da so v času njegove vladavine rehabilitirali dvajset milijonov ljudi, čeprav mnoge posmrtno. To je dovolj, da se na tehtnici zgodovine skleda z njegovimi napakami in grehi ne spusti prenizko«, vendar se tega pogleda na Hruščova včasih v knjigi premalo zaveda. Premalo se zaveda dejstva, da je pomenilo za Sovjetsko zvezo in svet »revolucionarno dejanje« že samo dejstvo, da je detroniziral Stalina in razkrinkal njegova grozodejstva ter da kaže to ocenjevati kot njegovo največjo zaslugo. Lepo si je želeli, da bi v času svojega vladanja odpravil tudi vse hudo, ki ga je bil povzročil stalinizem, toda želje so eno, politična realnost, zlasti v Sovjetski zvezi, pa drugo. Res je, kar je zapisal Marc Frankland in kar je Medvedjev citiral: »... v očeh svojega ljudstva in pred svetom je pustil svojo deželo v boljših razmerah, kakor so bile takrat, ko je prevzel oblast«. To pa so dosegli le redki politiki.

Iz dela Roya Medvedjeva veje želja ugajati zahodnemu bralcu in v podrobnostih prikazati tiste plati sovjetske politične realnosti, ki silijo sovjetske intelektualce in umetnike v oporečništvo. Težko si drugače razlagamo natančni opis pogreba Hruščova. In kot iz kakšne nadaljevanke se zdi tisti odstavek, v katerem Medvedjev opisuje, kako so obiskovali Hruščova starčki iz bližnjega doma ostarelih. Ali res sodi k resni biografiji politika takega kova tale insert (in vrsta drugih): »Ko so zvedeli (starčki iz doma upokojencev – opomba D. N.), da v bližnji dači živi Hruščov, so zlezli na ograjo in pogledali v notranjost. Takrat je bil na vrtu in eden od starcev ga je vprašal: »Ali lepo ravnaš s teboj, Nikita?« Hruščov je odgovoril: »Da, da.« (str. 300) Tudi nadrobno opisani spor z modernimi umetniki v Maneži ni bil edini in ne tako pomemben, da bi bil vreden tolikšne pozornosti. Nekako svetopisemsko (»ob smrtni uri pa je spoznal svoje zmote«) zveni večkrat poudarje-

no dejstvo, da je Hruščov v testamentu zapisal, naj mu nagrobni spomenik izkleshe prav Ernest Neizvestni, kipar modernist, s katerim se je prepiral v Maneži.

S takimi inserti se knjiga Roya Medvedjeva resnično bere kot roman. Malokateremu zgodovinarju tako teče beseda. Vendar se moram kot zgodovinar vprašati tudi, kaj prispeva k zgodovinski vеди in ali je res »najpopolnejša resnica o Hruščovu«. Izpod peresa tega avtorja smo brali že boljša dela, celo dosti boljša. Res poskušati biti objektivni (mestoma celo preveč, ko skuša očitku takoj dodati pohvalo), res gre za najcelovitejše delo o Hruščovu, ki ga poznamo pri nas, in zares se je Medvedjev lotil težavne naloge. Moti pa skoraj nezgodovinsko obravnavanje tematike. Znanstvenega aparata skoraj ne pozna. Knjiga ima samo 109 opomb, čeprav se zavedam, da samo število opomb ni najpomembnejši kriterij kvalitete. Za zgodovinarja je zelo čudno, če zapiše: »Ko je ob tem sam s seboj premleval dogodke na Madžarskem leta 1956, je trdil, da je bilo takrat povsem drugače ...« (str. 298). Da takega stavka ni mogoče citirati, je razumljivo, ni pa razumljivo, kako lahko kaj takega zapiše zgodovinar. V knjigi je mnogo števil, odstotkov in le pri redkih so citirani viri. Pa tudi pri zgodovinskih dejstvih je stopil na spolzka tla, kajti brez pridržkov trditi, da sta se egiptovski predsednik Gamal Abdel Naser in podpredsednik Amer borila na strani nacistov proti Veliki Britaniji, je tudi za znamenitega zgodovinarja, kakršen je Medvedjev, zelo hrabro.

Vsekakor je založba ravnala prav, da je delo prevedla in ga ponudila slovenskemu bralcu. Toda kot se pogosto dogaja, tudi pri tem delu manjka spremna studija, ki bi, če drugega ne, opozorila na kakšno pomanjkljivost in delo dopolnila z našim videzom Hruščova, saj je ne nazadnje bistveno prispeval k normalizaciji odnosov med Jugoslavijo in Sovjetsko zvezo, skaljenih po resoluciji informbiroja.

HIŠA V POLJANAH PRI CERKNEM, V KATERI JE BILA GEODETSKA SEKCIJA NASTANJENA OD SREDE JANUARJA DO 21. MARCA 1945. LETA. FOTO: STANE JESENOVEC

HIŠA NA SKRAJNEM KONCU HOTENJSKE GRAPE, V KATERI JE BILA NASTANJENA GEODETSKA SEKCIJA 9. KORPUSA OD 19. DO 29. APRILA 1945. LETA. FOTO: SANDI JESENOVEC

Ivan Jan

O nekaterih dejstvih in vprašanjih h Krmeljevim spominom

V Loških razgledih 1981 (Lažje bi gledal smrt kot to strašilo) in v Obzornikih Prešernove družbe 4/6/1983 (O uspehu Cankarjevega ali Gorenjskega bataljona 12. decembra 1941 v Rovtu nad Starim vrhom pri Skofji Loki) je znani gorenjski revolucionar in narodni heroj Maks Krmelj-Matija objavil zelo zanimive spomine, vezane predvsem na vstajniško 1941. leto v Poljanski dolini, kjer je bil organizator prvih upornikov in političnega delovanja. V teh njegovih spominih je dosti novega, zanimivega zlasti zame, ki že kar predolgo obnavljam, popravljam in širim knjigo o Cankarjevem bataljonu in dražgoški bitki. Ta, četrta izdaja bo vsaj za kakih 150 strani obsežnejša od zadnje, ki je izšla 1975. leta. Prav zato so Krmeljevi spomini dragocen prispevek, ki bo v tem delu pomagal razjasniti nekaj dosedanjih napačnih gledanj in dejstev. Glede tega mu gre velika zahvala.

Dasiravno je bil Krmelj udeležen pri vsem, kar opisuje, pa so v njegovih prispevkih tudi nekatere navedbe, ki se ne skladajo povsem s tistim, kar sem ugotovil med dosedanjimi raziskavami jaz. In o teh nekaj stvareh moram, predvsem zato, ker so že objavljene, zapisati pač te razlike. Prvič zato, da bralci enega in drugega ne bodo potisnjeni v negotovost, drugič zato, da bodo morebitni kasnejši raziskovalci teh dogodkov opozorjeni, in nazadnje tudi zato, da se bo na vse to oglasil morda še kakšen, sicer redek živ udeleženec, ki zadeve (vsaj nekatere) pozna še bolje. To je hkrati tudi poziv, da bi res še kdo kaj prispeval k podatkom, ki so tako pomembni za ta začetni čas vstaje, zlasti še ker je originalnih dokumentov iz tistega obdobja zelo malo ali pa jih sploh ni.

I

Najprej nekaj k spominom v Loških razgledih, ki jih je Maks Krmelj naslovil z Lažje bi gledal smrt kot to strašilo:

V Loških razgledih 1981 beremo na str. 20, da so se že »v torek, 29. julija (1941) med prvimi prostovoljci poljanske čete pripeljali v Poljane z avtobusom Tilka Busar-Maček in Ivanka Kobal. Na avtobusni postaji v Logu ... pa so izstopili iz avtobusa Jože Bitenc, Franc Busar in Jože Laharnar. Pričakal jih je Anton Nartnik in jih odpeljal čez Gabrško goru v taborišče na Mladem vrhu.«

V nadaljevanju pravi, da »so bili brez orožja in so imeli le nekaj starih pištol.«

Podatki, ki sem jih dobil od Jožeta Bitenca, Tilke Maček-Busar in Jožeta Laharnarja, govore drugače. Vsi trije so mi izjavili (žal sta Bitenc in Busarjeva že pokojna, a sta zapustila tudi pismene izjave, ki jih bom navedel v knjigi), da so bili sicer slabo oboroženi, vendar pa so imeli takoj nekaj pušk, predvsem pa, da se v poljansko dolino niso pripeljali, temveč so, še neutrujeni, Bitenc pa že v letih, prek Mohorja in Selške doline pripešali na območje Mladega vrha. Z njimi pa je bil tudi Anton Nartnik, snovalec te čete.

O tej četi nekaj več. Maks Krmelj je s temi spomini končno omogočil, da razjasnimo stvar glede imena in nastajanja te čete. Vse od izjav in zapisov Ivana Bertonclja-Johana, pokojnega politkomisarja Cankarjevega bataljona, se vleče napaka, da je bila to 1. kranjska četa, imenovana tudi po ustanovitelju Nartniku (o tem piše I. Bertoncelj v Prispevkih za zgodovino delavskega gibanja, št. 1-2/1961, str. 377). Tam Bertoncelj tudi pravi, da je postal komandir Anton Nartnik, tedaj član vojno-revolucionarnega komiteja za kranjsko okrožje. Toda, kakor sem ugotovil že prej, zdaj pa je Maks Krmelj opisal še natančneje, se ta četa ni imenovala 1. kranjska (to ime ji je nekdaj pritaknil po vojni, verjetno nič hudega misleč), temveč Poljanska, še bolje Poljansko-selška. Njen komandir je postal Jože Bitenc, politkomisar pa Anton Nartnik, ki je bil tudi sicer zadolžen v komiteju za Poljansko dolino in je, kar opisuje tudi Krmelj, še med pripravo na vstajo večkrat prišel tja. Ali je bila ta četa bolj ali manj aktivna, je drugo vprašanje. Delovala pa je na selško-poljanskem območju. Ker je bilo jedro teh bork in borcev iz Kranja in Stražišča in ker je tako Bertoncelj kot še nekateri drugi začel zapisovati, da je bila to 1. kranjska (včasih tudi 2. kranjska) četa ter da je bil njen komandir Anton Nartnik-Črnič, so to začeli povzemati tudi drugi. Napako, da je bil njen politkomisar Jože Bitenc, in ne Anton Nartnik, sem v kroniki Kokrškega odreda povzel (pustil) tudi sam (1. knjiga, str. 77). Da je bila to 1. kranjska četa so povzeli tudi avtorji NOV na Slovenskem 1941-45, str. 107. Preostali opis glede sodelovanja poljanskih aktivistov z Nartnikovo četo (glede hrane, orožja, akcij) pa bo koristno zapolnil vrzel v dosedanjem opisovanju takratnega tamkajšnjega delovanja. Škoda je tudi, da ni Krmeljeve raje kot Bertoncljevo opisovanje iz citiranih prispevkov o razbitju Storžiškega bataljona 5. in 6. avgusta 1941 uporabil kronike Kokr-

škega odreda. Tam je v prvi knjigi na str. 91-102 to obdelano natančneje. In sicer piše, da je 5. avgusta padlo 8 borcev in bork, kako je potekal napad oz. dvodnevno napadanje, kako je bil bataljon razbit in da so bili ujeti trije, med njimi tudi 23. avgusta 1941 v Kranju obešeni Milorad Stošić. Tudi Bertoncelj je to opisoval po pripovedih iz druge roke, poleg tega pa tedaj še nihče ni natanko raziskoval teh dogodkov.

Krmelj zanimivo opisuje napore in številne sestanke v zvezi s pripravami tako na poletno kot na zimsko vstajo, pri čemer povzema dosti koristnega. Toda – to sem Krmelju tudi sporočil – glede sistema pomembnega sestanka konec novembra ali v začetku decembra 1941. pri Kocjanu-Tomažinu v Bukovšci v Selški dolini navedbe o nekaterih udeležencih ne morejo držati. Obravnavanega sestanka (naj je bil katerikoli dan), ko so pod vodstvom Staneta Žagarja razpravljali o razširitvi zimske vstaje, se niso mogli udeležiti tile tovariši: Viktor Kejžar, Karel Preželj in Matija Verdnic z Jesenic oz. Javornika, Tomaž Godec iz Bohinja in Stane Žagar mlajši. Med široko raziskavo je bilo za vsakega izmed njih ugotovljeno, kje je bil v tistih dneh. Čeprav je Krmelj edini preživel udeleženec tega sestanka in osebni soustvarjalec vstaje, je morda zaradi številnih sestankov in srečevanj tudi s temi tovariši, ki so vsi popadali, zamenjal nekatere med njimi. To bo natančneje popisano in dokumentirano v prej omenjeni novi knjigi.

Pri tem pa je treba poudariti, da bo Krmeljevo opisovanje delovanja in razmer pomagalo opisati takratno vzdušje. (Sicer sem se priprav in izvajanja zimske vstaje udeležil tudi sam, toda na blejsko-bohinjskem območju in z dosti manjšim vplivom in vlogo, kot je bila Krmeljeva. Pa saj ne gre za moje spomine, moram se držati načel zgodovinskega pisarja, ki ne dopuščajo osebne čustvene prizadetosti.) Bojim se le, da bova vztrajala vsak pri svojem?

V teh raziskavah sem tudi ugotovil, da v vodstvu gorenjske vstaje tedaj niso bili ravno skladnih misli. Prav zato so bili potem v nekaterih krajih Gorenjske poskusi vstaje zastavljeni zelo na široko, drugod pa so mobilizirali le nekaj aktivistov (npr. v Kokrško četo).

II

In zdaj h Krmeljevim spominom v Obzor-
nikih Prešernove družbe O uspehu Cankar-

jevega (ali Gorenjskega) bataljona 12. decembra 1941 v Rovtah (pravilno: v Rovtu) nad Starim vrhom pri Škofji Loki:

V Obzorniku št. 4/1983 beremo, da je bila tistega dne »uničena četa 45 policistov...«

Datum in število padlih policistov, vse to drži. Toda po zaslugi vztrajnega zgodovinarja dr. Toneta Ferencja zdaj že vrsto let vemo, da je bil v Rovtu tedaj uničen vod 2. čete 181. rezervnega policijskega bataljona, ki je štel 52 policistov, padlo pa jih je 45. Izmed sedmih, ki so se rešili, so bili »štirje stražmojstri hujše ranjeni«, kot je 7. januarja 1942 poročal orožniški komandant, polkovnik Handl, s sedežem na Bledu. Številko 45 omenja tudi novi gaulajter dr. F. Rainer v Kranju 18. decembra 1941. To je bil presenetljiv udarec prav po pripadnikih tistega rezervnega policijskega bataljona, ki je Cankarjev bataljon napadel že 8. avgusta na Rženovem robu na Jelovici. To omenjam zaradi tistih, ki bodo kdaj morda uporabljali te navedbe, da jim ne bo treba za njimi brskati drugod.

V zvezi s podatkom, da je Cankarjev bataljon prišel 12. decembra (torej takoj po spopadu v Rovtu) zvečer v Vinharje k Brdarju-Peternelu v Poljanski dolini, je kljub poznejšemu Krmeljevemu pismu, v katerem mi prepričljivo opisuje, da »je iz posebnih razlogov moral ostati pri 12. decembru« (jih tudi opiše, kar bo koristilo nastajajočemu rokopisu za knjigo), treba poudariti, da se je to vendarle zgodilo 13. decembra. Natančnejša raziskava je namreč pokazala (tako na podlagi okupatorjevih dokumentov kot na podlagi izjav borcev in Martinjvrharjev), da se je Cankarjev bataljon po uspehu v Rovtu 12. decembra sredi dne najprej umaknil proti Martinj vrhu, predvsem zaradi padlih in ranjenih. Padla sta Jože Saksida in Jože Bizjak, hudo je bil ranjen Jaka Salamon, laže pa Jože Dežman, Viktor Stražisar in Franc Drobič. Čeprav je prišla k Salamonu v Martinj vrh dr. Valerija Strnad, je ranjenec tam umrl in tam so ga tudi pokopali.

Cankarjev bataljon se je torej 12. decembra zvečer ustavil v Martinj vrhu. Medtem pa so trije domači fantje v dogovoru s štabom bataljona s konjskimi vpregami zabrisali sledi med Rovtom in Martinj vrhom. Cankarjev bataljon se je po nekajurnem počitku in urejanju odpravil od tam 13. decembra navsezgodaj, ko je bila še tema. Napotil se je prek sedla med Koprivnikom in Mladim vrhom, krenil proti Zetini in prečkal po-

ljansko cesto pri Srednji vasi tedaj, ko so jih že zasledovali Nemci, vendar so jih pravočasno opazili in se jim ob cesti prikrili. K Brdarju v Vinharje so potem prišli sredi dne 13. decembra. Da so prišli tja tega dne, piše v Loških razgledih tudi Maks Krmelj. O tem ga je prišel obvestiti Pavel Kalan iz Hotovlje (kot sem že omenil, se je Krmelj v Obzorniku odločil za 12. december – stvar spomina). V tem primeru zaradi drugih dogajanj dan razlike igra svojo vlogo.

Glede opisa bojev od 25. do 27. decembra 1941 v Poljanski dolini pa sem Krmelju za odkritje nekaterih neznank še posebno hvaležen. V njegovih spominih se kaže pomen povezanosti domačinov s svojo vojsko in silovita dinamičnost. Le-ta je bila tem večja, ker je upornike napadalo veliko število policistov, pri tem pa sta jim pomagala debel sneg in hud mraz.

Vendar je pri tem treba malce popraviti podatke o skupini Matije Blejca, kajti Krmelj (Obzornik št. 4/1983, str. 255) govori o bataljonu, ne o skupini. Te borce je tedaj res vodil junak Matija Blejc, vendar niso več sestavljali bataljona, temveč večjo skupino. V njej so bili preostali borci nekdanjega Kamniškega in Storžiskega bataljona, ki so dotlej doživeli hude dni (kakšne, bo na kratko opisano v knjigi). Matija Blejc je postal komandant novega, znamenitega Kamniškega bataljona, ki ga je osnoval sredi maja 1942. nad Zlatim poljem.

Torej ne bataljon, temveč skupina, ki je bila potem preurejena v vod pod poveljstvom Matije Blejca.

O imenu Cankarjev ali Gorenjski bataljon (Obzornik št. 4)1983, str. 256) pa tole:

Tovariš Krmelj pravi, da se je ta enota vse do 14. decembra 1941, ko je pod vodstvom komandanta Jožeta Gregorčiča in politkomisarja Ivana Bertonclja prišla na Polhovce »uradno še imenovala Gorenjski bataljon. V Polhovcu so se potem sestali z Blejčevim bataljonom... dotedanje ime so tedaj spremenili v Cankarjev bataljon.«

Kaj je zdaj prav? Gorenjski ali Cankarjev?

Odgovor je takle. Res je večina borcev vse dotlej in tudi potem imenovala bataljon Gorenjski (tudi zgodovinarji so počeli tako in še počnejo), a napak ni ne eno ne drugo. Vendar se je uradno vse od ustanovitve 5. avgusta 1941 imenoval Cankarjev, ki pa so ga v pogovorih pogosto imenovali še Go-

renjski. Kako je bilo s tem imenom, zvemo tudi iz publikacije Gorenjska v borbi za svobodo, ki je s sodelovanjem številnih borcev izšla 1959. leta v Kranju. Tam je jasno povedano (dasiravno so v tej in drugih publikacijah s tem naslovom tudi številne napake in pomanjkljivosti), da se je bataljon takoj ob ustanovitvi imenoval Cankarjev. O tem je govor tudi v Zborniku NOV VI/1, 1965, str. 60, vendar napačno. Tam piše, da sta se Jeseniška in Jelovška četa združili v Gorenjski bataljon, ki se je imenoval tudi Cankarjev. Prav je nasprotno, seveda pa so borci uporabljali oba, v pogovoru večkrat Gorenjski; tako tudi skoraj nihče ni govoril, da je to in to akcijo opravila četa Ilije Gregoriča (ustanovljena 29. julija na Jelovici), ki ji je poveljeval junak Jaka Bernard, temveč so ji pravili Jelovška četa.

Ker gre za še oprijemljivejši dokaz glede imena, je treba dodati še tole. Jeseniška četa, ustanovljena 28. julija 1941 na Obranci na Mežakli, je bila takoj uradno imenovana Cankarjeva. Ko pa je bil iz nje in Jelovške čete 5. avgusta 1941 na Jelovici ustanovljen bataljon, je le-ta prevzel njeno ime: Cankarjev bataljon. Zato se je četa poslej imenovala samo Jeseniška četa. Tako so mi – pisno in ustno – zelo natančno izjavili borci te čete Ivan Vovk, Franc Konobelj, Stana Roman in Stanko Kocjančič.

S temi imeni so sploh težave, čeravno včasih to ni pomembno. Tako na primer Lojzeta Kebeta poznamo le s partizanskim imenom Štefan, dasiravno je potem imel tudi uradni ilegalni imeni Gregor Požar in Viktor.

Nekaj o Gorenjskem štabu in Stanetu Žagarju posebej (Obzornik št. 4 / 1983, str. 257):

To poglavje je zelo pomembno in kljub številnim poskusom še ne zadosti raziskano. Tega tu ne bom širše opisoval (bo v knjigi), vendar pa je zanimivo, ko tudi Maks Krmelj govori o komandantu gorenjskega štaba Stanetu Žagarju. Navedeno je tudi, da je bil Žagar komunist od 1938. leta. Zasumil sem, da gre za tiskarskega škrata, in to mi je v ponovnem pismu Krmelj tudi potrdil, pojasnil. Na ponovno prošnjo mi je še enkrat zatrdil, da je bil Stane Žagar »v času črnovrške bitke komandant Gorenjskega štaba, Alojzij Kebe politkomisar, Anton Dolinšek pa sekretar gorenjskega partijskega vodstva.«

Gre za tole. Vsekakor je gorenjski partizanski štab že obstajal decembra 1941. Tu se

lahko opremo na zanesljiv dokument, na poročilo CK KP Slovenije z dne 5. decembra 1941, ki ga je podpisal tedanji organizacijski sekretar Centralnega komiteja Tone Tomšič-Gašper (naveden v Dokumentih ljudske revolucije v Sloveniji, 1962, in v Prispevkih za zgodovino delavskega gibanja 1961). Tam med drugim zvemo: »Postavili smo nov štab (Šom, bivši sekretar) PK za Gorenjsko in pa Jože. Načrt po predlogu Tita (vstaja) bomo skušali z vsemi silami realizirati...«

Iz tega dosti zvemo. Najprej to, da je bil Stane Žagar (Šomašter) dotlej sekretar PK za Gorenjsko. Jože (Gregorčič je mišljen) pa je bil vedno le vojaški funkcionar. Pomembno je, da je bil tedaj gorenjski štab (čeprav to ni z besedo navedeno) imenovan in da ni mogel biti le bataljonski, kot je bilo pogosto tolmačeno dotlej (tako je tolmačeno tudi v opombi v prej imenovanih Dokumentih). To lahko sklepamo glede načrtov za zimsko vstajo, ko naj bi in je tudi bilo (vsaj začasno) sestavljenih več uporniških bataljonov. Poleg tega o tem zelo prepričljivo govori poročilo v Slovenskem poročevalcu z dne 8. februarja 1942, ki ima tudi podnaslov z napisom: izvleček iz mesečnega *poročila gorenjskega štaba* (podčrtal – I. J.) ... potem pa govori o spopadih 25. decembra 1941 in o bojih od 9. do 13. januarja 1942, torej o dražgoški bitki. (Tam pa je tudi napak opisano dogajanje 10. januarja 1942 v Dražgošah. Pojasnilo: verjetno je prirejevalec poročila storil kakšno napako, kajti drugi dan boj v Dražgošah so bili poleg topniških napadov tudi še zelo hudi spopadi pehote, kar sem večkrat preveril.) Ker so bile zveze z osrednjim vodstvom tedaj silno otežene, zanesljivo lahko sodimo, da je bilo poročilo gorenjskega štaba poslano z Gorenjske najkasneje v drugi polovici januarja, da je potem lahko 8. februarja izšlo v Poročevalcu. Zato opozarjam tudi na podatek v Narodnoosvobodilni vojni na Slovenskem, 1976, str. 1037, po katerem je bil gorenjski štab imenovan februarja 1942. Ostane pa seveda vprašanje, kako naj bi prišlo do take razdelitve, da je bil (vsaj nekaj časa) Stane Žagar kot član glavnega poveljstva slovenskih partizanskih čet komandant tega štaba, Lojze Kebe pa (kljub citiranemu dokumentu centralnega komiteja z dne 5. decembra 1941) politkomisar. Ker sta bila Jože Gregorčič in Ivan Bertonec tedaj še vedno komandant in politkomisar Cankarjevega bataljona, je (ker o tem dokumentov ni, s čimer pa ni rečeno, da ni moglo biti)

moč sklepati, da je bila preureditev teh dveh štabov rezultat poznejših dogovorov znotraj poveljstev.

Skratka: čeprav vprašanje o imenih ni dokončno rešeno, pa zanesljivo, ne le po spominih, temveč tudi na podlagi vsaj zgoraj omenjenih dokumentov tistega časa lahko ugotovimo, da je bil gorenjski štab imenovan že decembra 1941, ne pa šele februarja 1942.

Ob imenu narodnega heroja Stanka Žagarja pa še tole. Ni dovolj, če povemo, da je bil član komunistične partije od 1931. leta (tisto leto je na Dobravi, kjer je učiteljeval, sestavil že prvo partijsko celico), temveč je treba povedati, da se je h komunistom prišteval že leta 1920. Po prvi svetovni vojni in bojih na Koroškem ter drugih izkušnjah je spričo nasilja oblastnikov ter socialnega zatiranja delavcev in kmetov sporočil vodstvu Komunistične stranke Jugoslavije, da stopa v stranko. Razmere v KPJ in zloglasna Obznana pa so tedaj preprečile konkretno vključitev v stranko, kar je opisal Ivan Križnar, raziskovalec Žagarjevega življenja in revolucionarnega dela.

Nekaj o *Božu Ručigaju, ki je padel 25. decembra 1941* (Obzornik št. 5/1983, str. 341 do 342).

Ker je bil Božo Ručigaj med prvimi kranjskimi prvoborci in padel tako zgodaj, je treba njegovo vlogo pravilno prikazati. Krmelj pravi, da je najprej pod Valterskim vrhom v smeri proti Logu in potem pod Jakobčevo kmetijo branil vod Kranjčanov, ki ga je vodil komaj osemnajstletni Božo Ručigaj.

Po doslej dognanem, kar so izpovedali soborci (Karel Kravcar, Franc Čopi) Božo Ručigaj ni bil vodnik (preverjam še enkrat). Če bi bilo tako, kot pravi Krmelj, bi bil to nov, zanimiv podatek.

Star pa ni bil 18 let, temveč 22, kajti rodil se je 1920. leta. Sicer pa so tudi to mlada leta. Morda je bil zamenjan z bratom Borisom, ki je tedaj res imel šele 18 let (rojen 1923), a je padel na Bašelskem sedlu pod Storžičem 13. julija 1942 kot sekretar okrožnega komiteja SKOJ za Kranj, ni pa se udeležil bojov v Poljanski dolini.

Še o sestanku pri Kocjanu-Tomažinu v Bukovščici in o 12 borcih, ki so bili poslani nazaj v gornji gorenjski kot.

Dasiravno bi to sodilo bolj na začetek, kjer je govor o znamenitem sestanku pri Kocja-

nu, ki naj bi bil po navedbah različnih udeležencev (Ivanu Bertonciju in Maksu Krmelju) in posrednih prič - borcev, zaradi skupnega vprašanja navajam šele tu. Se vedno gre namreč za to, kdaj je bil omenjeni sestanek, o katerem Krmelj trdi, da je bil šele 8. decembra 1941. Da prav ta sestanek (bila je še vrsta drugih, a v to se tu ne bom spuščal) pomeni nekakšno mejo in prelomnico glede decembrske vstaje ne le v Poljanski in Selški dolini ter Škofji Loki, temveč tudi v jeseniško-blejsko-bohinjskem predelu, potrjujejo preverjene izjave borcev jeseniško-bohinjskega konca. To ne pomeni, da tudi 8. decembra 1941 pri Kocjanu spet ni moglo biti kakega sestanka, saj je bilo ugotovljeno, da je tedaj prihajalo do številnih stikov, do novih napotkov in tudi do različnih pristopov, česar pa tu ne bom širše opisoval. Zanimivo je, da Krmelj v Loških razgledih 1981 navaja vrsto tovarišev iz jeseniško-bohinjskega kota, ki 8. decembra niso mogli biti na sestanku v Bukovščici, o čemer sem že govoril, vendar pa ne omenja, da je bil navzoč Lojze Kebe-Štefan, kar pa bo verjetno držalo. To je možno, ker se je Kebe že naslednji dan, to je 9. decembra 1941 pojavil na desnem bregu Save v Senčurju, kjer je s Stanetom Bečanom pripravljaj ustanovitev Kokrške čete.

Tu bi rad povedal tole. Jeseniški prvoborec Ivan Vovk in z njim tudi Franc Konobelj, pa tudi Stanko Kocjančič, so jasno prikazali, kdaj, kdo in kako so odšli iz Cankarjevega bataljona z Mohorja, kjer so bili do konca novembra 1941. Nenadomestljiva in nepozabna opora pri tem opisu je likvidacija desetih (ne osmih ali devetih, kot smo navajali doslej, kajti odkriti nemški dokument povsem razločno našteva 10 justificiranih njihovih sodelavcev) nemčurjev in njihovih domačih izdajalcev v noči na 1. december 1941 na območju Kranja, Poljanske doline in okoli Škofje Loke. Vovk in Konobelj pišeta, da je bilo dan po justifikaciji nemških sodelavcev iz Cankarjevega bataljona izbranih 12 borcev, in sicer 10 iz Jeseniške in 2 iz Jelovške čete. Vsa imena so zdaj ugotovljena. To so bili: Polde Stražisar in Franc Potočnik (komandir in politkomisar Jeseniške čete, zaradi česar sta bila na njuni mesti imenovana Franc Benedičič in Matija Udvarc), dalje Albin Zemva, Stane Sekardi, Franc Konobelj in Ivan Vovk. To je bila skupina, ki je potem pod Jesenicami prečkala Savo in šla pod Stol. Drugo skupino, ki se je ustavila po ločitvi jeseniške skupine v Slamnikih nad

Bohinjsko Belo, sta vodila Stane Bokal in Franc Benigar-Gabrin, v njej pa so bili še Andrej Žvan, Franc Grilc, Alojz Knaflič in Stan-ko Kocijančič.

Bokalovo skupino sta v Bohinju pričakala Stane Žagar mlajši in Tomaž Godec, Stražišarjeva pa se je povezala z Viktorjem Kejžar-jem in Karlom Prežljem, okrožnim sekretar-jem Komunistične partije Jesenice in njego-vim namestnikom, ki sta se tedaj mudila na območju Jesenic in Javornika ter Potokov.

Večkrat preverjeni podatki pa povedo, da je ta skupina dvanajstih borcev z Mohorja, prek Jelovice, prek Save Bohinjke in na po-bočja Pokljuke hodila takole:

1. decembra 1941 so se odpravili z Mohor-ja, vodila pa sta jih Polde Stražišar in Stane Bokal;

2. decembra so še gazili Jelovico in prešli Bohinjko, se vzpeli nad Bohinjsko Belo in se ustavili pri kmetu aktivistu Tomažu Volfu-Blažu v Slamnikih;

3. decembra so počivali, se sušili in urejali;

4. decembra so še počivali in se pripravili na akcijo; nanjo so odšli zvečer, in sicer po odeje v neko vilo na Goreljku;

5. decembra so spet počivali, se urejevali in pripravili na nadaljnjo pot jeseniške sku-pine;

6. decembra zvečer je šesterica (že ome-njena) pod vodstvom Poldeta Stražišarja krenila na pot pod Stol in

7. decembra v zgodnjih jutranjih urah (še v mraku) prekoračila Savo, cesto in železni-co ter se povzpela na Potoške rovtje pod Stolum.

Kako je vstaja tod potekala od 8. decem-bra 1941 naprej, bo opisano v knjigi. Tu gre za to, da bo razvidno, kako nekateri prej našteti organizatorji (Žagar ml., Bokal, P. Stra-žišar, Potočnik, Godec in Kejžar, pa tudi Verdnik, ki je bil tedaj bolan) 8. decembra niso mogli biti v Bukovščici.

Se nekaj besed o ocenah, sklepih in števil-kah. Mnoge Krmeljeve ocene so zelo zanimi-ve in originalne ter bodo pomagale razsvet-liti marsikatero dosedanje sodbo. A tu bi se bolj dotaknil nekaterih njegovih ocen draž-goške bitke, ki so bile objavljene v publika-ciji junija 1983, ob 15. zboru aktivistov in borcev NOB v Žireh.

Krmelj potrjuje in ugotavlja, da je število padlih Nemcev od 25. do 27. decembra po strminah Črnega vrha in v Poljanski dolini sploh, ki ga je objavilo poročilo v Sloven-skem poročevalcu št. 6 dne 8. februarja 1942

(Zbornik NOV, VI/2, dok. št. 16) točno. Tam stoji, da so v treh dneh bojev Nemci izgubili 104 padle in ranjene. To je velika številka. Pri tem je Krmelj spregledal, da so v tej šte-vilki zajeti tako padli kot ranjeni (kar je pre-cej realno). Zapisal je (Obzornik št. 6/1983, str. 411–412) in potrdil, da so imeli Nemci 104 mrtve. Boji okoli Črnega vrha so bili sko-raj enakovredni tistim v Dražgošah, in res-nično so Nemci imeli občutne žrtve. To so priznavali tudi sami. Toda zaenkrat imamo le tiste številke padlih sovražnikov, ki jih je dala partizanska stran na podlagi približnih ocen, medtem ko nam sovražnikova poročila (dasiravno je tudi te dogodke dr. Tone Fe-renc temeljito raziskoval) števila padlih, ki jih je bilo po vsej verjetnosti tedaj približno 60, ne povedo. Zato je številko 104 treba je-mati s pridržki, saj je tudi 60 izurjenih sov-ražnikov, ubitih v neenakopravnih bojih, ze-lo mnogo, zlasti če upoštevamo, da so bili to pripadniki nemških oboroženih sil.

Mimogrede: v omenjenem poročilu Slo-venskega poročevalca je tudi podatek go-renjskega štaba, da je Cankarjev bataljon v Dražgošah izgubil le 7 borcev, dognali pa smo, da jih je padlo 9. Znana so tudi imena. Enake napake so bili povzete tudi v poročilu Glavnega poveljstva slovenskih partizan-skih čet, ki ga je poslal Vrhovnemu štabu NOV in PO Jugoslavije dne 1. maja 1942 (Zbornik NOV, VI/2, dok. št. 69). Treba se je vživeti v čas začetka upora, ko je vladala iz-redno huda zima, ko je bila okupatorjeva moč na vrhuncu ne le pri nas, temveč v Ev-ropi in v svetu sploh. Še dobro, da se more-mo opreti vsaj na nekaj takratnih poročil, ki pa imajo seveda vse slabosti začetništva. Za-to zdaj moramo in v glavnem tudi moremo popraviti različne netočnosti, kajti takega in podobnega je še precej.

Sicer pa bodo zdaj s Krmeljevo pomočjo nekatera dogajanja v novi knjigi vsekakor dopolnjena in s tem obogatena.

Drugi ugovor glede številke se nanaša na str. 406 (Obzornik št. 6/1983). Tam med dru-gim beremo, da je bilo v koloni Cankarjeve-ga (Gorenjskega) bataljona, ki se je v noči na 28. december 1941 pomikala proti vzhodni strani Poljanske doline, kjer Nemci, kakor zelo dobro ugotavlja tudi Krmelj, niso zaprli obroča in s tem zagrešili usodno napako, več kot 400 borcev.

Lahko da gre tudi za »škrata«, vendar je treba številko, ki smo jo preverjali že več-krat, popraviti na »okoli 260«. Natančne šte-

vilke ni mogoče navesti, kajti še med to potjo je zginil iz bataljona ta ali oni novinec. Glede števila borcev, ki so bili potem v Dražgošah, bo v novi knjigi navedeno zelo natančno število s popisom posameznikov. To pripravljamo z odborom Cankarjevega bataljona in škofjeloškim muzejem. V Dražgoše je prišlo kakšnih 220 borcev, med njimi prek 100 rojakov iz Poljanske doline, Loke in okolice.

Zdaj pa o ocenah, kar bo verjetno najbolj neprijetno. Toda – zapisano in objavljeno je bilo. Tvegam, čeravno pravimo, da po bitki ni težko biti general.

Na str. 410 (Obzornik št. 6/1983) malce neprijetno zavzani ocena poveljstva o bojih pod Črnim vrhom. Zelo je namreč pohvaljen tudi v resnici izjemni, priljubljeni in že znameniti junak, komandir 2. čete Cankarjevega bataljona Jaka Bernard, prav tako vodnik Franc Biček, ki sta bila oba izredno hrabra in domiselna poveljnika. Njima se po hrabrosti seveda niso mogli primerjati številni drugi voditelji. Toda tudi Žagarju ali Gregorčiču, ki sta bila poleg tega še politično močna in odgovorna, tudi ni mogoče očitati bojazljivosti, kot je razbrati iz omenjenih ocen. Ne gre za sentimentalno ocenjevanje ali zagovarjanje, toda kot najvišja ter najbolj odgovorna organizatorja in voditelja upora v teh pionirskih dneh vendarle nista mogla biti povsod in vedno tam, kjer je bilo najnevarnejše. Še tako je znano, da sta se dostikrat in prevečkrat spuščala v nevarnost. Poleg tega je bil dostop s poveljniškega mesta – ali kjer sta Žagar in Gregorčič že bila – do vročih položajev 2. čete (Bernardove) zaradi nemških položajev, strmine, snega, mraza, časovne stiske in potreb tudi drugod sila otežen, če že ne nemogoč. Potrebna bi bila objektivnejša ocena.

To še zlasti zato, ker je odločitev o umiku Cankarjevega bataljona iz Poljanske doline 27. decembra 1941 padla v štabu bataljona že to popoldne. Sprejeli pa so jo po vsestranski presoji Stane Žagar, Jože Gregorčič in Ivan Bertonec pri kmetu Koširju. Žagar in Gregorčič, ki sta med popoldanskim bojem večkrat odhajala na položaje sta bila mnenja – zlasti Žagar – da se bo treba ponoči umakniti, ker bodo Nemci proti njim naslednji dan prav gotovo angažirali večje sile. Oba pa sta hodila med streljanjem pokonci, kot da se jima nič ne more zgoditi. Pri tem je Gregorčič v razne smeri spuščal tudi rakete, da bi morda s tem tudi zmedel nevarno napadajoče Nemce.

V štabu je pri tem sodeloval tudi Pavle Kavčič-Miha kot poznavalec terena, ki je potem kolono tudi vodil navzdol.

Sklenjeno je bilo, naj se vsi borci zberejo ob 22. uri pri Koširju. S tem sklepom je bil s pomočjo Gregorčiča poslan škofjeloški aktivist in obveščevalec Svetko Kobal-Florjan k Skoblju na drugo stran, kjer je bil del 2. čete s komandirjem Jakom Bernardom na čelu. Tam je bil tudi Maks Krmelj ter brata France in Henrik Biček s svojimi borci. Ker je bilo tako, iz čisto geografskih razlogov glede sklepanja o umiku niso mogli sodelovati. Sklep o tem je bil torej sprejet že prej v štabu, njim pa je bilo naročeno, naj bodo ob 22. uri na zbirališču pri Koširju.

Tudi bataljonski orožar Drago Vraničar-Fedja, ki je bil zaradi svoje zadolžitve pri štabu, je mnenja, da so Nemci verjetno računali, da je štab pri Skoblju. Tam so namreč opazili največ partizanov, zato je bil tudi pritisk v to smer nekaj časa najhujši.

In slednjič o ocenah, ki smo jih prebrali poleti v žirovski publikaciji, predvsem o odločitvah partizanskega poveljstva med dražgoško bitko in takoj po njej.

Tam Krmelj med drugim pravilno pravi: »Dosežek (nemški) skrbno pripravljene akcije zoper poljansko vstajo je bil (za okupatorja) presenetljivo porazen; namesto velike zmage nad partizani so okupatorji doživeli veliko razočaranje, saj so namesto ubitih in ujetih partizanov morali vlačiti v dolino svoje številne mrliče. Žal pa je precej novincev zaradi pomanjkanja orožja zapustilo bataljon in se vrnilo domov.«

Res so bili hudi boji, kot je opisal Maks Krmelj, in dejansko za močne okupatorje neuspešni. Toda novinci se niso vračali domov le zaradi pomanjkanja orožja, temveč tudi zaradi izkazane nemške moči, zaradi hude zime, zaradi tega, ker so uvideli, da je svoboda še daleč. Poleg tega je bilo očitno, da se je bataljon zadnje trenutke izmaknil silovitim napadalčevim kleščam. Če bi na tem območju bataljon ostal še naslednji dan, bi zanesljivo doživel katastrofo, dasiravno je tvegano prekovati, a po nemških silah je moč sklepati kaj takega – potem ne bi bilo »Dražgoš«.

Seveda je tu treba upoštevati vse razsežnosti. Kljub udarcem, ki so jih v Poljanski dolini doživeli Nemci, je treba ugotoviti, da je bil z nemškimi napadi na Cankarjev bataljon in številne domačine, ki so se mu pridružili v upor, zadan zadnji udarec množič-

ni zimski vstaji na Gorenjskem, saj so jo po prej že zatrli – 16. in 17. decembra – v zgornjem gorenjskem kotu (Bohinj, Gorje-Bled, Dovje-Mojstrana, pod Stolom). Treba je ugotoviti, da je dejansko uporniška morala med ljudmi naglo začela upadati že tedaj, zato se je Cankarjev bataljon moral umakniti.

Naselil se je – proti volji vaščanov – v Dražgošah. Kljub okrepljenemu bataljonu razpoloženje ljudi zdaj ni bilo več tako, kot je bilo takoj po uspehu 12. decembra v Rovtu ali kot je bilo po njegovem prihodu v Poljansko dolino, ko je morala, uporniški duh kljub zimi naraščal.

Ob dražgoški bitki (širše drugod) je treba predvsem ugotoviti, da je bila le tretje veliko dejanje med enomesečnim bojevanjem od odhoda z Mohorja prek Rovta do spopadov v Poljanski dolini, se pravi že po zadušeni decembrski vstaji. V Dražgošah, ki so jih zasedli partizani, ni bilo tako kakor v Poljanski dolini, kjer so jih sprejeli z odprtimi rokami. Tam bataljona ni več ščitila široko razpredena organizacija Osvobodilne fronte, poleg tega pa je bilo prebivalstvo vedno bolj demoralizirano, ker je okupator izvajal krvave represalije, pogosto aretirale aktiviste, streljal talce po hišah, predvsem pa v Begunjah, in z najhujšimi grožnjami preplaval vso Gorenjsko.

Zato je treba ponovno poudariti tole:

Ko je partizansko poveljstvo spoznalo, da je množična zimska vstaja na Gorenjskem kravato zaustavljena, da po teh decembrskih spopadih spričo okupatorjeve moči in nasilja trenutno ne more več širiti vstaje, se je odločilo, da se bo s Cankarjevim bataljonom ustavilo v Dražgošah, se uredilo, odpočilo, izurilo na hitro novice in sprejelo boj, ki bo gotovo kmalu sledil. S tem bo pokazal Nemcem, da gorenjski partizani še niso uničeni, hkrati pa bo ljudem in sebi dokazal, kako žilav je upor. Borci so potrebovali priložnost, da bi si pridobili samozavest. Umaknili se bodo šele, če jih bodo napadalci prisilili k temu. Partizanski štab se je zavestno odločil za odstop od partizanske taktike, zavestno se je odločil za frontalni boj. Dosti močnejši okupatorji so sicer želeli dobiti partizane, zbrane na enem samem kraju. Toda, nekaj je bilo treba storiti, saj je šlo za začetke in širjenje osvobodilnega gibanja, za preprečevanje priključitve k rajhu in proti izganjanju prebivalstva. Nacistična propaganda je tedaj po deželi že trobila, da so gorenjski partizani uničeni, da je samo še vprašanje časa, kdaj

bo pokončan poslednji. In partizani so proti temu ukrepali po svojih najboljših močeh in znanju. Dražgoški položaji in vse okoliščine so realno omogočale vsaj enodnevno uspešno obrambo, zato ta izjemna odločitev ni bila nikakršna avantura, za kar so nekateri že tedaj hoteli razglasiti bojevanje v Dražgošah.

Sicer pa: kam naj bi takoj po utrujajočih spopadih šel tako velik bataljon in s toliko neizkušenih in neutrujenih novincev v tej zimi in snegu? Če bi se umaknil na primer na Jelovico – tak kakršen je bil – ne bi imel ne moči ne sposobnosti za bojevanje, ne bi imel hrane in še zmrzovali bi, kajti tedaj je mraz dosege blizu 30 stopinj Celzija pod ničlo!

Poleg tega je nacistično vodstvo v Berlinu najbolje ocenilo obstoj in delovanje gorenjskih partizanov, ko je takoj po njihovem uspehu 12. decembra v Rovtu sestavilo poseben štab z generalom Schreyerjem na čelu, da je pripravil in vodil v napade na partizane številne policijske enote.

Zato ni šlo toliko za samo vas Dražgoše, za kraj – dasiravno je tragedija Dražgošanov nekaj pretresljivega – temveč je šlo za večje in pomembnejše cilje!

Krmelj je v omenjeni žirovski publikaciji sicer na kratko, a lepo opisal potek tridnevni dražgoških bojov, nato pa je ugotovil: »Bataljon (Cankarjev) je bil tako rekoč uničljiv. Gorenjski štab (pa) je v dneh dražgoških bojov sprejel dve napačni odločitvi. Prvo, da ni preselil bataljona iz Dražgoš že prvi večer, kot je bilo po načrtu predvideno. Drugo, še mnogo hujšo napako pa, ko je po umiku iz Dražgoš na Jelovico sicer organizirano dekoncentriral bataljon na majhne skupine ... Te skupine pa so druga za drugo postajale plen malih, a izredno urnih policijskih patrolj, ki so jih neusmiljeno uničevale ... Nad Žabnico pa je bila 27. marca 1942 razbita Selška skupina; ta je utrpela velike izgube; padel je tudi avtor ukrepa o razdelitvi bataljona v skupine, Stane Žagar.

Dokler je namreč bataljon deloval kot borbena celota, mu niso mogli do živga ... »

In zdaj si v luči prejšnjega opisa tamkajšnjih in takratnih razmer oglejmo, ali se lahko strinjamo s takimi ocenami. Dasiravno Krmelj nikjer ne navaja opisov in ocen iz knjig o dražgoški bitki, ki niso zgolj plod mojih razmišljanj, temveč rezultat analize vojaško-političnih strokovnjakov, so vendar povsem drugačne od omenjenih.

Če bi se s prvo ugotovitvijo, s prvo napako (da se bataljon že po prvem dnevu boja ni

umaknil iz Dražgoš) tudi radi strinjali, se težko. Res je bilo predvideno, da se bodo umaknili že po prvem dnevu bojev, toda prav ta prvi dan boj je pokazal, da jim napadalci še niso mogli do živega. Veljal je namreč tudi sklep, da se iz Dražgoš ne bodo umaknili, dokler jih Nemci k temu ne bodo prisilili. Sicer so nekateri poveljniki že predlagali, da bi šli iz vasi, toda upravičeno se lahko vprašamo, ali se vaščanom ne bi zgodilo enako kot čez dva dni? Nemci so bili besni že prvi dan, kajti že ta dan so imeli več mrtvih. V takih razmerah in ker je borbem po uspehih prvega dne silno zrasla samozavest, je poveljstvo odločilo, da bodo branili položaje tudi naslednji dan. Spopad je preraščal v bitko! Zelo realen pa bi bil umik iz vasi drugi večer, dasiravno bi bile posledice za domačine najverjetneje enake.

Sodbo, da je bil bataljon po dražgoški bitki na Jelovici razdeljen na skupine, ki so postale lahek plen nemških enot, pa je treba povsem zavrniti. O tem vprašanju je tudi Mira Svetinova-Metka, članica Pokrajinskega komiteja KP Slovenije za Gorenjsko, katere ugotovitev se lahko tu poslužimo, med drugim zapisala:

»Seveda je bilo takrat med ljudmi zelo živo vprašanje, ali je bilo prav sprejeti tako borbo, ali pa bi bilo bolje, da bi se partizani umaknili že prej. ... Zaradi zime, snega, težav pri premikih, pri oskrbi s hrano so tedaj zelo prevladovalе težnje po čimbolj mirnem »prežimovanju« partizanskih skupin. ... Nasprotno temu si je štab za Gorenjsko ogromno prizadeval, da obdrži na vseh območjih Gorenjske vsaj manjše partizanske enote in da so le-te kolikor mogoče aktivne, da se bodo pripravile na večje podvige v pomladi. V skladu s temi težnjami je bila na primer takoj po Dražgošah (tudi) na kamniško območje poslana skupina 12 partizanov-domačinov. ...« (napisano v novembru 1971).

In tako tudi, če je šlo za različna gledanja glede razdelitve bataljona zaradi lažjega preživetja ali ne, so opravičljive naslednje ugotovitve:

– Razmere (kot sem že opisal) že zdavnaj niso bile več take, kot na primer med decembrsko vstajo, temveč je zavladala demoralizacija.

– Naj kdo pove, kako in kje bi se mogla v takšnih razmerah hraniti tako velika enota, kot je bil tedaj Cankarjev bataljon; znano je, koliko hrane potrebuje na dan 180 do 200

ljudi; če že zaradi drugega ne, bi ga Nemci kmalu odkrili zaradi nabavljanja hrane.

– V tako poslabšanih razmerah, ko Nemci dejansko niso pustili gorenjskim partizanom (ne le glavnini Cankarjevega bataljona, temveč tudi Prešernovi četi na Pokljuki, Jeseniški pod Stolom in Kokrški pod Krvavcem in Storžičem) niti dneva oddiha, pri čemer so jim pomagali ohrabreni domači izdajalci in huda zima, bi prej ali slej – kar je pri tem poglavitno – dobili bataljon v klešče in ga po vsej verjetnosti v vsiljenem boju in prav gotovo v manj ustreznem kraju, kot so dražgoške zasnežene strmine, razbili ali uničili. Partizan pa je moral sprejemati boj samo tam, kjer je ustrezalo njemu, pa še tedaj je bil izhod spričo nemške moči zelo tvegan.

Nemci so vseskozi želeli presenetiti čim več partizanov skupaj in jih zmleti v neenakem spopadu. Če bi se bataljon tudi po dražgoški bitki gibal tako skupaj kot v Dražgošah in prej v Poljanski dolini, bi s tem šel na roko premočnemu napadalcu in bi ga prej ali slej doletela usoda Pohorskega bataljona, kar se je zgodilo celo leto kasneje.

Na skupine razdeljeni bataljon je res doživel hude udarce; Nemci so desetkali te skupine po vsej Gorenjski, toda prav zaradi tega je jedro še preživelo. In za preživetje jedra je šlo. Iz tega, sicer hudo prizadetega in zmanjšanega jedra pa so spomladi vendarle začele rasti nove partizanske enote. Gorenjski partizani so tako izpolnili svoje poslanstvo. Resda z velikimi žrtvami, toda vsaka druga pot, vsaka druga taktika bi pomenila celo njihovo uničenje. To so dokazali vsi drugi primeri, ko so hoteli »ponoviti Dražgoše«, ko so že večje, vendar za velike nemške sile le še prešibke partizanske enote sprejemale boj, ki je bil že vnaprej obsojen na neuspeh. Na Gorenjskem so bili Nemci zlasti prve dve leti boja sila močni, nepopustljivi in napadalni, pri čemer jim je pomagalo tudi nasilje po vaseh in mestih.

Sklep: v takih okoliščinah je poveljstvo po dražgoški bitki moralo razdeliti Cankarjev bataljon na več skupin. Le-te so res doživljale hude izgube, če pa bi skušal bataljon še naprej ostati združen, bi bil prej ali slej uničen. To so dokazali poznejši dogodki. Sicer pa: v tem primeru bi bilo utopično misliti, da bi bil lahko volk sit in koza cela!

O vseh drugih vidikih pomena decembrske vstaje in s tem tudi vstaje Poljancev ter o ocenah dražgoške bitke je in bo napisane več drugod.

Milica Strgar

Draga tovarišica urednica!

Pismo

Pravkar sem prebrala Kidričevo številko. Kakšen človek in politik je bil! Šele ko imaš pred seboj takole na enem mestu zbrane vse širjave in globine, ki so bile v njem, se zaveš, kaj smo imeli in kaj smo izgubili z njim. Hvala za to številko! – Tudi sicer imam raje tiste številke revije, s katerimi poskušaš z več strani osvetljevati stvari, iskati več odgovorov na enaka ali ista vprašanja. Take številke dajo bolj misliti.

Nikar pa mi, prosim, ne zameri, ker sem »Kidriču« šele zdaj prišla do konca. Revijo navadno prav hitro preberem. Tokrat pa se mi je nabralo toliko stvari, da je moral Borec kar malo počakati.

V moji vasi ZB NOV pripravlja za novo šolo razstavo o Osvobodilni fronti na Škofljici in o razmerah, v kakršnih je nastajala in se razvijala. Tudi sama sem prevzela nekaj obveznosti. Ker imamo kaj povedati o našem delu, sem začela po arhivih iskati, da bi imeli tudi kaj pokazati. Zelo prav bi nam npr. prišlo kakšno izvirno poročilo, morda o tem, kako je septembra 1943. naši Varnostno-obveščevalni službi (VOS) uspelo, da se je že na Škofljici končalo poslanstvo odposlancev obkoljenih belo- in plavogardistov v turjaškem gradu. Moralo bi seveda priti v Ljubljano ter Nemce in svoje vodstvo seznaniti s položajem na Turjaku in prositi za pomoč. Ugibamo lahko, koliko več dela bi imele brigade na Turjaku in koliko težav vse osvobojeno ozemlje med Ljubljano in obkoljenim gradom, če ne bi pri nas obeh odposlancev ujeli – eden, ki je bil ranjen, je med prevozom k partizanskemu zdravniku umrl, drugega pa so nepoškodovanega predali najbližji partizanski enoti. Uspeh je bil toliko večji, ker sta bila oba sposobna, že predvojna organizatorja protikomunističnega boja. – Za vodjo naše akcije pa se je ta uspeh končal nadvse tragično: njega so kasneje kot partizana ujeli domobranci in ga do nespoznavnosti pretepenega ustrelili, njegovo ženo in eno hčer pa je pol leta kasneje črna roka prav nečloveško umorila v domači postelji.

Naš rajonski odbor pa takrat očitno ni imel ne časa ne smisla za poročanje o turjaških odposlancih. Glavno je bilo, da je bila nevarnost odvrnjena. Poročila o tem nisem našla.

Pri iskanju pa sem odkrila neko drugo poročilo (ne iz našega kraja), zaradi katerega Ti tudi pišem.

Pozimi 1943/44. je okrožna komisija VOS nekje na Dolenjskem poročala o političnih

razmerah na svojem območju. Med drugim je poročala tudi o tem primeru: njeni varnostniki so aretirali dekle, osumljeno izdaje in sodelovanja s sovražnikom; sami niso začeli postopka proti njej, pač pa so jo predali najbližji za to pristojni operativni enoti; v njej so jo zaslišali in izpustili. Dekle jo je, brž ko je prišlo domov, pobralo v Ljubljano, domobranci pa so takoj potem umorili sestro tistega partizana, ki je bil dekle zasliševal.

(V poročilu so seveda podatki o dekletu, kraju, od koder je bilo doma, in o komisiji, ki je poročilo pripravila. – Za boljše razumevanje morda še to, da je v tistih časih pomenilo pobrati jo z Dolenjskega – osvobojenega ali partizanom večkrat dostopnega ozemlja – v Ljubljano: umakniti se pred partizani, iti na varno k domobrancem ali Nemcem, lahko pa tudi še kaj več.)

Morda bi šlo to skopo poročilo čisto mimo mojih oči in mimo moje zavesti, če ne bi bila nekaj dni prej gledala Kocbekovega Strahu in poguma. . . Tako pa so me te skromne in suhe besede vznemirile in pretresle, obenem pa mi porodile nekaj vprašanj.

Preden začnem pripovedovati, o čem premišlujem ob tem nesrečnem primeru, moraš vedeti: daleč sem od tega, da bi partizanom očitala, ker so izpustili osumljeno dekle. Predvsem ne vem, ali so dekletu sploh dokazali krivdo, in če so jo, kolikšna je bila. Vem pa, da partizani krivcev, zlasti še po kapitulaciji Italije, niso pošiljali kar v »13. bataljona⁹«, ampak so jih pošiljali tudi v delavske bataljone. Celo več. Pošiljali so jih tudi v svoje operativne enote. Vem za nekega domobranca, ki so ga partizani ujeli, ko je streljal nanje do zadnjega naboja in bi bil še, kot je odkrito priznal pred partizanskim sodiščem, če bi jih le še imel. In ta človek ni bil kakšen ubog zapeljanec, ampak razgledan študent. Pa mu je partizansko sodišče, ki mu je dokazalo krivdo, vseeno dalo možnost začeti življenje na novo. Zdaj so ga partizani oborožili, mu dali partizanske naboje in mu omogočili, da bi skupaj z njimi v njihovih bitkah opral svojo preteklost. Seveda tudi s tveganjem, da bi prav tako kot drugi borci padel. Priznaj, da so tvegali tudi tisti, ki so se tako odločili, kajti kaj lahko bi se primerilo, da bi bil tiste naboje, ki jih je dobil od partizanov, v kaki patrulji uporabil proti partizanom, nato pa zbežal k svojim starim prijateljem in še od tam ter skupaj z njimi tolkel po naših. Ne bi bi-

la rada v koži tistega, ki je nase prevzel to tveganje, vsaj toliko časa ne, dokler se ni približno vedelo, kako se bo obnesel tisti vzgojni ukrep. V tem primeru se je obnesel, kajti tisti bivši domobranec je ostal partizan vse do konca vojne in, če prav vem, celo prav pogumen partizan.

Morda so kaj takega pričakovali tudi od tistega dekleta, če so ji dokazali krivdo. In dekle jim je morda iskreno obljubilo, da se bo poslej drugače vedlo. Ko pa je prišlo v domači priimež, se je lahko spet vse obrnilo.

Sicer pa niti v vosovskem poročilu ni zapisano, da bi partizanskim sodnikom očitali napačno presojo ali preveliko popustljivost z dekletom. Že mogoče, da si je vosovec, ko je pisal tisto poročilo, sam pri sebi kaj takega mislil ali pa bil potihem vesel, da ni v zasliševalčevi koži, pa naj je imel pri tem v mislih njegovo žalost ob sestrini smrti ali pa očitke družine in okolice ter še posebej očitke lastne vesti. Mislimi pa je moral tudi na posledice, ki jih je tisti umor zapustil tako pri naših prijateljih kot pri naših nasprotnikih.

Toda, kje pa je zapisano (v poročilu že ne) ali rečeno, da je dekle v Ljubljani ali pa še doma res kaj pomagalo k smrti zasliševalčeve sestre? Morda so domobranci tisti umor pripravljali že prej (kaj pa če je zasliševalec izpustil dekle, da bi zavaroval življenje svoje sestre?), a je čisto naključno zaporedje teh dogodkov (spet) vrglo sum na dekle, ki pa svoje nedolžnosti takrat ni moglo dokazovati. Še manj pa je moglo odvrniti dvome ali očitke od partizana zasliševalca.

Se je bilo dvomom (in se je še danes) sploh mogoče ogniti, ko pa je trdno in neizprosno resnično samo to, da so domobranci umorili žensko, ženska pa je bila partizanskemu zasliševalcu najbližji sorodnik.

O tem ne razmišljam zato, ker bi hotela na vsak način dognati, kdo, poleg domobrancev, je še kriv za smrt, kriv hote ali nehote, je sploh kriv ali pa se mu krivda le pripisuje. Ne, res ne razmišljam zato, še zlasti ne, ker se mi kažejo vedno nove in nove podobe in nove povezave med dogodki. Le eno mi je stalno v mislih, namreč, da je bila takrat partizanska človeškost in človečnost na hudi preizkušnji; sejala je življenje, žela pa je smrti.

Premišlujem pa in se sprašujem, ali je o človeškosti in človečnosti partizanskega boja, posameznih postaj v njem, o lepih a, žal vse pre-

⁹ V partizanskem jeziku je to pomenilo obsoditi koga na smrt.

večkrat tudi žalostnih posledicah te človečnosti v naši literaturi že vse napisano, na naših odrih že vse povedano. Ali naše pisce sploh še zanima partizanska, borčevska tragika, najdejo še kaj skupnega z žalostnimi usodami tistih, ki niso sejali vetra, a so vseeno želi vihar, vihar zunaj in znotraj sebe? Je danes pri nas res mogoče pokazati svojo pisateljsko poštenost in prizadetost le ob partizanskih zmotah, nerodnostih, premalo premišljenih odločitvah in podobnih napakah? So vredni najrazličnejše obravnave in obdelave samo še partizanski grehi, sovražnikovi pa ne? Smo v naših tekstih že prav vse povedali o sovražnikovih napakah? Jih pri njem morda sploh ni bilo? Prosim, ne razumi me napak! Nisem za prikrivanje partizanskih napak, le toliko prostora in pomena naj imajo, kolikor so ga imele ob svojem času. Zdaj pa se mi zdi, da komaj še kdaj lahko preberem, slišim ali gledam o borcih kaj človeško lepega, kaj tovariškega, kaj posnemanja vrednega. Saj bi po branju takega pisanja borci skoraj morali zardevati in gledati v tla prav zato, ker smo bili borci.

Kako vesela bi bila, če bi se motila, če je partizanskih spotakljivosti v naši literaturi (pa tudi drugod) manj, kot se zdi, in je le več hrupa okrog njih in več opozarjanja nanje, pa se drugačno pisanje in govorjenje o narodnoosvobodilnem boju kar izgubi.

Ali nam ne bi mogel Borec (kdo pa drug?) pomagati iz teh zadreg, iz teh dvomov? Ali ne

bi mogel pošteno, pregledno in zaokroženo povedati, kaj piše v naši literaturi zadnjih petih, desetih let, ki se loteva narodnoosvobodilnega boja (pa tudi njegovega nadaljevanja v še kar lep kos povojnega življenja), katere motive ima najrajši, kaj jo najbolj privlači, česa ne mara, kakšna izhodišča ima in kaj predvsem želi povedati o tistih hudih časih? Posebno zanimivo bi bilo vedeti, kako se enóbeja lotevajo mladi pisci, tisti, ki jim ni bilo dano doživeti in občutiti, kaj se je reklo biti partizan, izpustiti osumljeno dekle, nato (morda: zato) pa iti za pogrebom lastne sestre.

Res je, da je Borec že doslej kritično ocenjeval nekatera taka dela, v katerih je mogoče brati prav malo ali pa nobene dobre besede o našem boju, vendar se take posamezne ocene porazgube. Mislim tudi, da bi bilo že mogoče zapisati kakšno bolj jasno in določno besedo tudi o kakovosti te literature, kakšno delo tudi na novo ovrednotiti in premisliti, kam po večkrat nekritičnem navdušenju (ali narobe) ob njegovem izidu v resnici sodi.

Zdi se mi, da bi si šele po takem celovitejšem pregledu in tehtnejši presoji naše pisane in govorne besede o revolucionarnih časih mogli odgovoriti, ali smo tistemu času res pravični ali ne. In videli bi, kako blizu (ali pa daleč) smo Kidričevemu prepričanju: »Resnična kultura mora biti globoko človečanska.«

Reviji Borec dela verjetno še ne bo zmanjkalo. Čim več uspehov!

SPOROČILO

Avtor prispevka Oris revolucionarnega dela Borisa Kidriča
v 3-4. številke revije Borec/1984

Lev Modic prosi,

da se popravi njegova napaka na str. 280, ko je napisal,

da sta bila delegata na IV. konferenci KPJ v Ljubljani decembra 1934 Tito in Blagoje Parović.

Med 3 delegati CK KPJ na konferenci ni bilo Tita,

ker ga je zaradi zaostrovanja policijskega nadzorstva po atentatu na kralja Aleksandra partijsko vodstvo zadržalo v tujini.

POPRAVKA

V prispevku Ivana Jana k Pregledu poimenovanja Kamniško-savinjskega in Kamniško-zasavskega odreda (Borec 1/1984) je žal prišlo do nekaterih tiskovnih napak. Navajamo tiste, ki povsem spreminjajo bistvo mišljenega.

Str. 62, prvi odstavek: zadnjimi dogajanji (pravilno: zadnjimi dognanji).

Str. 63, osmi odstavek: predvsem padlih, ujetih, rešenih in padlih (pravilno: predvsem padlih, ujetih, rešenih in ranjenih).

Str. 64, četrti odstavek: so šli kurirji vodniki prav iz Kokrškega, pa tudi iz Kamniškega bataljona (pravilno: so šli kurirji vodniki prav iz Kokrškega in ne tudi iz Kamniškega bataljona).

Str. 64, peti odstavek: Tudi na Koroško so že v juniju 1942 šli prvi aktivisti (pravilno: Tudi na Koroško so že v juliju 1942 šli prvi aktivisti).

Str. 64, predzadnji odstavek: »privlačen« 1. Kamniški bataljon (pravilno: »privlačen« prvi Kamniški bataljon).

In v prispevku dr. Dušana Bibra Novi britanski vojaški dokumenti o Titu (Borec 5/1984):

Str. 334: Istega dne je štab 8. armade prosil za navodila, ali naj v primeru, če bodo to Jugoslovani zahtevali, vrnejo v Jugoslavijo večje število protitankovskih jugoslovanskih civilistov (pravilno: Istega dne je štab 8. armade prosil za navodila, ali naj v primeru, če bodo to Jugoslovani zahtevali, vrnejo v Jugoslavijo večje število protitankovskih jugoslovanskih civilistov).

Str. 334: »Povsem jasno je, da sile pod poveljstvom zavezniškega vrhovnega poveljnika za Sredozemlje sedaj ne morejo sprejeti splošne vstaje v Jugoslaviji. (pravilno: »Povsem jasno je, da sile pod poveljstvom zavezniškega vrhovnega poveljnika za Sredozemlje sedaj ne morejo sprejeti splošne vdaje v Jugoslaviji).

ZAHVALA

Prisrčna hvala za objavo razgovora s tovarišem Zvonetom Kržišnikom.

Prosim pa Vas, da mojega prispevka ne honorirate.

Zakaj to so le partizanske besede in spomini. Že pred davnimi leti sem rekel, da za vojni čas 1941/45, oziroma za potovanja iz nesvobode v svobodo, nikoli ne bo ničesar računal in terjal.

In ta prispevek v Borcu sodi v narodnoosvobodilni čas. Za delovni prispevek k prehodu iz sedanje »gospodarske« družbe v demokratični socializem, pa se bom posebej zelo natančno dogovoril z gospodarstvom za materialno in moralno »odškodnino«.

S tovariškimi pozdravi!

Bojan Štih

AUGUST/
SEPTEMBER 1984

borec

89

REVIJA ZA ZGODOVINO NOB IN OHRANJANJE REVOLUCIONARNIH TRADICIJ

USTANOVITELJ REVIJE

Republiški odbor Zveze združenj borcev narodnoosvobodilne vojne Slovenije

REVIJO IZDAJA

Založba Borec

Revija izhaja ob denarni podpori Kulturne skupnosti Slovenije

UREDNIŠKI SVET

Franček Bohanec, Jože Dežman, France Filipič, Albert Jakopič, Vladimir Kavčič, Srečo Kirn, Ivan Križnar, Boris Mlakar, dr. Dušan Nečak, Mile Pavlin, Radko Polič (predsednik sveta), dr. Miro Stiplovšek (namestnik predsednika sveta), Franc Šali, Lojze Stradjot, Zima Vrščaj

GLAVNA IN ODGOVORNA UREDNICA

Milena Štrajnar

LEKTOR

Božidar Premrl

GRAFIČNA PODOBA REVIJE

Cveta Stepančič

TAJNICA

Matjana Šömen

CENA

Celoletna naročnina 540 dinarjev, za tujino 620 dinarjev – posamezna številka 50 dinarjev, dvojna številka 70 dinarjev in posebna – 200 dinarjev

ŽIRO RAČUN

50101-603-45772 (revija Borec)

DEVIZNI RAČUN

50100-620-107-257300-3105/4 (revija Borec)

Naklada 2200 izvodov

NASLOV UREDNIŠTVA IN UPRAVE

Revija Borec, 61001 Ljubljana, Miklošičeva 28/I – poštni predal 203, telefon 320 477

Sprejemne ure ob ponedeljkih, sredah in petkih od 7. do 12 ure

Oproščeno prometnega davka po pristojnem mnenju

Republiškega komiteja za informiranje št. 33-316/72 z dne 2. decembra 1982

TISK

Tiskarna Tone Tomšič, Ljubljana, Gregorčičeva 25 a

REVIJA BOREC JE BILA Z UKAZOM PREDSEDNIKA REPUBLIKE JOSIPA BROZA TITA OB PETIN-DVAJSETLETNICI IZHAJANJA ODLIKOVANA Z REDOM ZASLUG ZA NAROD S SREBRNIMI ŽARKI

REVIJA BOREC JE PREJELA ZA POSREDOVANJE IN RAZVIJANJE VREDNOT NARODNOOSVOBODILNEGA BOJA IN REVOLUCIJE NAGRADO VSTAJE SLOVENSKEGA NARODA ZA LETO 1982, KI JO PODELJUJE REPUBLIŠKI ODBOR ZZB NOV SLOVENIJE

DOKUMENTI

<i>Matej Bor</i>	Na pragu nove slovenske literature	479
PROSVETA IN ŠOLSTVO V NARODNOOSVOBODILNI VOJNI IN REVOLUCIJI NARODOV IN NARODNOSTI JUGOSLAVIJE		
<i>Srečo Kirn</i>	Uvodne besede	485
<i>dr. Dragutin Franković</i>	Etika partizanskega učitelja (1)	487
<i>akademik Jašar Redžepagić</i>	Pedagoška narava šolstva in prosvete med NOB in socialistično revolucijo ob primerih prosvetnih delavcev s Kosova (2)	497
<i>Mitar Papić</i>	Pomembne pedagoške izkušnje z osvobojenega ozemlja v Bosni in Hercegovini (3)	503

PROSVETA IN ŠOLSTVO V NARODNOOSVOBODILNI VOJNI IN REVOLUCIJI
NARODOV IN NARODNOSTI JUGOSLAVIJE

<i>dr. Mihajlo Ogrizović</i>	Šolstvo in prosveta na Hrvatskem med NOB (4)	511
<i>dr. Hamdija Čemerlić</i>	Dejavnost predsedstva Deželnega antifašističnega sveta narodne osvoboditve za oblikovanje šolskega sistema Bosne in Hercegovine (5)	523
<i>akademik Mihajlo Apostolski</i>	Organizacijska struktura izobraževanja in šolstva med NOB in revolucijo v Makedoniji (6)	528

PROSVETA IN ŠOLSTVO V NARODNOOSVOBODILNI VOJNI IN REVOLUCIJI
NARODOV IN NARODNOSTI JUGOSLAVIJE

<i>dr. Zoran Lakić</i>	Prosveta v politiki narodnoosvobodilnega gibanja v Črni gori 1941–1945 (7)	535
<i>Jelena Popov</i>	Politika Glavnega narodnoosvobodilnega odbora Vojvodine v prosveti in izobraževanju 1943–1945 (8)	542
<i>mag. Isak Šema</i>	Vzgojno-izobraževalni značaj albanske književnosti na Kosovu med NOB in socialistično revolucijo (9)	545

POEZIJA

<i>Miro Kocjan</i>	Pesmi o morju	548
--------------------	---------------	-----

OCENJUJEMO

<i>Dušan Voglar</i>	Knjiga nemirnega iskalca	558
<i>France Vurnik</i>	Od »skrivnosti« do »niča«	559
<i>Franček Bohanec</i>	Pisatelj čiste linije	561
<i>Nada Gaborovič</i>	Grenki sadeži spoznanja	563
<i>dr. Matjaž Klemenčič</i>	Nova knjiga o Louisu Adamiču	565

NA NAŠ NASLOV

<i>Jože Dežman</i>	Mile Pavlin proti kravam, nevednežu, strahopetcu in izdajalcu	567
<i>Božidar Jezernik</i>	Pismo	570

Matej Bor ¹

Na pragu nove slovenske literature

Zavedamo se: puška je danes važnejša kakor beseda. Beseda je pomembna toliko, kolikor pomaga osvobodilni puški. In vendar ni odveč, če v premorih, ki nam jih daje borba, premišljujemo o vlogi slovenske umetniške besede danes in jutri. Osvobodilna borba odpira slovenski literaturi povsem nove možnosti, doslej neslutene perspektive. Eno je kakor pribito: prepad, ki je ločil slovensko literaturo od življenja in od politike, je z današnjo osvobodilno borbo premagan. Dolgo ločena ljubimca – življenje in umetnost se bosta objela v teh velikih dneh in rodila iz sebe: lepoto . . .

Živimo v herojski dobi slovenske zgodovine. Slovenski narod, ki je nekoč čakal, kakor zbegana čreda pastirja, da jo spusti iz zatohlega hleva na svobodne pašnike, danes ne čaka več. Prevečkrat ga je čakanje ogoljufalo. Slovenske brigade od Matajurja do Pohorskih host, so simbol novega slovenstva – našega osvobodilnega patosa, ki bo iz njega zrasla nova kultura.

Resnično, kdor ne razume, da naša osvobodilna borba ne ustvarja samo materialnih pogojev novega slovenstva, marveč tudi moralne, ne razume ničesar. Slovenci dosihmal še nismo mogli razviti vseh potajenih sil, ki so v nas, svetu smo kazali samo hlapčevski, malodušni, neverni, dvomeči, potuhnjeni obraz. Danes pa je ta obraz ves drugačen. Izenada ga je presijala od znotraj čudovita samozavest, pogum, zaupanje vase, odločnost. Odkod ta metamorfoza? Sovražnik, ki nas je svoje čase preziral in omalovaževal, češ, s »schiavi« ali »slavi« ne bo preveč opravlja, nas imenuje danes – blazno pogumne. Južni brat, ki je svoje čase, če si mu omenil Slovence, najprej pomislil na cvičkarja-zaspanca ali na poslanca-kimavca, pomisli danes najprej na figuro slovenskega partizana. Več kakor jasna je stvar: »hlapčevstvo« ni bilo in ni specifična Slovenca sploh, marveč samo specifična poteza slovenskega malomeščana in njegove mentalitete. Dokler so vodile našo narodno borbo oportunistične meščanske plasti, toliko časa so Slovenci veljali za hlapce. Danes sta prevzela vodstvo slovenske osvobodilne borbe kmet in delavec. Slovenstvo je mahoma dobilo herojsko potezo v svoj obraz! Značaji narodov se spreminjajo, kakor se spreminjajo vladajoče plasti. Dokler se ni ves slovenski narod prebudil, se tudi niso mogle prebuditi vse njegove moralne vrednote. Če hočeš presoditi,

Pri študijskem pregledovanju Setve, literarne revije iz leta 1942 (glej Viktor Smolej, ZSS, VII, 1971 43–44) sem postala pozorna na esej Na pragu nove slovenske literature. Poizvedovanje, kdo je njegov avtor, me je privedlo do Mateja Bora.

Na prošnjo, ali se je še mogoče spomniti kaj več v zvezi z nastankom omenjenega besedila, mi je poslal prijazno pismo [objavljamo ga v dodatku].

Mučno branje prvotne objave iz tipkopijsne kopije, ki je še komaj čitljiva, in redki ohranjeni izvodi Setve, so me navedli k misli, da bi bilo prav esej objaviti in tako omogočiti njegovo dostopnost strokovni in drugi javnosti. Uredništvo Borca je z veseljem sprejelo predlog in tudi Matej Bor je po prvem obotavljanju privolil nanj.

Razprave Kulturna revolucija, omenjene v pismu, kljub prizadevanju doslej ni bilo mogoče najti. To in druge navedbe iz pisma kličejo po temeljiti obravnavi deleža Mateja Bora v kulturi narodnoosvobodilnega boja. (Marija Stanonik)

kakšen je orkester, počakaj, da se dobro oglasijo in razigrajo vsi inštrumenti. Slovence so sodili po slabih flavtistih! Danes igra slovenski orkester forte in v njem se oglašajo neznani glasovi doslej neznanih inštrumentov. Tolstoj pravi nekje, da postane tudi obraz nelepe ženske lep, kadar ga odnotraj preseva velika ljubezen. Slovenci narodni obraz je danes lep: preseva ga velika ljubezen do svobode ...

Včasih se zgrozim. Zgrozim ob misli, kaj bi bilo z usodo Slovencev, da se danes nismo uprli, da nimamo svoje osvobodilne fronte. Pustimo ob strani naše narodno telo in mislimo na našo narodno dušo. Kaj bi bilo z njo, da jo vodijo oportunisti in ne revolucionarji, da je osnovni izraz slovenstva v teh dneh tradicionalno hlapčevstvo? Da smo stegnili v svet svojo beraško dlan in ne uporno pest? Odgovor je nepotreben. Tudi če bi na kak čudežen način dobili svobodo – toda ni naroda pod soncem in ni ga bilo, ki bi si bil svobodo priberačil – kaj bi bilo s slovenstvom? Utonilo bi v močvarah brezbrizja, lagodja, otopelosti, jalovosti. Naši moralni rezervarji bi bili prazni, usahli, stali bi ob njih in naše duše bi umirale od žeje ... Sredi »svobode« bi se zgrudili v moralno smrt. Ustvarjalna sila naroda se poraja samo v borbi, samo iz junaške odločitve: svoboda ali smrt! Nemara bo po tej vojni razsejanih po Evropi nekaj takih narodov-mrličev. Mi Slovenci gotovo ne bomo med njimi! Mi, nekdam neznan prisluskovalci, priskledniki ob veliki mizi narodov, bomo tisti, h katerim se bodo ozirale oči narodov-mrličev. Segali bodo po našem moralnem zakladu, pili iz naših virov. Prevajali bodo, kar bo zapisalo slovensko pero in naše knjige jim bodo živ opomin – nemara se bodo ob njih zavedali svoje tragične krivde, naša beseda jim bo morda pomagala k moralnemu preporodu. – Da, Evropa bo primorana poslušati našo besedo, kakor je danes primorana poslušati naše strojnice. Tako je bilo vselej: svet je slišal pa najsi je še tako mašil ušesa, glas tistih narodov, čeprav majhnih po številu, ki so se borili za svobodo na najbolj progresiven način. Slovenci smo dosihmal vodili nazadnjaško politiko. Capljali smo za drvečim vozom zgodovine. Zakaj? Ker smo bili po duhu majhni in po številu. In kadar je narod tak, ni več važno, ali je manj ali bolj številen. Še tako majhen narod predstavlja ogromno silo, če je do kraja prebujen – to dokazuje tudi naša najnovejša zgodovina in še jasneje bo doka-

zala to resnico jutri, da, tudi pritlikavcem, ki danes bevskaajo v naše brigade na pohodu kakor vaški cucki ob cestah. – Toda njim te besede niso bile namenjene. Namenjene so korakajočim brigadam – in te jih bodo razumele, saj so jih njihovi koraki potrdili. Namenjene so bodočim slovenskim umetnikom, ki korakajo z njimi po slemenih in goščavah, na rami puško, v srcu bodočo, še nerojeno pesem, dramo in roman ... Kajti nova slovenska beseda se rojeva sredi krvi in boja za svobodo!

2

Govoriti sem hotel o liriki, pa sem govoril o politiki. In tako je prav. Dejal sem, da smo že premostili prepad me politiko in lepoto. Naša politika je danes lepa. Za danes ne velja več Goethejeva olimpijska: Ein garstig Lied – pfuj, ein politisch Lied – grda je pesem – politična pesem! In za progresivnega pesnika nikoli ni veljala, saj je pod politiko razumel vse nekaj drugega kakor zavajen bankir ali častihlepen diplomat.

Govoril sem o korakih, bojnih krikih naših napadajočih brigad. Sodobna pesem bo di njihov odmev in njihovo geslo. Mar niso slutili korakov in bojnega krika slovenskih brigad, mar jih niso napovedovali naši največji od Prešerna naprej? Pregloboko so bili pogledali v slovensko narodno dušo, da ne bi zaslutili njene bodoče poti. Poznali so jih in so vedeli, da so v njih energije, iz katerih se rode velika dejanja. Zato v naših genijih ni usahnila vera v bodočnost slovenstva. »Tja bomo našli pot, kjer nje sinovi si prosto voljo vero in postavijo!« Kako globoko zaupanje, kako neomajna vera je v teh besedah, čutimo šele danes ...

Sodobna slovenska pesem brez te vere ni – slovenska! Rad bi slišal pesem, ki bi zlila Prešernovo globoko resnobo, Levstikovo močatost, Cankarjevo hrepenenje, Župančičovo vedrino – z bogatim, herojskim ritmom naših dni.

Rad bi poslušal pesem, tako resno kakor partizanski korak, vedro kakor smeh partizanke vrh slemena, čisto kakor poletne noči nad jasami, uporno kakor krohott partizanske strojnice v Dolomitih, divjo kakor naskok v Jelenovem žlebu, preprosto kakor dvignjena pest otroka v Beli krajini, žalostno kakor burja nad šotori pregnancev na Rabu, zamišljeno kakor obraz matere kraj požga-

nega doma, nemo in obtožujočo kakor gomi-
le po naši zemlji, samozavestno kakor slo-
venske brigade, ko gazijo žične ovire na me-
jah ...

Ritem slovenske revolucionarne pesmi
se mora zlit v eno z ritmom naše osvobodil-
ne borbe. In kakšen je ritem prebujenih slo-
venskih množic? Sproščen in discipliniran
hkrati. Torej bodi tudi ritem naše pesmi tak.
Kaj bi iskali forme pri raznih strujah in iz-
mih! Formo nam diktira naše valujoče življe-
nje samo! Iz njega se bo rodila nova sloven-
ska pesem, samorasla, neskažena od raznih
pokvarjenih, zverženih »stilov«, skovanih v
kdove kakšnih kovačnicah, vzgojenih v »top-
lih gredah«, kakor bi dejal Lenin. Taka pe-
sem bo slovenska, pa tudi občečloveška, kaj-
ti ritem slovenske osvobodilne borbe je sa-
mo del velikega ritma, ki giblje svobodoljub-
ne množice vsega sveta. Naše življenjsko
vprašanje je samo del splošnega svetovnega
vprašanja. Danes se v slovenstvu križajo vsa
tista nasprotja, ki pretresejo svet, zato tudi
pesnik, ki jim bo našel močnega izraza, ne
bo samo lokalen slovenski poet.

Rekel sem močnega izraza. In kdo nam
jamči, da dobimo tak »močni izraz« –? Krat-
ko: bogato življenje si vselej poišče bogat iz-
raz. Iz velike ideje, silnega življenja se rodi
silna beseda. In Slovenci imamo danes pred
sabo in v sebi veliko idejo in silno življenje!

Kdor sedi zaprt v svoji sobi, kdor razode-
va svojo »revolucionarnost« samo z jalovim
jadikovanjem, kdor omedlevajoč zapira oči
pred prelito, žrtvovano krvjo in ne sluti po-
mena te krvi, kdor ne sliši bučanja vode, ki
so ji pregradili strugo, pa se je pognala čez
breg in ruši jezove – ta ne more razumeti ve-
likega časa, ki ga živimo, ne more ustvarjati
danes in ne bo mogel ustvarjati jutri. Kdor
goji »cvetko poezije« v svojih »toplih gre-
dah« – je prazen artist! Vrzi pesem tja v hos-
te, naj se preizkusi njena odpornost v vetru
in zmrazli!

Ne, revolucionarna lirika ne raste v zaka-
jenih sobah! Po krvavih kraških goličavah,
po koroških grapah, po dolenskih in štajer-
skih hostah, po gorenjskih senožetih rase.
Sredi bojev, na dolgih pohodih, v kolonah,
ki se vijejo skozi mesečino po slemenih, na
samotnih stražah in ob partizanskem ognju
se poraja. Ta lirika še ni napisana na papirju,
pač pa je napisana v srcih, kdor ima oko, jo
lahko bere iz oči slovenskih borcev kakor iz
knjige ...

Na Slovenskem so bili često takih misli,
da je pesimizem bolj liričen kakor optimi-

zem, malodušje bolj kakor heroizmo, obup
bolj kakor vera, mrcanjanje bolj kakor samo-
zavest, nedejavna predanost bolj kakor akti-
vizem. In vendar ni tako! Kaj danes še lahko
bereš npr. od Stritarja? Ali njegove svetobol-
ne elegije ali borbene, sarkastične, aktualne,
politične sonete? Kdo je hotel pregnati mo-
žato, prešerno, krepko besedo iz naše lirike,
češ, da ni poetična? Nihče drugi kakor reak-
cija, ki je čutila da nima pred sabo nobene
bodočnosti več. Kdor gre v grob, zahteva žal-
ne koračnice.

Heroizem, aktivizem, optimizem v liriki!
Moj bog, nikar! Skazili nam bodo liriko! Nič
čuda, če si je bila evropska buržoazna kriti-
ka izmislila, da je heroizem sovjetske litera-
ture »diktiran od zgoraj«. Samo pomisli,
kakšno bo tvoje srce po zmagovito zaključ-
ni osvobodilni vojni! Pesimistično ali opti-
mistično? Odgovor je odveč. Lenin je dejal:
»Kdor ima bodočnost, je lahko samo opti-
mističen. In proletarijat jo ima!« Mi dodaja-
mo: Torej jo ima tudi slovenski narod-prole-
tarec, kakor ga je bil imenoval Cankar. Kdor
hoče biti pesnik slovenskih progresivnih
množic, naj nikar ne prihaja z jokom in tož-
bami! Pride naj z vero in pogumom! Sicer ga
bodo vrgli skozi vrata, češ: vemo, odkod si!
In pesnik, ki čuti z množicami danes, ko bi-
jejo herojski boj za svobodo, ne more biti v
dnu srca nič drugega kakor borben opti-
mist! Smeh, vedrina sredi ognja in krvi! Zdi
se vam nemoralno? Mislite na jutri, pa boste
razumeli!

Res je, kar je bilo doslej v slovenski lite-
raturi heroično, optimistično, je bilo le pre-
rado prazno in bombastično. Kako to? Slo-
vensko življenje je bilo vse prej kakor he-
roično – »krvavi punt« poznamo, boj Vitov-
ca in ropanje Turkov ... Slovenski heroizem
je bil papir, ne življenje. Danes je življenje.
Zategadelj ima heroizem v pesmi danes po-
vsem drugačna temelja kakor dosihmal! Če
je včasih temeljil v tekstih Schillerja in Ko-
seskem – temelji danes na slovenskih mno-
žicah, ki so do kraja prekinile s hlapčev-
stvom in malodušjem tistih plasti, ki so nas
dosihmal vodile.

Če je lirična pesem neposreden, umet-
niški izraz notranjih doživetij, se je treba pri
presojanju lirike vprašati najprej po sili do-
živetja in sili izraza. Pesnik šibkih doživetij
in velikih izraznih možnosti postane pona-
vadi artist. Taka je večinoma zapadna meš-
čanska poezija zadnjih desetletij. Meščan-
stvo nima več močnih notranjih pretresov,
strasti, idej, ima pa kulturo izraza. Pesnik ve-

likih doživetij in šibkih izraznih možnosti postane ponavadi bombast, hejpoet. Takšni so včasih revolucionarni poeti, ki še nimajo izrazne kulture.

Mi moramo stremeti po pesništvu, ki bo imelo oboje: silen izraz in silno doživetje. Učimo se v zakladnici domače in tuje poezije, tam si bomo izostrili čut za formo, silnih doživetij pa ne moremo danes iskati drugje kakor sredi borbe za nov svet! Sredi ognja in krvi pri vsem tem ne smemo pozabiti nikoli, da pesem ni sama sebi namen. Že dejstvo, da si sedel in zapisal en sam stih, pomeni, da si hotel nekemu nekaj povedati. In ta nekdo ne sme biti nihče drugi kakor slovenske revolucionarne množice. Pesem govori v podobah. Torej morajo biti te podobe pristne, razumljive, bogate. Kdor hoče govoriti množicam, mora poznati njihovo srce in njihov jezik. Torej pojdemo med množice! Sodobni pesnik mora zapustiti ozek krog svojih osebnih težav in želja, razširiti mora krog svojih doživetij, premagati mora osebno in se povzpeti do neosebnega. Velikega pesnika spoznaš ravno po tem, da na mostu med osebnim in neosebnim, subjektivnim in objektivnim ni izgubil nič od svoje pristnosti, preprostosti, iskrenosti. In kdo bo tak? Tisti, ki mu je stvar množic, naroda, kolektiva – njegova osebna stvar, ki ga zmore ljubezen do naroda in človeštva prav tako razgibati kakor najmočnejše erotično čustvo. Tisti, ki je njegovo srce široko odprto viharjem sveta ...

3

Kakšne razvojne možnosti odpira revolucionarno slovenstvo našemu gledališču, naši dramatiki, to se pravi tisti panogi umetnosti, ki je obsojena bolj kakor katerakoli druga na večno životarjenje brez dveh pogojev: materialnega in duhovnega.

Slovenci doslej nismo imeli ne tega ne onega. Bili smo materialno in duhovno preveč nesvobodni, da bi mogli ustvariti res svojo dramo in svoje gledališče. Po vsebini in formi. Cankar je dejal, da socialna demokratska stranka ni mogla uspeti zato, ker narod ni videl stranke in stranka ne naroda. Isto velja za naše gledališče. Gledališče ni videlo naroda in narod ni videl gledališča. Kdo je temu kriv? Rekel sem! Naša materialna in duhovna nesvoboda. Kako naj ima veliko dramo, tisto umetnost, ki se razvije, kakor dokazuje zgodovina, šele pri narodih v

polnem razcvetu sil – narod, ki še doslej ni dosegel svojega zedinjenja, ki se še ni do kraja prebudil, ki se še ni do kraja zavedel svojega zgodovinskega poslanstva? Gledališče potrebuje več demokracije kakor vsaka druga umetnost – iz otopenih, nevednih, brezbriznih množic še nikoli ni zrasel dober teater. Spomnimo se samo ruskega gledališča. Kakšen neznanski razmah je doživelo po revoluciji! Mrtve množice – mrtvo gledališče!

Slovenske množice je borba za dokončno uresničenje njihovih sanj razgibala kakor dosihmal še nobena stvar. Iz borbe za svobodo in izgradnjo velikega življenja bo črpala slovenska gledališka umetnost tiste sile, ki so ji doslej manjkale.

Kaj pravzaprav prikazuje drama? Zunanje dogodke? Ne! Drama prikazuje nastajanje nekega dejanja in posledice tega dejanja na nastopajočih karakterjih. Shakespeare ne prikazuje, kako je npr. Othelo ubil Desdemono, marveč, kako je to dejanje – umor ljubljene žene počasi nastajalo v njegovi duši. Kaj bo potemtakem prikazovala bodoča slovenska drama? Prikazovala bo nastajanje največjega slovenskega dejanja v zgodovini slovenskega upora, revolucije – in posledice tega velikega dejanja v dušah Slovencev. Prikazovala bo najbolj tipične predstavnike slovenskih kmetov – srednjakov, gruntarjev, bajtarjev, lumpenproletarcev, delavcev, trgovcev, veleposestnikov, razumnikov v njihovem odnosu do tega največjega dejanja. Prikazovala bo, kako so se znašli sredi ognja naših dni, kako so premagovali svoje razredne interese in sebične strasti v korist velikega cilja – osvoboditve, iz katere bo zrasel nov slovenski človek – ali kako so jim podlegali, prikazovala bo, kako so se iz teh plasti izluščili heroji in izdajalci, svetniki, podleži, mučeniki in rablji.

Kaj si je misliti bolj dramatičnega, kakor je borba na smrt obsojenega naroda – Davida, ki se je v najtežji uri svojega življenja uprl in nazadnje premagal Goljata, oblegajočega od vseh vetrov?

Niti malo ne dvomim, da bo v tej novi slovenski drami polno prizorov shakespearске veličine, saj je tudi snov, iz katere bo zajemala, ki jo bo oblikovala, shakespearso boga. Če je bila dosihmal slovenska drama večidel epigonska tako po formi, po fabuli, invenciji, idejah, dialektiki dejanja – bo posihmal samonikla. Samo pomislite, kakšne tragedije meče iz sebe naš čas po tej »idilični« zemlji! Nič me ni strah, da bi bila ta drama

»samoslovenska«, da ne bi segla po svojih idejah, karakterjih in problemih preko naših ozkih meja. Rekel sem že, da se danes v srcu slovenstva križajo najgloblja, najbolj tipična nasprotja, ki pretresajo svet. Srce slovenstva je danes arena, kjer se bijo med seboj demoni, ki vihrajo od Šanghaja do Čikaga, od Sicilije do Vladivostoka in Narvika. »Blazno herojstvo« slovenske borbe za življenje je sprožilo vse potajene sile v nas; od najtemnejših nagonov do najsvetlejšega sa-

možrtvovanja. Skratka, ta borba je angažirala vse človeške strasti, ki si jih je moč misliti. Slovenski dramatik ne bo mogel poslej dejati, da stoji pred nedramatično zgodovino, iz katere ni mogoče ustvariti dobre drame. Naše življenje že danes kriči po oblikovalcih. Če bo naša bodoča drama tako močna, kakor je to življenje, bo šla preko naših meja po odrih vse Evrope; množice, ki se bore za isto kakor mi, za lepšega, boljšega človeka, bodo črpale iz nje vero v življenje.

Spoštovana tovarišica Stanonikova,

hvala, prav lepa hvala, za poslano. Brž ko sem začel brati tisti esej Na pragu nove slovenske literature, sem videl, da je res moj. Napisal sem ga pozimi 1942/43, ko sem prišel iz partizanov znova v Ljubljano in sicer za »Setev«. Napisal sem o isti temi tudi obširno razpravo, okoli petdeset strani, ki bi morala iziti kot posebna brošura. Izročil sem jo Borisu Zihlerlu (takrat sem nekaj časa sodeloval v agitpropu CK). Nadaljnja usoda te moje razprave mi ni znana. Njen naslov je bil Kulturna revolucija. Verjetno jo je Zihlerl poslal na osvobojeno ozemlje, vsaj zdi se mi, da mi je bilo tako sporočeno, kjer naj bi jo natisnili, a kakor vse kaže, tja nikoli ni prišla. Morda pa je in se niso mogli odločiti, da bi stvar objavili, ker se jim je zdela preveč subjektivna. Morda tudi preveč vznesena, radikalna (tudi glede na zaveznike). Skratka, ne vem, kaj je bilo s to zadevo, vem pa, da sem v tej razpravi bolj na široko razvil, razložil in utemeljil misli, ki sem jih zapisal v eseju Na pragu nove slovenske literature. V tem eseju je mnogo besed, metafor, ki jih uporabljam tudi v svojih pesmih, in misli, ki sem se k njim vračal še po vojni. Na primer te dni, ko pišem za zbornik Pričevanja.

Morda je literarnozgodovinsko najbolj zanimiv tisti del, v katerem govorim, kakšna naj bi bila naša pesem. Npr. njen ritem: sproščen in discipliniran. Tak, kot je ritem našega osvobodilnega boja. (O tem sem pisal tudi po vojni.) Ta misel me je takrat zelo zaposlovala. Minilo je komaj leto dni, kar je izšla zbirka Previharimo viharje, pa že ni več ustrezala mojemu novemu estetskemu vrednotenju. Sanjal sem o drugačni liriki. Takšni, ki bi bila po izrazu preprostejša, intimnejša, hkrati pa bolj ljudska. Ko sem recitiral po bataljonih in po vaseh, se nč čutil, da se poslušalcem najbolj približam, če govorim z njimi v njihovem jeziku. Tako je nastala cela vrsta balad. Jezik, ki sem ga uporabljal v zbirki Previharimo viharje, je bil jezik avantgarde, revolucionarne inteligence. Ko sem se znašel med preprostimi partizani, pa so mi moji novi bralci, ali bolje poslušalci, narekovali novo pesniško govorico. Bral sem jo, kot pišem, iz oči slovenskih borcev kot iz knjige. V meni je bilo vse polno novih pesmi, ki sem jih prinesel s seboj iz host. Čakale so, da se iz mene preselijo na papir. In tako se je tudi zgodilo. Dosti jih je bilo objavljenih kasneje v zbirki Pesmi, ki je bila, kakor je znano, razen nekaj izvodov, uničena ob sovražnikovem vdoru v tiskarno.

Vsekakor je – tudi zame, ko gledam danes nazaj – zanimivo, kako sem takrat sam presojal svojo poezijo. Morda celo prekritično, saj so bile tudi v zbirki Previharimo viharje takšne pesmi, kakšnih si želim v svojem eseju. Na primer Na partizanski straži, Nekje v gozdovih. Spominjam se, kako mi je Kardelj, že po vojni, očital, da premalo cenim Previharimo viharje. Ne vem, ali je bil ta očitek upravičen – res pa je, da sem o njih tu in tam govoril ali tudi zapisal kaj kritičnega. Na primer v motu k Pesmim (1946), v katerem pravim: da pel sem preglasno, uho bi delo /tenko sedaj, ko je vihar minil,/ a da srce je tisoč grl imelo,/ iz tisoč grl v vihar bi bil zavpil./ Satirični verzi Tistim, ki bi radi brali Previharimo viharje (Pesmi 1946) pa letijo

bolj na kritiko, ki si je želela večje umerjenosti, kakor na moje verze, čeprav tudi te ironiziram.

No, toliko o tem. Morda vas bodo zanimale tudi okoliščine, v katerih je prišlo do Setve. Ko sem se vrnil iz host, sem se srečal v Ljubljani s Seliškarjem in Kajuhom. Zdi se mi, da prek Blaža Arniča, ki je bil v prijateljskih stikih z Borisom Kalinom. Poleg tega pa tudi z Janezom Erženom, ki je po vojni, obtožen ne ven že česa, ob aretaciji napravil samomor. Bil je nezakonski sin Janeza Evangelista Kreka. Tudi podoben mu je bil kot krajcar krajcarju. Kip, ki ga lahko še danes vidite v veži Vurnikove secesijske hiše z narodnimi ornamentami na Miklošičevi cesti (nasproti Uniona) je takšen, kot da bi bil narejen po Erženu. Eržena omenjam zato, ker sem na njegovem domu za Bežigradom skupaj s Kajuhom prvič slišal partizansko pesem, posneto na plošči (po nekem mojem tekstu, komponiral Karol Pahor).

O Setvi še to: izšla je, kakor veste, samo ena številka, pa tudi ta ni imela posebnega odmeva, saj je bila natisnjena v majhnem številu izvodov. Do nove številke ni prišlo zato, ker smo kmalu zatem bili vsi v partizanih, tam pa o tem, da bi nadaljevali z izdajanjem Setve, ni bilo govora. Raztepli smo se na vse strani.

Ko premišljam o svojem esej, ki ste mi ga po toliko letih znova predložili, moram reči, da me je kar presunil. Kakšen zanos, kakšna neomajna vera! Danes se zdi že kar neverjetna, nikakor pa »out of date«. Eksaltacija. Pričakovanja o poslanstvu slovenske kulture se niso izpolnila, ali le v majhni meri, toda Slovenija v okviru Jugoslavije je vendarle eden izmed zgodovinskih katalizatorjev, ki so vplivali in še vplivajo na usodo sveta.

Lepo pozdravljeni!

Vaš Matej Bor

Radovljica, 13. VI. 1983

P. S. Misli o dramatik spominjajo na moje predvojne kritike in razprave, so pa seveda v zvezi z igrami (Težka ura, Stacina ob Kolpi – izgubljena ali pa pri kom spravljen skupaj z odlomkom mojega Dnevnika, 1942), ki sem ju pisal na Rogu 1942.

Uvodne besede

Pred vami je devet referatov s tridnevne-
ga strokovnega simpozija, ki sta ga priredila
Svet akademij znanosti in umetnosti Socia-
listične federativne republike Jugoslavije in
medakademijski odbor za znanstveno zbo-
rovanje o temi Prosveta in šolstvo med na-
rodnoosvobodilnim bojem in revolucijo na-
rodov in narodnosti Jugoslavije. Posvet je
bil septembra 1983 v novem Sadu.

Slovenija je bila na strokovnem simpoziju
zastopana s temile referati: Matija Žgajnar o
kulturnoprosvetni dejavnosti med narod-
noosvobodilnim bojem na Slovenskem, Sla-
vica Plahuta o partizanskem šolstvu med na-
rodnoosvobodilnim bojem na Primorskem,
Vida Deželak-Barič o partijskem šolstvu in
tečajih med narodnoosvobodilnim bojem
ter Slavica Pavlič o vzgojno-izobraževalnem
delu v partizanskih šolah. Referatov nismo
uvrstili v naš izbor zato, ker je bilo o teh te-
mah v Sloveniji že dosti napisanega in objav-
ljenega, zaradi tehničnih ovir pa nismo mog-
li pripraviti za tisk tudi referata dr. Vlade Te-
šića Pedagogija razvoja prosvete in šolstva
naše revolucije na območju Srbije.

Za objavo referatov se ne odločamo zgolj
iz neke utečene navade v uredniški politiki,
temveč predvsem iz aktualnih potreb, boljše
rečeno zaradi aktualnih idejnih spopadov, v
katere se je nenaključno kot središčna točka
umestilo takšno ali drugačno razumevanje
narodnoosvobodilnega boja. Krizne razme-
re v družbi po svoji notranji logiki pogojuje-
jo, da idejni spopadi vedno znova silijo k iz-
voru obstoječih družbenih razmerij in hkrati
s tem tudi k njihovim temeljem. Narod-
noosvobodilni boj, njegov razvoj, predvsem
pa njegovi rezultati so oboje: izvor in temelji
socialistične samoupravnne federativne Ju-
goslavije.

Priznati je treba, da nas je ta spopad v
marsičem presenetil in nas zalotil nepripra-
ljene. Toda ni šlo le za spopad z nasprotniki,
tudi ne samo s tistimi, ki jih je zgodovina bolj
ali manj odvrгла v ropotarnico, temveč je
prišlo tudi do soočanja s prazninami, z vpra-
šanji, na katera še ni odgovorov.

Vprašanje mednacionalnih odnosov
med narodnoosvobodilnim bojem, pred-
vsem skrb za nacionalno samobitnost v ok-
viru nastajanja novih družbenih odnosov,
sproščanje pobude ljudskih množic, pred-
vsem splošno-ljudski značaj Osvobodilne
fronte, razlike v intenziteti revolucionarne-
ga procesa v različnih delih Jugoslavije in
vzroki zanje, posamezni tragični dogodki in
obdobju narodnoosvobodilnega boja ter

vprašanja krivde in odgovornosti ljudi zanje, vse to so momenti, ki so jih izrabili in jih izrabljajo z namenom zanikati socialistične samoupravne odnose in na katere tudi sami ne znamo docela odgovoriti. Vsaj širši javnosti ne.

Izhod iz te situacije ne sme biti doktrinarni nastop, pač pa kombinacija idejnega spopada, ki temelji na razvoju zgodovinske vede in seznanjanju širše javnosti z njenimi izsledki. Revija Borec v svoji uredniški politiki terja slednje. Prav z namenom, da bi poglobljeno in znanstveno dokumentirano prikazali vse možne vidike narodnoosvobodilnega boja, smo se odločili za objavo referatov, ki obravnavajo prosveto in šolstvo v narodnoosvobodilnem boju.

Vsebina pričujočih referatov daje bolj ali manj sintetičen prikaz, v kakšnih razmerah, na kakšen način in s kakšnimi cilji se je organizirala prosvetna dejavnost v sklopu narodnoosvobodilnega boja na celotnem območju Jugoslavije. Zlasti opazna sta dva vidika, ki po našem globokem prepričanju pričata o usodni povezanosti tega šolstva z osnovnimi značilnostmi celotnega narodnoosvobodilnega boja. Gre za dosledno politiko nacionalne samobitnosti, ki se uresničuje predvsem z enakopravno uporabo jezikov narodov in narodnosti v partizanskem šolstvu, in za organizirano snovanje, uveljavljanje novih etičnih in moralnih načel, kar se zrcali predvsem v liku partizanskega učitelja in v njegovem odnosu do učencev.

Toda kakor na eni strani partizansko šolstvo vsebuje cilje narodnoosvobodilnega boja v celoti, dani prikaz organiziranja in delovanja partizanskega šolstva kaže, da so vodilne sile revolucije proces družbenih sprememb načrtovale in izvajale stvarno in perspektivno. Pri tem so se opirale na ljudi in njihove interese.

dr. Dragutin Franković¹

Etika partizanskega učitelja (1)

Šolsko in kulturno-prosvetno delo, kakršno se je razvijalo v vojnih razmerah med našim narodnoosvobodilnim bojem in socialistično revolucijo, je redkost v takšnih izrednih in napetih situacijah. Možno je bilo zaradi specifičnosti našega boja in ljudske revolucije, zaradi spoznanja Komunistične partije Jugoslavije, da sta kultura in prosveta nujno orožje, pogoj za razvoj ljudske oblasti in priprava za novo življenje. Prav tako so šolsko in kulturno-prosvetno delo terjale potrebe otrok, mladine in odraslih po izobraževanju, omogočali pa prizadevni učitelji in učiteljice, ki so vodili pouk in kulturno-prosvetno dejavnost.

Pisati nameravamo o tem zadnjem, toda ne najmanj pomembnem dejavniku velikih uspehov, ki smo jih dosegli v ljudski revoluciji – o partizanskih učiteljih.

V vsaki oceni šolstva in prosvete med narodnoosvobodilno vojno se piše o njih. Opisujejo težavne razmere njihovega dela, delo samo, njihov odpor proti sovražniku in njihove velikanske žrtve. O tem obstajajo tudi posebne izdaje.

Nekateri avtorji so v svojih delih posvetili učiteljem posebna poglavja, na primer Radoslav Čurić,¹ Živko Pucarević,² Mihajlo Ogrizović,³ Mate Zaninović⁴ in Milan Lipovac.⁵ Vsi so obravnavali tudi etično plat prosvetnega delavca, niso pa posebej pisali o etiki partizanskega učitelja; prav to nameravamo sedaj. Mislimo, da je to potrebno iz več razlogov, navajamo pa samo enega: da bi sedanjim in novim generacijam učiteljev omogočili jasen vpogled v eno izmed bistvenih sestavin njihovega poklica, ki je v izrednih okoliščinah narodnoosvobodilne vojne postala izredno pomembna in ima za učitelje in za družbo trajan pomen in vrednost.

Naša razprava je zgodovinsko-pedagoška analiza, saj se dotika preteklosti, poleg tega pa ima določene teoretične zahteve: da bo to, čeprav majhen, prispevek k eni od vej etike, ki se imenuje deontologija, v tem primeru prispevek k deontologiji učiteljskega poklica. O tem se redko piše, ne samo pri nas. Od tujih piscev lahko navedemo Roberta Dottrensa, Andreja Ferrea, Reneja Huberta, med našimi pa je o tem pisal Trailo Spariosu, profesor pedagoške akademije v Vršču, ki je o tej veji etike imel referat na simpoziju v Somboru ob proslavi dvestoletnice učiteljskega izobraževanja.⁶ V nekem obdobju je pri nas potekala polemika o »ko-

*»Partizanske šole niso bile samo zgradbe.
Teh pogosto niti ni bilo.
Niti niso bile učbeniki, ki jih je bilo še manj.
Partizanske šole so bili učitelji, učenci,
državljeni in borci, poštene ljudje.«*

Dragan Pavlović

deksu učiteljev«, Unesco je leta 1966 sprejel priporočilo o položaju učiteljskega kadra, v katerem je zajeta profesionalna etika učiteljev, pa tudi nekatere mednarodne organizacije učiteljev in profesorjev so občasno sprejemale priporočila o tem vprašanju.⁷

Največ virov za našo razpravo smo našli v življenjepisih preživelih in umrlih partizanskih učiteljev, kot so na primer dela Joca Mihajlovića,⁸ Daneta Pavlice⁹ in zborniki Za svobodo,¹⁰ Udeleženci priče¹¹ in Iztrgani iz pozabe.¹²

2

Preden začnemo analizirati etiko partizanskega učitelja, bi bilo treba opredeliti pojem partizanski učitelj. Vemo, da je v narodnoosvobodilni vojni in revoluciji sodelovalo veliko učiteljev, vendar niso bili vsi partizanski, temveč učitelji partizani. To so bili učitelji, ki so kot partizani z orožjem prispevali svoj delež k narodnoosvobodilnem boju: kot borci ali kot vodje partizanskih enot, nato v ljudski oblasti, v drugih službah v »zaledju«, v tisku in drugod. Tudi vsak partizanski učitelj je bil učitelj – partizan, le da je ljudstvo šlo za partizanske učitelje samo tiste, ki so delali v šoli ali pa v kulturno-prosvetni dejavnosti. Bili pa so tudi učitelji – partizani, ki so bili nekaj časa v enotah, potem v ljudski oblasti, nato v šoli in zopet v enoti, kakor je bila potreba (primer takega učitelja je bil Sretenje Zorkić-Ding iz Srema: partijski delavec, komisar čete, učitelj in diverzant¹³).

Seveda bomo z izrazom partizanski učitelj označevali tako učitelje kot učiteljice, mlade in stare, strokovne in pomožne – vse, ki so delali v osnovni šoli in z odraslimi na osvobojenem in delno osvobojenem ozemlju in se ravnali po smernicah narodnoosvobodilnega boja.

3

Etika partizanskega učitelja pomeni poseben primer partizanske etike, ki je nastajala med narodnoosvobodilnim bojem in vojno pod idejnim vplivom Komunistične partije Jugoslavije, Skoja in drugih protifašističnih organizacij ter bojnih izkušenj ljudskih množic. Kot del ljudstva, ki ga je prevzemala etika vstaje, je bil z njo prežet tudi učitelj. Živel in boril se je v težavnih okoliščinah in tako dobival enake izkušnje. Kot bolj ali manj šolan človek je lahko sebi in drugim pojasnjeval nastanek in vlogo etičnih načel,

po katerih je deloval v praksi. Delo z otroki in odraslimi mu je omogočalo, da je dokazoval in živel s to etiko, da je postal njen razlagalec in vzor. V vsakdanjem stiku z otroki in ljudmi, iz oči v oči tudi v najtežavnih razmerah, se je moral zavedati svoje vloge in se držati norm, ki jih je pojasnjeval. Visoki, humani cilji narodnoosvobodilnega boja in nepojmljivi zločini okupatorjev ter njegovih služabnikov so zahtevali v vsakem trenutku etično sodbo in moralno odločitev. Zato je partizanski učitelj, deleč dobro in zlo z ljudstvom, stalno ostril svoj moralni profil, se učil od ljudstva in ljudstvo od njega ter prenašal splošno partizansko etiko na svoje učence. Ti so se hitro identificirali s to etiko, ker jim ni bila ne tuja ne vsiljena in je ustrezala življenjskim okoliščinam, ki so jih dobro poznali.

»Enotnost ljudstva, njegova visoko moralnopolitična zavest se je kazala tudi pri otrocih. Zadoščalo je, da je šla šola v korak s splošno politično zavestjo ljudstva. To je le še en kraj, kjer so negovali spodbujanje bojnega duha in ljubezni do narodnoosvobodilnega boja,« je pisala Živka Pavlekić.¹⁴

V splošni strukturi in vsebini partizanske etike je v osebnosti partizanskega učitelja obstajal tudi neki poseben dejavnik. Bil je izraz njegove funkcije v življenju ljudstva in v osvobodilnem boju – pedagoške funkcije. Boril se je za svobodo in za človeka vredno življenje kot učitelj, pedagog, kulturni delavec, iz česar je izhajal cel splet posebnih etičnih stališč in obveznosti. Odgovarjal je za otroke in za njihovo varnost v šoli, pooblaščen je bil za to, da jih nauči vse, kar je bilo določeno z učnim programom, da jih vzgaja v duhu narodnoosvobodilnega boja, da gradi nove medsebojne odnose, tudi odnose med otroci samimi, nove odnose med šolo in ljudstvom. Njegova naloga je bila tudi, da učence vzgaja in usmerja v prihodnost, ki bo humanejša, socialistična in s tem tudi zahtevnejša za vsakogar. To so bile – delovno in etično zahtevne naloge, ki jih je bilo treba uresničevati v nenavadno težavnih, negotovih in skromnih okoliščinah. Odpirala se je zelo vznemirljiva in ostra etična problematika, ki jo je moral reševati partizanski učitelj sam. Seveda s pomočjo družbe, vendar na svojo odgovornost.

Če k temu dodamo, da marsikateri niso bili niti strokovno, nekateri pa tudi ne politično usposobljeni za to vlogo, potem nam postane jasno, v kakšnih moralnih dilemah

so bili in kako so si morali prizadevati, da so jo zmogli. Tudi zunaj šole je imel partizanski učitelj veliko nalog v zvezi z izobraževanjem odraslih, v kulturno-prosvetnem delu, političnih akcijah in v pomoči organom ljudske oblasti ter vojnim enotam, če so prišle v vas. Tako se je področje njegove politične in etične odgovornosti širilo in zoževalo, odvisno od okoliščin in potreb.

Obveznosti partizanskega učitelja so bile »znane«. Le redkokje pa lahko najdemo besedilo, v katerem bi bile te dolžnosti našete in določene. Navajamo dva takšna dokumenta, da bi lahko videli, kaj je gibanje pričakovalo od partizanskega učitelja. Prvi so navodila učiteljem za delo v osnovnih ljudskih šolah prosvetnega odseka izvršnega odbora Avnoja, ki so bila izdelana konec leta 1942:

»Usmeritev šole je bila osvobodilno-protifašistična. Načelo vzgoje v njej je: svoboda prosveta ... zgodovinsko gradivo se mora poučevati na podlagi stroge nacionalne enakopravnosti, svobode in bratstva vseh narodov Jugoslavije, tako da zajema na kratko sedanjost in preteklost vseh narodov ... Razvijati zavest o nalogah in ciljih današnjega narodnoosvobodilnega boja, tako da gredo naši narodi v boju naprej, da ni več vrnitve na staro ... vzgoja (kar se tiče verouka) ne sme priversti do tega, da bi vzgajani precenjevali svojo in podcenjevali druge, saj vera ne sme ločiti človeka od človeka.«¹⁵

Drugi takšen dokument so bila navodila iniciativnega odbora Zavnoha v organizaciji kulturno-prosvetnega dela na osvobojenem ozemlju Hrvatske, izdane konec maja 1943:

»Naše otroke moramo pripravljati za življenje in boj, zagotovo v prvi vrsti pismeno, nato zavedno in kulturno mladino, ker to zahteva tudi sam naš boj ... s posebnim poudarkom na bratskih odnosih med bratskima narodom Hrvatov in Srbov v naši domovini in zatem do vseh naših narodov ... Kulturno-prosvetno delo ima posebej pomemben politični pomen, kajti zavedno in prosvetljeno zaledje bo dvakrat bolj vzdržljivo in odporno od neprosvetljenega, zato se moramo lotiti tega dela z vsemi našimi močmi.«¹⁶

Najbrž je še več takih dokumentov, vendar lahko rečemo, da se v njih bolj opominja, kaj mora učitelj delati, kot pa govori o etični plati njegove osebnosti kot pogoju za tako delo. Le-ta se je vključevala sama po sebi. O tem je več napisano v partizanskem tisku in govorih.¹⁷ V tem smislu je še najbolj določen dopis partizanskega učitelja (podpis »D«) z naslovom Dolžnosti učitelja, objavljen v sremskem časopisu Resnica, št. 101, 25. junija 1944. Piše:

»Prva in sveta dolžnost resnično ljudskega učitelja je, da dà vse svoje sposobnosti v službo ljudstvu, da dà vse od sebe za narodnoosvobodilni boj. Naše delo v šoli in zunaj nje, pa tudi osebno življenje mora biti takšno, da pristojna resnično ljudskemu učitelju. Ne smemo dopustiti, da bi med nami in otroki ter med nami in vaščani obstajal prepad. Da otrok trepeti, ko hoče učitelja nekaj vprašati, ali pa se skuša izogniti srečanju, ko ga zagleda ... prav tako mora biti učitelj blizu vaščanom, z njimi mora živeti in deliti dobro in zlo, poznati mora potrebe in pomanj-

¹ Radoslav Čurić, Prosvetna i kulturna aktivnost tokom narodnooslobodilačkog rata u Vojvodini, Matica Srpska, Novi Sad, 1969, str. 86.

² NOB i revolucija, nepresušni izvori sadržaja za vaspitanje i obrazovanje mlade generacije, Zavod za unapređenje opšteg i stručnog obrazovanja, Novi Sad, 1973, str. 69; Savremene koncepcije i perspektive obrazovanja nastavnika (zbornik radova), Pedagoški zavod Vojvodine, Novi Sad, 1979, str. 197.

³ Mihajlo Ogrizović, Razvitak školstva na oslobođenom teritoriju Hrvatske, Pedagoško-književni zbor, Zagreb, 1975, str. 218.

⁴ Mate Zaninović, Kulturno-prosvetni rad u NOB-u, Zavod za izdavanje učenika, Sarajevo, 1968, str. 180.

⁵ Milan Lipovac, Školstvo i prosvjetno kulturna delatnost na oslobođenom teritoriju Slavonije, Školske novine, Zagreb, 1981, str. 150.

⁶ Savremene koncepcije i perspektive obrazovanja nastavnika (zbornik radova), Pedagoški zavod Vojvodine, Novi Sad, 1979, str. 363.

⁷ Prav tam, str. 367.

⁸ Joca Mihajlović, Prilozi izučavanju vaspitanja i obrazovanja u NOB i revoluciji Vojvodine, Misao, Novi Sad, 1981.

⁹ Dane Pavlica, Partizanske škole na Papuku, Školske novine, Zagreb, 1981; Dane Pavlica (urednik), Partizanski učitelji Slavonije, Prvi susret na Zvečeru, Školske novine, Zagreb, 1982.

¹⁰ Za slobodu, Učitelji, nastavnici i profesori Hrvatske, poginuli u narodnooslobodilačkom ratu, Udruženje učitelja, nastavnika i profesora Hrvatske, Zagreb, 1955.

¹¹ Glej opombo št. 4.

¹² Otrgnuti od zaborava, Prosvjetni radnici Bosne i Hercegovine, poginuli u narodnoosvobodilačkom ratu, Savez pedagoških društava BiH, Sarajevo, 1983.

¹³ Olga Jovanović, Nevenka Franković, Joca Mihajlović, Prilozi izučavanju vaspitanja i obrazovanja u NOB i revoluciji Vojvodine, Misao, Novi Sad, 1981, str. 174.

¹⁴ Prav tam, str. 36.

¹⁵ Mihajlo Ogrizović, Prosvjeta u narodnoj revoluciji, Zavod za pedagogiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 12, Zagreb, 1978, str. 25.

¹⁶ Prav tam, str. 80.

¹⁷ Ljubivoje Cerović, Zivko Pucarević: Revolucionarna trajanja, Misao, Novi Sad, 1981, str. 70 in 71.

kanje v vasi, ne sme se izogibati nikogar, na vsakem koraku se mora truditi za izboljšanje stanja v vasi. . . . Dolžnost nas učiteljev je, da se strokovno izpopolnjujemo, da bi mogli še bolj koristiti v šoli in zunaj nje.«¹⁸

Zanimivo je, in po svoje razumljivo, da so nekateri učitelji in učiteljice bolj cenili oboženo boj kot delo v partizanskih šolah. Nekateri so zapustili šole in odšli v enote, tam padli.¹⁹ Bili pa so tudi nasprotni primeri, ko je prevladala etika partizanskega učitelja, to je zavest, da je delo v šoli izredno pomembno za naš boj. Navajamo tak primer:

Učiteljica Vukosava Petrović (moža so ji ubili fašisti) je ostala v Kupinovem. Član krajevnega narodnoosvobodilnega odbora Pero Radosavljević ji je rekel, naj izbira: odhod v partizane ali delo z osnovnošolskimi otroki. »En borec pomeni veliko, toda en sam učitelj pomeni še več,« je sklenila Vukica. Tudi v prosveti so bili potrebni borci. Vedela je, da se bo morala včasih poleg učiteljevanja ukvarjati tudi s povsem borčevskimi in političnimi zadevami. Tako je tudi bilo.²⁰

4

Etika partizanskega učitelja je bila poseben pojav v etiki narodnoosvobodilnega boja in socialistične revolucije; po svoje je izvirala tudi iz napredne etike vzgojnega in političnega dela učiteljev v predvojnem obdobju, le-ta pa je nastajala pod idejnopoličnim vplivom, ki sta ga Komunistična partija in SKOJ imela na učiteljice in učitelje po vsej Jugoslaviji. Glavne zahteve te etike »biti skupaj z ljudstvom in deliti usodo z njim«, »boriti se«, so živele v vrstah naprednih učiteljev in učiteljic že prej, vendar so najbolj prišle do izraza v tridesetih letih v razmerah proti fašističnega boja, ko so stali mladi učitelji in učiteljice – komunisti na čelu demokratičnega učiteljskega gibanja proti fašizaciji države.

Kar pravilo je, da so se v prvih vrstah borcev za svobodo v partizanskih enotah in med prvimi partizanskimi učitelji znašli prav ti učitelji. Le-ti so imeli svetle vzore v učiteljih, borbenih demokratih, socialistih in komunistih s konca 19. in začetka 20. stoletja in v borbah proti protiljudskim režimom v stari Jugoslaviji do konca tridesetih let. Odločilno za njihovo idejnopolično usmeritev je bilo idejno vodstvo Komunistič-

ne partije Jugoslavije. Dodatno motivacijo v boju so dobivali iz poznavanja narodovega življenja in iz vzgojiteljske etike.

Najzavednejši in strokovno usposobljeni del armade partizanskih učiteljev je že prej poznal napredne tradicije učiteljskih gibanj v naši državi in jih sprejel, saj se je učil iz njih še v učiteljskih šolah stare Jugoslavije – seveda tajno, pod vplivom naprednih profesorjev pedagogike. Nekaj teh učiteljev je bilo včlanjenih v Komunistično partijo Jugoslavije ali v SKOJ.²¹ Komunistična partija je povezovala politični boj z naprednimi dosežki vseh naših narodov in tudi z naprednimi tradicijami učiteljskih gibanj in bojev. Skupaj z revolucionarnimi političnimi idejami, ki so izhajale iz marksizma, so učitelji sprejemali tudi etiko borbenega dela učiteljstva, organiziranega v učiteljskih kulturnih zadrugah Ivan Filipović, Vuk Karadžić, Petar Kočić in slovenskem Učiteljskem gibanju.²²

To so bili zvečine mladi učitelji in učiteljice, ki so v učiteljskih šolah postali člani SKOJ, nekateri pa tudi Komunistične partije Jugoslavije. Učiteljsko službo so dobili v najbolj zaostalih okoljih. Številne je že kaznovala policija in so bili pod nadzorom. Živel so siromašno, bili so slabo plačani in pogosto so jih premeščali v imenu »potrebe službe«, v resnici pa jih je hotela oblast tako onemogočiti pri njihovem političnem delovanju. Partija jih je povezovala z ilegalnim delom, sami med seboj pa so se povezovali v različnih legalnih oblikah dela, kot so bile omenjene učiteljske zadruge, okrajne in »banovinske« učiteljske skupščine, različni tečaji. Posebnega pomena so bile glavne skupščine Jugoslovanskega učiteljskega združevanja, kot na primer zagrebška 1938. in banjaluška 1939. leta. Najrevolucionarnejši del tega naprednega učiteljskega gibanja Jugoslavije je nastopal na banjaluški skupščini odprto kot Tretja skupina in se s tem izpostavil kasnejšim ostrim pregonom.²³

Značilno za to generacijo je bilo, da je bila prežeta z visokimi etičnimi ideali revolucionarnega boja, ki ga je začela Komunistična partija Jugoslavije, še posebej po letu 1937,²⁴ in da je vse svoje moči nesebično vlagala v delo v šoli in v pomoč ljudstvu v njegovem gospodarskem in političnem boju za golo življenje. Pokazala je visoko etično zavest in solidarnost z odporom množic proti fašizaciji države, ki jo je izvajala buržoazija. Odpuščenim, premeščenim pa tudi zaprtim učiteljem je pomagala učiteljska »rdeča po-

moč«; delo v učiteljskih zadrugah je bilo prostovoljno in brezplačno; na sestanke so potovali na svoje stroške; časopise in knjige so izdajali z lastnim, težko pridobljenim denarjem.

Trdimo lahko, da je večina teh učiteljev, ki so bili borci in partizanski učitelji, ko se je začela splošna ljudska vstaja, že v stari Jugoslaviji živela v razmerah, ki so bile v mnogočem podobne tistim med narodnoosvobodilnim bojem; delali so po siromašnih vaseh, v starih, neprimernih šolskih zgradbah, s skromnimi učnimi pripomočki (o čemer še danes pričajo rezultati anketiranja, ki so bili objavljeni v Napredku 1964/6 in drugje), v stalni nevarnosti pred žandarji, ki so prihajali pogosto in jih opazovali, v dogovoru z ljudstvom in šolskimi otroci so skrivali svojo revolucionarno dejavnost pred oblastjo, v šoli so gradili nove odnose in uporabljali sodobne učne in vzgojne metode, pa tudi samoupravne, učili so pisati odrasle, pisali stenske časopise in organizirali ustne, vadili z otroki in odraslimi dramske in druge prireditve itd.²⁵

Veliko oblik tega dela so presadili v razmere narodnoosvobodilne vojne in se med prvimi izpostavili nevarnostim oboroženega revolucionarnega boja. Drugi partizani in partizanski učitelji so se od njih učili. Med imeni organizatorjev učiteljskih tečajev najdemo najpogostejše njihova imena. Tega sicer niso delali samo oni, niti ne vsi, temveč tudi drugi napredni in patriotski učitelji, vendar so ti prednjačili v svojih okoljih in prenašali izkušnje na nove učitelje. O tem priča tudi to, da je vsak drugi član Tretje skupine padel kot borec ali žrtev fašističnega terorja in da je na tej listi padlih 13 narodnih herojev.²⁶ Spomnimo naj, da je član učiteljske zadruge Vuk Karadžić in Tretje skupine učitelj Dušan Jerković, narodni heroj, padel kot komandant delavskega bataljona na Kadinjači, da je bil Dragiša Mihailović ustreljen kot talec 21. oktobra 1941. v Kragujevcu in da je bil Žarko Zrenjanin-Uča tudi eden od teh naprednih predvojnih učiteljev. Njihove življenjepise in opise del lahko najde bralec v zbornikih, brez katerih ne bi smela biti nobena šola, in to Udeleženci in priče,²⁷ Za svobodo²⁸ in Iztrgani iz pozabe,²⁹ ter v raznih drugih monografijah in člankih o narodnoosvobodilni vojni.³⁰ Iz teh zbornikov je razvidno, da je bilo število padlih učiteljev in prosvetnih delavcev (okoli 1500) ter narodnih herojev učiteljev razmeroma zelo veliko v vseh krajih naše države, kar prepričljivo govori o patriotizmu in napredni politiki ter etični usmerjenosti tega pomembnega dela naše inteligence že pred začetkom vojne in med splošno ljudsko vstajo.

Simbol te etike vzgojitelja, patriota in borca za novo je lik narodnega heroja Miloja Pavlovića, direktorja srednje šole v Kragujevcu, ki ni sprejel ponudbe sovražnika, da ga ne ustrelijo, temveč je skupaj z učenci odšel v smrt (»Streljajte, jaz imam učno uro!«).

5

Ta »prenesena«, z osebnim vzorom in s prizadevanjem razširjene etike borbenega ljudskega učitelja je dobila v razmerah narodnoosvobodilnega boja novo vsebino, precoblikovala se je v novih situacijah in odnosih partizanskega učitelja z njegovo širšo in ožjo okolico pa tudi pod vplivom celotnega gibanja, ki ga je usmerjala Komunistična partija Jugoslavije.

¹⁸ Glej opombo št. 13, str. 17.

¹⁹ Olga Jovanović, Nevenka Franković, Joca Mihajlović: Prilozi izučavanju vaspitanja i obrazovanja u NOB i revoluciji Vojvodine, Misao, Novi Sad, 1981, str. 13; Zivana Pavlekić-Seška, Putokaz, Savez udruženja boraca NOP SAB Vojvodina, Novi Sad, 1974, str. 164; Dane Pavlica (urednik), Partizanski učitelji Slavonije, Prvi susret na Zvečeru, Školske novine, Zagreb, 1982, str. 90.

²⁰ Glej opombo št. 13, str. 246.

²¹ Učesnici i svedoci, Zbornik sećanja o delatnosti naprednog učiteljstva Jugoslavije do 1941. I i II, Društvo za izučavanje delatnosti naprednog učiteljstva Jugoslavije, Beograd, 1974.

²² Prav tam, str. 23.

²³ Prav tam.

²⁴ Etika socialističkog samoupravljanja, Zavod za unapređivanje vaspitanja i obrazovanja, Beograd, 1980, str. 83-97.

²⁵ Glej opombo št. 21, str. 23.

²⁶ Rade Vuković, Napredni učiteljski pokret između dva rata, Pedagoški muzej, Beograd, 1967, str. 113.

²⁷ Glej opombo št. 21.

²⁸ Glej opombo št. 10.

²⁹ Glej opombo št. 12.

³⁰ Dane Pavlica (urednik), Partizanski učitelji Slavonije, Prvi susret na Zvečeru, Školske novine, Zagreb, 1982; Slavica Pavlič, Viktor Smolej, Partizansko šolstvo na Slovenskem, Založba Borec, Ljubljana, 1981; Mile Todorovski, Prosvetnite rabotnici od Makedonija vo otporot protiv fašizmot, Prosvetno delo, št. 5/6, Skopje, 1967.

Največja vrednota te etike je bil človek: njegovo življenje, varnost, delo v miru, svoboden razvoj osebnosti, srečnejša prihodnost posameznika in narodov. Potem svoboda: od fašizma, do nacionalnega tlačenja, od gospodarskega izkoriščanja, svoboda osebnega razvoja, svoboda gibanja. Visoko mesto v tem etičnem sistemu je imela pravica: kaznovanje fašističnih zločincev, maščevanje za nedolžne žrtve, obsodba in kaznovanje izdaje, ekonomska in socialna pravica.

S tem je povezana tudi ideja oborožene- ga boja, s katerim se brani obstoj posameznika in naroda, izženejo in kaznujejo sovražniki in okupatorjevi služabniki in izdajalci, nasploh boj kot potrditev človekovega pravega bistva in kot dejavnik razvoja posameznika in družbe. V bojnih razmerah je imela ideja bratstva in enotnosti visoko mesto kot pogoj zmage in zavarovanje sožitja v miru; vsebovala je nacionalno enakopravnost, socialno enakost, smisel za kolektivno delo in življenje, pomen organizacije in organiziranosti, tovarištva in solidarnosti. In nazadnje, posebna in vse večja vrednota je postajala ideja novega: novega življenja, novega družbenega reda, ideja boljše prihodnosti; v bistvu je bila to ideja revolucije kot poti in socializma, kot življenjske perspektive in miru.

Po tem sistemu vrednot so se le-te cenile na nov način in veliko bolj kot prej osebne moralne lastnosti, na primer, človečnost, svobodoljubnost, pravičnost, požrtvovalnost in pogum, zavestna discipliniranost, borbenost in vztrajnost v vojaških akcijah in pri delu, odgovornost in zanesljivost, vdanost in vera v ideale narodnoosvobodilnega boja, Partijo, ljudsko vojsko in Tita, sovraštvo do sovražnika, vsestranska aktivnost, skromnost in osebno poštenje. Verjetno bi lahko navedli še več takšnih osebnostnih vrednot. Njihova skupna značilnost je bila, da so dobivale svoj pomen v odnosu do boja in zmage. Vse te etične vrednote in osebne moralne lastnosti so se stapljale v ideji in praksi bojnega patriotizma, internacionalizma in humanizma v različnih oblikah.

Znotraj sklopa splošne partizanske etike so bile posebne vzgojno-etične vrednote: ljubezen do otrok, skrb in odgovornost za njihovo varnost v šoli, odgovornost za njihov napredek in razvoj, soodgovornost za njihovo prihodnost, ki bo odvisna tudi od njihove izobrazbe in vzgoje, predanost narodu in obveznost učiteljev, da z njimi delijo tako dobro kot zlo, obveznost sodelovanja v ljud-

skem izobraževanju in kulturnem življenju. In na koncu, obveznost za stalno strokovno in politično izpopolnjevanje.

Ta abstraktno prikazani sistem etičnih vrednot in pozitivnih osebnih lastnosti je obstajal in deloval v boju in delu vseh partizanskih učiteljev in učiteljic; tu so uresničevali te vrednote in bolj ali manj postavljali v ospredje osebnostne lastnosti. Pomembno je poudariti, da je bilo to v mnogočem nova morala, ki ni bila le postulat in propaganda, temveč jo je vsiljeval nepretrgan in neusmiljen boj za svobodo in druge vrednote. To realno izhodišče je bilo torej stalno navzoče bojišče, posameznik pa je izbiral, se odločal in deloval.

6

Preden preidemo k analizi prakse, moramo opozoriti na kompleksnost lika partizanskega učitelja in v zvezi s tem na nujnost diferenciranega prijema pri tej analizi. Kompleksnost se je kazala v tem, da je obstajalo več kategorij partizanskih učiteljev, glede na strokovnost, starost, življenjske in bojne izkušnje ter njihovo zrelost. Razumljivo je, da je vse to vplivalo na njihov splošni in etični razvoj, kar se kazalo tudi v njihovem delu.

Glede na strokovnost je bilo nekaj partizanskih učiteljev in učiteljic, ki so imeli popolno predvojno učiteljsko izobrazbo in krajšo ali daljšo prakso. Nekateri so odšli v boj že politično zgrajeni in so bili pripravljene na vse težave partizanskega življenja. Drugi so postali partizanski učitelji, potem ko so preživeli nekaj časa pod okupacijo in poučevali na šolah. Ko je bilo njihovo mesto osvobojeno, so prostovoljno nadaljevali delo v partizanskih šolah. Tretji so se v takih primerih počutili kot »mobiliziranci« in niso prav radi poučevali v teh šolah, zlasti ker je bilo delo zahtevno in nevarno. Jasno je, da je bila politična in etična raven vseh teh skupin strokovnih učiteljev zelo različna, če upoštevamo tudi nujne individualne razlike. Zato je ljudska oblast organizirala zanje različne oblike političnega (manj pa strokovnega) izpopolnjevanja in si prizadevala vsakega obravnavati posebej, kolikor je le bilo mogoče.

Ker tako strokovno usposobljenih učiteljev ni bilo zadosti, kajti gibanje se je razvijalo in širilo kljub sovražnikovim ofenzivam, so precej strokovnih učiteljev odpoklicali iz vojnih enot, da so delali na šolah. Ti so bili

politično bolj izgrajeni, imeli so tudi bojne izkušnje, katerih etična vsebina je bila izrazita. Ker je med njimi bilo pogosto več lažjih ranjencev in okrevancev pa tudi demobiliziranih borcev, niso mogli delati z vso močjo.

Večjo skupino partizanskih učiteljev so sestavljali nestrokovni ali pomožni in začasni učitelji. Tudi med temi so bile velike razlike. Nekateri so imeli nekaj razredov srednje šole, drugi manj,³¹ spet tretji popolno srednjo šolo, nekateri pa so bili še študentje. Odpoklicali so jih iz enot ali iz zaledja, če ni bilo dovolj strokovnih učiteljev. Zanje je bilo treba organizirati strokovno pomoč in bolj ali manj tudi politično izobraževanje. Zato so organizirali krajše ali daljše tečaje, kasneje pa so se izpopolnjevali še ob pomoči strokovnih učiteljev.

Precej velika skupina med nestrokovnimi učitelji so bili mladinci in mladinke, člani Usaoja, AFŽ ali pa (toda manj) Skoja, ki so bili prej borci v enotah ali pa so delali v »zaledju« z mladino in pionirji. Strokovno so se morali prav tako kot drugi pomožni učitelji izobraževati v učiteljskih tečajih, ki so bili v vseh krajih. V etičnem smislu pa so bili najpogostejše zelo pozitivni, politično izkušeni, vnašali so polet in optimizem v šole in zelo pogosto dosegali lepe uspehe pri delu. Ljudska oblast jim je posvečala vse več pozornosti, tako da so postali številčen kader, ki je v prvih letih po osvoboditvi omogočil delovanje šol skoraj v vseh vaseh. Zato je vredno citirati oceno njihovega dela v poročilu okrožnega narodnoosvobodilnega odbora za Gorski Kotar, z dne 29. februarja 1944:

»Z mladinci, pomožnimi učitelji smo vnesli v naše šole tistega duha, ki nam leži v srcih, pa čeprav se zaradi pomanjkanja njihovega strokovnega znanja izgublja na eni strani – smo mnenja, da je daleč pametneje, da so naše šole ... izpopolnjene s kadrom, ki nam je s svojo predanostjo narodnoosvobodilnem boju in ljubeznijo do dela največje zagotovilo, da bo šolsko življenje potekalo v duhu naših teženj.«³²

7

Čeprav so bile skupinske in individualne razlike med partizanskimi učitelji, pa ven-

darle lahko govorimo o partizanskem učitelju in njegovem liku. Glavne poteze tega lika je oblikoval boj, prav tako tudi bojne razmere in delo v šoli ter med ljudstvom. Skupne poteze tega lika so se kazale v realnih družbenih odnosih in situacijah, po katerih je ljudstvo presojalo, kdo zasluži ta naziv in kdo še ne.

Nov odnos med učiteljem in ljudstvom se je v prvi vrsti pokazal v tem, da učitelj ni bil uslužbenec, niti predstavnik države, oblasti, »gospod« kot v stari Jugoslaviji – razen tistih učiteljev, ki so že prej gradili nov odnos med seboj in ljudstvom. Plače ni prejemal, hranil se je in spal po hišah ali pa v stalni »bazi«, obleko in nekatere druge dobrine je dobival od ljudske oblasti, če je to premogla, živel je kakor drugi ljudje in se od njih ni veliko razlikoval. Delil je dobro in zlo z ljudstvom in vojsko, zlasti med velikimi ofenzivami in selitvami. Privilegijev ni imel, razen da mu ni bilo treba stražiti in se boriti v oboroženih akcijah, toda tudi to so delali. Ljudstvo je cenilo učitelja in ga varovalo, obveščalo ga je o nevarnostih in skrivalo v svojih podzemnih skrivalnicah. Takšno življenje in takšni odnosi so močno vplivali na oblikovanje in razvijanje nove učiteljske »podebe o sebi«, na novo politično in etično zavest.

Odnos do sovražnika je samo dopolnjeval in krepil nov odnos partizanskega učitelja do ljudstva. Sovražnik je bil skupen, nevarnost ista, potreba po oboroženem boju očitna in nujna, iz tega pa sta izvirala sovraštvo do sovražnikov in moč, s katero je učitelj sodeloval v boju in izgoreval v delu. Vsi sovražniki so posebej sovražili partizansko šolo in učitelja, iskali so ga, kadar so vdrlili v vas. Pogosto so obstreljevali šolo iz letal ali pa s topovi. Ropali so jih in onemogočali delo. Znani so primeri surovega ravnanja, mučenja in ubijanja učiteljev in učiteljic pred otroki in drugje. V takih situacijah se je partizanski učitelj moralno kalil in dajal pozitiven zgled otrokom. O tem govori najprepričljiveje število padlih in ubitih partizanskih učiteljev in učiteljic.

Iz odnosa do ljudstva in sovraštva do sovražnika je nastajal tudi pozitiven odnos učiteljev do oboroženega boja, Partije, protifašističnih organizacij, ljudske vojske in ob-

³¹ Olga Jovanović, Nevenka Franković, Joca Mihajlović, Prilozi izučavanju vaspitanja i obrazovanja u NOB i revoluciji Vojvodine, Misao, Novi Sad, 1981, str. 29; Mihajlo Ogrizović, Razvitak školstva na oslobođenom teritoriju Hrvatske, Pedagoško-književni zbor, Zagreb, 1975, str. 95.

³² Glej opombo št. 3, str. 221.

lasti, kajti učitelj je v njih videl, kakor tudi ljudstvo samo, borce, maščevalce, zagotovilo zmage nad fašizmom. Zato je med pokom veliko pripovedoval o teh stvariteljih svobode, ki je prihajala.

Z etične plati so bili posebnega pomena odnosi partizanskih učiteljev do otrok, učencev in odnos učencev do njih. Med narodnoosvobodilnim bojem je v tem bistvenem pedagoškem odnosu prišlo do velikanskih sprememb. Partizanski učitelj je po demokratičnih načelih narodnoosvobodilnega gibanja in napredne pedagogike gradil te odnose kot odnose sodelovanja, v katerih starejši in bolj izkušeni pomagata mlajšemu, da se uči in razvija. V že omenjenem dopisu učitelja D. iz sremskega časopisa Resnica Dolžnosti učitelja je to jasno povedano:

»Učitelj mora biti otrokom v šoli in zunaj nje samo starejši tovariš, ki je vedno pripravljen vsakomur pomagati pri pripravljanju za bodoče življenje...«³³

Takšni odnosi so se postopoma uresničevali. Kot prvo je bilo v partizanskih šolah prepovedano telesno kaznovanje in poniževanje učenčeve osebnosti. Nekateri učenci in starši so odpravo telesne kazni sprejeli z začudenjem in nezaupanjem, vendar so hitro doumeli, da je to v skladu z načeli našega boja: fašisti so pretepali ljudi, teptali njihovo človeško dostojanstvo, temu pa je bil nasproten splošen humani duh našega boja. Strah pred kaznijo se je umaknil novi vrsti avtoritete šole in učitelja. Jasno je bilo, da so bili interesi šole in učencev, šole in staršev isti. Učitelj je bil partizan, pogosto v uniformi in oborožen, kar mu je tudi dajalo avtoriteto.

Nov tip discipline pri delu se je porajal tako, da je učitelj zaposloval otroke in jih s tem spodbujal k aktivnosti in samostojnosti. V šolo so prinašali različne predmete, od delov pohištva, svinčnikov do papirja. Skupaj z učiteljem so izdelovali učne pripomočke. Vsak učenec je lahko vprašal učitelja ali učiteljico, če ga je kaj posebej zanimalo ali če česa ni dobro razumel. Njihovo potrebo po samostojnosti so zadovoljevale pionirska organizacija, dijaška samouprava s komisijami in sveti učencev, kritika in samokritika. Način poimenovanja s »tovariš«, »tovarišica« je dajal še formalni pečat novim odnosom v šoli. Tudi pogost pouk v naravi je krepil takšne odnose.

Učenci so vedeli, da je šola del fronte in da imajo tudi oni svojo bojno nalogo – kakor

učitelj. Videli so učitelja, kako zunaj šole dela z odraslimi, jih uči pisati, pomaga narodnoosvobodilnemu odboru in vojski, zato so ga sprejeli iskreno – kot svojega. Ni se jim zdel niti tujec niti nadrejen.

Seveda niso bili povsod odnosi tako idealni. Toda v razvoju je le bilo nekaj teh elementov. K temu so pripomogle tudi okoliščine. Skupna nevarnost je povezovala učitelja in učence, posebej v bližini sovražnikovih oporišč, iz katerih so pogosto vdirali v partizansko vas in počenjali hudodelstva in zločine tudi v šoli. Kot primer omenimo partizansko šolo v Jakovu, kjer sta učila mlada učitelja Živko Pucarevič in Borica Glavrič. Tri kilometre je bila oddaljena od vasi, v kateri so bili ustaši, sedem kilometrov od druge vasi, kjer so bili volksdeutscherji, in samo 30 kilometrov od Beograda.³⁴ V takšnih okoliščinah so imeli učenci, učitelja in vsa vas izdelan sistem obveščanja, opozarjanja in skrivanja. Dogovorili so se za znake, da prihaja sovražnik, s katere strani, natančno se je vedelo, kaj mora vsak učenec narediti, da so zabrisali sledove pouka, kam se mora skriti v zaklonišče, dokler nevarnost ne mine, in kako je treba šolo spet urediti, ko je sovražnik odšel.

Seveda učitelj v takšnih okoliščinah, tudi če bi hotel, ni mogel poučevati »ex cathedra« in obravnavati učence po starem.

Moralna odgovornost učitelja pred vasjo za varnost otrok je bila velika, pogosto je moral sam prevzeti hude posledice sovražnikovih vdorov: da je bil mučen, preganjan v taborišče ali pa ubit. Zato so učenci in ljudstvo pomagali učitelju ali učiteljici v nevarnosti. Skrivali so jih v podzemnih skrivališčih, ki so jih skopali za svoje družine, in se s tem izpostavljali najhujšim posledicam, če bi skrivališče odkrili.³⁵ Ni znano, ali so učenci kdaj izdali učitelja, tudi če jim je grozilo mučenje in smrt (na primer v Prhovu, kjer so fašisti hoteli strmoglaviti s stolpa nekega učenca, ker ni izdal učitelja).³⁶

Dodajmo vsemu temu še to, da je partizanski učitelj delal v razmerah, neprimernih za pedagoško delo: v premajhnih in neustreznih prostorih z veliko učenci, v zgradbah brez vrat in oken, pogosto brez ogrevanja, da je moral z učenci sama napraviti in vzdrževati najnujnejše za pouk, izdelovati učne pripomočke, delati ob pogostih prekinitvah, ponavadi kot edini učitelj ali učiteljica na šoli, potem je jasno, da je takšno delo zahtevalo veliko fizičnega in psihičnega naprezanja

in izredno etično ravnanje. Pozno zvečer, po vsem delu, je delal še z odraslimi. Primer iz Glasa Slavonije, z dne 9. novembra 1944, opisuje dramatičnost te situacije:

»Tovarišica učiteljica ima prvo predavanje na tečaju o deljenju besed na zloge in zlogov na črke. Učenke sedijo v poltemi, slaba luč je edina svetloba, in pozorno poslušajo. Majhna soba se vse bolj polni z dimom, ki zbada v oči. Tovarišica, ki drži svetilko, jo pogosto privija, da bolje gori. Iz ust se ji izvije vzklík: 'Tako se ni še nikoli nihče učil, toda boj je, mora se.'«³⁷

Še težje je bilo v pregnanstvu, na primer v El-Shattu, kjer je pouk potekal na tleh pred šotori v veliki vročini,³⁸ ali pa po pohodu prek zamrznjene Drave, ko so odšli slavonski begunci s 6000 otroki prek Madžarske v Vojvodino in so jih ves čas obstreljevali, ali pa po sovražnikovih ofenzivah, ko je bilo treba ponovno zbrati otroke in v požgani in razrušeni šoli nadaljevati delo. Ponekod (v Istri, Makedoniji, na Kosovu) je bilo to še posebno težavno, toda učitelji so kljub temu delali izredno domiselno, z velikimi napor in žrtvami. Vsi zapisi o takšnih situacijah so hkrati zapisi etičnih preizkušenj in prizadevanj posameznega prosvetnega delavca, da zadovolji zahteve in pričakovanja svoje okolice in svoje vesti.

Vendar partizanski učitelj ni bil sam, temveč je imel organizirano pomoč svoje okolice. Vsi so mu pomagali, kolikor so mogli: Partija, protifašistične organizacije, narodnoosvobodilni odbori, vojaške enote, kulturno-prosvetni odbori in referenti (inštruktorji za prosveto). Moralno podporo je črpal iz strokovnega in političnega znanja, na tečajih in učiteljskih konferencah, prejemal je pisma, navodila in partizanski tisk, dobival nova knjižna dela (Resnične legende, Jama, Stojanka majka Knežpoljka in druge), ki so mu dajala etično oporo, ki jo je imel tudi med vaščani. Seveda je ponekod doživel nerazumevanje in brezbržnost, tako da

je za kratek čas ostajal sam, toda največkrat je imel tudi v težavnih okoliščinah moralno in dejansko oporo družbe pri svojem zahtevnem in odgovornem delu.

Etika partizanskega učitelja se je oblikovala in razvijala z razvojem narodnoosvobodilnega boja in je bila v veliki meri odvisna od načina in možnosti življenja ter dela na osvobojenem in delno osvobojenem ozemlju. To, da so partizanski učitelji delali »v zaledju«, jim ni olajševalo položaja. Njihova odgovornost za otroke, ki so jim jih zaupali starši, je bila posebna in večja od odgovornosti delavca v zaledju. Delo partizanskih učiteljev je bilo zaradi delovnih razmer v šoli, velikega pomanjkanja vsega, kar je bilo potrebno za poučevanje, zaradi neomejenosti in nestalnosti delovnega časa, večje ali manjše ogroženosti zaradi vdorov sovražnika, zelo naporno. Kljub temu so delali in dosegali uspehe, ki so bili možni v tistih okoliščinah, in to s skrajnimi napor in iznajdljivostjo, toda tudi ob pomoči ljudstva, Partije, ljudske oblasti in vojske. Globoka politična zavest in partizanska etika jim je vlivala moč. Veliko partizanskih učiteljev je izgubilo življenje, ko so branili otroke in doživljali skupaj z ljudstvom fašistično nasilje.

Etika partizanskega učitelja kot sestavni del in poseben primer etike naše narodnoosvobodilne vojne in socialistične revolucije ter prav tako vzgojne etike najnaprednejših prosvetnih delavcev iz preteklosti je veliko idejno bogastvo, ki ga ne bi smeli pozabiti ali ohraniti le kot pomemben spomin, temveč ga moramo oživiti in uvrstiti kot sestavni del profesionalnega izobraževanja in vzgoje vseh vzgojno-izobraževalnih kadrov, ki delajo z otroki, mladino in odraslimi. To je trajna vrednota za te poklice in za našo družbo, to je ena od večnih pridobitev našega narodnoosvobodilnega boja, vir navdiha za delo v vseh okoliščinah, ki jih lahko še doživimo, in trajna potreba naše samoupravne družbe.

³³ Glej opombo št. 13, str. 17.

³⁴ Prav tam, str. 256.

³⁵ Prav tam, str. 173.

³⁶ Prav tam, str. 166.

³⁷ Glej opombo št. 5, str. 130.

³⁸ Glej opombo št. 3, str. 226–240.

MIŠKO KRANJEC, ZLIT TRŽIČ, AVGUST 1984

akademik

Jašar Redžepagić

Pedagoška
narava
šolstva
in
prosvete
med
NOB
in
socialistično
revolucijo
ob
primerih
prosvetnih
delavcev
S
Kosova
(2)

Znano je, da je Josip Broz, kadar je govoril o vlogi prosvetnih delavcev ter vzgoji in izobraževanju otrok, vaše mladine, delavcev, dijakov, študentov, vojaških gojencev in starešin, žena in vseh odraslih, vedno opominjal na cilje in vsebine narodnoosvobodilnega boja in čudovite primere vzgoje v narodnoosvobodilni vojni.

Med najpomembnejše odlike šolstva in prosvete narodov in narodnosti Jugoslavije med narodnoosvobodilnim bojem in socialistično revolucijo spada tudi njena pedagoška narava. Šolstvo in prosvetno delo sta bila v ljudski revoluciji nerazdružno povezana in prežeta z drugimi bistvenimi prvinami in pomembnimi pridobitvami našega osvobodilnega boja: z družbenopolitično in idejno usmeritvijo, z globljim zgodovinskim pomenom, predvsem v osvobodilnem in humanističnem smislu, in vsekakor z njegovo kulturno vlogo ter psihološkimi in drugimi vrednotami. Vse to izhaja iz neizpodbitne resnice, da je bila revolucija jugoslovanskih narodov in narodnosti s svojimi cilji, vsebino in uspehi izredno pomembna narodnoosvobodilna in kulturna revolucija ter svojevrstna in najboljša pedagoška šola. Številni primeri in pedagoško ravnanje borcev in ljudskih množic v narodnoosvobodilnem boju ter izkušnje partizanskih šol in razne druge oblike izobraževanja in poučevanja mladine, ki pa so še vedno premalo proučene, so lahko dragoceni tudi za današnjo vzgojno-izobraževalno delo. Čeprav le-ti v današnjih razmerah niso edina vsebina in vir pedagoškega dela in oblikovanja mlade osebnosti, sem prepričan, da bi večje upoštevanje teh neusahljivih pedagoških vrelcev iz obdobja narodnoosvobodilnega boja, če bi ne bili zasnovani nesistematično, priložnostno in stereotipno, temveč bi mlade konkretno, čustveno, pa tudi borbeno in nevsiljivo uvajali v tokove naše revolucije, prispevalo k njihovemu političnemu oblikovanju in domovinski vzgoji ter preprečevalo negativne vplive na mlado osebnost.

V naši revolucionarni preteklosti nista bili šola in vzgoja nikdar prej tako prežeti in povezani z življenjskimi dogajanjem kakor v zadnji revoluciji. Šola, prosvetno življenje in vse vzgojno delo so bili nepogrešljivi del našega revolucionarnega in osvobodilnega boja. Že načrtano smer, po kateri sta šola in vzgoja najtesneje povezani s tokovi in cilji naše socialistične revolucije tako iz političnih kot iz drugih razlogov in v duhu marksističnih načel, bi morali v vseh okoljih in na vseh ravneh izobraževanja in vzgoje bolj negovati. Skratka, največja vrednota pedagoške narave šole in ljudske prosvete med narodnoosvobodilnim bojem in socialistično revolucijo, ki tudi danes ni izgubila svojega pomena, je vzgoja mladih za revolucionarno dejavnost, tudi progresiven družbeni razvoj,

spremembo obstoječega stanja in nadaljnjo izgradnjo socialističnega samoupravljanja v vseh pogledih.

Tisoč izrednih primerov iz narodnoosvobodilnega boja in z njimi povezano delovanje komunistov in Partije do leta 1941 in v povojnem obdobju pričajo, kako nujna je revolucionarna vzgoja mladine, ki je tudi danes posebno pomembna naloga vseh družbenih in drugih znanosti in vse družbe

Za narodnoosvobodilni boj in njeno šolstvo so značilne tudi druge, prav tako revolucionarne poteze, kot so: osvobodilna, globoko humanistična in demokratična narava šole in izobraževanje ljudstva in seveda socialistična usmerjenost in marksistična zasnovanost vzgoje ter poučevanja. Otroke so v ljudski šoli resnično vzgajali v duhu ljubezni do ljudske revolucije in do domovine. Vsebinska izobraževanja v šolah je bila večji del osredotočena na narodnoosvobodilni boj in aktualne politične dogodke v državi in po svetu, čeprav je bila po svojem obsegu omejena zaradi kratkotrajnosti šolanja. Bila pa je prežeta z znanstvenostjo in idejnostjo, o čemer pričajo učni načrti in programi, ohranjeni učbeniki in priročniki, napotila za delo v šolah, dokumenti političnoprosvetnih organov in drugo gradivo. Skupno vsem šolam je bilo, da so odstranile iz življenja in dela vse, kar je bilo reakcionarno. Posebej lahko poudarimo, da je v vzgoji in izobraževanju zaživel načelo popolne in resnične enakopravnosti, bratstva in enotnosti narodov in narodnosti in da se je uveljavilo sodelovanje, vsestranska pomoč in medsebojno spoštovanje učiteljev in učencev ter novi načini pedagoškega delovanja. Pedagoškega pomena šolstva in prosvete med narodnoosvobodilnim bojem ni težko dokazati s primeri iz šolstva in delovanja prosvetnih delavcev vseh krajev naše države. Pri tem ne smemo pozabiti tedanjih političnih okoliščin, številnih posebnosti, razvoja narodnoosvobodilnega boja in poteka revolucije, kar je nujno odsevalo v nastajanju nove šole in ljudske prosvete pa tudi v vsebini dela družbenih in pedagoških institucij in oblik ljudskega izobraževanja. To je bil tudi poglavitni razlog za to, da je bilo do leta 1942 tako malo partizanskih šol v krajih današnje Jugoslavije.

Res je, da so na prvem osvobojenem ozemlju zasedene Evrope v Užiški republiki že oktobra in novembra 1941 odprli »prve partizanske osnovne in srednje strokovne

šole«. ² Konec leta 1941 so delovale tudi na območju Toplice, Jablanice, Puste reke in Crne Trave, v osvobojenih krajih Srbije, v Črni gori pa v nekaj vaseh blizu Cetinja, v Bosenski Krajini, na primer šola v Vrbici itd. Vendar je bilo število šol v tem letu neznatno.

Vemo, da je v začetku jeseni 1942 na osvobojenem območju Like delovalo 13 osnovnih šol, ³ med šolskim letom 1942/43 pa na vsem ozemlju Hrvatske 295. ⁴ V začetku leta 1942 so v Bosenski Krajini organizirali več tečajev za nepismene in drugih tečajev, ki so pravzaprav »začetek našega novega šolstva«. Od novembra tega leta so odpirali tudi prve redne šole na območju Glamoča in Livna, in sicer v Glamoču, Vrbi, Starem Selu in Halapićih, konec decembra pa še v Lovnem, Guberju in Biloju, medtem ko je osnovna šola v Vrbici »delovala ves čas vojne s krajšimi premori«. ⁵ Na sremskem območju so leta 1942 delovale partizanske šole v Kupovinu, Šišatovcu in sremskem Podonavju (Bolegiš in Surdik). ⁶ V letu 1943 je tu delovalo 35 partizanskih šol. ⁷ Že leta 1943, še bolj pa v letu 1944, je bil opazen napredek v šolstvu teh krajev. Poleg osnovnih šol, ki so jih imeli tudi v Sloveniji in Makedoniji, so nastajale še partizanske gimnazije, učiteljske in druge šole. Pedagoški pomen razvoja in dela vseh teh šol je bil v tem, da so te šole in razni tečaji za nepismene, splošnoizobraževalni, učiteljski in drugi tečaji bili prva bolj organizirana prizadevanja za novo idejno in izobraževalno delo z otroki in mladino. Partizanski učitelji so v šoli in zunaj nje vzgajali najmlajše »v duhu borbenega patriotizma, enakopravnosti, bratstva in enotnosti, sovrastva do okupatorja in domačih izdajalcev«. ⁸ Posebej poudarimo, da so na osvobojenih območjih od leta 1943, ponekod pa konec 1944 začeli odpirati osnovne šole tudi v makedonskem, češkem, madžarskem, poljskem, romunskem, nemškem, albanskem, italijanskem, rusinskem jeziku in v jezikih drugih narodnosti, tako da je lahko vsaka narodnost razvijala svojo nacionalno kulturo popolnoma enakopravno in svobodno in se izobraževala v maternem jeziku. Že med narodnoosvobodilnim bojem je bilo uvedeno obvezno šolanje vseh otrok obeh spolov od šestega do štirinajstega leta, ne glede na njihovo nacionalno, versko in drugo pripadnost – odlok o tem je sprejel izvršni odbor Avnoja 25. decembra 1942. Pedagoška načela, ki so se oblikovala v obdobju ljudske revolucije, so imela odločilen pomen po osvo-

boditvi in so postala temeljne smernice za delo šol in organizacijo izobraževanja danes.

Pedagoški pomen šolstva v obdobju narodnoosvobodilne revolucije je imel širše razsežnosti in tudi pedagoške ideje niso bile pod vplivom samo enega vira. Niso pa zajete v kakem pedagoškem spisu ali prosvetno-pedagoškem dokumentu.⁹

Podobno bi lahko rekli tudi o drugih proletarskih revolucijah, na primer okto-brski, katerih ideje pri nas do leta 1941 in med narodnoosvobodilnim bojem niso prišle do prosvetnih delavcev niti do izobraževanja. Za našo pedagogiko je značilna tesna povezava z vplivi velikega Oktobra in zgodnejšimi marksističnimi zapuščinami, posebej z znanstveno smerjo, ki so jo v pedagogiki zastopali Marx in Engels, Lenin, Krupska in drugi predstavniki pedagogike proletariata, napaja pa se tudi iz naše zgodnje revolucionarne in napredne pedagoške literature, socialističnih pedagoških prizadevanj in dokumentov Komunistične partije Jugoslavije o izobraževanju in vzgoji ter iz vrste pomembnih vojnih dokumentov prosvetnega odseka izvršnega odbora Avnoja in drugih antifašističnih svetov; posebej je črpala smernice za svoje delo iz navodil za delo v šoli in prosveti, učnih načrtov in programov, učbeniške literature med narodnoosvobodilnim bojem, ohranjenega gradiva posameznih partizanskih šol, medvojne periodike, spominov partizanskih učiteljev in drugih prosvetnih delavcev ter objavljenih monografskih študij znanstveno-raziskovalnih in drugih nalog zgodovinarjev pedagogike ter drugih znanstvenih delavcev in avtorjev, ki so se po vojni ukvarjali s prosveto in šolstvom v ljudski revoluciji. Takšne študije in prispevki so trdna podlaga za izdelavo enotne, kar se da popolne zgodovine šolstva in prosvete med narodnoosvobodilnim bojem, kajti še do danes nimamo popolne pedagoške analize in skupne ocene šolstva tega ob-

dobja. Namreč take, ki bi upoštevale vse pedagoške, zgodovinske, nacionalne in druge dejavnike ter posebnosti izobraževanja med osvobodilno vojno, hkrati pa vsebovala skupne in splošne značilnosti šolstva in prosvete, kot so splošna družbena osnova vzgoje in izobraževanja, ideja revolucionarnosti, humanistična vzgoja, razvoj ljudske šole in prosvete v pravem pomenu te besede, osvobodilna narava izobraževanja, poudarjanje protifašističnega duha, domovinske vzgoje in proletarske solidarnosti, pridobivanje in uporaba marksističnih znanj, osnove samoupravnih vzgoje, vsestranska in raznolika dejavnost ljudskih učiteljev in drugo. Tako obsežna in temeljita študija bi olajšala ne samo spoznanje o tem, kaj je šolstvo in prosveto med narodnoosvobodilnim bojem vezalo s predvojnimi obdobjem, temveč bi spoznali tudi sorodnost in kontinuiteto v izobraževanju in vzgojni dejavnosti med ljudsko revolucijo in po osvoboditvi.

Novi učitelji in prosvetni delavci, ki so se oblikovali v narodnoosvobodilnem boju, ki so bili pod neposrednim vplivom ljudske revolucije in nosilci ljudske prosvete in kulture, mnogi med njimi so bili tudi pomembni družbeni delavci, so imeli pomembno naloge. Na svoje gojence in prebivalstvo so prenašali napredne in revolucionarne ideje in si prizadevali za oblikovanje nove ljudske šole ter za nove načine vzgoje in izobraževanja. Spremenile so se tudi učne metode, kajti »tudi pri teh je prišlo do novih pojavov: medsebojne pomoči pri učenju, kolektivne odgovornosti, kritike in samokritike, tekmo-vanja itd.«¹⁰ Hkrati je bil med narodnoosvobodilnim bojem opazen pedagoški vpliv delovne šole na ideje in uporabo učnih metod in drugih pedagoških smeri, ki so prevlado-vale v šolstvu in pedagogiki po oktobrski revoluciji. Na pedagoške delavce med narodnoosvobodilnim bojem pa je najbolj vplivala delovna šola socialistične smeri, čeprav so

¹ V navodilu za delo v osnovnih šolah v Srbiji po skrajšanem učnem programu za šolsko leto 1944/45 je dobesedno rečeno: »Povsod, kjer narava snovi dopušča, je treba podčrtati trenutke iz narodnoosvobodilnega boja in poudariti njene vzvišene cilje in naloge. V didaktičnem smislu mora postati težišče in središče, okoli katerega se bo osredotočala snov posameznih predmetov.« – Arhiv Makedonije, Skopje, fond Ministrstva za prosveto 1945–1953, k. 29, dok. b. b.

² Rade Vuković, Boj za socialistično šolo v obdobju osvobodilne vojne in revolucije narodov Jugoslavije, Savremena škola 1961/5–6, str. 267.

³ Mihajlo Ogrizović, Razvoj šolstva na osvobojenem ozemlju Hrvatske (1941–1945), Zagreb, 1975, str. 10.

⁴ Mihajlo Ogrizović, Prosveta v ljudski revoluciji, Zagreb, 1978, str. 15.

⁵ Mitar Papić, Šolstvo v Bosni in Hercegovini 1941–1955, Sarajevo, 1981, str. 16.

⁶ Radoslav Čurić, Prosvetna in kulturna dejavnost med narodnoosvobodilno vojno in Vojvodini, Novi Sad, 1969, str. 71.

⁷ Pedagoški slovar, 2, Beograd, 1967, str. 70.

⁸ Zgodovina šolstva in pedagogike na Hrvatskem, Zagreb, 1958, str. 374.

⁹ Glej: Nikola Potkonjak, Družbene revolucije in vzgoja, Poučevanje in vzgoja 1982/3–4, str. 523 in 524.

¹⁰ Dragutin Franković, Glavne značilnosti socialistične idejnosti in političnosti pouka, Zagreb, 1953, str. 60.

tu bili in tam vidni tudi drugi pedagoški vplivi, o čemer pričajo številni viri, posebej napotki za delo osnovnih šol. Tako je v navodilu za delo v osnovnih šolah v Srbiji po skrajšanem učnem programu za šolsko leto 1944/45 poudarjeno: »Pri uporabi učnih metod imajo učitelji proste roke. Zaželeno je, da dobijo največji poudarek pri tem načela delovne šole, koncentracije, kompleksnega pouka. Prav tako tudi načelo aktivne otroške samodejavnosti, ki ima tudi vso psihološko-pedagoško upravičenost, hkrati pa tudi zaradi demokratičnih, socialnih potreb bodočega državljana«. ¹¹

Učitelj je v izredno težavnih vojnih razmerah požrtvovalno deloval tudi pri izobraževanju odraslih in ljudskem izobraževanju, da bi se lahko najširši ljudski sloji izpopolnjevali v prosvetnem, kulturnem in idejno-političnem smislu.

Učitelji so bili sprva napredni mladinci in borci iz partizanskih enot, pa tudi poklicni učitelji, ki so pravilno dojeli novega duha prosvete in vnašali v pouk protifašistične ideje. Po besedah tovariša Tita so zastopali »tiste ideje, ki so jih naši borci nosili v vojni«. ¹² Znano je, da je Josip Broz, kadar je govoril o vlogi prosvetnih delavcev ter vzgoji in izobraževanju otrok, vaše mladine, delavcev, dijakov, študentov, vojaških gojencev in starešin, žena in vseh odraslih, vedno opominjal na cilje in vsebine narodnoosvobodilnega boja in čudovite primere vzgoje v narodnoosvobodilni vojni. Titov nauk o vzgojni vlogi narodnoosvobodilnega boja je trajnega pomena, predvsem za naša pedagoška prizadevanja. Ko je razpravjal o ciljih, vzgojni usmeritvi, vsebini in največjih vrednotah, po katerih vzgajamo mladino danes, ni nikoli izpustil revolucionarnih pedagoških idej naše socialistične revolucije. Tudi ko je poudarjal vlogo znanosti, tehnike, kulture, izobraževanja, športa, umetnosti in drugih področij življenja in dela, ni zanemarjal vzgojne vloge in pomena narodnoosvobodilnega boja. Od mladih komunistov, partizanskih učiteljev in borcev narodnoosvobodilnega boja je zahteval, da v predahu med boji temeljito berejo in ne zanemarjajo knjig, učenja, političnega dela in vzgoje.

Nepismeni in polpismeni borci v partizanskih enotah so se naučili pisati in nekateri so postali pomembni politični in kulturni delavci, partizanski voditelji, drugi izredni pedagoški delavci, ki so s svojimi dejanji v boju izkazovali revolucionarnost, pogum, načelnost, tovarištvo, iniciativo, kritičnost,

vztrajnost, vero v uspeh in vrsto drugih vrednot in pomembnih osebnostnih lastnosti.

Na Kosovu so bile od 1941 do 1945 v pedagoškem pogledu izredno hude razmere. Neizobraženost in gospodarska in kulturna zaostalost so bile prav tu najizrazitejše. O tem priča podatek, da je bilo pred vojno skoraj 90 odstotkov prebivalcev Kosova nepismenih. Proti tej zaostalosti so se najaktivneje borili učitelji – komunisti in drugi napredni prosvetni delavci. Kosovo je bilo leta 1941 razdeljeno na tri okupacijske cone. Treba je bilo razkrinkavati okupatorjevo politiko in se boriti proti vsebini in duhu njegovega šolstva.

Že leta 1942 je bil organiziran napreden protifašistični tisk. Izhajala so Zani (Glas), Lirija (Svoboda), Zani i popullit (Glas naroda) in druga glasila, ki so imela med narodnoosvobodilnim bojem na Kosovu trojno vlogo: prvič, negovala so resnično svobodo, bratstvo, enotnost, proletarski internacionalizem, enakopravnost narodov in narodnosti in druge revolucionarne in napredne ideje; drugič, tisk se je razvijal hkrati v obeh jezikih, albanskem in srbohrvatskem, in tretjič, bil je pomemben vir obveščanja o narodnoosvobodilnem boju in političnem stanju in seznanjanja z njima. Pri delu so se posebno izkazali učitelji komunisti in napredni kulturni delavci Boris Vukmirović, Dževdet Doda, Fadil Hodža, Mita Miljković, Ismet Šaćiri in drugi. Tisk, brošure in drugo partijsko gradivo so razpošiljali in brali v posameznih mestnih naseljih in mnogih vaseh. Pri branju in komentiranju tekstov so se posebej izkazali učitelji, ki sta jih Partija in SKOJ politično, idejno in organizacijsko vzgajala tudi v vojni, kajti učitelji in drugi šolski delavci so lažje vzdrževali stike z ljudmi, posebej pa vaškim prebivalstvom in mladino. Pogosto so bili učitelji edini izobraženi ljudje na vasi.

Posamezni marksistično izobraženi prosvetni delavci (in ne samo ti) so organizirano delovali tako, da so se s člani Partije, skojevskih in vzgojitelskih skupin ter pripadniki narodnoosvobodilnih enot spoznavali z marksističnimi in drugimi znanstvenimi spoznanji. V nekaterih središčih, na primer v Prizrenu, so že na začetku l. 1942 in med letom ilegalno organizirali tečaje iz temeljev marksizma. Predavanja na tečajih so vodili učitelji komunisti. Udeleževali so se jih delavci, nekdanji študenti, srednješolci in dru-

gi. V Pismu mladim komunistom Kosova in Metohije, ki ga je poslal Oblastni komite Skoja (1942), je poudarjeno, da je »sveta dolžnost vsakega mladega komunista, da se izobražuje v duhu marksizma-leninizma, da svoje znanje širi v boju in z učenjem, s prakso in teorijo«. ¹³ Te ideje so za metodiko marksističnega izobraževanja aktualne še danes. V drugih dokumentih narodnoosvobodilnega boja najdemo obsežno gradivo o marksističnem izobraževanju in vzgoji v duhu bratstva in enotnosti. Vse večji vpliv Komunistične partije Jugoslavije in Skoja potrjujejo tudi statistični podatki, na primer, da je bilo že konec oktobra 1942 na Kosovu 2137 skojcev. ¹⁴

O pedagoški in revolucionarni dejavnosti prosvetnih delavcev, posebno tistih s Kosova, in pa učiteljev, ki so do leta 1941 organizirali šolstvo in prosvetno življenje na Kosovu in aktivno sodelovali v narodnoosvobodilnem boju ter pomagali narodnoosvobodilnemu gibanju, v glavnem primanjkuje zapisov. Obstaja le nekaj skromnih prispevkov in fragmentarno gradivo ter opisi padlih narodnih herojev Dževdeta Doda, Aleksandra Marovića, Silvire Tomazini in znamenitih prosvetnih delavcev Vidaka Markovića, Husnija Zajmija, Sezaira Surojja, Alekse Ivanovića.

Prosvetni delavci iz teh krajev so se z vsem srcem odločili za osvobodilno gibanje in neposredno sodelovali v partizanskih enotah, kot protifašisti in komunisti so precej vplivali na vaško in vse bolj tudi na mestno prebivalstvo. V neosvobojenih krajih, pozneje pa na osvobojenih območjih Kosova in drugih delov države, so bili zagovorniki nove, splošne ljudske svobodne protifašistične šole in prosvete.

Od več kot 50 učiteljev – narodnih herojev Jugoslavije – je četverica padlih s Kosova. To so Alesandar Marović, Veljko Dugošević, Dževdet Doda in Silvira Tomazini. Naj spomnimo na revolucionarno pedagoško dejavnost v osnovnih šolah v Djakovici (1943) in širšo družbeno dejavnost edinega še živega narodnega heroja učitelja Fadila Hodže. In podčrtajmo še, da je 35 izrednih in večidel mladih prosvetnih delavcev s Koso-

va padlo v narodnoosvobodilnem boju.

Posamezni tukajšnji učitelji so med vojno učili pisati, kulturno in politično so izobraževali borce iz prvih partizanskih odredov, kot so kopaoniški in metohijski (ustanovljena leta 1941), Zenel Ajdini (ustanovljen leta 1942) in drugi. Nekateri so delovali v narodnoosvobodilnih brigadah, ki so širile bratstvo, enakopravnost in enotnost. Že v prvi makedonsko-kosovski brigadi, ki je bila ustanovljena 11. novembra 1943, so se skupaj borili in umirali Makedonci, Albanci, Srbi, Črnogorci, Turki in drugi. Takšne enakopravnosti je bilo v vseh naših narodnoosvobodilnih brigadah veliko, tudi v kosovskih, ki jih je bilo do konca leta 1944 8. Njihovi borci so se bojevali tudi na ozemlju Makedonije, Grčije, Albanije, Črne gore, v Srbiji in drugje. V vojaških enotah so bile tudi učiteljice. V kosovskem bataljonu, ibarskem odredu in kasneje v kosovski brigadi se je še posebej izkazala učiteljica Marija Drapšić, v operativnem štabu narodnoosvobodilnega boja za Kosmet učiteljica Safeta Nimani, pa učiteljica Evgenija Jasmić, ki je prišla v partizane junija 1944 v Malesiji in je delala pri operativnem štabu. Padle so Silvira Tomazini, profesorica z gimnazije v Kosovski Mitrovici, Draginja Todorović, nekaj let profesorica na gimnaziji v Peći in Prizrenu, Nadežda Nikolić, učiteljica v okraju Vučitrn, Čana Radovanović – Stanka, učiteljica v Ibarskem Kolašinu, in Dobrila Kijametiović, učiteljica iz Zvečana.

V gimnazijah v Peći, Prizrenu in Prištini in v vrsti osnovnih šol na Kosovu je bila pedagoška dejavnost profesorjev in učiteljev nepretrgana in zelo plodna že pred letom 1941. Po naprednem družbenopolitičnem prepričanju in pedagoškem delu so se posebej odlikovali na »beograjski fakulteti v malem«, to je v gimnaziji Peć, tile profesorji: Mihailo Popović, Danilo Lekić, Dimče Mire, Mirjana Djorjić, Stevan Gašović, Marko Biljurić, Ilija Panović in drugi. Od nekdanjih predavateljev prizrenske gimnazije so življenje izgubili Milin Milenko, Vasilije Murinov, Jovan Čunković in znani revolucionarji in komunisti David Naftali ter Draginja in Milutin Todorović. ¹⁵

¹¹ Glej opombo št. 1.

¹² Konferenca prosvetnih delavcev Srbije, Vojvodine, Kosova in Metohije, Beograd, 1945, str. 17.

¹³ Zgodovinski arhiv Oblastnega komiteja ZK Srbije za Kosovo in Metohijo, fond Oblastnega komiteja Skoja za Kosovo in Metohijo, 1942, 7. Pismo mladim komunistom Kosova in Metohije, str. 5.

¹⁴ Iz Poročila Oblastnega komiteja Skoja za Kosovo in Metohijo, 25. oktobra 1942.

¹⁵ Podrobneje o delovanju prosvetnih delavcev v narodnoosvobodilnem boju v študiji: Sodelovanje in prispevek prosvetnih delavcev Kosova v narodnoosvobodilni vojni, Oddelek za družbene vede ANUK, Priština, in v delu: Prosvetni delavci Kosova in Metohije, ki so padli v osvobodilni vojni, Letopis pokrajinskega arhiva, Priština, 1965, str. 161–184.

Ni težko opaziti skupne črte, skoraj zakonitosti, da so bili tisti, ki so bili že pred vojno napredni in so jih zaradi njihovih revolucionarnih idej in dejavnosti zapirali, odpuščali iz služb ali kazensko premeščali v oddaljene vasi na Kosovo, v Makedonijo in drugam, med vojno pogumni partizanski borci, vojaški voditelji ali pa so se ukvarjali s političnim delom, kulturnoprosvetno dejavnostjo in drugimi odgovornimi nalogami.

Napredni albanski učitelji so se v letih 1941–1945 ukvarjali s šolsko-prosvetnim delom in določenimi oblikami kulturne dejavnosti na Kosovu. Izmed njih jih je precej sodelovalo v naši ljudski revoluciji. Posebej omenimo prispevek in napreden vpliv pomembnejših družbeno angažiranih učiteljev iz Djakovice, Prizrena in drugih kosovskih mest, ki so se že pred vojno odločili za idejo komunizma. Večina teh naprednih in pogumnih učiteljev, ki se v razmerah predvojne Jugoslavije niso mogli izobraževati v maternem jeziku, je po končani srednji učiteljski šoli (v Elbasanu in drugih mestih) največkrat službovala v oddaljenih albanskih krajih, ko pa se je začela ljudska revolucija, so se vrnili na Kosovo. Organizirali so prosvetno dejavnost in so zaslužni za razvoj narodnoosvobodilnega boja narodov in narodnosti na Kosovu in v drugih krajih, kjer so delovali.

Cepprav je bilo šolstvo med okupacijo zelo omejeno (albanskih osnovnih in srednjih šol je bilo 173, samo na območju nekdanjega zvečanskega, vučitrnskega in lapskega okraja je bilo 19 srbohrvatskih šol), je vse bolj prodirala napredna in protifašistična naravnost proti šovinističnim in nazadnjaškim težnjam in politiki okupatorjev. To je bila v prvi vrsti posledica vse močnejšega delovanja Partije in učiteljev – komunistov ter s tem tesno povezanega razvoja osvobodilnega gibanja in revolucije. Razmere na Kosovu so bile hude. Množične aretacije, streljanja komunistov in drugih poštenih ljudi (med njimi so bili učitelji, profesorji, študenti in srednješolski in delavski mladinci, divjaško uničevanje šolskih zgradb in kulturnih ustanov, pa tudi knjig in literature – vse to je bilo delo okupatorja.

Podobno kot drugje po državi so tudi tu posamezne šole, posebno albanska učiteljska šola v Prištini in srbska realna gimnazija v Kosovski Mitrovici, organizirale bojkote in demonstracije. Da so bili uspešni, dokazuje

primer, ko niti eden od učencev četrtega in osmega razreda mitroviške gimnazije ni hotel prebrati govora Nedičevega ministra za prosveto Velibora Jonića, v katerem je z najokrutnejšimi besedami napadel narodnoosvobodilno gibanje v Srbiji.¹⁶

Medtem ko je del kosovskih prosvetnih delavcev v letih 1941–1944 širil revolucionarne ideje – šola je bila primeren posrednik za širjenje pravih spoznanj o socialističnih idejah in za organiziranje raznih oblik pomoči partizanskemu boju – so drugi aktivno sodelovali v oboroženi osvobodilni vojni. Tudi ti so prispevali k uveljavljanju protifašistične šole in razvoju prosvetnega življenja. Tako je, na primer, velik del mladih učiteljev – skojcev z albanske učiteljske šole v Prištini (zaslužijo si podrobnejše proučitev) razširjal ideje narodnoosvobodilnega boja in bil pobudnik za bratstvo in enotnost v etnično mešanih okoljih. Nekateri učitelji in mladi dijaki s te srednje šole so se izkazali kot pogumni borci in odlični pedagoški delavci. Nekateri so padli v boju ali pa umrli na zanki fašističnih vešal, kot na primer učitelj iz Prizrena Sezair Suroi, drenaški učitelj Idriz A. Ajeti, učitelj in komunist iz Preševa Selan Halači, ustrelili pa so tudi nekaj učencev.

Nemogoče je prikazati številčno sodelovanje prosvetnih delavcev v narodnoosvobodilnem boju, vendar je iz proučevanja narodnoosvobodilnega boja vseh delov Kosova razvidno, da njihovo sodelovanje ni bilo šibko, niti brez pomena. Vojno je preživelo deset učiteljev nosilcev partizanske spomence 1941, pa tudi več drugih kosovskih prosvetnih delavcev, ki so prispevali k narodnoosvobodilni revoluciji in ki niso zapostavljali izobraževalno-kulturne in pedagoške dejavnosti. Odločili so se za resnico, svobodo, delo, ustvarjalnost in človeško dostojanstvo. Ne le, da so si želeli novo in svobodno šolo, socialistično naravnano vzgojo in napredek ljudske prosvete, temveč so se borili tudi za kulturno-prosvetni in vsesplošni razvoj. V tem boju so bili zelo odločni, neomajni in zato med ljudmi priljubljeni. Skratka, njihova vloga je pomembna tako v vzgoji in izobraževanju kakor tudi pri prosvetljanju ljudstva in kulturnem delovanju.

Primeri sodelovanja kosovskih prosvetnih delavcev potrjujejo, da je narodnoosvobodilni boj zares dragocena družbena, kulturna in pedagoška zapuščina.

¹⁶ Govor ministra Jonića je ostal neprebran, Iskra, posebna priloga Trebče, 27. maja 1970, str. 4.

Mitar Papić

Pomembne
pedagoške
izkušnje
z
osvobojenega
ozemlja
v
Bosni
in
Hercegovini
(3)

*Politično in prosvetno delo
na osvobojenem
ozemlju je korenito spremenilo podedovana
prepričanja.*

Med narodnoosvobodilno vojno je na osvobojenem ozemlju Bosne in Hercegovine nastala razmeroma široka mreža šol. Bosansko krajino lahko štejemo za zibelko novega šolstva. To območje je bilo največje in najbolj stabilno. Tam se je najdlje mudilo vrhovno politično in vojaško vodstvo Jugoslavije. Če upoštevamo dejstvo, da je bilo tam tudi največ naprednih prosvetnih delavcev, na katere je že pred vojno posredno ali neposredno vplivala Komunistična partija Jugoslavije, vidimo, da so bile dane možnosti za nove temelje izobraževanja in vzgoje v Bosni in Hercegovini.

Začelo se je s tečaji za nepismene. Leta 1942 so odprli redne osnovne šole v okolici Livna in Glamoča, pozneje pa se je mreža šol razširila tudi v druge kraje. Tako je do konca leta 1944 na osvobojenem ozemlju delovalo 200 šol z več kot 20.000 učenci.¹ Maja 1945 je v 53 tedanjih okrajih Bosne in Hercegovine delovalo 529 osnovnih šol in 2 gimnaziji². Uvedli so številne tečaje za nepismene, od 1944. pa tudi tečaje za »začasne« učitelje – tako je bilo do konca vojne usposobljenih več kot 300 učiteljev.

Zaradi tega se bomo dotaknili vprašanja učno-pedagoških izkušenj na svobodnem ozemlju v Bosni in Hercegovini.

Komunistična partija Jugoslavije je na osvobojenem ozemlju prvič lahko vplivala na učne načrte, programe izobraževanja in vzgoje ter notranja gibanja v šolstvu. Navzlic pomanjkanju materialnih sredstev in kadrov se je podedovani učno-pedagoški ustroj šole vse bolj spreminjal, pri čemer je bila v prvi vrsti poudarjena njena idejno-vzgojna vloga. Kakor je v prejšnjih obdobjih vsak režim v skupini nacionalnih predmetov (zgodovina, književnost in uradni učni jezik) vsiljeval lastne poglede na vzgojo šolske mladine, tako se je tudi v šoli na osvobojenem ozemlju začelo spreminjati tisto, kar je bilo na tem področju konservativno in reakcionarno. Zato so posebno pozornost posvetili podedovanim odnosom iz prejšnje šole, položaju učiteljev in učencev kot subjektov vzgoje. To je bilo vsekakor pomembno načelo, po katerem se je oblikovala nova šola na osvobojenem ozemlju.

Že v prvem pisanem učbeniku Slovnica, iz leta 1942, so prvi stavki in besede spominjali učence na ljubezen in simpatije do borcev partizanov in na sovraštvo do sovražnikov. Pozneje, leta 1943, je izšel abesednik, ki je s svojimi besedili zbujal in razvijal domovinsko čustvo in zvestobo narodnoosvobo-

dilnemu boju. Vseboval je krajše povezane tekste in otroške pesmice, ki so našle navdih v idejah osvobodilne vojne. Kot berilo so v šoli uporabljali prve pionirske in mladinske časopise, ki so bili sprva izdelani v zastareli tehniki, pozneje pa v standardnem tisku. Politični voditelji in borci so bili pogosti gostje v šolah, pogovarjali so se z učitelji in učenci in jim prinašali koščke papirja ali svinčnikov. Nikoli prej in najbrž tudi pozneje odnosi šole z okolico, v kateri je delovala, niso bili tako pristni kakor na osvobojenem ozemlju. Seveda so se ti odnosi tudi spreminjali zaradi ofenziv in hujših spopadov s sovražnikom.

Pred zasedanjem Avnoja in Deželnega antifašističnega sveta narodne osvoboditve Bosne in Hercegovine (ZAVNOBIH) ni bilo posebnih prosvetnih in šolskih organov. Vendar so bila na dnevnih redih ljudskih odborov vse pogostejša vprašanja o izobraževanju ljudstva in odpiranju rednih šol. Z nastankom prvih političnih organov Jugoslavije, kakor tudi Bosne in Hercegovine, so bila ustanovljena tudi posebna telesa za prosveto in šolstvo. Za partijske organizacije in vodstva je bilo vprašanje šolstva ves čas eden najpomembnejših idejnopolitičnih problemov.

Komunistična partija Jugoslavije, ki je vodila narodnoosvobodilni boj v celoti, je dajala glavne usmeritve tudi za kulturno politiko na osvobojenem ozemlju. Partijske organizacije so bile v prvem obdobju bojev skupaj z vojaškimi enotami tudi neposredne organizatorice posameznih oblik kulturnega dela. To delo so pozneje prevzele protifašistične organizacije in organi oblasti, medtem ko je Komunistična partija dajala na svojih sestankih, v partijskih razglasih in drugih dokumentih glavne usmeritve in spodbude za boj proti mračnjstvu in neznanju. Neposredna organizacija tečajev za ne-pismene je bila torej prepuščena protifašističnim organizacijam in organom oblasti. V glavnih oblikah partijske dejavnosti (živa beseda, tisk, sestanki, konference itd.) je bila skrb za pismenost, izobraževanje in vzgojo poseben sektor dela. Drugače tudi ni moglo biti, saj si prihodnje družbe, za katero se je bil oboroženi boj, ni bilo mogoče zamišljati brez pismenega in izobraženega prebivalstva. Zato so vsak oddih in vsako ugodnejšo priložnost izkoristili za širjenje pismenosti.

O šolstvu na osvobojenem ozemlju je ohranjenih več podatkov v spominih udeležen-

cev vojne, posebej prosvetnih delavcev, kot v izvirnih arhivskih dokumentih. Še posebej velja to za obdobje od druge polovice leta 1943 do prvega zasedanja ZAVNOBIH. Pa vendar lahko na podlagi tistega, kar je bilo iztrgano pozabi, pa tudi na podlagi pozneje napisanega gradiva zanesljivo ugotavljamo, kje se je začelo in kako se je razvijalo šolstvo na osvobojenem ozemlju v Bosni in Hercegovini med drugo svetovno vojno.

Med vojno predmetnik ni bil bistveno spremenjen, izvedene so bile nekatere spremembe v učnih programih za zgodovino in zemljepis, v temeljih pa je bilo spremenjeno učno čtivo. Ta učna področja so dobila nove vsebine, ki so najbolj ustrezale novim idejno-vzgojnim nalogam šole. Proza in poezija naprednih književnikov (Čopića, Kulenovića, Kovačića, Kikića in drugih) je postala šolsko berilo brez kaknega posebnega sklepa. Prav tako tudi ljudske pesmi, ki so nastale v boju – prebirali in prepevali so jih v šolah in postale so pomembna podlaga domovinske vzgoje učencev.

Organizirana je bila vrsta oblik strokovnega in idejnopolitičnega izpopolnjevanja učiteljev, nekatere izmed njih so bile povsem nove v zgodovini šolstva v Bosni in Hercegovini. Na zborih prosvetnih delavcev so prevladovali programski pogovori, razprave, izmenjava izkušenj itd. Sestanke so sklicevali redno enkrat na teden. Določeno število učiteljev se je lotilo dela z že izoblikovanim znanstvenim pogledom na svet in poznavaajo napredno pedagoško teorijo. Med njimi so bili vojaški in politični voditelji. Ti so izkoristili vsako priložnost za pedagoški in politični vpliv na prosvetne delavce. Čeprav je primanjkovalo daljših tekstov s pedagoško in politično vsebino, so učitelji tako posamič kot na zborovanjih dobivali napredno literaturo, razmnoženo v različnih tehnikah, pozneje pa v časopisih in biltenih, ki so jih tiskali na osvobojenem ozemlju. Ko govorimo o izpopolnjevanju prosvetnega kadra, še posebej v drugi polovici vojne, moramo opozoriti na sodelovanje in medsebojne vplive hrvatske in bosensko-hercegovske vojne pedagogike, če jo lahko tako imenujemo. Gre za občasne stike z izmenjavo pisnih besedil, preverjanjem novih izkušenj, medsebojne pomoči pri šolskih potrebščinah, učbenikih, šolskem berilu itd. Učiteljski kader je pokazal izredno iznajdljivost v težavnih materialnih razmerah, saj šole niso imele učnih pripomočkov, šolske opreme, pisal-

nega pribora, da ne govorimo o materialnem položaju učiteljev in dijakov. O tem najboljše pričajo preprosti nadomestki za šolsko berilo, svinčniki, razrezani na več delov, če so jih sploh imeli, pa preprosti nadomestki za črnilo in nadvse dragoceni in skrbno shranjeni koščki papirja. Vse to so pri selitvah šol med ofenzivami prenašali s seboj kot skrbno varovani »šolski inventar«, brez katerega šola ni mogla delati.

V takšnih razmerah se je kalil prosvetni kader z delovnim zanosom, ki nima primerjave v zgodovini šolstva. Z navdušenjem je polagal temelje nove šole v socialistični družbi. Učitelj med vojno ni bil samo šolski delavec. Poleg pouka v šoli je vodil tečaje za nepismene, bil je aktiven političen delavec v svojem okolju, propagandist revolucionarnih idej itd.

Za šolsko življenje na osvobojenem ozemlju je bil značilen nov, humanejši odnos med učitelji in učenci. Položaj učenca kot subjekta izobraževanja in vzgoje, načelo, ki ga je napredna pedagogika razglasila že prej, je omogočal pomembne uspehe. To vprašanje je sodilo v program idejpolitličnega dela tako posameznikov kakor učiteljskih in dijaških organizacij. Ker je v glavnem šlo za osnovno izobraževanje, od učencev ni bilo mogoče dosti pričakovati glede na njihovo starostno dobo. Dejavnost učencev kot vzgojni dejavnik v šoli je prihajal od izraza šele z vključevanjem učencev starejših letnikov v učiteljske in druge tečaje ter pri ustanavljanju prvih srednjih šol. Pri tem je mladinska organizacija učencev s svojimi oblikami dela (krožki, stenski časopisi, sestanki, literarno delo itd.) razvijala večstransko dejavnost. Šlo je predvsem za medsebojno pomoč pri obvladovanju učne snovi, vzdrževanje ustrezne delovne discipline, usklajevanje odnosov z učitelji itd. Vse to je ustvarjalo izredno ugodno delovno disciplino in polet ter je po svoje prispevalo k resničnem pedagoškemu ozračju v izobraževanju in vzgoji. Ustvarjena je bila podlaga za tekmovalni duh, ki je imel tudi pozneje pomembno vlogo v šolskem življenju. Sodelovanje šolskih dijaških organizacij z izvenšolskimi mladinskimi političnimi organizacijami je močno prispevalo k opredeljevanju učencev za vse, kar je bilo napredno v šoli in zunaj nje.

Ko govorimo o pedagoških izkušnjah na osvobojenem ozemlju v Bosni in Hercegovini, moramo poleg pomembnega vpliva učiteljev in učencev na ozračje v šolah opozoriti tudi na vpliv zunanjih dejavnikov. Splošna politična propaganda med ljudstvom je zajela tudi šolo. Dviganje politične zavesti in zbujanje potrebe po pismenosti in izobraževanju ljudskih množic je samo po sebi privledlo šolo do tega, da je začela drugače razumevati svojo vlogo. V tem pogledu je značilna pridobitev to, da so se začeli za odpiranje šol zanimati tudi v tistih okoljih, kjer so se prej temu upirali, in pa, da so začeli pošiljati otroke v šole tja, kjer so že bile. Znano je, da v kulturno zaostalih krajih na šolo niso gledali kot na nujnost napredka. Za podedovano mrežo osnovnih šol so bila značilna razmeroma velika območja brez šol. Ni šlo le za to, da država ni skrbela za njihovo ustanavljanje, ali le za to, da so politični dejavniki dajali prednost nekaterim krajem, druge pa so zanemarjali. Šlo je tudi za to, ali je prebivalstvo zahtevalo šolo in kakšne pobude je dajalo. Na primer, okraj Trebinje je imel pred vojno skoraj popolno mrežo osnovnega šolstva, medtem ko sta bili v kladanjskem okraju le dve osnovni šoli. Politično in prosvetno delo na osvobojenem ozemlju je temeljito spremenilo podedovano miselnost. Lahko rečemo, da je bilo razmeroma največ šol odprtih prav v najbolj konservativnih okoljih, ki se prej niso zanimala za šolo. To je vsekakor bila ena izmed bistvenih pridobitev pri oblikovanju politične in kulturne zavesti ljudskih množic in eden od uspehov Komunistične partije Jugoslavije pri njihovem izobraževanju. Tako so nastajali tudi novi odnosi med starši in učenci, kateri so prav tako dejavnik izobraževanja in vzgoje. Šola, njene potrebe in uspehi so bili tudi skrb organov iz organizacij zunaj šole (ljudskih odborov, ljudske fronte, mladinskih organizacij, vojaških enot in štabov itd.). Šola je imela torej podporo vseh.

Izkušnje med vojno pri organiziranju tečajev za nepismene in odpiranju šol so bile nadvse dragocene za izgrajevanje šolstva v povojnem obdobju Bosne in Hercegovine, še posebej v prvem desetletju.

Odpiranje prvih šol po drugi svetovni vojni so spremljale mnoge težave. Predvsem

¹ Mitar Papić, Šolstvo v Bosni in Hercegovini 1941–1955, Sarajevo, 1981, str. 47 (po podatkih Mateta Zaninovića).

² Prav tam, str. 48–50.

je bilo v vojni porušenih veliko osnovnih šol. Od 1181 osnovnošolskih zgradb je bilo v vojni uničenih 595, bolj ali manj poškodovanih pa 336.³ Uničenega je bilo tudi veliko šolskega inventarja, potrebščin, knjig idr. V večini šol po vaseh ni ostala niti ena klop, da ne omenjamo drugih delov opreme. Za to obdobje so značilne tudi nekatere učno-vzgojne težave, saj je bilo treba spremeniti stare učne vsebine in podedovane odnose v šoli. Zastavljala so se vprašanja, kako, v kateri smeri in do katere meje je treba spremeniti izročilo, ki ne ustreza novim vzgojnim nalogam šole. Šola s svojim bivšim učiteljskim kadrom je namreč sodila med ustanove, v katerih se je težko uveljavljalo novo. Poleg tega moramo upoštevati, da je veliko prosvetnih delavcev, ki bi v novih razmerah lahko bili osrednja napredna sila, padlo.

Obnoviti je bilo treba porušene in zgraditi nove šolske zgradbe, naučiti je bilo treba pisati ljudi, vse to pa je zahtevalo večje materialne in kadrovske možnosti od tistih, ki so bile na razpolago. Na tretjem zasedanju Deželnega antifašističnega sveta narodne osvoboditve Bosne in Hercegovine so bile potrjene prednostne naloge: »Povečati ugled šole, obnoviti šolske zgradbe in priskrbeti zanje inventar ter druge šolske potrebščine, ustvariti potreben kader prosvetnih delavcev, zagotoviti sredstva za šolanje vojnih sirot in borcev narodnoosvobodilne vojske, zagotoviti materialni obstoj prosvetnih delavcev. Vse to so bile naloge, ki so se v prvi vrsti postavljale pred ljudsko oblast.⁴ Iz tega je razvidno, da je bil ves splet nalog, ki so bile ena težavnejša od druge, postavljen prav v času najhujšega pomanjkanja materialnih in kadrovskih virov. Zastavljalo se je veliko vprašanj in vsa so bila nujna: zahteva po pis-

menosti vseh prebivalcev, kar so začeli organizirati že na osvobojenem ozemlju, zajemanju vse šoloobvezne populacije v osnovno šolanje, šolanju učiteljskega kadra. Če k temu dodamo še potrebe po izobraževanju tehničnega in drugega kadra, obnavljanje porušenih naselij, splošno pomanjkanje gradbenega materiala itd., vidimo, da je vse to trkalo na ista vrata in vprašanje je bilo, komu je treba najprej odpreti.

Odločilno vlogo pri usmerjanju šolstva na nova pota razvoja v prvih povojnih letih so poleg Komunistične partije imele izkušnje, pridobljene v vojnih razmerah na osvobojenem ozemlju. Prosvetni kader, ki se je prekalil v revoluciji, je bil udarna sila, dokler niso začeli prihajati mladi kadri, izobraženi in vzgojeni v novih razmerah.

Vojna praksa pri obvladovanju materialnih težav, politično usposabljanje učiteljskega kadra, novi odnosi v šolah na osvobojenem ozemlju in drugo so bili v prvem desetletju po vojni še tako vidni, da to obdobje lahko imenujemo podaljšanje vojnega šolstva. Pozneje je dobilo šolstvo rednejše in bolj organizirane oblike, vendar je ohranilo pozitivne pedagoške izkušnje, pridobljene med vojno. Novi učiteljski kader se je vzgajal v skladu s političnimi in družbenimi načeli Partije. Bivši učiteljski kader se je na predavanjih, seminarjih, posvetih itd. izpopolnjeval in seznanjal z novimi metodami in pogoji dela. Čeprav prevzgoja za to ni najustreznejši izraz, pa lahko rečemo, da je precej učiteljev sprejelo novo, medtem ko so se nekateri bolj prilagodili kot pa prevzgojili. Tako so v šoli nastajali drugačni odnosi, tako se je oblikovalo novo v šolstvu, še posebej pa je vplivalo to na vzgojo učencev.

³ Prosvetni časopis 1945/1. Organ ministrstva za prosveto Federalne Bosne in Hercegovine, str. 2.

⁴ Oslobođenje, 29. aprila 1945, str. 2.

